

પિતૃહત્યા

પ્રકાશક

“ગુજરાતી” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ

સાસુન બિલ્ડિંગ, એલ્ફીન્સ્ટન સર્કલ, મેટ, મુંબઈ

ઈ. સ. ૧૯૨૪ ની સાત્તથી પ્રકટ થાય છે
“ગુજરાતી” પત્રનું સુપ્રસિદ્ધ
બુકસાઈઝ પંચાંગ

પંચાંગની નવીનતા

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
[ગૂજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૩૩૨૪ કિંમત રૂ૦.૦

ગ્રંથનામ પિલ્લુટ્યા

વર્ગાંક ૬-૧૩

આ પંચાંગ વેપારી વગેરે ધર્મજ સહાયભૂત થઈ પડે છે.

આ પંચાંગ જાહેરાત આપવાનું એક ઉત્તમ સાધન છે, કારણ કે
એની સંખ્યાબંધ નકલો અપોચપ અપી જાય છે. કિંમતમાં સસ્તું છે.

મુંબઈમાં ૦-૪-૬ દપાલ ખર્ચ ટીકીટો મોકલે ઘેર પહોંચતું ૦-૧-૯ ૦-૬-૦

“ગુજરાતી” પત્રની ઓફીસ
સાસુન બિલ્ડિંગ, એલ્ફીન્સ્ટન સર્કલ, કોટ, મુંબઈ

‘ગુજરાતી’ની ખૂબી સેટ

ક્ર. સ. ૧૬૪૨

પિ તૂ હ ત્યા

લેખક

દિછ રંગરાય કેશવરાય ઓઝા બી. એ.
અને જી હા કોવ; તક્ષશિલાની રાજમાતા વમેરેના કર્તા

પ્રકાશક

‘ગુજરાતી’ પત્રના માલિકો
‘ગુજરાતી’ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ, કોલ, મુંબઈ

સંવત્ ૧૯૬૮]

સન ૧૯૪૨

[ચાકે ૧૮૧૩

કિંમત રૂ. ૩-૦-૦

પાકું પૂરું રૂ. ૩-૧-૦

પુસ્તક મળવાનું ઠેકાણું:—

‘ગુજરાતી’ પત્રની ઓફીસ

“ગુજરાતી” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ
સાસુન બિલ્ડિંગ, એલ્ફીન્સ્ટન સર્કલ
કોટ, મુંબઈ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૌપીરાઈટ-સંગ્રહ
૨૩૩૨૪

(પ્રથમાવૃત્તિના સર્વ હક પ્રકાશકોને સ્વાધીન છે.)

Printed and Published by Natverlal Itcharam Desai B. A., at
THE “GUJARATI” PRINTING PRESS
Sassoon Buildings, Elphinstone Circle, Fort, BOMBAY

‘ગુજરાતી’ પત્રે આપેલી ૫૯ ઐતિહાસિક વાર્તાની ભેટો

નામ	સન	કિંમત.
અ. પુનર્વિવાહ શાસ્ત્રસંમત છે. ... .. (૧૮૮૬) નથી		
બ. ગૃહધર્મ ... .. (૧૮૮૬) નથી		
૧ શાસેલાસ અથવા એબિસિનિયાનો રાજપુત્ર... (૧૮૮૬) નથી		
દીનાર્થસ અથવા ઉત્તર શાસેલાસ... .. ૦-૮-૦		
૨ હિન્દ અને બ્રિટાનિયા(રાજસક્તિવિડંબણ-એક બાણ સહિત)(૧૮૮૭) ૨-૦-૦		
૩ ગંગાગોવિંદસિંહ અથવા વૉરન હેસ્ટિંગ્સનો જન્મણો હાથ(૧૮૮૮) ૧-૮-૦		
૪ મહારાણી વિક્ટોરીયાનું જીવનચરિત... .. (૧૮૮૮) ૧-૮-૦		
૫ સવિતા સુંદરી અથવા ધરડા વરનો કુળેતો... (૧૮૮૯) ૦-૪-૦		
૬ દીપુ સુલ્તાન અથવા શ્રીરંગપદ્મણનો ઘેરો (પ્રથમ ભાગ)(૧૮૯૦) નથી		
૭ દિલ્લીપરહુલો અથવા ભરતખંડના પરવશપણનો પ્રારંભ(૧૮૯૫) ૧-૮-૦		
૮ અરાઠમી સદીનું હિન્દુસ્તાન ... .. (૧૮૯૬) ૨-૦-૦		
૯ ઔરંગઝેબ અને રાજપૂતો ... .. (૧૮૯૭) નથી		
૧૦ શાહજહાં અને લીખારી ... .. (૧૮૯૮) ૧-૮-૦		
૧૧ હેસ્ટિંગ્સની સોદી અથવા પ્લાસીના યુદ્ધ પછીનું બંગાળ(૧૮૯૯) ૨-૦-૦		
૧૨ પાણીપતનું યુદ્ધ અથવા નાના ફડનવીસ... (૧૯૦૦) નથી		
૧૩ ભેગમ સાહેબ અથવા અયોધ્યાનું પતન ... (૧૯૦૧) નથી		
૧૪ નૂરજહાન અથવા સૌન્દર્યવિજય ... .. (૧૯૦૨) નથી		
૧૫ બાજરાવ બહાણ અથવા પેશ્વાઈનો હૃદયકાળ (૧૯૦૩) નથી		
૧૬ રૂપતગરની રાજકુંવરી અથવા મહારાણા રાજસિંહ (૧૯૦૪) નથી		
૧૭ ઇન્દુકુમારી અથવા બંગાળમાં મરેઠાની ઢોડ (૧૯૦૪) નથી		
૧૮ પ્લાસીનું યુદ્ધ અથવા લૉર્ડ ક્લાઈવનું કપટતંત્ર (૧૯૦૫) નથી		
૧૯ શિવાજીનો વાઘનખ અથવા અફઝુલખાનનું ખૂન (૧૯૦૬) ૦-૧૨-૦		
૨૦ હજીઠીધાટનું યુદ્ધ અથવા અઝમરનો પરાજય (૧૯૦૬) ૦-૧૨-૦		
૨૧ નંદનવનનો નાશ અથવા આ તે રામની અયોધ્યા ! (૧૯૦૭) ૩-૦-૦		
૨૨ પેશ્વાઈની પડતીનો પ્રસ્તાવ અથવા લાલણુ વેરાગણ (૧૯૦૮) નથી		
૨૩ ઔરંગઝેબનો હૃદય અથવા આ તે મહાન મોગલ ! (૧૯૦૯) ૨-૦-૦		
૨૪ પદ્મિની અથવા ભસ્મીભૂત ચિત્તોડ... .. (૧૯૧૦) નથી		
૨૫ કલ્પેઆમ અથવા દિલ્લીનો ડગમગતો રાજમુકુટ (૧૯૧૧) ૨-૦-૦		
૨૬ પુરાતન દિલ્લી: ૪૦ ચિત્રો સાથે... .. (૧૯૧૧) ૨-૦-૦		
૨૭ ચુંબનમીમાંસા... .. (૧૯૧૧) નથી		
૨૮ ભદ્રકાળી અથવા પાવાગઢનો પ્રલય ... .. (૧૯૧૨) ૨-૦-૦		

“ગુજરાતી” પત્રે આપેલી પદ ઐતહાસિક વાર્તાની લેટા

	નામ	સન	કિંમત
૨૯	જગજાયની મૂર્તિ અથવા ભારતનું ભવિષ્ય ...	(૧૯૧૩)	નથી
૩૦	હમીર હઠ અથવા રણથંભોરનો ઘેરો ...	(૧૯૧૪)	નથી
૩૧	જુજબળથી ભાગ્યપરીક્ષા... ..	(૧૯૧૫)	૨-૦-૦
૩૨	પાટણની પ્રભુતા	(૧૯૧૬)	૨-૮-૦
૩૩	ચાણક્યનંદિની અથવા ચંચ અને સુંહધી...	(૧૯૧૭)	નથી
૩૪	અનંગબદ્રા અથવા વઢીલીપુરનો વિનાશ ...	(૧૯૧૮)	૨-૦-૦
૩૫	રૌનક મહેલની રાજખટપટ	(૧૯૧૯)	૨-૦-૦
૩૬	બાહ્યાહ બાબર અથવા નૂરે ઈસલામ ...	(૧૯૨૦)	૨-૦-૦
૩૭	ચક્રવર્તી હમીર અથવા ચિત્તોડનો પુનરુદ્ધાર	(૧૯૨૧)	૨-૦-૦
૩૮	કચ્છનો કાર્તિકેય અથવા જડેલ વીર ખેંગાર	(૧૯૨૨)	૨-૦-૦
૩૯	અનારકલી અથવા અપરાધી અકબર...	(૧૯૨૩)	૨-૦-૦
૪૦	મહારાણી મયણદેવી અથવા ગુજરાતની માતા	(૧૯૨૪)	૪-૦-૦
૪૧	પરાધીન ગુજરાત અથવા ચાવડા વંશનો ઉદય	(૧૯૨૫)	૩-૦-૦
૪૨	પ્રતાપી પ્રતાપ	(૧૯૨૫)	૧-૮-૦
૪૩	નાનાસાહેબ અથવા સ્વધર્મ માટે પ્રાણપાત્ર	(૧૯૨૬)	૨-૦-૦
૪૪	મુરીદે શયતાન અથવા મલખારનો મોપદા અલ્પાચાર	(૧૯૨૭)	૨-૦-૦
૪૫	સિતમગર સુલ્તાન અથવા તલ્વાર અને કુશન	(૧૯૨૮)	૩-૦-૦
૪૬	કચ્છનો કેસરી અથવા ઘોષિ અને અનેસર...	(૧૯૨૯)	૨-૦-૦
૪૭	અમરગર્જના અથવા સુપુત્રિ અને જગરણ...	(૧૯૩૦)	૨-૦-૦
૪૮	અમરેશરી કટારી... ..	(૧૯૩૧)	૨-૦-૦
૪૯	તોગારી તલવાર અને રાયસિંહજી હથેલી...	(૧૯૩૧)	
૫૦	શત્રુજયનો સ્થાપ અને જોગણીનું ખમ્પર...	(૧૯૩૨)	૩-૦-૦
૫૧	પાટણની પ્રતિષ્ઠા	(૧૯૩૩)	૩-૦-૦
૫૨	મહારાણી લક્ષ્મીબાઈ અથવા ખાલસાનું ખમ્પર	(૧૯૩૪)	૩-૦-૦
૫૩	મહારાજાધિરાજ	(૧૯૩૫)	૩-૦-૦
૫૪	ગુજરાતનો બુઝાતો દીપક ને હસ્લામી સત્તાનો ઉદય	(૧૯૩૬)	૩-૦-૦
૫૫	ગુજરાતના વેરની વસુધાત	(૧૯૩૭)	૩-૦-૦
૫૬	રક્તપિપાસુ રાજકુમારી... ..	(૧૯૩૮)	૩-૦-૦
૫૭	જળસમાધિ	(૧૯૩૯)	૩-૦-૦
૫૮	હમમગતી શહેનશાહત	(૧૯૪૦)	૩-૦-૦
૫૯	સોલંકીનો સૂર્યાસ્ત	(૧૯૪૧)	૩-૦-૦
૬૦	પિતૃહત્યા	(૧૯૪૨)	૩-૦-૦

દરેકનું ટપાલ ખર્ચ જુદું.

ગુજરાતીના ગ્રાહકોને વટાવ આપવામાં આવશે.

“ગુજરાતી” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ,

સાસુન બીલ્ડોમ, એલ્ફીન્સ્ટન સર્કલ, કોટ, મુંબઈ

સ્ત્રીનું પરમ સૌંદર્યધન તેના કેશ છે

કેશ સૌંદર્યમાં વધારો કરવા ઉપરાંત શરીરના નાબુક ભાગોનું રક્ષણ કરે છે. આપણા શરીરનો એક સૌથી નબળો ભાગ માથાની પાછળનો ભાગ છે જેને ઉષ્ણ પ્રદેશના સખ્ત તાપ સામે રક્ષણની જરૂર છે. રક્ષણ માટે ઈશ્વરદત્ત આ સમૃદ્ધિને કાપી નાંખવી કે ટુંકાવી નાંખવી શું હકાપણબધું છે? તમારા વાળ વધારો એને ઘટ તેજસ્વી અને સુંવાળા બનાવો. તેમ કરવા માટે તેને યોગ્ય ખોરાકની જરૂર છે તે ખોરાક—

કામીની આ ઓઇલ

(રજીસ્ટર્ડ)

કામીની આ ઓઇલ કેશના મુળોને પોષણ આપે છે હમતા વાળને મજબુત બનાવે છે અને જુના વાળને નવો જીવનપટો આપે છે. કી. શીશીનો ૩. ૧. ત્રણ શીશીના ૩. ૨-૧૦-૦ વી. પી. ખર્ચ વધુ. મફત નમુના માટે ૦૦ આનાની ટીકીટ મોકલો.

જાણો:-પો.ખો.નં. ૨૦૮૨ મુંબઈ ૨
સોલ એજન્ટો

THE ANGLO-INDIAN DRUG AND CHEMICAL CO

ઐતિહાસિક નવલકથાઓ

	રૂ. આ. પા.
દેશોત્થતિનો મોહન મંત્ર	૦-૧૨-૦
અમારું તે અમારા માટે (આયર્લેન્ડનો સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધ)	૦-૧૨-૦
લીલા (લયલા અથવા ગ્રેનેડનો ઘેરો)	૧-૮-૦
મીસરની મહારાણી કલીઓપાત્રા	૧-૮-૦
આયર્ આદિત્ય બાપા રાવળ	૧-૦-૦
જહાંગીર	૦-૧૨-૦
પરચીસરો વર્ષ પૂર્વનું હિંદુસ્તાન અથવા કૌટિલ્ય ભગવાનની ચટ્ટી... ..	૨-૦-૦
ખેટનો બળવો અથવા રાજબા રણસુંદરી... ..	૧-૮-૦
ભદ્રપુરની ભદ્રશ્યામા અથવા વીરેન્દ્રનું વીરત્વ	૨-૮-૦
વિક્રમ અને કાપાલિક	૦-૧૨-૦
વીર જયમલ અને ચિત્તોડનો ઘેરો	૦-૬-૦
મંગા-એક ગુર્જર વાર્તા	૧-૪-૦
શિવાજીની સ્મરતની લૂંટ	૧-૮-૦
લાલ ઉદેરાની કથા	૨-૦-૦
ધાસીરામ કોટવાલ	૦-૮-૦
મહારાણી વિક્ટોરીયા... ..	૧-૮-૦
ઔરંગઝેબ	૧-૪-૦

“ગુજરાતી” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ

સાસુન બિલ્ડિંગ, એલ્ફીન્સ્ટન સર્કલ, કોટ, મુંબઈ

પ્રસ્તાવના

ગૂજરાતને ચરણે આ હું ત્રીજી મૌલિક, ઐતિહાસિક નવલકથા અર્પણ કરું છું. “અન્નેજી ઠાકોર” આજના રાજકારણોની સંભાવના વિચારતું હતું. “તક્ષશિલાની રાજમાતા” પ્રાચીન હિંદના પશ્ચિમ સાથેના સંબંધની સંભાવનાઓ વિચારતું હતું. આ પુસ્તક મગધના (પ્રાચીન પૂર્વ હિંદના) ઉદયની સંભાવનાઓનો વિચાર કરે છે.

પહેલાં બે પુસ્તકોને ગૂજરાતે મેં સ્વપ્ને પણ નહિ કદપેલો આવકાર આપ્યો છે અને તેને પોતાનાં કર્યાં છે. જ્યારે મેં “અન્નેજી ઠાકોર” લખ્યું ત્યારે હજી હું ઉગતો આવતો હતો. મને જેટલી જોષએ તેટલી ભાષા પણ આવડતી નહોતી અને મને જનસમુદાયના વૈવિધ્યનું જે જ્ઞાન જોષએ તે પણ નહોતું. છતાં મેં તે પુસ્તક લખ્યું અને તે “અન્નેડ” ગણાયું. આજે પરદેશમાંથી આવતાં હું ગૂજરાતમાં જ્યાં જ્યાં જઈ છું ત્યાં મારી ઓળખાણ “અન્નેજી ઠાકોર”થી આપવાનું બહુ જ સહેલું થઈ પડે છે.

“તક્ષશિલાની રાજમાતા” લખ્યું ત્યારે હું વર્તમાનપત્રના જગતમાં સ્થિર થયો હતો. તે વખતે મને પ્રાચીન ભારતવર્ષનો અભ્યાસ કરવાના કાંડ હતા અને એ કથા મેં અભ્યાસકના નિત્યપાઠ તરીકે પ્રયોગાત્મક રીતે જ લખ્યું. તે પ્રસિદ્ધ કરતાં લગભગ દશ વરસ વીતી ગયાં, પણ તે પ્રસિદ્ધ પામતાં જ આવકાર પામ્યું.

પોતાનાં પુસ્તકો વંચાય છે એ ભાનથી બીજું કયું ભાન કોઈ પણ લેખકને આનંદિત કરી શકે? પરદેશથી આંહિ વતનમાં વસવા આવતાં માફ જીવન આનંદમય અને ઉદ્ધાસમય થયું છે. તેને માટે હું ગૂજરાતનો ઋણી છું.

હું સુભાગ્યે કે કમભાગ્યે એકસો જ રહ્યો છું. મેં કોઈ પણ પક્ષ કે મંડળ કે વાડો રચવા કદિ પણ પ્રયાસ કર્યા નથી. સાહિત્યમાં

સ્થાન જમાવવા જે જે પ્રવૃત્તિઓ ધણીયાર થતી કહેવાય છે તેનો આશ્રય મેં લીધો નથી. કળા અને સર્જનના શાસ્ત્રીય નિયમો વિષે હું વ્યાખ્યાન આપી શકું કે કેમ તે વિષે મને શંકા છે. હું વિચારક પણ નથી. માફ જીવન, મેં અનેકવાર લખ્યું છે તેમ, કલેશ અને જીવનની જુએશને અંગે ઉપજતી અનેક ઘડમથલોમાં પસાર થયું છે. આજે હું થોડી શાંતિ અનુભવી રહ્યો છું, પણ એ કેટલો વખત નબરો તે મારાથી કહી શકાતું નથી. હું સાહિત્યમાં, સમાજમાં કે રાજકારણમાં જે જે પ્રવૃત્તિ કરી રહ્યો છું તે સેવક તરીકે, અભ્યાસક તરીકે, સંભવિક તરીકે કરી રહ્યો છું. ગણો તો હું આખા ગૂજરાતનું બાળક છું. ગણો તો હું એકલો, અટુલો, સંગતસોગતવિહોણો છું.

આ પુસ્તક હું “ગૂજરાતી” પત્ર મારફતે ગૂજરાતને આપું છું. વર્તમાનપત્રોના જગદાકાશમાં આજે ઘણા પ્રકાશ ચમકી રહ્યા છે. એ અનેક પ્રકાશોને લીધે જૂના જન્મેના ચંદ્ર તારાઓ ઝાંખા પડ્યા છે, પણ વિદ્યુદ્લેખા નાળીગત નહોતી થઈ શકી ત્યારે તો તારાઓ અને ચંદ્ર આકાશમાં સામ્રાજ્ય ભોગવતા હતા. “ગૂજરાતી” ગૂજરાતના વાહુમથ જીવનના અને રાજકારણી જીવનના ચંદ્ર તરીકે આકાશમાં કંઈ થોડા વખત નથી વિરાજ્યું. મેં “ગૂજરાતી”નું વાંચન ૧૯૦૪ માં નિયમિત રીતે શરૂ કર્યું. તે પછી “ગૂજરાતી”એ મારી યુવાવસ્થાનાં મંતવ્યો અને આદર્શો ઘડ્યાં, એમ હું તો કબૂલ કરી લઉં છું. આજે વીસ વરસથી તો “ગૂજરાતી”ના માલેકો મને સતત બંધુભાવથી તે મોકલે છે. તેના તંત્રમાં પણ પલટાઓ થયા છે. તેણે પણ લીલી સૂકી જોઈ છે. પણ અંબાલાલ જાતીથી માંડીને અત્યાર સુધી નટવરલાલભાઈ તરફથી મેં પ્રીતિ અને સન્માન અનુભવ્યાં છે.

૧૯૨૫ માં મને સ્વચ્છતા થઈ હતી કે, મારે “ગૂજરાતી” માટે ચાલુ વાર્તા લખવી. તે સંમય અસંતોષ અને ઉત્કટતાનો હતો. જે પ્રીતિ અને વતસલતાથી એ સ્વચ્છતા મને કરવામાં આવી હતી તે હું આંકી શક્યો નહિ અને એ સ્વચ્છતા તરફ મેં ખેંચકારી રાખી. એ પછી

હું આફ્રિકા ગયો. મેં પણ લીલીસફી જોઈ. નવા સંબંધો બંધાયા; જૂના સંબંધો મજબૂત થયા; થોડા જૂના સંબંધો ધસાયા; થોડા તૂટ્યા પણ ખરા; અને થોડાના બંધનું પોલાપણું તથા તરતખરડપણું પણ કળાઈ ગયાં. અબોલ પરસ્પર માન અને પ્રશંસાના નિઃસ્વાર્થ પાયા પર રચાયેલો “ગૂજરાતી” સાથેનો સંબંધ સતત રહ્યાં કર્યો અને ગયા વરસ-માંજ મને લાગ્યું કે મારે “ગૂજરાતી”ની કંઈક સેવા કરવી જોઈએ. મેં તે ભાવનાથી ગૂજરાતી સાપ્તાહિકમાં “આફ્રિકાનાં રેખાચિત્રો” લખવા માંડ્યાં અને તે છપાવા ઉપરાંત મને ભેટનું પુસ્તક લખવા માટે નિમંત્રણ મળ્યું. પંદર વર્ષ પહેલાંની ઉપેક્ષાનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનો મને પ્રસંગ મળ્યો, તે મેં સહર્ષ સ્વીકાર્યો અને આ પુસ્તક તૈયાર કર્યું. મને આ તક આપવા માટે હું “ગૂજરાતી”નો ઋણી છું.

X

X

X

X

બિમ્બિસાર અને અન્નતશત્રુનો ઇતિહાસ પુરાણોમાંથી, યૌદ્ધ પુસ્તકોમાંથી અને જૈન ગ્રંથોમાંથી મળે છે. એમ કહેવું કે મેં એ બધાં સાધનોનું દોહન કે અવલોકન કર્યું છે તે વૃથા જ ગણાય. તેમ કરવાનો મને અવકાશ મળ્યો નથી. તેમ કરવાની મારી પાસે સમવડતાં નથી. વાર્તા કલ્પનાનો વિષય છે અને કલ્પનાનો આ વાર્તાના ઘડતરમાં મેં ખૂબ ઉપયોગ કર્યો છે. વિન્સેન્ટ સ્મિથનો ગ્રંથ “ધ અર્લિ હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયા,” પ્રો. હિસ ડેવિસનો “બુદ્ધિસ્ટ ઇન્ડિયા,” તેનો જ “નોન-ક્રિશ્ચિયન રિલિજિયન્સ,” પુસ્તકાવલિમાંનો “બુદ્ધિઝમ,” નરિમાનનો “સંસ્કૃત બુદ્ધિઝમ” અને ડા૦ ત્રિભુવનદાસ એલ. શાહનો અંગ્રેજી “એન્શિયન્ટ ઇન્ડિયા” એ ગ્રંથોનો મેં છૂટથી ઉપયોગ કર્યો છે. આ ગ્રંથોમાં આપવામાં આવેલી હકીકત અને મારી કલ્પનાના સંયોગનું આ વાર્તા પરિણામ છે. આ ગ્રંથો ઇતિહાસના શુદ્ધ અથવા શુદ્ધકલ્પ ગ્રંથો તરીકે લખાયા છે એટલે તેના લખનારાઓને જે બંધનો નડે તે મને નડતાં નથી અને તેને લીધે ઇતિહાસિક ગણાતા સમયાનુક્રમનો તથા બનેલી વસ્તુના રૂપનો વિષય કરવાનો મેં કલ્પનામૂલક ગ્રંથના એક તરીકે અધિકાર સંપૂર્ણ રીતે વાપર્યો છે.

વળી હું માનું છું કે આ કથાનો મુખ્ય હેતુ ઇતિહાસ આપવાનો નથી, પણ ઇતિહાસે પરિચિત કરેલાં નામ અને પાત્રોનો ઉપયોગ કરીને ગ્રંથ-કારની કલ્પના મુજબનું નિર્દિષ્ટ સમયના સમાજનું ચિત્ર અને તેની મનોભાવનાઓ, ઇતિહાસે વર્ણવેલા બનાવોના ગભીર રહેલા ઉદ્દેશ, આદર્શ, ખ્યાલ અને સંભવોની પોતાની સંભાવનાઓ આપવાનો હોવાથી એ અધિકાર સંપૂર્ણ રીતે વાપરવામાં કશો અંતરાય આવતો નથી.

ખિમ્બિસાર—અન્નતશત્રુનું મગધ ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યના મગધનું બીજ-રૂપ હતું, એમ માટે માનવું છે. મૌર્યમગધ ભગવાન કૌટિલ્યના અર્થ-શાસ્ત્રથી તથા યવન મેગાસ્થિનિસના રૂપાલેખનથી અત્યંત પ્રસિદ્ધિને પામેલું છે અને ઘણા અભ્યાસક્રો એવું માનવાની ભૂલ કરી લે છે કે મૌર્યના સમયમાં જ ચાણાક્ય અને મેગાસ્થિનિસે વર્ણવેલી વિશિષ્ટતાઓ મગધમાં ઉદ્ભવી. આમ માની લેવું એ વાજબી નથી. સમાજની સંસ્થાઓ; રાજ્યની વ્યવસ્થાઓ, જનતાવિહિત અને જનતાસ્વીકૃત રીતિઓ, વિધિઓ, સંકેતો અને જીવનચર્યાની પરિપાલિત રેખાઓ સેંકડો વર્ષના ઉન્નતિ-ક્રમને પરિણામે સ્થિર થાય છે. ભગવાન કૌટિલ્યનું અર્થશાસ્ત્ર જે મગધનું વર્ણન આપે છે તે જમાનાઓ થયાં પ્રતિષ્ઠાપિતરૂપ મગધનું વર્ણન છે અને અર્થશાસ્ત્રમાં વર્ણવેલા સ્થિતરૂપ ભરતખંડના અશ્વત્થની પહેલી શાખાઓ, થડ અને બીજ આપણે સહુએ શોધવાનાં રહે છે. તેને માટે પુરાણો, જૈન ગ્રંથો અને જૈન ગ્રંથો આપણી પાસે છે, તે આપણા સુભાગ્યની વાત છે. ડા. ત્રિભુવનદાસ શાહે ચાણાક્યની મગધ-વ્યવસ્થાનું, ગણશ્રેણિમૂખ સમાજરચનાનું અને ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યની પ્રચંડ સેનાનું મૂળ ખિમ્બિસારના કુંવરમંત્રી અભયકુમારની બુદ્ધિમાં, તેને સુલભ જૈનગ્રંથોને આધારે કલ્પ્યું છે: અને હું એ કલ્પનામાં રહેલો સિદ્ધાંત અને સત્યાંશ સ્વીકારું છું.

ખિમ્બિસારનો સમય આદર્શોની ઉત્પત્તિ અને અથડામણનો સમય હતો. તે વખતે ૩૯ સમાજરૂપમાં અને વ્યક્તિ તથા સમુદાયની પ્રવૃત્તિની મનોભાવનામાં ફેરફાર કરવા માટે ભગવાન બુદ્ધ શાક્યમુનિ

ગોતમ અને ભગવાન તીર્થંકર મહાવીર વર્ધમાન સદેહે મૃત્યુલોક-
સંનિહિત હતા. એ નવયુગના જન્મમાં અને તે વખતના જૂનાં તથા
નવાં માનસિક તથા આધ્યાત્મિક બળોના સંઘર્ષણમાં નવી રચનાઓની
જરૂરિયાત જણાય એ તદ્દન સંભવિત છે. અને ભગવાન કૌટિલ્યના
અર્થશાસ્ત્રની અંદર વર્ણવેલી વાતોનાં બીજા આ સમયમાં રોપાયાં
હોય તો કાંઈ બહુ નવાઈ પામવા જેવું નથી. બ્રિટિશસારે આ આદેશો
હિન્દુસ્તાનની હમેશની રીત પ્રમાણે ઝીલ્યા હોય એમ હું માનું છું.
ગાંધીજીનાં સૂત્રો પ્રવૃત્તિમાં ગાંધીજીથી વિરુદ્ધ પક્ષો ક્યાં નથી ગણતરીમાં
લેતા? અને ખાનગી જીવનમાં તે સૂત્રોનો સામાન્ય વ્યવહારસૂત્રો સાથે
સમન્વય કરવા ક્યાં નથી મથતા? આજે પણ આપણે કુલનો વિહિત-
ધર્મ, ઇષ્ટદેવ વગેરે સાચવી રાખી જૈન, બૌદ્ધ, મુસલમાન, પારસી
વિચારકો કે સમાજનેતાઓને ક્યાં નથી સત્કારતા? આપણું આપણા-
પણું સાચવતે છતે પણ આપણે હિન્દુ હોઈએ તો અહિન્દુ વિચારકોને
સત્કારીએ છીએ; અહિન્દુ હોઈએ તો હિન્દુ સંતજનોના ઉપદેશને
ગ્રહણ કરીએ છીએ. ભારતવર્ષની આર્થિક પ્રગતિ હંસની માફક બુદ્ધિગત
વિષયોમાં તો નીરક્ષીરન્યાય જ પાળતી આવી છે. આ આપણું ખાસ
લક્ષણ ધ્યાનમાં લઈ મેં આ કથાની ગૂંથણીમાં ક્યાંકી પણ એવો
આગ્રહ રાખ્યો નથી કે અમુક પાત્રોનો પંથ કે ધર્મ અમુક જ હતો.
એ જાતનું શૃંખલાબંધન તે સમયનો ભરતખંડ સમજતો નહોતો એમ
હું માનું છું, અને મારી માન્યતા મારી પોતાની મનોભાવનાના
નિરીક્ષણ પર ઘડાયેલી છે. મને કદિ પણ ધર્મનાં કે શ્રદ્ધાનાં બંધનોની
સાંકળે બાંધ્યો નથી. કુળથી હું સનાતન ધર્મી છું અને હું કુળસમુદાયમાં
સનાતનધર્મી તરીકે રહું છું. પણ બુદ્ધિગત વિચાર કરતાં મને દરેક તત્ત્વમાં,
દર્શનમાં, પેગામમાં, આશય અને પ્રવૃત્તિ નિર્દેશમાં એવી સરસ એકાન્વિત
એકસૂત્રતા સિદ્ધ થતી લાગી છે કે જે વખતે ભગવાન બુદ્ધ અને ભગવાન

મહાવીર જેવી વિભૂતિઓ સાક્ષાત પૃથ્વીપર વિદ્યમાન હોય તે વખતે* પંથવ્યાવૃત્તિ, ધર્મધેણી કે ધર્માંતરતાના જૂઠ્ઠાઓ જિંમ્મિસાર જેવા રાજાના સમયમાં અને ભરતખંડ જેવા દેશમાં પ્રવર્તમાન હોય તેવું માનવું જરા મુશ્કેલ પડે છે. તે છતાં પણ આ બધાં અનુમાનો જ હોઈ શકે. કારણ કે તે સમયે શું હતું તે ચોક્કસ કરી શકાય તેવું આપણી પાસે કશું નથી અને જે કંઈ છે તે લખનારના રંગોથી એટલું રંગાયેલું છે કે તે શુદ્ધ ચિત્ર તરીકે સ્વીકારાય તેવું નથી. એટલે સમાજ-રૂપની પુનર્રચના કરવાના આધુનિક પ્રયાસો અધુરા જ રહે અને અત્યારના લેખકો તથા અભ્યાસકોની નજરના રંગનો ઢોળ તેના ઉપર ચડે તે દેખીતું છે.

જેમ જિંમ્મિસારનો સમય આદર્શોનો જન્મ અને નવાં તથા જૂનાં બોનો અથડામણોનો કાળ હોય તેમ કલ્પવામાં આવ્યું છે તેમ જ અગ્નિતશત્રુનું જીવન એ આદર્શો અને અથડામણોના સમર્થ અને બળયુક્ત સમન્વયની દિશામાં પ્રયાસના કાળરૂપે કલ્પવા યત્ન કર્યો છે. અહિંસા, ભૂતદયા અને વીતરાગતાના એવા આદર્શો છે કે તે એકદમ આજ થતા નથી. બુદ્ધિથી ગ્રાહ્ય થાય છે તો પણ પ્રવૃત્તિગ્રાહ્ય થતા નથી. અત્યારના ભરતખંડમાં આપણે એ જોઈએ છીએ. અગ્નિતશત્રુએ ભારતની સમાજના પાયારૂપ તત્ત્વસિદ્ધાંતોની એકસારતા સ્વીકારી

* “ઉપર આવેલો બુદ્ધતા જીવનનો વૃત્તાંત મને આશા છે કે એક ખોટો ખ્યાલ જનસમાજમાં પ્રવર્તે છે તે દૂર કરશે—એ ખ્યાલ એવો છે કે ગૌતમ હિંદુ ધર્મનો કુશળ હોતો, અને ગેરધર્મસાધ, અને બૂઝમ અને હગા ઉપર રચાયેલા એક ધર્મપંથનો નાશ કરવાથી તેનો તેના હુમલોનાઓ પર ઉપકાર થયો હોવાનો હું સિદ્ધ થયો છું. આ ખરું વસ્તુસ્વરૂપ નથી. ગૌતમ એક અહલ, નમૂનેકાર હિંદી તરીકે જન્મ્યો, ઉછેરાયો, જીવ્યો અને મરણ પામ્યો. તેના સમયમાં હિંદુધર્મ હિંદુસવજ પામ્યો ન હોતો. અને તે વખતે જે ધર્મ ચાલતો હતો તેની સાથે ગૌતમને બહુ જ ઘોટો વિરોધ હતો. તેનો હેતુ તેને રચવાનો, બળ આપવાનો હતો. તેનો નાશ કરવાનો ન હોતો.”

પ્રો. ડ્રિસ ડેવિસનો ગ્રંથ બુદ્ધિયમ; પ્રકરણ ૩ નું પાનું ૮૩. (અંગ્રેજી).

સમુદાયજીવન માટે ચિસ્ત, નિયમ, યમ, વીતરાગતા સ્વીકાર્યો; પણ તેની સ્થાપના માટે તે જ્ઞાતક્યા કે અહિંસાનું અવલંબન ન કરી શક્યો. તેણે કરેલી કહેવાતી પિતૃહત્યા વિષે ધણા જૂદા જૂદા અભિપ્રાયો છે.* હું ઇતિહાસનો આલેખક નથી એટલે એ બધા અભિપ્રાયો મેં આપ્યા નથી.

ફરી “ગૂજરાતી”નો ઉપકાર માની ગૂજરાતને ચરણે આ ગ્રંથ ધરવા હું ભાગ્યશાળી થાઉં છું.

રાજકોટ,
ઋષિપંચમી ૧૯૯૬ } ઉછરંગરાય કેશવરાય ઓઝા

* “કુલ્લિકને પોતાના વર્તનથી શરમ લાગી અને તે તરત જ કેદખાના તરફ પોતાના બાપને છોડી કરવા હતાવળથી ધસ્યો. રસ્તામાં તેણે એક કુહાડો કેળ્યો અને પોતાના પિતાના પગની બેઠીઓ તેનાથી તોડવાને ધરાદો ધરી તેણે તે હાંચળી લીધો. જ્યારે શ્રેણિકે પોતાના પુત્રને આ રીતે પોતાના ઉપર ધસી આવતો જોયો ત્યારે તેણે કુદરતી રીતે એમ જ ધારી લીધું કે તે તેને મારી નાંખવા આવતો હતો અને તેણે તરત આત્મહત્યા કરી.”

ડા. ત્રિભુવનદાસ એલ. શાહનો ગ્રંથ ‘એન્સિયન્ટ ઇન્ડિયા.’ પુસ્તક પહેલું. ખંડ ૨ ને પાનું ૨૭૩.

ગ્રંથ ઉલ્લેખ

- 1 The Early History of India by Vincent Smith.
- 2 Buddhist India (Story of Nations Series) by Prof. Rhys Davies.
- 3 Buddhism by Prof. Rhys Davis in the Non-Christian Religious Systems Series published by the Society for Promoting Christian Knowledge.
- 4 Local Self-Government in India by Dr. R. K. Mukerjee (Longmans).
- 5 Sanskrit Buddhism by G. K. Nariman.
- 6 Ancient India Vol. I & II by Dr. T. L. Shah Translated by Mr. R. J. Desai M. A.

પ્રો. જેમ્સની

વીજળીક શક્તિની ગોળીઓ (૨૭૫૬૬)

મહાન અમેરીકન હલાજ

જેઓને, પહેલાં જે ઉમંગ અને જુસ્સો ધરાવતા હતા તે કમી થતો જાય છે એમ લાગતું હોય, જેઓને રાત્રે નિદ્રા ન આવતાં, વિચાર જ કરતા હોય સવારે બિઝાના-માંથી ઊઠતાં થાક અને નબળાઈ માલુમ પડતી હોય,

ભૂખ ન લાગતી હોય. હાથ પગમાં કળતર થયા કરતું હોય. થોડુંક કામ કરવાથી થાકી ગયા જેવું લાગતું હોય, યાદદાસ્ત-શક્તિમંદ થતી જતી હોય, પિશાબમાં અગર સ્વપ્નોમાં ધાતુ જવાથી શક્તિ ઘટતી જતી લાગતી હોય-જેઓ-અંધક્રોશ-અજીરણથી પિડાતા હોય, જેઓ આ એકથી અથવા વધુ દરદોથી પિડાતા હોય અને બીજી દવાથી ફાયદો ન મળ્યો હોય તો આજે જ પ્રો. જેમ્સની વીજળીક શક્તિની ગોળીઓનો ઉપયોગ કરવાનું શરૂ કરો. તે તમારામાં ઘટી ગયેલી જીવનશક્તિ પૂરતા જથ્થામાં ઉત્પન્ન કરી ઉપર જણાવેલા એક યા વધુ દરદોને દૂર કરી શરીરના આખા સાંચા કામને બરાબર ઉમંગી હાલતમાં મુકી આપશે. હજારો લોકોએ આ ગોળીઓ વાપરી પૂરતો સંતોષ જાહેર કર્યો છે. તેમ તમે પણ ફાયદો મેળવી શકશો.

કિંમત:—૪૦ ગોળીની શીશી ૧ ના રૂ. ૨-૦-૦

૨૫ ગોળીની શીશી ૧ ના રૂ. ૧-૪-૦

વી. પી. ખર્ચ જુદો. દરેક દુકાને વચાય છે.

: લખો :

ધી એન્ડ્રો. ઇન્ડિયન ડ્રગ એન્ડ કેમીકલ કું.

પો. બો. નં. ૨૦૮૨ મુંબઈ.

અનુક્રમણિકા

પ્રથમ ખંડ

ખંડ પહેલાનો સમય : વિક્રમ સંવત્ પૂર્વે ૫૦૩ - ૫૦૦

પ્રસ્તાવના ૫-૧૧	પ્રકરણ	વિષય	પૃષ્ઠ
પાત્ર નામોલ્લેખ ... ૧૩-૧૪	૧૬	ફેહને લઈ જાયો ...	૬૭
અનુક્રમણિકા ૧૫-૧૬	૧૭	પરિવર્તનને આરે ...	૭૧
પ્રવેશક આરંભ ... ૨૦-૨૪	૧૮	માણું મોકલ	૭૫
પ્રકરણ	વિષય	પૃષ્ઠ	
૧ બુદ્ધ ગયા... .. ૩	૧૯	બુદ્ધ થશેજ	૭૬
૨ મહારાજ બિમ્બિસાર... ૭	૨૦	માણું	૮૩
૩ લખચોરાસી ટાળું ... ૧૨	૨૧	આપણે તો હેહય ...	૮૭
૪ અભયકુમાર... .. ૧૬	૨૨	અમે હરણ કરીશું ...	૯૨
૫ જતિ વધમાન ૨૦	૨૩	લમારું હરણ કરીશ... ૯૬	
૬ ચિત્રપટ ૨૪	૨૪	કટક ચઢ્યું	૧૦૧
૭ મુનિ દેવદત્ત ૨૮	૨૫	મગધસેના	૧૦૫
૮ પ્રજા કષ્ટાય છે ૩૨	૨૬	રામનું પાપ... ..	૧૦૬
૯ વસંતવિનોદને રસને ... ૩૬	૨૭	જાણે જીવનમુક્તિ ...	૧૧૩
૧૦ ચેટકની પુત્રીઓ... .. ૪૧	૨૮	“દૂધ”... ..	૧૧૮
૧૧ વિજળીની સળી... .. ૪૫	૨૯	બિખ્ખુ અમણિકા ...	૧૨૩
૧૨ ચેટકરાજની ચિલ્લણા ... ૫૦	૩૦	શાક્યમુનિને સંદેશો... ૧૨૭	
૧૩ ભંભાસાર - કાડામણી	૩૧	આવક આવિકા	૧૩૧
કામ ૫૪	૩૨	ધીંગાણું... ..	૧૩૫
૧૪ નેવેઈ કરીએ તો ... ૫૮	૩૩	નકામાં વલખાં... ..	૧૩૬
૧૫ બાહ્યસમુદાય ૬૨	૩૪	ચિલ્લણા રડી પડી ...	૧૪૩
	૩૫	તમે સ્વતંત્ર છો ...	૧૪૭

_____

_____

भारत वाक कथा भाग १० ... १-८-०

“ગુજરાતી પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ” સામુન બિલ્ડીંગ, એક્ષીન્શન સર્કલ, કોટ મુખ્ય.

ਪਿ ਰੂ ਏ ਤ੍ਯਾ

ਘੰਡ ੧ ਥੀ

“ પિતૃહત્યા ”નાં પાત્રો - પ્રથમ ખંડ

ત્રિમિત્રસાર (ગોપાળ, ભંભાસાર)

અભયકુમાર

આગતશત્રુ

શાક્યમુનિ ગૌતમ, સિદ્ધાર્થ બુદ્ધ

મહાવીર વર્ધમાન

દેવદત્ત

કંધક, બંધક

વસુબન્ધુ

ચારિત્ર

નામરક-સ્થાનીય

ચેટક

નંદ, આનંદ, શારિપુત્ર, મુદ્ગલાયન,

કચ્ચાયાન, યશ વગેરે

અનાથપિંડિક

બ્રવક

સર્વાર્થસિદ્ધિ

અર્થોદય

સુનન્દા

ધારિણી અને ક્ષેમા

હંસગતિકા

સુન્દરેશ

ચિલ્લણા

કેસર

મગધનો શિશુનાગવંશીય રાજા

તેનો પુત્ર અને પ્રધાન, સુનન્દાનો પુત્ર

ત્રિમિત્રસાર અને ચિલ્લણાનો પુત્ર;

મગધનો યુવરાજ

વિષ્ણુનો નવમો અવતાર

જૈનોના ચોવીસમા તીર્થંકર

બુદ્ધદેવી જૈનવિરોધી એક બ્રાહ્મણ

પરિચારકો, ત્રિમિત્રસારના સામંતો

ચિનારો

નગરરક્ષક

ક્રોટવાળા; દંડનાયક

વૈશાલિનો રાજા

ભગવાન ગૌતમના શિષ્યો

રાજગૃહનો એક શ્રેષ્ઠી

ત્રિમિત્રસારનો રાજવૈદ્ય

વૈશાલિનો એક શેઠિયો

વૈશાલિનો એક શેઠિયો

મહારાજ ત્રિમિત્રસારનાં રાણી અને

અભયકુમારનાં મા

મહારાજ ત્રિમિત્રસારનાં રાણી

મહારાજ ચેટકનાં રાણી

મહારાજ ચેટકની મોટી કુંવરી

મહારાજ ચેટકની નાની કુંવરી

અને ત્રિમિત્રસારની પટ્ટમહાદેવી

વડારણ, કંધકની પત્ની

(ખ)

પિતૃહત્યાનાં પાત્રો

દ્વિતીય ખંડ

પાત્ર નામાવલિ

પ્રસેનજિત	કેશવનરેશ
વિરહક	કેશવયુવરાજ
સ્યેનક	મગધનો ચાર, સૂર્યકાન્તાનો જીર
હલ અને વિહલ	મિમ્મિસારના કુંવરો, ચિલ્લણપુત્રો
ઉદયાશ્વ (ઉદયન)	અગ્નતશત્રુનો કુંવર
સ્યેનક	સિદ્ધિસંપન્ન હાથી; સિદ્ધગજ
સૂર્યકાન્તા	પ્રસેનજિતની વ્યભિચારિણી રાણી
કૌસલ્યા	પ્રસેનજિતની પુત્રી મિમ્મિસારની રાણી
પ્રભાવતી	અગ્નતશત્રુની રાણી

તે ઉપરાંત પ્રથમ ખંડનાં બધાં પાત્રો, સેનાધિકારીઓ, ચારો, દુર્ગાધિકારીઓ, કાનાગૃહ અધિકારીઓ વગેરે

સામાજિક નવલકથાઓ

		રૂ. આ. પા.
વિક્રમની ૨૦ મી સદી અથવા આજકાલના હાલહવાલ	૫-૮-૦	
અજમિલ અથવા ગરીબનું નસીબ ગરીબ...	૫-૦-૦	
આત્મહત્યા :: પાપ કે પ્રશ્નિત...	૪-૦-૦	
ચુડેલનો વસો ભાગ ૧ લો	૩-૦-૦	
ચુડેલનો વસો ભાગ ૨ જો	૩-૦-૦	
મરત ફકીરના હાસ્ય પ્રસંગો	૧-૪-૦	
પાનકી પતિયા કે છોટી છોટી બતીયા	૧-૮-૦	
સુવર્ણલતા રા. ૧-૦-૦	વિક્રમ અને કાપાલિક	૦-૧૨-૦
વીર જયમલ રા. ૦-૮-૦	મારી હકીકત	૧-૦-૦
સુવિતા સુંદરી રા. ૦-૪-૦	ઉત્તર નર્મદ	૧-૦-૦

“ગુજરાતી” પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ

સામુન બીલ્ડીંગ, એલ્ફીન્સ્ટન સર્કલ, કોટ, મુંબઈ

પિ તૃ હ ત્યા

પ્રથમ ખંડ

— :૦ :—

પ્રવેશક

“કંધક ! તું દાસીપુત્ર છે.”

“તું.”

“નહિ, તું.”

“બંધક ! વાસો હળવો કરીશ ને કબૂત્ર નહિ કપ તો, હો.”

કહી કંધકે બંધકના વાસમાં મુકો લગાવ્યો. બંધક વળ ખાધ જમીન પર બેસી ગયો.

“લડાઇ, લડાઇ” કરી બજારનાં છોકરાંઓ આ બંનેની આસપાસ ભેળાં થયાં. નખળા બંધાનો અને રટો, પણ અત્યંત ગુસ્સાવાળો બંધક કળ ઉતરતાં ઉભો થયો અને કંધક ઉપર ગાળોતો વરસાદ વરસાવના માંડ્યો. છોકરાંઓ નાચવા માંડ્યાં, બે ચાર વરે પડેંચેલા માણસો પણ આ ટોળાંમાં આવી ભળ્યા.

કંધક ખડખડાટ હસવા માંડ્યો. “ભાઈઓ ! આ બંધકે મને પહેલી ગાળ દીધી.” તે બોલ્યો.

“એણે મને ચીડવ્યો.” બંધકે બરાડો પાડી, ફાટે સાદે કહ્યું. ટોળું હસી પડ્યું. એટલામાં નજીકને ચોટેથી રાજપુરુષ હાથમાં એક ધીંગી ધડબી છડી લઇને આવી પડેંચ્યો.

“રસ્તો કરો, રસ્તો કરો—મહારાજ મિમિસારની આજુ છે. રસ્તો કરો.” રાજપુરુષે કહ્યું. લોકોએ માર્ગ આપ્યો. રાજપુરુષે આગળ આવી કંધક તથા બંધક બંનેને બંને હાથ મૂકી કહ્યું : “જૂઓ આ છડી.”

(ધ)

— પ્રવેશક —

બંનેએ હડીને મસ્તક નમવ્યું. “આપલા ! અમે તો—” બંને સાથે જ કહેવા લાગ્યા.

“કંઈ નહિ—જાનામાના મારી સાથે આવો.” કહી રાજપુરુષે તેમને આગળ કર્યા અને તે તેમની પાછળ પડ્યો. આગળ કંધક બંધક, પાછળ રાજપુરુષ અને તેની પાછળ લોકોનું ટોળું—એ રીતે સરખસ આગળ ચાલ્યું.

થોડી વારે આ ટોળું એક દરવાજે પ્રતિહાર અને શિખર પર નેમવાળા મકાન પાસે આવી પહોંચ્યું. રાજપુરુષે કંધક બંધકને તે મકાનમાં દાખલ થવા ફરમાવ્યું. પ્રતિહારે તે ત્રણેને અંદર જવા દીધા અને લોકોને બહાર ચટકાવ્યા.

અંદર એક મેઘી જાળમ પાથરેલી હતી. સામે અત્યંત મેઘાં ગાદી તકિયો પડ્યાં હતાં. આ ગાદી તકીયે શુદ્ધ ધોતિયું પહેરી, શરીરે ઉપવસ્ત્ર એવી એક બ્રાહ્મણ બેઠો હતો. તેની સન્મુખ એક લાકડાનો ઢળતો બાજઠ હતો. તેના ઉપર તેના હાથ ટેકવેલા હતા. તેણે આવનારાઓ તરફ નજર કરી.

રાજપુરુષ નમન કરી જરા આગળ આવ્યો. “આર્ય ! આ બંને રાજમાર્ગ પર લડતા હતા, આ ધીંગા માણસે આ નમળા માણસને મુક્રો માર્યો.”

“અભેકુમારની અક્ષત છે, બા ! તારા તાળવામાં. આ બંધક મને પહેલવેલી ગાળ દીધી, ને મેં સામી દીધી. મહારાજ ! તેણે ઈ પાછી વાળ એટલે મેં એને લગાવ્યો.” ધીંગા શપ્થે કહ્યું.

બ્રાહ્મણ હસી પડ્યો. “ચારિત્ર ! એને અમણ પાસે લઈ જા.” તેણે રાજપુરુષને કહ્યું.

“આર્ય !” ચારિત્રે હાથ જોડીને કહ્યું : “અમણોને તો મહારાજ નિમિત્તસારે હકપાર કર્યા છે ને !”

“હા, હા, સાચું.” બ્રાહ્મણ બોલ્યો : “જતિઓ પાસે લઈ જા એમને. જતિઓનો ઉપદેશ તેમને માટે પ્રરતી સજ્જ છે.”

“આલો.” કહી ચારિત્રે કંધકે બંધકને ત્યાંથી બહાર કાઢ્યા. લોકોનું ટોળું તો એમનું એમ ઉભું હતું. એ ત્રણે જણ બહાર નીકળ્યા એટલે લોકોએ કિકિયારી કરી અને તેમને આગળ થવાનો માર્ગ કરી આપ્યો. પછી તે સરખસ આગળ ચાલ્યું.

થોડીક સાંકડી ગલીકુંચીઓ વટારી તેઓ એક વંડા જેવા મકાન પર આવી પહોંચ્યા. આ મકાનના વિશાળ યોગાનમાં માણસો બેઠા બેઠા હતા અને સામે વાસપીઠ પર એક તેજસ્વી પણ તદ્દન દિગંબર પુરુષ વ્યાખ્યાન કરતો હતો. બીડમાંથી માર્ગ કરી ચારિત્ર પોતાના કેદીઓને અંદર લઈ ગયો.

પણ એટલામાં તો લોકોમાં જળરો ડાલાહલ ઉઠ્યો. “બ્રાહ્મણો આવ્યા, શ્રમણો આવ્યા-પેલા-આંહિથી-તે બાળુથી” કરતા લોકો ઉભા થઈ ગયા અને ગિરદીમાં ચારિત્ર અને તેના કેદીઓ છૂટા પડી ગયા.

રસ્તાની એ ત્રણ બાળુપરથી દંડા દગડા લઈ માણસોનું આક્રમણ આવ્યું. વ્યાખ્યાતા નિશ્ચલ વ્યાખ્યાન કરતો રહ્યો. થોડા શ્રોતાજનો પણ તેના વચનામૃત ઝીલતા બેઠા રહ્યા, પણ બીજાઓએ નહાસભાગ કરવા માંડી અને નાસનારાઓ પર આવનારાઓએ દંડ ચલાવ્યા. ચારિત્રને હવે પોતાના કેદીઓ પાછા સાંપડવાની આશા રહી નહિ એટલે તે આ દંગલમાંથી છૂટા પડી ગચ્છંતી કરી જવા માંડ્યો.

૨

ચારિત્રી પોતે બેય છૂટા પડી ગયા છે અને હવે તે તેમને પકડી શકે તેમ નથી એવું કંધકે જોયું એટલે તેણે પોતાના સાથીને કહ્યું: “એલા દાસીપુત્ર ! હવે શો વિચાર છે?”

બંધકે જવાબ આપ્યો.

“જો તેં મને છેતર્યો તેથી બીજા મેં તને દાસીપુત્ર કહ્યો ને તેં મને શિરજેરી કરી માર્યો. હવે તારો શો વિચાર છે?”

“શો વિચાર બીજો ?” કંધકે કહ્યું : “મહારાજ કુંવર અભેકુમારનો અશરો શોધીએ. ને જો તારો વિચાર પતવી લેવાનો હોય તો આંહિ જ પતવી લઇએ.”

“જા, જા, સા.....જા.” કહી બંધકે કટાણું મૂકી હસ્યો. “છતો વચમાં વચમાં-આપણે કાંઈ જન્મારાના તો દુશ્મન નથી ને. તને ભૂખ લાગી ને તું ભાતું ખાઈ ગયો-તેમાં તારો શું વાંક ? વાંકે ભૂખનો કે તારા પહેલી મને ન લાગી. હાલ્ય ત્યારે અભેકુમારની દેવડીએ.”

કંધકે હસ્યો. બંને દંઁગલમાંથી છૂટા પડી જે બાજુ અભયકુમારની દેવડી હતી તે તરફ ચાલવા લાગ્યા.

૩

મહારાજ અભયકુમાર દેવડીમાં આગળ જ શીસમતી એક પાટ ઉપર બેઠા હતા. પાટપર કાંઈ પણ બાંધવેલું નહોતું. મહારાજે ઘોડીયું પહેલું હતું અને ડાબે ખમ્મે ઉતરીય રાખ્યું હતું. કંધકે બંધકને તેણે દૂરથી આવતા જોયા એટલે દેવડીની ચોખાપર ઉમેલા ધનુર્ધારી એ પ્રતિહારોને તેણે કહ્યું : “પેલા એ આવે છે તેને રસ્તો મોકળો છે.” પ્રતિહારોએ માથું નમાવ્યું.

કંધકે બંધકે આગ્યા કે તરત જ તેમને અંદર દાખલ કરવામાં આગ્યા, “અહ્યા : મહારાજ અભેકુમાર પાસે જવું છે.” બંધકે નાક સસવાવતાં પ્રતિહારને કહ્યું : “છાતો મર, આ મહારાજ બેઠા.” કંધકે તેને પાંસળામાં આંગળી મારતાં કહ્યું : બંધકને પીડા તો થઈ પણ તેણે જોયું કે પાટ ઉપર બેઠેલા ભદ્ર પુરુષને કંધકે નમન કરી રહ્યા છે એટલે તે પણ નમન કરવા લાગ્યો.

“આવો, ક્યાંથી આવો છો ?” જુવાન પણ અધિકારગુરુ, સ્પષ્ટ રીતે પ્રશ્નચક્ર લાગતા અભયકુમારે પૂછ્યું.

“જી, વેનાતતથી.” કંધકે કહ્યું.

“તમે ?” બંધકે તરફ ફરીને અભયકુમારે પૂછ્યું.

“જી, ત્યાંથી જ.” બંધકે જવાબ આપ્યો.

“બાપુ ! વેનાતતમાં ભયંકર ભીન થયું છે. ઠોરઠાંખર, માલમતા, ખારડાં છાપરાં બધું તણાઈ ગયું છે. ખેતરમાં પાણી ભર્યો છે. નગર જલગરકાવ થયાં છે. શું કરીએ બાપુ-રખાના માર્યા હાલી નીકળ્યા છીએ.” કંધકે હાથ જોડી કહ્યું.

“અમારા ગામના શેડિયાની દીકરી સુનન્દાબા, બાપુ ! આ રાજ-ગિરિમાં પરણી છે ને સાંભળ્યું તું કે એનો દીકરો મોટે હોદ્દે છે.” બંધકે કહ્યું. અભયકુમાર ધ્યાનપૂર્વક તેનું કહેતું સાંભળી રહ્યો.

“અને, બાપુ !” કંધકે વાતનો દોર પકડી લીધો. “અમે વિચાર્યું કે મોસાળને સગપણે ભાણો કાંઈક અમારી સામું જૂએ તો અમારો કાંઈ દહાડો વળે. આ અમારી વાત, બાપુ.” કહી દયામણું મોં કરી કંધકે હાથ જોડી ગયા પગનું ઘુંટણિયું વાળી જમણો પગ જમીન પર અધૂકડો ઉભો રાખી અરજ કરવા લાગ્યો.

અભયકુમાર હસી પડ્યા. “એસો, એસો. બન્ને એસો.” તેણે હાથને ઉશારે એક જરા નીચી અને નાની પાટ પડખે પડી હતી તેના તરફ આંગળી ચીંધી કહ્યું : “તમારું નામ શું ?”

“મહારાજ !” બંધકે કહ્યું : “મારું નામ બંધક-અને આ મારો સાથી કંધક. બાપુ ! જાણે તો શેઠાપડોશી પણ જાણે સગા ભાઈ. લડીએ ત્રિવિધ પણ દાડો આપ્યો લેખા.”

“તમારા ભાણાને ગોતરો છે કે નોકરી ગોતરી છે ?” મહારાજે પૂછ્યું.

“બાપુ !” કંધકે પાટ ઉપર બેસતાં બેસતાં કહ્યું : “ભાણાની તો માળ લાગી ચૂકી છે. સુનન્દાબા નવજે પોચે ડેકાણે નોતાં પરણ્યાં ને મહારાજ ! આ ગરીબ ને દક્ષિણ તો ય અમે તમારા મામા.” તેણે પોતાના પોતિયાનો છેડો છોડ્યો. તેમાંથી ઘોઘો ભરેલ માટીનું એક ઢેંકું કાઢ્યું અને મહારાજ અભયકુમારના ચરણોમાં મૂક્યું. “બાપુ ! ભાણેજના

(૪)

— પ્રવેશક —

ધરનું કાંઈ ખરાય નહિ એટલે આ મારી ભોમતો ભાગ તમને આપ્યો. આપ તેને આંગણામાં રોપજો, તે અમે તમારા મેમાન.”

અભયકુમારના ચહેરા પર આનંદ વ્યાપ્યો. તેણે મારીનું હૃદય જમણા હાથમાં લઇને માથે ચઢાવ્યું, અને કહ્યું: “મામા! ભલે પધાંયા. વેનાતત બાકી તો સાફ છે ને? બીનના સમાચાર મને મૂંઝવે છે. પણ તમે રાજગિરિમાં આવ્યા તો ભલે પધાર્યા. રોટલો ક્યાંદિ ભારે પડ્યો છે? હમણાં તો તમે દેવડીએ રહો; ખાઓ, પીઓ, મજા કરો. તમારા જોશું કામ પડશે ત્યારે ચીંધશું.”

જાંઘડે પોતાના નાના શરીરનું મોટું માથું હલાવ્યું. “જીવો રે જીવો, બાણુભા મહારાજ. ભમરિયા દુવામાંથી જાણુને પેદાજો હીરાની વીંટી કાઢી તો અમસરખાસરખું કામ નહિ મળે? હાલ, કંધક, મારી ને તારી તો જોતેરેય ઉગરી ગઇ.” તેઓ ઉઠ્યા.

અભયકુમારે દેવડીના છડીદારને બોલાવી આ વિચિત્ર મામાઓનું યથાયોગ્ય સ્વાગત કરવા હુકમ આપ્યો.

પિતૃહત્યા

ખંડ ૧ લો

પ્રકરણ ૧ છું

બુદ્ધગયા

 જો બુદ્ધગયા જોયું હશે તેને જ ત્યાં વસતિ અને શિલ્પ વધ્યા પહેલાં જે જાતની શાંતિ હશે તેની કલ્પના આવી શકે. હિન્દુસ્તાનનાં અરણ્યની શાંતિ અને રમણીયતા જગતનાં બીજાં અરણ્યોમાં નથી.

નદીના વિશાળપટ જળમાં સ્વરજ કે ચંદ્રમાનું બિંબ પ્રતિબિમ્બિત થઈ આખી સરિતાને સોનારૂપાના જ્યોતિઃપ્રવાહરૂપ બનાવે અને તેના ઉપર આંખ કેન્દ્રિત થઈ પછી નિઃસ્વર્ગ મન અને આત્માને એકબદ્ધ બનાવે તે પણ જે નદીતટે શિલાપાટ પર ધ્યાન ધરવા બેઠો હોય તે જ વર્ણવી શકે.

ત્યાં એક મહાપિપ્પલ હતો. તેના થડમૂળમાં ઘટા નીચે એક મોટી શિલા પડી હતી. એ શિલાપર એક મહાસંત મિરાજ્યા હતા. તેનું શરીર બાંધી દડીનું હતું. કાયા અલ્પમસ્ત નહોતી પણ તેને કશું કહી શકાય નહિ. આંખો વિશાળ હતી. જ્યારે તે પૂરેપૂરી વિકસતી ત્યારે શાંત, ગંભીર નીરની તળાવડીનો એનાથી આભાસ આવતો.

પીપળાની ઘટા ઘણી વિસ્તૃત હતી. તેની છાયામાં મોટી માનવ-મેદની બેસી શકે તેટલા વિસ્તારમાં નદીની કીણી વેળુકા પાથરી દીધી હતી અને સ્વસ્થતાથી, પલાંડી મારી બેસી શકાય તેવી અનેક શિલાઓ પણ અર્ધવર્તુળાકાર છતાં છૂટછૂટી પડી હતી.

સંત સમક્ષ શિષ્યગણ સાવધાન વચનામૃત ઝીલતો બેઠો હતો. સંત કહેતા હતા.

“જગતમાં પશુહિંસાનું કરમ કરો છો તેનું ફળ ભોગવ્યા વિના ચાલતું જ નથી. માનવીએ સરખેલી પીડાનો પ્રતિકાર પીડા જ છે-હિંસાનો પ્રતિકાર હિંસા જ છે.”

“બલા, બલા.” શિષ્યગણે એક અવાજે ઉચ્ચાર કર્યો.

“અને તમે સહુ જગનજગ શા સારુ કરો છો ? સ્વર્ગ મેળવવા. જગતની હિંસાના પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ યાતના ભોગવી તમે સરગમાં જાઓ-જેવો અને જેટલો તમારો જગન તેવી તથા તેટલી તમારી ઉપર દેવતાની શ્રીત. ઈ પરમાણુ પૂરાં થયે તમારી શી ગતિ ?”

“શી ગતિ ?” શિષ્યગણે ઉચ્ચાર કર્યો.

ગયાજીના ગામડાના માર્ગપરથી વેળુની સીમા સુધી એક પાલખી આવેલી પહોંચી. સંત મહાત્માએ તે પાલખી તરફ નજર સરખી પણ કર્યા વિના પોતાનું વ્યાખ્યાન ચાલુ રાખ્યું. શિષ્યગણે એ પાલખીની તમા કર્યા વિના વચનામૃતો ઝીલ્યે રાખ્યાં.

એ પાલખીમાંથી એક રૂપશણુગાર સુંદરી ઉતરી. ઉતર્યા પછી તેણે પોતાનાં તમામ આભૂષણોનો ત્યાગ કર્યો અને બન્ને હાથમાં ફક્ત આછી રેખાસમાં એકેકાં કંકણ રહેવા દીધાં. ડોકમાં ફક્ત એક કીણા સોનાના દોરાથી લટકતું મંગળચગદું રાખ્યું. એ આભૂષણો ઉતારતાં તેને કંઈક વાર લાગી, કારણ કે આભૂષણો ઓછાં નહોતાં. એક સેવકે તે આભૂષણોનો ડાબલો પોતાની પાસે રાખી લીધો.

પછી એ સુંદરીએ દૂરથી જ સંતને નમન કર્યું, અને શિર તથા અક્ષુ નીચે ઢગેલાં જ રાખી, હાથ જોડી રાખી, મંદ પગલે ત્યાં સંત મહાત્મા પ્રવચન કરતા હતા ત્યાં આગળ આવી તેણે સાષ્ટાંગ દંડવત પ્રણામ કર્યા.

મહાત્માએ પ્રવચન અટકાવ્યું, સહસ્ર ચંદ્રમાની શીતળતા ધારણ કરી તેનો આખો કળશ જાણે એ સુંદરી ઉપર ઠાલવતા હોય તેવી મધુરતાથી સ્મિત કરી એણે આશીર્વાદ આપ્યો. ‘નિર્વાણઅધિકારિણી હો, પુત્રી.’ અને પાછું વ્યાખ્યાન આગળ ચાલવા માંડ્યું.

એ ભક્તિભાવન શિષ્યાએ સંત સન્મુખ એક શિલા ઉપર સ્થાન લીધું. તે પદ્માસન વાળી, બન્ને હાથની આંગળીઓ પરસ્પર અંકાડાવી, નયન અને મસ્તક નીચાં ઢાળી, વદન એક તરફ સહેજ ઝૂકાવી સંતવદન માંથી ઝરતી વચનજાહનવીના સ્રોતમાં સ્નાન કરવા માંડી.

થોડી વારે એક બીજી પાલખી આવી પહોંચી. તેમાંથી બે વડારણો નીચે ઉતરી. તેઓ સંતને વંદન કરી વેળુમાં પહેલી આવનાર સ્ત્રીથી જરા દૂર બેસી ગઇ.

“સંસાર અસાર છે.” સંતવચનસરિતાના પ્રવાહમાં નવો મોજો આવ્યો. સહુએ તે મોજને પોતાને માથેથી સરવા દીધો અને સહુ બોલી ઉઠ્યાં: “સમજો, સંસાર અસાર છે.”

સંત થોડીવાર થોભ્યા. એ દરમ્યાનમાં પહેલી આવનાર સ્ત્રી ધૂંટણિયાંબર થઇ. તેણે માથેથી સાડી સરખી કરી, ડાબા હાથના અંગુઠા અને તર્જની વચ્ચે સાડીની કારના ઝોકને ઝાલી રાખી, જમણો હાથ વ્યાખ્યાતા તરફ બતાવી એ બોલી: “ગુરુદેવ! જો સંસાર અસાર છે તો તેનાં વ્યવહારબંધન અને પ્રવૃત્તિમાં અમને શા માટે રાખો છો?”

આ પ્રશ્ન કરી તે પાછી બેસી ગઇ. ગુરુદેવે પ્રશ્નિમાના ચંદ્ર જેવું ખીલતું સ્મિત કર્યું અને બોલ્યા: “દીકરી! જેના મનમાં સંસાર તંત્ર

જરાસરખી પણ આસક્તિ નથી રહી તે સંસારનો ત્યાગ કરે—પણ આસક્તિવાળા મનથી સર્વાંશ ત્યાગ થઈ શકતો નથી. એવો આત્મા ત્યાગ કરવાથી વિકર્મ કરે છે. વિકર્મ કરવાથી પતિત થાય છે. પતિત થવાથી જનમોજનમના દેહમાં હમેશને માટે અટવાયાં કરે છે.”

“ભલું કહ્યું.” શ્રોતાગણ બોલ્યો.

“પ્રછો અને જાણો.” ગુરુની વાગ્ધારા ચાલી. “ક્ષેમાદેવીએ પ્રછયું તો એને આ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું. દીકરા! આત્મનિરખતાં શીખ. આત્મમના ઘેરા ગેબમાં ઉતરતાં તને સંસાર અસાર લાગે તો તેને છોડ. પણ રાજપાટ, ધરાધન, સૂતધામ વગેરે માટે જરાસરખો પણ મોહ રહેતો હોય તો તારાં કર્મ કર્યાં કર. દયા રાખ, ક્ષમા રાખ, વાસુલદત્તા”—સંતમહાત્માની આ ધારા અખંડિત ચાલી શકી નહીં. કારણ કે સામેને માર્ગે બે ઘોડાઓ દોડતા આવ્યા અને ગુરુશિષ્યગણની એકાગ્રતામાં વિધ્ન પડ્યું.

ઘોડા અટક્યા અને ઘોડેસ્વારો નીચે ઉતરી પીપળા પાસે નમન કરતા આવ્યા. એક ઘોડેસ્વાર કદાવર અને ઉંચો હતો. બીજો ઠીંગણો, નખળો અને કદરૂપો હતો. બંને રાજમુદ્રા બતાવી ઉભા રહ્યા.

“ભગવન્ ! અમે રાજવિશાપન લાવ્યા છીએ.” નાના અશ્વારે કહ્યું.

“કહો.” મહાત્માએ જરા ભ્રમર ચઢાવી જવાબ આપ્યો.

“મહારાજાધિરાજ શૈશુનાગકુલકેતુ બિમ્બિસારની પ્રકૃતિ હમણાં આકુળ રહે છે અને તેથી તે દેવી ક્ષેમાની ઝંખના કરે છે. માટે તેને થોડા દિવસ આપની પરિચર્યામાંથી છૂટાં કરી રાજગિરિ અમારી સાથે જ પાઠવો.” બંધકે કહ્યું.

“અને ભગવન્ ! એમના રાજગિરિ સુખરૂપ પહોંચવા વિષે આપ ચિંતા ન કરતા. હું દેવી ક્ષેમાનું રક્ષણ કરીશ.” કંધકે બોલ્યો.

“દીકરી ક્ષેમા ! પતિ અને રાજા, બે આણુ આવી છે.” ગુરુદેવે કહ્યું.

ક્ષેમાએ કંટાળાથી મ્હોં મચકોડ્યું. “ભગવન્ ! શો ધર્મ છે ?”

“દીકરી !” સંતજને જમણા અંગુઠાતર્જનીની મુદ્રા રચી કહ્યું. “પામરને આશ્વાસન, રાગીને સારવાર, માલેકને સેવા, પતિને સહચાર આપવાં એ ધર્મ જ છે.”

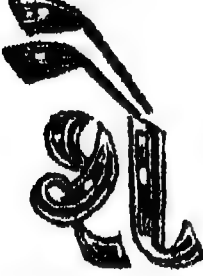
“ભગવન્ ! પત્નીત્વમાં હવે આસક્તિ નથી.” ક્ષેમાએ કહ્યું.

“હજી આત્યમમાં હંડી ઉતરી તદ્દન સો વસા એ નક્કી કરી લે. પણ અત્યારે તો રાજાની આણુ મારે માનવાની અને પતિની આણુ તારે, બેટા !”

તેણે બંધક તરફ જોયું. “રાજપુરુષ, ક્ષેમાદેવી આ રજાં. તેના રસ્તામાં મારા તરફથી કશો અંતરાય નથી.” અને પછી જાણે કે ક્ષેમા, બંધક, કંધક અને શ્રેતાગણ, સામે ઉભેલું જમત જાણે કે હોય જ નહિ તેમ એ સંતપુરુષે આંખો મીંચી દીધી અને ઉદાસીનત્વ સેવ્યું.

પ્રકરણ ૨ જી.

મહારાજ બિમ્બિસાર

 શુનાગવંશના પ્રસેનજિત રાજાના પુત્ર બિમ્બિસારે બાળક-પણમાં કુળ વેઠવામાં મણા રાખી નહોતી અને તેને અનેક કસોટીઓમાંથી પાર ઉતરવું પડ્યું હતું. ઐદ્દમહાનિર્વાણ પૂર્વે ૪૪ ના વર્ષસુધી તેણે રાજ્ય પોતે જ ચલાવ્યું હતું. પણ પછી પોતાના પાટવી કુમાર અભયકુમારને પ્રધાનપદપર નીમી લગભગ બધો રાજ્યભાર તેને માથે નાખી તે પોતાની અનેક રાણીઓમાં અને તત્ત્વચિન્તનમાં પરાયણ થયો હતો.

અભયકુમાર વેનાતતના વણિક નગરશેઠની પુત્રી સુનન્દાનો પુત્ર હતો. સુનન્દા ઉપરાંત બિમ્બિસાર મહારાજના અંતઃપુરમાં ધારણી અને ક્ષેમા નામની બે રાણીઓ હતી; અને એ બન્નેમાં બિમ્બિસારની પ્રીતિ ક્ષેમા ઉપર વધારે હતી. ક્ષેમા વિચારવંત અને સંસ્કારસિદ્ધ હતી. પિહેરમાં તેણે સાહિત્ય, સંગીત અને તર્કસાંખ્યનો અભ્યાસ કર્યો હતો. તેથી બિમ્બિસારના રાજદરબારમાં તે અભયકુમાર સાથે ધણીવાર અથડામણમાં આવતી અને પોતાના રૂપશૃંગારથી તથા સંસ્કારથી મહારાજના મનને હમેશાં પોતાનામાં આસક્ત રાખી શકતી.

ક્ષેમાને યજ્ઞયાગ અત્યંત પ્રિય હતા. તે ઉપરાંત તે મૃગયાની પણ શોખિન હતી. રાજ વિચારથી કે ચિંતાથી વ્યથિત હોય ત્યારે તે તેને નાટક, સંગીત અથવા મૃગયાથી રીઝવતી. વારતહેવારે જ્યારે અભયકુમાર રાજકારણ સાથે લમણાંઝીક કરતો હોય, કાશી, લિચ્છવી, વૈશાલિ વગેરે પડોશનાં રાષ્ટ્રો સાથેના વ્યવહારની આંટીધૂંટી ઉકેલતો હોય ત્યારે ક્ષેમા રાણી તથા રાજ બિમ્બિસાર કાઠ નહિ ને કાઠ, નાનો મોટો યજ્ઞ કરતાં જ હોય, રાજપુરોહિતો હમેશાં રાજગિરિની ટેકરીના ઢોળાવ ચઢઉતર કર્યાં જ કરતા હોય, ગામડાંના ગોપસ્થાનીય અગર નાગરિકો યજ્ઞબલિ માટે પશુઓને ભેળાં કરી રાજગિરિ તરફ ધણુના ધણુ મોકલતા જ હોય અને આખું નગર ઘી, ચરબી અને ચર્મના ધુંવાડાથી ગંધાતું જ હોય. યજ્ઞબલિનો દરરોજ વધ કરવાથી કાળજી-વિનાના બની ગયેલા બ્રાહ્મણોના અભિમાની કણ્યાથી રાજકોટવાળ હમેશાં આકુળબ્યાકુળ જ બની રહેતો હોય.

આ પ્રમાણે ચાલતું હતું અને અભયકુમાર પોતાની યજ્ઞ તરફની અપાર ધૃણા છતાં પણ હિંસા તથા વ્યય બંધ કરાવવા સાવ અશક્ત નીવડ્યો હતો. તે વખતે ગંગાપ્રદેશમાં એક મહાપુરુષ પ્રગટ થયા. લોકો કહેતા કે એ મહાપુરુષ ક્ષત્રિયવર્ણ હતા અને શાક્યરાષ્ટ્રના રાજા શુદ્ધોદનના ધણાં વરસ પૂર્વે ગુપ્ત થયેલા કુમાર હતા. આ બાતમી સાંચી

નીવડી. શાક્ય રાષ્ટ્રના રાજકુટુંબે તેના દીક્ષા લીધી અને બીજા અનેક તેના ઉપદેશને અનુસરવા માંડ્યા. એનો ઉપદેશ બહુ વિકટ નહોતો. તે કહેતા કે યજ્ઞયાગ એ ધર્મ નથી. ધર્મ તો માનવતાના અભિજ્ઞાનમાં, દયામાં રહેલો છે; ઉપરતિ, અનાસક્તિ અને વૈરાગ્યમાં રહેલો છે. અનેક જાતની હિંસા, માનતા, બાધા, વ્રતનાં બંધનોમાં ફસાયેલા છતાં પણ આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિથી કદિપણ છુટી નહિ શકેલા સામાન્ય જનસમાજને આ ઉપદેશ ધણો જ રચિકર થઈ પડ્યો અને શ્વાક્યસંત થોડીજ વેળામાં ભગવાનનું બિરદ પામ્યો. જ્યાં જ્યાં તે પરિભ્રમણ કરવા માંડ્યો ત્યાં વેદવાચન, યજ્ઞયાગ વગેરે બંધ થવા માંડ્યા અને લોકો પરલોકના અને અદૃષ્ટના ભયથી મુક્ત થઈ સંસારની પ્રવૃત્તિઓથી ઉપજતાં બંધનો છોડી મરત બનવા લાગ્યા.

ભગવાન શ્વાક્યમુનિ પણ પરિભ્રમણ કરતા કરતા રાજા બિમ્બિસારના એક ઉંચી ટેકરીપર આવેલા રાજગિરિ નામના ધામમાં આવી પહોંચ્યા. લોકોનાં ટોળેટોળાં તેમના આસન તરફ ઉમટવા માંડ્યા અને લોકમાન્ય આ સંતને ચરણે રાજમંત્રી યુવરાજ અભયકુમાર રાજરીત મુજબ બેસી આવ્યા. તેને લાગ્યું કે શાક્યમુનિનો સમાગમ રાજા બિમ્બિસારને તથા ક્ષેમારાણીને અતિ લાભદાયક થઈ પડશે. તેથી તેણે પોતાના પિતાને તથા અપરમાતાને મુનિજીને આસને જઈ આવવા વીનવ્યાં. હમેશાં નવીનતા શોધતી, નવાં તત્ત્વનું ચિન્તન કરવાની કુતૂહલવૃત્તિ ધરાવતી ક્ષેમારાણીને આ વાત ગમી અને તેણે રાજાને શાક્યમુનિને આસને મુલાકાત આપવા પ્રેર્યો. છડી સવારીએ રાજાએ ત્યાં મુલાકાત આપી. ભક્તિભાવથી મુનિભગવાનનાં દર્શન કર્યાં અને રાજારાણી સમક્ષ ભગવાન શાક્યમુનિએ પોતાના પરમવર્થસથી હિંસા, યજ્ઞયાગ, વેદમીમાંસા અને વર્ણાશ્રમવિધાનનું ખંડન કર્યું.

બિમ્બિસારના મન ઉપર તે છતાં પણ આ ઉપદેશની અસર બહુ થઈ એમ કહી શકાતું નથી, પણ ક્ષેમારાણીના મન ઉપર તો બહુ જ

સચોટ છાપ પડી. તે શાક્યમુનિના આસનપર લગભગ દરરોજ જવા માંડી અને પતિને રાજગિરિમાં એક મુનિજનું નિશ્ચલ આસન સ્થાપવા તેણે વિનંતિ કરી. પત્નીવિવશ બિમ્બિસારે આ વાત કબુલ કરી. જે ધાર ઉપર રાજગિરિનગર વસાવવામાં આવ્યું હતું તે ટેકરીપર આસનાશ્રમ માટે યોગ્ય જગ્યા મળી નહિ એટલે ટેકરી નીચેના મેદાનમાં, અમરાષ્ટ્ર અને વટવૃક્ષથી છાયેલી, સરિતા બાગીરથીના તટપર શાંત વિશાળમુનિઆશ્રમ વસાવવામાં આવ્યો અને પાસે જ નવું નગર બાંધવામાં આવ્યું. આ નવા નગરમાં સહુથી પહેલો જ રાજમહેલ બાંધાયો, એટલું જ નહિ પણ તેમાં સહુથી પહેલો નિવાસ પણ રાજદંપતીએ કર્યો, તેથી જનતા તે નગરને રાજગૃહ કહેવા લાગી. શાક્યમુનિના સંપર્કથી ક્ષેમારાણીને અવતાર બદલાઈ ગયો. તેણે યજ્ઞયાગ મૂકી દીધાં. બ્રાહ્મણોની આવજવ બંધ કરી; અભયકુમારને નગરને પીડનારા દ્વિજોને અંકુશમાં લાવવા પ્રેરણા કરી. નવા નગરમાં યજ્ઞશાળાઓ તો બાંધવામાં જ ન આવી. તેને બદલે વ્યાખ્યાનગૃહો, નવતર જૈવાતૃકોના આશ્રમો, દવાશાળાઓ, રોગીપરિચારગૃહો અને પશુપાલનશાળાઓ ઉભા થયાં. અંતે ક્ષેમારાણીએ તથા રાજા બિમ્બિસારે ભગવાન શાક્યમુનિ પાસેથી તેમની શિષ્યદીક્ષા લીધી; બન્નેએ બુદ્ધકંઠી બંધાવી.

પણ મહારાજ બિમ્બિસારને જીવનમાંથી રસ જતો રહ્યો. રાજકારણ તો તેણે અભયકુમારને જ સોંપી આપ્યું હતું, એટલે તે પરત્વે નિવૃત્તિ હતી. યજ્ઞયાગ અને કર્મકાંડમાં તે વ્યવસાયયુક્ત રહેતા અને તેના દિવસો નીકળતા તે બંધ થતાં એ પ્રવૃત્તિ બંધ થઈ. જે ક્ષેમામાં કરો પણ ફેરફાર ન થયો હોત તો હજી મહારાજને કંઈ ઊણું લાગત નહિ. પરંતુ જેમ જેમ શાક્યમુનિના શાસનની અસર ક્ષેમારાણી ઉપર વધતી ગઈ તેમ તેમ તેણે સંગીત, નાટક, મૃગયા, એ પણ મૂકવા માંડ્યાં. એટલે બિમ્બિસારની જિંદગીમાં વ્યવસાય જેવું કંઈ પણ રહ્યું નહિ. ક્ષેમારાણીને તો શાક્યમુનિની એટલી જબરી લગતી લાગી કે તેણે

પતિને વિસારીને જ્યાં જ્યાં શાક્યમુનિનો મુકામ હોય ત્યાં ત્યાં જ વસવા માંડ્યું. આ એકાંતવાસે બિમ્બિસાર મહારાજને ફરી જગૃત કર્યાં. તેણે અભયકુમારને બોલાવી, રાજગૃહમાંથી શ્રમણોને દૂર વસાવ્યા. કાંટિયા-વરણના લડવૈયા તરીકે કામ આવે તેવા માણસોને બોલાવ્યા અને ઉત્તરાપથ તથા પશ્ચિમ સૌવીરના રાજ્યોને સંદેશો મોકલી તેમના દેશની નવતર ચીજો રાજગૃહની બજારમાં મોકલવા વિજ્ઞાપના કરી. આ અરસામાં જ રાજગૃહમાં અહિંસા ઉપરાંત શુદ્ધ જીવદયાનો ઉપદેશ કરનારા કેટલાક જતિઓનું આવવું થયું. મહારાજને જો તેમાં રસ પડે તો એક નવીન પ્રવૃત્તિ સ્વચ્છ એમ ધારીને અભયકુમારે તેમને શ્રમણો પાસે ખાલી કરાવેલાં કેટલાંક સ્થાનોમાં ઉતારો આપ્યો.

એક દિવસ રાજ બિમ્બિસાર અમરાષ્ટ્રમાંથી રસાલાસહિત પસાર થતા હતા. તે વખતે કંધક તથા બંધક ધનુષ્યબાણ લઈ આંખાના શાખોટા તીર તાકી પાડતા હતા. બિમ્બિસારે કંધકને પોતાની પાસે બોલાવ્યો અને પૂછ્યું: “વિદ્યામાં પારંગત છે ?”

“બાપુ !” કંધકે કહ્યું: “ઉડતું પંખી પાકું, ફૂળતું માછલું ઉપર આકાશ તરફ જોઈ વીધું. આપ હુકમ કરો.”

“સસવાટે અંધારામાં સળકતો સાપ વીધું, બાપલા !” બંધકે કહ્યું.

પરિણામે અભયકુમારની દેવડીએથી કંધક, બંધક રાજદોઢીના ચોકીદાર થયા.

પ્રકરણ ૩ જી લખચોરાસી ટાળું

પદારો આગળ ચાલતા અટક્યા. “દેવ ! આમ, આમ નહિ.”

પાછળ ચાલતાં ક્ષેમારાણી અને રાજા બિમ્બિસાર પણ અટક્યાં. “કેમ ?” એકાએક કશી દુર્ગંધ આવી હોય તેમ રાજા બિમ્બિસારે નાક ફાળી પૂછ્યું.

“દેવ !” કંધક પાછળ હતો તેણે કહ્યું : “સામે કુતરાનું મડદું સડતું પડ્યું છે, તે બાસ મારે છે. આપને જોવા યોગ્ય એ વસ્તુ નથી.”

બિમ્બિસારની બ્રમર ગુસ્સામાં મરડાઇ. “આ ચોકનો ગોપ કાણ છે ?”

ક્ષેમાદેવી આગળ થયાં. “દેવ ! એ ગોપનો તો ઉપકાર માનો. આ કુતરાના મ્હોની દંતાવલિ તો જુઓ. કેટલી સાફ, કેટલી સ્વચ્છ છે ? દાંત કેટલા તીણા છે. આવી કલામય, સુંદર ચીજ આપણને બતાવવા એ ગોપ નિમિત્તભૂત થયો છે.”

બિમ્બિસારનો ઓઠ મર્મમાં મરડાયો. “રાણી ! નેત્રને દંતાવલિ ગમે બલે પણ હજી કાંઈ નાક કપાઈ છૂટું પડી ગયું નથી.”—

તે આગળ બોલે તે પહેલાં તો ક્ષેમા રસ્તાપર સંડતા, બહોળા મારતા મડદા પાસેથી પસાર થઇ ગઇ. રાણી તે રસ્તે ચાલી એટલે ચોપદારો, રાજા, પરિચારકો, બધાને એમ જ કરવું પડ્યું.

રાજસવારી મહેલમાં પહોંચી. રાજા ક્ષેમાને ગયાજીથી તે આવી પહોંચી હતી તેવા બબર મળતાં રાજગૃહની ભાગોળે લેવા ગયો હતો. તેને આશા હતી કે ક્ષેમા મળતાં વેંત જ અથવા તો મહેલમાં પહોંચીને

તેની તબિયતના ખબર પૂછશે, અગર કંઈ પોતાના સમાચાર કહેશે. હેમાએ તેવું કંઈ ક્યું નહિ. ગૃહદેવતાને નમન કરી, આંગણમાં મૂકી તાંબાકુંડીમાંથી જળ લઈ પગ મ્હોં ધોઈ તે પોતાના અંતર આવાસમાં ચાલી ગઈ. રાજા એકતો જ પરિચારકો સાથે રહ્યો.

તેણે પરિચારકોને પણ રજા આપી અને ફક્ત કંધક અને બંધકને રહેવા દીધા.

“મને આનંદ કરાવો.” તેણે હુકમ કર્યો.

બંધકે રાજમહાલયના છાપરામાં જાળિયા આડું એક કરોળિયાનું જાળું જોયું. તેના એક તારપર કરોળિયાને સરતો જોયો. તેણે તે કંધકને બતાવ્યું.

“દેવ ! આને વીંધાય ?” કંધકે તે રાજાને બતાવીને કંધક પ્રશ્ન તરીકે, કંધક સૂચના તરીકે કહ્યું.

“જરૂર. કેમ ન વીંધાય ?” રાજા બોલ્યો. તેણે પોતાના ઉચ્ચ આસનપર સ્થાન લીધું. કંધક અને બંધક નીચે ભોંય ઉપર ઘુંટણબર બેઠા. રાજાએ ચાપ ચઢાવી બાણ માર્યું. બાણ આડું ગયું.

“દેવ” બંધકે કહ્યું : “એ તો હુનર છે. જોશો.”

“શીખવો.” રાજાએ કહ્યું.

કંધકે રાજા પાસે આવ્યો. નીચે જેસી તે રાજાને નિશાન કેમ લેવું તે બતાવવા માંડ્યો. બેત્રણ વાર બતાવ્યા છતાં પણ નિશાન પડ્યું નહિ.

“રે રે; કંધક, ચેલાપેઠે બેઠાચ તે ગરુપેઠે બેઠેલાને તે હુનર કેમ બતાવાય ?” બંધકે કચવાઈને, નાક સ્પર્શવતો બોલ્યો. બિચ્ચિસાર હસી પડ્યો.

“કંધક, બંધક સાચું કહે છે. લે આવ ગુરુઆસને.” તે નીચે ઉતર્યો અને કંધકને ઉપર બેસાર્યો. ફરી અજમાયેશ થઈ. આ વખતે નિશાન પડ્યું.

તેજ વચ્ચે કંચુકિ અંદર આવ્યો. હાથ જોડી તેણે રાજાને કહ્યું: “દેવ ! ક્ષેમાદેવી યાદ કરે છે આપને પોતાને ઓરડે.”

“માલ, આ આવ્યો.” કહી રાજાએ પોતાના શર્યાપ મૂકી દીધા. તેના નયનમાં તેજ ચળકવા માંડ્યું. તેના ઓઠ ફરકવા માંડ્યા. તેની ખાતી ધબકારા કરી રહી.

“આ, દેવ પધારે છે.” નિવેદન કરીને કંચુકિ આધો ખસી નજર બહાર થઈ ગયો.

રાજાએ ક્ષેમાદેવીના ખંડમાં પ્રવેશ કર્યો. એ એક મથૂરકંઠ સોનાના સળિયાવડે લટકતા હિંચકા ઉપર ડાબો પગ નીચો લટકતો રાખી જમણો પગ અધકડો હિંચકા ઉપર જ રાખી બેઠી હતી. રાજાને જોઈ તે ઉઠી અને તેને માટે હિંચકો રાખી પોતે નીચે એક દર્બના ગૂંથેલા આસનપર બેઠી. “દેવ, પધારો.” તે રાજા બેઠો તે પછી પોતે બેસતાં બેસતાં બોલી. તેના નયન અનેરી તેજસ્વિતા ધારણ કરતાં હતાં. તેનું મોઢું જણે તાવ આવ્યો હોય તેવું લાલચોળ હતું. સ્વદમ નિરીક્ષણ કરનાર તેના હાથની તથા શરીરની ચેષ્ટા થોડી કંપારી પણ જોઈ શકે:

“હા, દેવી: કંચુકિને કેમ મોકલવો પડ્યો ?” રાજાએ ઓઠ ઉઘાડી રાખી શિખાના ગુચ્છને બે હાથમાં લઈ જરા વીંઝી પૂછ્યું.

“મહારાજ, હું વિચાર કરતી હતી” ક્ષેમાએ પલોંદી મારી, નખરતી ભૂમિ કોતરતાં, નયનો ઢળતાં રાખી, પોપચાં લગભગ ખીંટી દઈ શર્યાત કરી “હું વિચાર કરતી હતી કે આ સંસાર ક્ષણભંગુર છે, આ વિભૂતિ મૃગજળ સમાન છે.”

“રાણી, ભરજોખનમાં એવા વિચાર કરવાની કંઈ જરૂર ?” રાજાએ કુતૂહલપૂર્વક પૂછ્યું.

“ભગવાન ગુરુ ગૌતમ શાક્યમુનિને ચરણે જ્યારથી બેઠી છું અને જ્યારથી અંતરનાં પ્રસાદ્યસ્તુ ઉઘાડ્યાં છે ત્યારથી મહારાજ આ સંસાર-

જીવનની અસારતા મને સાત્યાં કરે છે. મને આ વૈભવ ગમતો નથી. આ સમૃદ્ધિ ખૂંચે છે. હું ચોતરફ ભય, દુઃખ, પામરતા અને દારિદ્ર્ય નિહાળી રહી છું.”

“રાણી, એ તો બધા જીવજીવના કર્મપરિપાક છે. તમે આમજા ભવમાં સ્વકર્મ કર્યાં હશે” રાજાએ હિંચકાના કંઠેરાપર એક હાથ ટેકવી બીજો હાથ આગળ લંબાવી માથું તથા ગરદન રાણી તરફ ઝુકાવી કહ્યું: “એટલે તમને રાણીપદ મળ્યું. તમે પાપકર્મ કર્યાં હોત તો તમને પણ કાંઈ એવો જ અવતાર મળત.”

રાણી રાજાનું કહેવું ધ્યાનપૂર્વક સાંભળી રહી અને એકાએક નજરથી આવાસના ખંડમાં પાડેલાં ગારનાં વેળિયાં ગણી રહી. રાજા બોલી રહ્યો એટલે ઉંચું જોઈ કમળવિશાળ લોચન વિકસાવી રાણી બોલી: “સાચું છે, મહારાજ પણ કહે છે કે તપેશ્વરી એ રાજ્યેશ્વરી અને રાજ્યેશ્વરી એ નરકેશ્વરી. ક્રિયામાણ એવો હશે કે “આવતે ભવ કાંઈ ને કાંઈ દુઃખ થાય—એ સંભવ ઉભા કરવા કરતાં કર્મનાં બંધનથી છૂટી જવું અને નિર્વાણ મેળવવું એ યોગ્ય નથી?”

રાજા થોડીવાર તો ચૂપ રહ્યો. પછી પોતાની પીઠ કંઠેરાને અટકી, માથું પાછળ નાંખી તે બોલ્યો: “રાણી! તમારાવિના આ રાણીવાસ સૂનો થઈ જાય. હું તમારા વિના રસ્તો ચાતરી જાઉં. તમારે આવા વિચાર શીદ કરવા જોઈએ? કાણ જાણે છે કે આવતો ભવ છે કે નહિ? કાણ જાણે છે કે કર્મ ભોગવવાં પડે છે કે નહિ? ખાઓ, પીઓ, પહેરો, ઓઢો, ભોગવો, ભોગવાવો—”

“ક્ષમા કરો” ક્ષેમારાણી હાથ જોડી બોલ્યાં: “એમાં માફ ચિત્ત જરા પણ ચડાવતું નથી. આજે તો આપને હું એ પ્રાર્થના કરી રહી છું કે જો આપ મને મારાં બંધનોથી છૂટી કરો તો હું હમેશાં ભગવાન ગુરુવર ગૌતમ શાક્યમુનિની શ્રાવિકા બની જીવનમુક્ત થાઉં અને લખ-ચોરાસીના ફેરા ટાળું.”

ચોપાસ શાંતિ હતી. રાજની એક પગ હિંચકાને હેલારા દેતો હતો તે પણ થંભી ગયો. રાણી થંભી તે સાથે રાજની વૃત્તિએ પણ થંભી ગઈ. રાણીની આ અસાધારણ યાચના એટલી અસામાન્ય હતી કે શો જવાબ દેવો તે રાજને સ્વપ્નું નહિ.

પ્રકરણ ૪ થું

અભયકુમાર

મહારાજ અભયકુમાર નમ્ર ભાવના ધારણ કરી ચાકળે બેઠા હતા. સામે તેનાં માતા સુનન્દા કાંઈ કુશળ સંધાડિયાએ ઉતારેલી રાત્રી કસુંબલ સોનાછાંટ રંગવાળી માંચીપર બેઠાં હતાં. સુનન્દા રાણી બોલી રહ્યાં હતાં.

“અમે, રાજજી ક્ષેમાથી વળતા જાય છે. તેને જિનેંદ્ર ભગવાનની લગની લગાડ કે તેનું કલ્યાણ થાય અને તું હવે રાજ થા.”

“માતાજી, હું રાજ થાઉં ?”

“હા, દીકરા, રાજનો દીકરો તો રાજ જ થાય ને ? તું પાટવી ને પાછો ચતુર. દેશદેશમાં તારી વિદ્યાનો ડંકો વાગે. રાજજીની હવે અવસ્થા થઈ. અવસ્થા થયે રાજઓ રાજ્ય છોડી વાનપ્રસ્થ થાય છે. આત્માનું કલ્યાણ સાધે છે.”

“માતાજી ! રાજજીની હજી અવસ્થા થઈ ન કહેવાય, તે ક્ષેમાબાઈ આસક્ત છે.” અભયકુમારે કહ્યું.

“પણ તારાં ક્ષેમાબાઈ તેનામાં ક્યાં આસક્ત છે ? એ તો પેલા ગૌતમ પાછળ જ ગાંડાં થઈને ફરે છે. મને તો ખાતરી છે, દીકરા, કે ક્ષેમા વેરાગણ થઈ જશે. હવે તેને કુંવર પ્રગટવાની મને આશા નથી. તારો રસ્તો કાંટા વિનાનો છે.” સુનન્દાએ પોતાના પુત્રને કહ્યું.

“માતાજી ! મારે રસ્તે તો ગોખર તો થું પણ અમરું ખડનું તરણું પણ નથી. પણ મારે જ રાજ થવું નથી.”

આશ્ચર્યચકિત સુનન્દાએ ડાબા હાથની તર્જની અને અંગુઠા વચ્ચે પોતાની ધાટીલી, કામળ, રેશમી હડપચી દાખી. “કેમ, દીકરા ?”

“માતાજી ! સત્તા અને ઐશ્વર્ય સર્વ પાપનાં મૂળ છે, રાજ થવાથી માણસને પ્રજનાં કર્મબંધનો પણ સહન કરવાં પડે છે. પ્રજનાં કર્મ પણ કેટલેક અંશે રાજાએ ભોગવવાં પડે છે.”

સુનન્દાએ સાંભળ્યાં ક્યું.

“માતાજી ! રાજપદનાં પાપ ઓછાં કરાવવા હું પ્રવૃત્તિ કરી રહ્યો છું. અને સત્કર્મના નાવડાથી હું કેવલ્યજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીશ. જે દિવસે હું યુવરાજપદ કે રાજપદ સ્વીકારીશ તે દિવસ મારી અધોગતિ થશે.” અભયકુમારે મા પાસે પોતાના જીવનના મંત્રો સ્પષ્ટ કરીને મૂકી દીધા.

“દીકરા !” સુનન્દાદેવીએ કહ્યું : “ત્યારે થું હું રાજમાતા નહિ થાઉં ?”

“માતાજી !” અભયકુમારે હાથ જોડી જવામ દીધો : “રાજમાતા થવા કરતાં શ્રાવકમાતા થવામાં વધારે શ્રેય રહેલું છે, એમ તમને નથી લાગતું ?”

સુનન્દા વિચાર કરતી બેસી રહી. અભયકુમારે મૃદુ નજરે માતાનું વદન નિરખ્યાં ક્યું. તે જાણતો હતો કે માતાને દુઃખ થાય છે. બિમ્બિસાર વેનાતતમાં સુનન્દાને અને અભયકુમારને છોડીને ચાલ્યો આવેલો હતો. વિરહિણી માતાનું કલ્પાંત, ધીરી પ્રતીક્ષા વગેરે બાળક અભયકુમારે સ્નેહથી, પૂજ્ય ભાવથી વર્ષો સુધી જોયાં હતાં. ગોપાળ નામનો પોતાનો પિતા તો રાજગિરિપતિ બિમ્બિસાર જ છે એવી ભાળ મોટા થતાં અભયકુમારે જ કાઢી હતી અને માતાને લઈ તેજ રાજગિરિ આવ્યો હતો.

માદીકરા વચ્ચે અબોલ પણ ઉંડી, અપાર, અતૂટ, પ્રીતિ હતી. બિમ્બિસારે અભયકુમારની ચતુરાઈથી જ સુનન્દાનો રાણી તરીકે તરત જ સ્વીકાર કર્યો હતો અને તેને પ્રધાનમંત્રી બનાવ્યો હતો. પણ અભયકુમારના માથા ઉપર હજી યુવરાજપદનું છત્ર ધરાતું થયું નહોતું. સુનન્દાદેવીને તો તે બહુ લાગતું હતું. છતાં ક્ષેમાના જાજરમાન જોબનના આકર્ષણમાં ખેંચાઈ રહેલો રાજા બિમ્બિસાર એ રાણીના કુંવરને યુવરાજપદે સ્થાપવા અંતરમાં ઉંડી ઇચ્છા સેવતો હતો.

પણ ક્ષેમાએ પહેલાં નિરંકુશ વિલાસ ભોગવવા સંતતિ ન થાય તેવા ઉપચારો લીધા અને જ્યારે વિલાસની તૃપ્તિ થવા આવી અને સંતતિ ઉપજે તેવી ઇચ્છા તેના મનમાં ઉગવા માંડી ત્યારે જ તેને ગૌતમ શાક્યમુનિનો પરિચય થયો. તેના હૃદયઆકાશમાં વૈરાગ્યની જ્યોત પ્રગટી. એ જ્યોતના પ્રગટયાની જાણ થતાં સુનન્દાના દિલમાં આશાકુસુમ ખીલ્યું.

“પણ, અભે ! ત્યારે રાજ્યનું શું ?” માતાએ દીનતાથી દીકરાને પૂછ્યું.

“માતાજી ! રાજ્યનું ભાવિ વિધાતાએ નહિ ઘડ્યું હોય !” અભયકુમારે હાથ જોડી રાખી કહ્યું.

“ઘડ્યું જ હશે.” મા બોલી, “પણ નિમિત્ત ક્યાં છે ?”

“કેવી રીતે, માતાજી !”

“મહારાજના વંશમાં તો રાજગિરિ રહેવું જોઈએ ને ? દીકરા ! તું મંત્રી છે તો મંત્રીપદનો ધરમ તો તારે બજાવ્યો જ જોઈએ ને ? આજે તારી પાસે, જે તું યુવરાજપદ ધારણ ન કરે તો મહારાજના કુળમાં રાજગિરિની ગાદી સાચવી રાખવા શું સાધન છે ? એ સાધન તારા હાથમાં આવે તેવાં નિમિત્ત પણ ક્યાં છે ?”

“ધારિણી દેવી—” અભયકુમારે ઉચ્ચાર કર્યો.

‘ધારિણીનું નામ મૂક. રાજાજીએ તેને તો એવાં જાંડયાં છે કે તેના તરફની તો કાંઈ આશા જ નથી. રાજાજી મેઘને તો કદિ સંભારતા પણ નથી.’ સુનન્દાએ અભયકુમારને વચમાંથી જ કાપ્યો.

“માતાજી ! મેઘકુમારને પાછા સંસારમાં બોલાવી તેને વિધિસર યુવરાજપદે સ્થાપીએ તો શું બોલું ?”

“અભે ! તેને બદલે, તેને બોલાવવા સમજાવવાની માથાકૂટ કરતાં તું અધિકારથી જે છો તે જ થા તેમાં શું બોલું ?

“મા તે મા” અભયકુમાર હસીને બોલ્યો: “માતાજી ! રાજા થવા તો સહુ જાંબે છે, જાતિ થવા કોઈ જાંબતું નથી. ધન્ય માનો આ યુગને કે રૂપભદ્રેવ અને તીર્થંકરોના જ્ઞાનનો ઉપદેશ આજે જગતને વધારે જોરથી પ્રભુ મહાવીરસ્વામી આપવા માંડ્યા છે. હું તો યુવરાજ કે રાજા થવાનો જ નથી. ભાગ્યમાં લખ્યું હશે અને આ પદ ઉપર બેસવા રાજાજી પાસે કોઈ યોગ્ય માણસ હશે તો તો હું દીક્ષા લઈ મહાવીરસ્વામીનાં આદકમળ સેવીશ.”

“દીકરા ! ત્યારે તારી પાસે એક માગું ?” સુનન્દાએ કહ્યું.

“જરૂર માતાજી ! હું આપનો પુત્ર. આપ આજ્ઞા કરો.”

“દીકરા ! વહેવારનાં બંધનો અધૂરાં તોડવાથી પણ પાપ લાગે છે. હું તારી મા છું. રાજાજી તારા પિતા છે. મેં તેનાં પાસાં સેવ્યાં છે. તેનું કલ્યાણ, તેનું સાફ ઇચ્છવાનો મારો ધરમ છે.”

“માતાજી ! તેની હું ક્યાં ના કહું છું ?” અભયકુમારે કહ્યું.

“તું સ્વામિચરણમાં જાય તે પહેલાં તારે રાજાજીના વંશમાં રાજગિરિ રહે તેવો બંદોબસ્ત કરવો, રાજાજી સ્વામિચરણમાં આવે તેવી તેની વૃત્તિ કરવી અને રાજ્યમાં ભૂતદયા અને અહિંસા પ્રવર્તે એવું શાસન સ્થાપવું. તે પહેલાં મને કોલ આપ દીકરા ! કે તું દીક્ષા લઈ નહિ.” સુનન્દાએ માગણી કરી.

અભયકુમાર જરા વિચારમાં પડ્યો. “માતાજી ! ફળ તો આપણા હાથમાં નથી, કારણ કે સંચિત, પ્રારબ્ધ અને ક્રિયામાણની પરસ્પરની અથડામણ અકળ છે; પણ હું તમે કહી તેવી જ પ્રવૃત્તિ કર્યા કરીશ અને મને એમ લાગશે કે હવે એથી વધારે પ્રવૃત્તિ કરી શકાય તેમ નથી, ત્યારે જ દીક્ષા ધરીશ.”

પ્રકરણ ૫ મું

જતિ વર્ધમાન

મહારાજ અભયકુમાર તે પછી માસાથે થોડી પ્રાસ્તાવિક વાતચીત કરીને પોતાને મહેલે જવા નીકળ્યા. અંધારું થઈ જવા આવ્યું હતું તેથી મસાલ સળગાવી તેની સાથે તેના મારાગળ ચાલવા માંડ્યો.

રાજકુટુંબના આવાસો નગરની એક બાજુએ આવેલી એક ટેકરી ઉપર એક જ સાથે છૂટાછૂટા બાંધવામાં આવ્યા હતા. પરંતુ અભયકુમાર દરરોજ રાતે સંખ્યાકાળ પછી જતિ વર્ધમાનનાં પ્રવચનોમાં જતા એટલે તેને તો શહેરમાં જવું હતું. રાજમહાલયનું યોગાન સાફસુફ હતું એટલે તેના સોંસરું દોઢીએ પહોંચતાં અભયકુમારને વાર ન લાગી. પણ તે યજ્ઞી શહેરના રસ્તા સાંકડા અને અવડચવડા હતા.

રસ્તા ઉપર તો ઘરનાં પછવાડાં જ પડતાં હતાં. કોઈ પણ ઘરમાંથી દીવાનો પ્રકાશ પણ બહાર પડતો નહોતો અને રસ્તા ઉપર રાજ્ય કે નગર તરફ બત્તીઓ થતી નહોતી. ધનિકો અને સત્તાધરો મસાલચી-ઓને લઈને બહાર જવું હોય તો જતા હતા અને સામાન્ય માણસો આવી મસાલોનો અનાયાસ ઉપયોગ પોતાને મારે કરતા હતા. રસ્તા ઉપર માણસોની પુબ્ધિ આવજી હતી.

જતિ વર્ધમાન જે સ્થાનકમાં પ્રવચન કરતા હતા તે ગલી તરફ વળતાં મહારાજ અભયકુમારની નજરે એક આરગ્ન પડી. તેના હાથમાં એક કપડામાં વીંટાળેલું ચોરસ પાટિયું હતું. બીજા હાથમાં પીચ્છી અને નાનકડો ભીડો હતો. તેના મ્હોં ઉપર મુમતી હતી.

મસાલ અને રાજપુરુષને આવતાં જોઈ એ આરગ્ન રસ્તાને પડખે થઈ લપાઈને ઉભી. અભયકુમારે તેના આરગ્નપણને નમન કર્યું અને તે પસાર થઈ ગયો.

જરા આગળ ગયા પછી અભયકુમારે મ્હોં ફેરવીને પાછળ જોયું. જમણા હાથની એક ગલીમાં તેણે એ આરગ્નના સફેદ પાલવને અદૃશ્ય થતાં જોયો.

તેણે એક ઝીણો સીત્કાર કર્યો. મસાલચી એ સમજ્યો અને તેણે ત્રણ વાર મસાલને ચક્કર ચક્કર ધૂમાવી. થોડીવારમાં જ એક માણસ પાસેની ગલીમાંથી આવી મંત્રીજી સમક્ષ ઉભો.

“ભગવતી આર્યાનાં દર્શન કર્યાં ?” અભયકુમારે પૂછ્યું.

“જી !”

“મને તેના સ્થાનકનો પરિચય જોઈએ છે.” પ્રધાને કહ્યું.

“ભગવન્ ! કાલે અહીં ખેડાર દિવસ થતે ?”

“ચાલશે.” કહી મહારાજે ચાલવા માંડ્યું. નવો આવનાર માણસ જોટલો અણુચિંતવ્યો આવ્યો હતો તેટલો જ અણુચિંતવ્યો ગેય થઈ ગયો.

જતિ વર્ધમાન અત્યંત તેજસ્વી મૂર્તિ હતા. તેને યોગસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ હતી અને તેના જ્ઞાનની પરિસીમા ન હોતી. તેના જ્ઞાનપ્રકાશના દાહમાં વેદવાદ અને વિશિષ્ટ અહિંસાવાદ જળી મરતાં હતાં. અભયકુમારના એ ગુરુ હતા.

એમની પાસે મહારાજ અભયકુમાર જઈ પહોંચ્યા. પ્રણામ કરી આશીર્વાદ મળી તેણે ગુરુચરણમાં આસન લીધું.

“શ્રાવક ! શી વિટંબણા ભોગવી રહ્યા છે ?” જતિએ અત્યંત વત્સલતાથી અને મધુરતાથી પૂછ્યું.

“ગુરુદેવ ! શાંક્યમુનિનો ઉપદ્રવ તો વધતો ચાલે છે.”

વર્ધમાને સ્મિત કર્યું.

“એને ઉપદ્રવ કેમ ગણે છે વાઠ ?” જતિએ પૂછ્યું : “એ કર્મ અને ચિંત્વનનો પરિપાક છે. હિંસાનાં જે જે કર્મ તેનું પરિણામ કષ્ટ. હિંસા કર્યા વિના તેનાથી પ્રાપ્ત થતાં ભૌતિક સુખ મેળવવાની સતત ચિન્તાનું પરિણામ ત્રિશિષ્ટ અહિંસા !”

“ગુરો !—” અભયકુમારે કંઈક કહેવાનું શરૂ કર્યું, પણ સ્ફરિજીએ તેને અટકાવ્યો.

“વત્સ ! જે હું થોડા જ વખતમાં સમાધિસ્થ થઈશ. મને જ્ઞાન-મંડળની અવિચ્છિન્ન તેજોધારાનો અનુભવ થવા માંડ્યો છે અને જણાય છે કે હું કૈવલ્યજ્ઞાનને આરે ઉભો છું. તને મારે એક જ બાબત કહેવાની છે.”

“ગુરો ! હું ધ્યાનસ્થ છું.”

“તો સાંભળ; તારી માતાની આજ્ઞા પાળ. જિનશાસનની તારે ચિન્તા કરવાની છે. ત્રેવીસ તીર્થ”કરોના અવતાર અને જીવનચર્યાથી એ શાસન પુરાણું છે. એ શુદ્ધ અહિંસાનું પ્રતિપાદન કરે છે માટે સનાતન છે. માટે સાક્ષીભૂત થઈ, સમુદાય સંઘનું કલ્યાણ કરે તેવી પ્રવૃત્તિ કરતો રહે.”

“ગુરો ! હું તો આંહિ ધણું કહેવા આવ્યો હતો. આપનાં વચ્ચેને સાંભળી મારી જીભ તો બંધ થઈ ગઈ.” અભયકુમાર દીન બની બોલ્યો.

“બેટા ! જગત યુગપલટાને આરે ઉભું છે.”

અભયકુમાર આંખ મીચી, હાથ જોડી બેસી રહ્યો.

થોડીવારે તેણે સાંભળ્યું. “વત્સ ! જા, ઘેર જા, અને બીજી ચિન્તા કર્યા વિના તારી આસપાસ નીરખ. માનવીને તો બુદ્ધિતત્ત્વની પ્રાપ્તિ

છે. તે કર્મનો આરંભ અને કર્મની સમાપ્તિ પોતાના હાથમાં રાખી શકે છે. પણ મુંગાં, અભોલ, અનાથ જનાવરોને જો, તારા પગ નીચે ચાલતાં ચાલતાં કચડાઈ મરતી કરોડો કીડીઓનો વિચાર કર. તારા ભોજન રક્ષવા તારા રસોડાયાને હાથે કચ્ચડધાણુ પામતી માખીઓના જીવની દશા પારખ. જગતની આવી નિર્બાધિત હિંસાનો કંઈ અંદાજ તો કાઢ.”

“ગુરો !” અભયકુમારને વધારે કહેવાનું ન સ્વપ્ન્યું.

“એ હિંસાનો અંદાજ કાઢ અને હિંસાનો સમૂળો નાશ કર. હવે તારી નજર આ તરફ ફેરવ. સંચિતના પરિપાકરૂપ જગતમાં વ્યાપેલું કષ્ટ અવલોક. વત્સ ! પ્રાણિયોની પામરતા પર પ્રકાશદષ્ટિ નાંખ. અને સંચિતે ખડકેલા આ ઉકરડાને જોઈ શકે નહિ તેવા જગતના જીવોનાં અજ્ઞાનપડળ જો. એ પડળ દૂર કરવા આજે જગતના કર્મથી અલિપ આત્માઓ પ્રયાસ કરી રહ્યા છે.”

“ગુરો ! આ જ્ઞાન ઊંડું છે.”

“અભેશ્રાવક ! નવીન અવસર્પિણીની તદ્દન અપૂર્વ આરા જગત-ચક્રના પરિભ્રમણમાં આજે ઉપર આવી રહી છે. તું તે આરા ઉપર બેસ; તેની સાથે ઉપર જા. કર્મવિમુક્ત થા. તને પણ કેવલ્યજ્ઞાન પ્રાપ્ત થશે.”

અભયકુમારે કંઈ અપૂર્વ શાંતિ અનુભવવા માંડી. એને લાગ્યું કે રાજ્યનો અધિપતિ કોણ થશે તેની ચિન્તા કરવા કરતાં જનતાને — સંધને સુખી, શુદ્ધ અને મુક્ત કરવાની પ્રવૃત્તિ કરવામાં જ જીવનનું સાર્થક રહેલું છે. તેના દિલમાં સંસાર તજી દઈ ગુરૂચરણે આજે જ દીક્ષા પામવાનું ઉગી આવ્યું. પણ તે ક્ષણજન્મ પામેલી ઇચ્છા જાણે ભગવાન વર્ધમાન યોગનજરથી જાણી ગયા હોય તેમ કુંવર એ ઇચ્છાને વાણીનું રૂપ આપે તે પહેલાં તો સ્વામીએ કહ્યું.

“હું ઉપદેશી રહ્યો છું. પણ ઉપદેશને કર્મગત તો કાઢ કરશે ને ! અભે ! એ કાર્યમાં તું નિમિત્ત થા. જો આ શૂદ્ર જનતા — સેવાના ભારથી દબાયેલી, આત્માથી બ્રાહ્મણીભાવેલી — એનાં કર્મબન્ધનો તોડ, એનાં કર્મફળોનો નાશ કર.”

થોડીવાર ગુરુ આદેશ બંધ પડ્યો. પરંતુ માથે જાણે કેમ કોઈએક પ્રકારની નવી વૃષ્ટિ થઈ રહી હોય તેવી શીતળતા અનુભવતો અભય-કુમાર આંખો મીચી રાખી તેમાં સ્નાન કરી રહ્યો.

“જા, વત્સ ! જગત્સૃષ્ટ સતત ચાલ્યા કરે છે. જે એની મતિમાં સાથે રહે છે તે સુખી થાય છે. જા.”

અને કશું બોલ્યા વિના કેવળ વંદન કરી અભયકુમારે રમ્મ લીધી.

પ્રકરણ ૬ હું

ચિત્રપટ

અ રમ્મ શીલભદ્રા શ્રાવિકાસદનમાં જમીન ઉપર બેઠી હતી. તેણે આજે અનશન રાખવાનો વિચાર કર્યો હોવાથી તેને બહારવા જવાનું નહોતું એટલે નિરાંત હતી. તે મનમાં જાણ પણ કરતી હતી.

થોડીવાર પછી લાકડાનો એક ચોરસ કકડો ઉશીકાતી જગ્યાએ ગોઠવી તેણે જમીન ઉપર જ શરીર લંબાવ્યું. લગભગ મધ્યાહ્ન થવા આવ્યો હતો. ઉપાશ્રયમાં બીજા જતિઓ તથા આરજાઓ પણ હતાં. કોઈ પાઠ કરતાં હતાં; કોઈ હઠયોગ સાંધતાં હતાં. કોઈ અપવાસદાન્ત લાખાં થઈ પડ્યાં હતાં.

આરજા શીલભદ્રાનું ચિત્ત સ્વસ્થ પણ નહોતું અને શાંત પણ નહોતું. તેના મનમાં કંઈક સતત ખટક્યા કરતું હતું. આપણે તેમ તેને બેઠેલી જોઈ હતી. પછી તરત જ તેણે શરીર લંબાવ્યું હતું. પણ તેને બહુ વાર ગમ્યું નહિ. તે પાછી ઉઠી. ચોતરફ નજર કરી જોયા પછી અને કોઈનું ધ્યાન પોતાના તરફ નથી એવું નક્કી કર્યા પછી તેણે પાસે જ ભીંત સાથે અઢલેલું એક પાટિયું હાથમાં લીધું. એ પાટિયું પાસે લઈ પોતા તરફ ફેરવી તેણે તે ધારી ધારીને જોયું.

એ પાટિયા પર એક મનોરમા કન્યાનું ચિત્ર ચીતરેલું હતું. નવજોખનમાં પુટતી એ સુંદરીનાં નયનમાં અને મ્હોં પર અભિમાન અને પ્રગલ્ભતા હતાં. ઘણીવાર સુધી શીલભદ્રાએ એ ચિત્રપટ સામે નીરખ્યા ક્યું. પછી પોતાના ચહેરા પર તેણે હાથ ફેરવ્યો.

“આ છોકરી ? એ રાજકુંવરી થઈ તેથી શું થયું ? તેણે મારા શરીરની મશ્કરી કરી. મને તેણે ડાકિની કહી. “હાય, હાય, આ તો આરજ - અપશુકન થયાં.” એમ મોટેથી કહી એ બેસી છોકરીએ પોતાનો રથ પાછો વળાવ્યો. અને એની બહેને તેને સાથ આપ્યો. બન્ને ખડખડાટ હસવા માંડ્યાં. રથસારથિને આંગળી ચીંધી ચીંધી મને બતાવવા માંડ્યાં.”

શીલભદ્રા અટકી. ચિત્રગત રાજકુમારીએ કરેલા તેના અપમાનને સંભારી સંભારી તે પોતાનો ક્રોધ વધારવા માંડી. તેનાં નયન લાલધુમ થઈ ગયાં. તેના મ્હોંમાંથી સીત્કાર નીકળવા માંડ્યા.

“હું આરજ થઈ એટલે તો મટી ગઈ એમ ? હું અહિંસક થઈ એટલે મારું અપમાન આ દયાકર રાજકુંવરીઓ કરી જાય એમ ? એનાં વિકર્મ મારે સહેવાં ? હું જ એ વિકર્મનાં ફળ એને આંહિ આપીશ.”

આ નિશ્ચયથી શીલભદ્રાને શાંતિ થઈ. તેણે પાટિયું ઉઠાવ્યું અને ભીંતભર મૂકી દેવા હાથ લાંબાવ્યો, તે જ સમયે એક આઘેડ વયની બીજી આરજ બહારથી તેની સમીપ આવી ચઢી.

“આવિકા, બહેન ! શાં વત ?” આગત્તુક આરજને પૂછ્યું.

“જુહાર, બહેન !” સફાળી ચમકી, ચિત્રપટને એકદમ ભીંત-સરસું મૂકી, ઉંચું જોયા વિના જ સ્વાગત શબ્દ કહી શીલભદ્રા સાવ-ધાન થઈ ગઈ. આવનારી આવિકા તેની પાસે જ બેસી ગઈ. તે હાંફતી હતી. કારણ કે એ શરીરની સ્થૂળ હતી. ચાલતાં શ્રમ પડ્યો હોય તેમ તેના મ્હોં ઉપર આછો પસીનો બાઝ્યો હતો. તે સ્વકવવા અગર તો આશ્વપાસથી આખીમચ્છર ઉડાડવા તે પીચ્છી નાંખવા માંડી.

“સફળ હો, બહેન ! લાભ હો, ક્યાના ?” તેણે પૂછ્યું.

“વૈશાલિની, રાજા ચેટકનો આશરો.”

“હા...રાજા ચેટક તો સાંભળ્યું છે કે બહુ શ્રદ્ધાળુ શ્રાવક છે, શું આંહિ આવવું થયું ?”

“કાંઈ નહિ. રાજા તો શ્રદ્ધાળુ શ્રાવક છે, બહેન ! પણ કાંઈ તોય રાજાનાં બધાંય તેવાં હોય. તેની દીકરીઓ જ બહુ બરેતી, બહુ ચાવળી.” શીલભદ્રાએ આ ભોળી જેવી લાગતી, વિશ્વાસ નિમંત્રતી, આધેડ, માતા જેવી લાગતી આરજા પાસે કાળજી ખાલી કરવાનો ઠરાવ કર્યો.

“એમ ? પણ ગમે તેમ તોય રાજાનાં છોકરાં ને ? અને મોટા મોટા મહારાજાઓનાં સગાં. – સંસારિયાં તો અભિમાની જ હોય. આપણે તેમને ખરમાં કહેવું – શીખવવું.”

“સાચું, બહેન ! પણ કહ્યે – શીખવ્યે કોઈનાં અભેમાન ટાળ્યા છે ? બાળક કોઈદી ટોક્યે અંગારો હાથમાં ઝાલતો અટક્યો છે ?” શીલભદ્રાએ પોતાના મનના ઉભરા બહાર લાવવા શરૂ કર્યા.

“પણ કહે છે ને” તેને આંખના ઇશારાથી, વાણીના ઉત્સાહથી અને ચેષ્ટાની ચપળતાથી ઉત્તેજતા આગન્તુક બાઈએ કહ્યું કે “વાયું” ન કરે તે હાયું” કરે, બાળક એક વાર અંગારો પકડી દાઝે તો ફરી ન પકડે—”

“તો બહેન ! હું પણ એજ કહું છું ને.” શીલભદ્રા વચમાં જ બોલી ઉઠી. તેણે હાથ લંબાવી ચિત્રપટ લીધું. “જુઓ, બહેન ! આ એ અભેમાની કુંવરી, મેં તેનું ચિત્ર દોર્યું છે, કોઈ અનેક ભમરીઓનો ભમરો આ પુલ દેખે—”

“ઓહો, એમાં શું ? દીકરી !” આગન્તુક બોલી : “પણ એક વાત કહું ? મારું કહ્યું માનશે ?” આમ કહેતાં તો આ હસમુખી આરજાનાં નેત્ર બીનાં થયાં અને થોડી વારમાં તેમાંથી દડદડ આંસુ પડવા માંડ્યાં.

શીલભદ્રા ઓભિલી પડી ગઇ. તેનાથી સમજી ન શકાયું કે આમ કેમ થયું. તેણે તો પોતાનાં વીતકો કહ્યાં હતાં. કાંઈ રીતે આવનારની અવગણના પણ કરી નહોતી. તે ટગર ટગર જોઈ રહી.

“દીકરી ! ક્ષમા કર, પણ આ તારો આવો રૂપાળો દેહ ને આવા ધરખ્યાના વિચાર ! દીકરી ! તું જે કહે છે—જે કરવા ધારે છે તે તો બહુ જ સાદું, બહુ જ સહેલું છે. પણ જ્યાંસુધી તારી કાયામાં મચ્છર, અને માર રાખસો ભરાયા છે ત્યાંસુધી તારું શ્રાવિકાપણું બ્રષ્ટ થાય છે. દીકરી ! એનો સંગ છોડી દે. એ પાટિયાને ફગાવી દે. માન, બાપુ ! આ આરજનનું કહ્યું માન.” અને આઘેડ આંખોમાંથી હવે તો આંસુની ધારા વહેવા માંડી. આપાદના ઘેરાયેલા ભૂરા આકાશમાંથી જાણે વરસાદની હેલી.

“મા ! મને એમ કહો મા” શીલભદ્રા પણ સામી રડી પડી. “એના દુકારા તથા મ્હોંમચકોડથી ધૂંધવાતે મેં આ ચિતર દોયું” છે અને એ એટલે જ એવું સરસ દોરાયું છે. કાંઈ રાજપુરુષ કે કાંઈ રાજા એ જોશે કે તે કુંવરીને પરણશે. અને રાજકુળમાં એ પેડી કે એને માથે શોકયનાં સાલ લાગશે. શોકયો એના બોલે બોલ ઉપર, ચાલેચાલ ઉપર, અંગે અંગ ઉપર પછી મ્હોં મચકોડશે. મા—”

મોટી આરજનએ હવે મોટેથી હુલો મૂક્યો. ઉપાશ્રયનાં લગભગ તમામ અન્તેવાસીઓનું ધ્યાન આ બે આરજનઓ તરફ ખેંચાયું. કેટલાંક તો આ હુલોવાથી દયાદ્રં બની જીવાન આરજનએ પ્રૌઠ આરજનનું કંઈક અપમાન કર્યું હશે અને તેથી તેને ખોટું લાગ્યું હશે એવું ધારીને નજીક આવ્યાં. તેમના સાંભળતાં રોવાનું ખાળી એ મોટી આરજન બોલવા માંડી. “દીકરી ! એ ચિત્રપટમાં પાપ છે. ત્યાગી દે એને. આરજનને એવી આસક્તિ ન શોભે, દીકરી ! હું સાચું કહું છું. આરજન થઈ તો આત્માનું કહ્યાણુ કર, નહિ તો પાછી સંસારમાં ચાલ, તને પરણાવીએ—તને પુષ્ટાવીએ—તને જે કહે તે કરી આપીએ—”

ઉપાશ્રયનાં અન્તેવાસીઓમાંથી થોડાંક ખાસ કુતૂહલવાળાઓએ ચિત્રપટનું પાટિયું જોયું અને તે હાથમાં લીધું; રૂપઅવતાર કોઇ રાજ-કુંવરીનાં તેના ઉપર દર્શન કરી તેઓ સમજ્યાં કે નાની આરજ કોઇ ગંભીર પ્રીતિકપટ યંત્ર કરી રહી છે અને મોટી આરજ તેને તે છોડી દેવા સમજાવી રહી છે. તેઓએ ચિત્રપટ મોટી આરજના હાથમાં આપી દીધું.

“ધન્ય છે, ધન્ય છે:” ચોપાસથી પોકાર થયો. “દીક્ષા ધરી સંસારમાં આસક્તિ રાખવી એ મહાપાપ છે.”

નાની આરજ શરમથી દબાઇ ગઇ, મોટી આરજએ ચિત્રપટ લઇ લીધું. તે ઉભી થઇ ગઇ.

“આ તો નદીએ જ ધરાવ્યું શોભે. જિનેન્દ્ર ભગવાનના શાસનની આવિકાઓને તો સાપથી જેમ રાહદારી દૂર નહાસે તેમ જ આનાથી નહાડું જોઇએ.”

ઠહી તે ચાલવા માંડી, સંઘ તેને ઓળખે કે સાવધાન થાય તે પહેલાં તો એ ઉપાશ્રયની બહાર નીકળી ગઇ. શીલભદ્રા શરમથી માથું નીચું નાંખી સંઘ સમક્ષ દબાઇ, હીમત ખોઇ બેસી રહી.

પ્રકરણ ૭ મું

મુનિ દેવદત્ત

ચિત્રપટ લઇ ચાલતી થયેલી આરજ ઉપાશ્રયની બહાર નીકળી પડખેની જ ગલીમાં અદૃશ્ય થઇ ગઇ. ઉપાશ્રય-માંથી તેની પાછળ જ બે ચાર આવકો નીકળી પડ્યા, પણ તેઓ તેને જોઇ શક્યા નહિ અને એક નવીન આવિકા ધર્મ ચૂકતી બચી તેથી જ સંઘને ધન્ય માનતા તેઓ પાછા ફર્યા.

મહારાજ અભયકુમાર જમી રહ્યા પછી પોતાના રિવાજ મુજબ દોઢીની પાટયે બેઠા હતા તેવામાં એક માણસ આવ્યો અને તેને વમન કરી ઉભો રહ્યો. તેના હાથમાં કપડામાં વીંટાળેલું પાટિયું હતું.

તેને જોઈને મહારાજ ઉડ્યા અને તેને પોતાની પાછળ આવવાનું કહી અંદર ગયા. બન્ને એક ખંડમાં આવી યોગ્ય રીતે ગોઠવાયા પછી મહારાજે કહ્યું: “કુમ?”

“મહારાજ! આ પટ ઉપર વૈશાલિનરેશ એટકરાજનાં કુંવરી સુન્દર-કાનું ચિત્ર છે.” કહી તેણે તે ચિત્રપટ અભયકુમારના ચરણમાં ધરી દીધું. તેના તરફ નજર નાંખી મહારાજે સહેજ ઉંચું જોયું. તેમાં પ્રશ્ન હતો.

“આરજ્ઞ શીલભદ્રાનું કુંવરીબાએ હડહડતું અપમાન કર્યું” છે. તેના રૂપરંગવેષ ઉપર એણે અને તેની નાની બહેને મ્હોં મચકોડયું છે. એથી આરજ્ઞ શીલભદ્રા વેર લેવા તૈયાર થઈ છે, તેણે આ ચિત્ર કાઢ્યું છે અને તેની ઇચ્છા એવી છે કે એ ચિત્ર કોઈ એવા પુરુષની નજરે પડે કે જેને ઘણી બેરીઓ હોય અને તે છતાં પણ તે કુંવરીને પરણે.”

એકાગ્ર ચિત્તથી મહારાજ અભયકુમાર આ સાંભળી રહ્યા. નિવેદન પૂરું થયા પછી તે થોડી વાર વિચારગ્રસ્ત રહ્યા. પછી એક ભોજપત્ર ઉપર પોતાની મુદ્રા કરી નિવેદકને આપી.

“ભદ્ર! તને સોંપેલું કામ બરોબર બજાવ્યું. હવે જા અને દોઢી-દારને કહે કે કંધકને આંહિ બોલાવે. આ મુદ્રા લેતો જા, એ કચેરીમાં બતાવજે એટલે તને યોગ્ય બદલો મળશે.”

ભદ્રે હાથ જોડી. માથું નમાવી મુદ્રાનો સ્વીકાર કર્યો અને પછી ખંડથી બહાર નીકળી તેણે દોઢીવાનને મહારાજનો સંદેશો કહ્યો.

થોડી વારે કંધક આવી પહોંચ્યો. તેને તરત મહારાજ પાસે લઈ જવામાં આવ્યો.

“ભાણુભા !” કંધકે હાથ જોડી કહ્યું: “સારા તો છે ? મામાને આજ માદ કર્યો ?”

“મામા !” અભયકુમારે તે આમ્મસંબંધ જાળવી કહ્યું: “તમ બેડે ભાણેજ શીદ સારો ન હોય ? વાત કરે કે ?”

“ભાણુભા ! વેનાતતથી જ માથું તો તમારા ચરણમાં ઢાલ્યું તું. વાત કરો ને માયાં વાઢી લ્યો.”

અભયકુમાર હસ્યો. ગાદીના તકિયાની પડખે મૂકેલું ચિત્ર હાથમાં લઈ તેણે તે કંધક મામે ધર્યું. કંધકે તે ધારી ધારીને જોયું.

“ભાણુભા ! કળાતું નથી. ઓળખાણ પડતી નથી.” તે બોલ્યો.

“ફિકર નહિ, મામા !” મહારાજ બોલ્યા: “આ ચિત્ર પિતાજી-મમ્મધનરેશ બજારમાં બરોબર નિહાળે. સમજ્યા.”

“ભલો, ભલો, ભાણુભા ! ક્ષેમાબા વેરાગણ થાય તે પહેલાં તો એનું રાણીપદું એનું વેરાગી થાશે.” તેણે હાથ જોડ્યા “ભા ! હરકત ન હોય તો જરા કળવોને એ કુંવાર્યાકા ક્યાંનાં છે ? બાપુ પૂછે ને જરાતરા તો જવાબ દીધો જશે ને ?”

“મામા ! સાચવજો એ” અભયકુમાર બોલ્યો: “ગમે ત્યાં ભખી દેતા નહિ. અને બાપુને પણ ચેતવજો કે એ કાંઈ જે તે નથી. કહું શાણુ છે એ ?”

“ભા ! મામાને નહિ કહો તો કહેશો કોને ?” કંધક હિંમતથી બોલ્યો.

“એ છે, મામા ! વૈશાલિનરેશ ચેટકની કુંવરી સુજ્યેષ્ઠા. નાખી નજર પહોંચતી નથી, ભલભલાઓની ત્યાં. નજર માંડી નથી આ કુંવરી સહામે હજી કાઢ્યો.” અભયકુમારે મામા કંધકને વિશ્વાસમાં લીધો.

“ભ...લું....” કંધકે કહ્યું: “આમાં કાંઈ બાપુનો કે કાઢનો તાગ લાગે એમ નથી. આ તો ચક્રવર્તીઓનું સાસરું.”

નામોભાણેજ બન્ને હસ્યા.

“ત્યારે, મામા !” અભયકુમારે ગંભીર અમલદારી ભાવ ધા બ કરી કહ્યું: “ત્યારે સમજ્યા ને? ભૂત ન થાય. બાપુ આ તસ્વીર ન્હાળે અને સાચવી સંભાળીને બોલે ચાલે.”

“સો વાલ ને માથે એક રતિ, ભાણુભા !” કંધકે ટચાકડી વગાડીને જવાબ આપ્યો અને રજા લીધી.

કંધક દોઢીથી ઘણે દૂર જઈ શકે તેટલી રાહ જોયાં પછી મહારાજ અભયકુમારે ફરીથી દોઢીની પાટય ઉપર જગ્યા લીધી. તે ત્યાં થોડીવાર બેઠા તેટલામાં એક મુનીશ્વર અંદર આવ્યા. “મંત્રી ! આશીર્વાદ. શું થઈ રહ્યું છે ?” તેણે હાથ લાંબો કરીને પૂછ્યું.

અભયકુમારે તેને જોઈને પાટ ઉપરથી ઉતરી સાષ્ટાંગ દંડવત પ્રણામ કર્યો.

“મુનિરાજ ! ભલે પંચાર્યા. આવો, આસન લ્યો.”

મુનિરાજે અભયકુમારનું આસન લીધું. મહારાજ પાટય ઉપર પડખે ગાદી નીચે બેઠા.

“આર્ય દેવદત્ત ! શી આજ્ઞા છે ?”

મોટી જટા અને પિંગળી દાઢી પસવારતાં દેવદત્તજીએ કહ્યું: “આર્ય અભયકુમાર ! રાષ્ટ્રમાં ચોમેર પાખંડ પ્રવર્તે છે. વેદની નિન્દા થાય છે. યજ્ઞયાગનો ત્યાગ થાય છે. વર્ણ કે આશ્રમ સચવાતા નથી. આપ શું કરવા બેઠા છો ?” તેની આંખમાં ઉગ્રતા હતી. તેના અવાજમાં ડારો હતો.

“મુનિવર ! કાંઈ ઘોઠે મારીને ધરમ કરાવાય ? આજે મગધમાં બુદ્ધક્રાંતિ અને મહાવીરસ્વામી અહિંસાનો ઉપદેશ કરી રહ્યા છે. જનપદ એ બન્નેને અનુસરવા માંડેલ છે. અમે શું કરી શકીએ ?”

“રે, શું કહો છો ? રાષ્ટ્રપતિ પાસે અશ્વમેધ કરાવો.” મુનિવર દેવદત્તે નિશ્ચલતાથી કહ્યું: “અને બુદ્ધક્રાંતિ તો જિનશાસનમાંથીય ગયેલો છે ને ? નહિતર છેલ્લા તીર્થંકરને માથું ન નમાવે ? એ પોતાને બુદ્ધક્રાંતિ કહેવડાવે છે જ ક્યાં ?”

“એને પણ અમે શું કરીએ ? જ્ઞાનમહારથીએ સામે કંઈ થોડાં જ સંભાળ મંડાય છે ?” અભયકુમારે નમ્રતાથી જવાબ આપ્યો.

“અને એ ગૌતમ શાક્યમુનિ જિનશાસનમાંથી છૂટો થઈ, મહાવીર સ્વામીની અવમણના કરી સનાતન વેદકુળમાં પણ આવતો નથી.” દેવદત્ત મુનિએ બીજી ફરિયાદ કરી. “એ તો કોઈ નવું જ ધર્તિંગ લઈને બેઠો છે. એ પોતાને બુદ્ધ કહેવડાવવા માંડ્યો છે અને તેના ઉપદેશને આ દેશના લોકો બુદ્ધશાસન કહેવા માંડ્યા છે. આ શો ઉલ્કાપાત છે ? ક્ષત્રિય કુળો આજે વેદધર્મની રક્ષા કરી શકતા નથી.”

“મુનિસત્તમ ! વેદધર્મ સનાતન છે અને સુરક્ષિત છે.” અભયકુમારે દેવદત્તને શાંત પાડ્યા. “શું વેદમગવાન, અહિંસા, સત્ય અને ક્ષમાનો ઉપદેશ નથી આપતા ? કર્મ અને જ્ઞાન — લોકો કર્મ કરી શકતા નથી, કર્મનાં કરેલાં કર્મો ચૂકવી શકતા નથી.”

“મંત્રીજી !” દેવદત્તે બ્રમ પાડી. “તમે પણ વેદવિરોધી, નિરીશ્વરવાદી છો. યજ્ઞયાગનિંદક છો.”

તેનો પ્રચંડ સ્વર વાતાવરણમાં ગાજી રહ્યો.

પ્રકરણ ૮ મું

પ્રજા કળ્હાય છે

નિરાજ, બિચ્છિસાર મહારાજ બધાં શાસનોને એક સરખી નજરે નિહાળે છે. રાજચક્ર કદિ યજ્ઞ-યાગમાં કે કર્મમંડળમાં હરકત નાંખે છે ?” અભયકુમારે બહુ જ નમ્રતાપૂર્વક સવાલ કર્યો.

“એમાં શું પાકે ?” દેવદત્તે ગર્જના કરી સવાલ કર્યો. “રાજ-મંડળે એકે યજ્ઞ કર્યો ? અને ખબર છે — મેં આજે મહારાજ બિચ્છિસાર અને મહારાણી ક્ષેમાને ક્યાં અને શું કરતાં જોયાં ? મંત્રીજી ! અવનિરસાતળ પહોંચી, ધર્મનો ધ્વંસ થયો !”

અભયકુમારનું કુતૂહલ હવે જગૃત થયું. “ક્યાં, મુનિરાજ ! એ બંને શું કરતાં હતાં ?”

“અરે ! નગર બહાર, ચાંડાલવાડામાં મહારાજ ઉભા હતા અને વિસ્ફોટકથી પીડતા એક ચાંડાલ બાલકના ઉપરથી ક્ષેમારાણી માખી ઉડાડતાં હતાં. સત્યાનાશ નહિ તો શું - પ્રતિક્ષેપ જાત - એને રાજરાણી માખી ઉરાડે ?”

અભયકુમારે મનથી જ ક્ષેમારાણીને ધન્યવાદ આપ્યો. દેવદત્તજીને તેની શાંતિ રૂચી નહિ.

“મંત્રીવર ! સાંભળો. હું રાજમહેલમાં જઈ છું. સમગ્ર બ્રાહ્મણ-જનતા તરફથી રાજને અશ્વમેધ કરવા વિનંતિ કરું છું. દેશ દુકાળને ઉંબરે ઉભો છે. દેવતાઓને યજ્ઞબલિ નહિ પહોંચવાથી તેઓ ભૂખ્યા ડાંસ થયા છે. આમાં ઈંદ્ર વરસાદ ક્યાંથી આપે ? વરુણ જલભંડાર ક્યાંથી આપે ? અને કુબેર સમૃદ્ધિની રેલછેલ ક્યાંથી મોકલે ?”

ક્રોધમાં ને ક્રોધમાં દેવદત્તજીએ પોતાની મોટી પિંગળા જટા છોડી નાંખી. તેના અમળાયેલા જડા કેશ અનેક કાળવણી નાગણો પેડે છણાઈ પહોળા થઈ વેરાઈ પડ્યા.

“તમે નિર્વાણ પામો તેમાં શું ? માનવતાનાં જીવન સુખભર્યાં, સગવડભર્યાં કરો. દેવો રીઝશે અને પોતપોતાનાં કાર્ય કરશે તો લોક સુખી થશે. એકના વિસ્ફોટકપરથી માખી ઉડાડ્યે કાંઈ જનપદનાં વિસ્ફોટકનો નાશ થવાનો છે ?”

તે એકદમ ઉભો થયો અને અભયકુમાર ક્રોધ જાતનો વિવેકશબ્દ કહે કે આચાર કરે તે પહેલાં તો દોઢી બહાર ચાલતો થયો.

ક્રોધમાં અને વિચારમાં આગળ ચાલતા દેવદત્તને ભાન ન રહ્યું કે તે ક્યાં જાય છે, કેમ ચાલે છે. “હટો, હટો” કરી સામેથી આવતા એક રાજહજુરી સાથે તે અથડાતો રહી ગયો. હજુરીએ હાથ જોડી કહ્યું : “વિપ્ર ! રાજરથ આવે છે. બાજુપર જશો ?”

દેવદત્તનો પિતો ઉછળ્યો, તે રસ્તામાં જ ઉભો રહ્યો. “બાબૂપર ! કહે તારા રાજાને કે તે રથમાંથી ઉતરી બ્રાહ્મણને યથાવિધિ પ્રણામ કરે. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે રાજાએ રસ્તે બ્રાહ્મણ કે ગાય મગે તો વંદન કરવું. જા.” તેણે ત્રાડ મારી.

આટલામાં રથ આવી પહોંચ્યો. રસ્તામાં દેવદત્તને જોઈ સારથિએ રથ ઉભો રાખ્યો. અંદર ક્ષેમારાણી અને મહારાજા બિચ્છિસાર હતાં. બન્ને નીચે ઉતર્યાં.

મહારાજા મુનિરાજ પાસે ગયા. “અભિવાદન, મુનિરાજ !” તેણે કહ્યું.

“આશીર્વાદ રાજા !” બ્રાહ્મણે જવાબ આપ્યો. તેણે ક્ષેમાદેવી સામે નમ્ર કરી પણ તે તો પ્રણામ કર્યા વિના શાંત, સ્થિર જ ઉભી રહી. મુનિથી આ સહન ન થયું.

“ક્ષેમાદેવી ! બ્રાહ્મણને વંદન કરો.” તેણે છેવટે તેને ઉદ્દેશીને કહ્યું.

“મુનિરાજ ! અમે હમણાં જ ચાંડાલવાડામાંથી આવીએ છીએ.” ક્ષેમાએ વંદન કર્યા વિના જવાબ આપ્યો.

દેવદત્ત રસ્તામાંથી ખસી ગયો. “પાપને અને અનાચારને આજે રસ્તો આપવો પડે છે રાજા !” તેણે બિચ્છિસાર સામે હાથ વીંઝી કહ્યું : “જે અવ્યવસ્થા તું જનપદમાં ઉપજાવે છે તે અવ્યવસ્થા તારા જ મહેલમાં ઉપજશે.”

ક્ષેમા હસી. “મુનિજી ! તમે લોકાને કાંઈ થોડાં બંધનોમાં જકડ્યાં છે ? ક્ષમા કરવાની તો કહે ના; દયા કરવાની તો કહે ના; પુણ્યમાર્ગે વળવાની તો કહે ના :— આ ના નો બદલો તમને બધાને પણ મળશે. જીવેજીવ તમારાં બંધનોમાંથી છૂટા થશે અને નિર્વાણ પામશે.” તેણે કહ્યું.

ઉઘ દેવદત્ત ક્ષેમા સામે ટકી શક્યો નહિ. તેણે હાથ જોડ્યા, રાજા તરફ જોયું, ક્ષેમાની ઉપેક્ષા કરી અને પછી કહ્યું : “રાજા ! તું વેદધર્મ, વર્ણશ્રમધર્મનો પરિપાલક છે. યજ્ઞયાગ કરી ક્રોધાયમાન થયેલા દેવતાઓને સંતોષ. જો, મોસમ ચાલી પણ વરસાદનો છાંટો નથી.

વસતિ કથાય છે, એ રાજાને પાપે. રાજા દેવતાને સંતોષે તો વસતિ અને વસુધા રસકસવાળાં રહે.”

ક્ષેમા આગળ આવી. “મહારાજ ! કાણુ રાજા ને કાણુ વસતિ ? આપણે બધાં પંચમહાભૂતનાં પૂતળાં. એક સરખાં જ માટીનાં માનવી. શીલ એ જ સાચી વાત છે. જીવેજીવ શીલ આચરે તો બધું સારું થાય. જનાવરોનાં જૂથ રહેંચે તે ક્યાંહિ સુખસમૃદ્ધિ મળી આવતાં હશે ?”

તે પાછી ફરી અને બિમ્બિસારને તેણે પોતાની સાથે ખેંચ્યો. અપ્રાહ્મણીય અવિવેકની, મર્યાદાલોપની અવધિ થઇ ગઇ. બિમ્બિસારે પરવશતાથી દેવદત્ત તરફ જોયું. દેવદત્તની આંખમાંથી અમિ ઝરી રહ્યો. તે ત્યાં ઉભો ન રહેતાં ચાલતો થયો. રાજારાણી રથમાં ચઢી મહેલને પંથે પડ્યાં.

પણુ બિમ્બિસાર વિહ્વળ થઇ ગયો. ક્ષેમા રાણીપદે હતી પણ તે પત્ની રહી નહોતી. બિમ્બિસાર શાક્યમુનિનો શિષ્ય થયો હતો તે ક્ષેમાને લીધે. ક્ષેમાની મોહિની ઉપર તે પાગલ હતો અને જ્યાં સુધી ક્ષેમા તેની પતિવ્રતિ પોષતી હતી ત્યાંસુધી તે જ્યાં રાણી ત્યાં પોતે એ રાહ વર્તતો હતો. પણ હવે શાક્યમુનિના સંપર્કથી ક્ષેમાએ પત્નીત્વ છોડી દીધું હતું. તે તો શ્રમણિકા થવા તૈયાર થઇ હતી. માથું મુંડાવી, ભગવું ચીવર પહેરી તે તો બુદ્ધોપદેશિકા બનવા ઇચ્છતી હતી. પતંગિયા જેવા ચંચળ સ્વભાવનો બિમ્બિસાર ક્ષેમાથી આટલામાટે અળગો થવા માંડ્યો હતો. તેને શાસનો સાથે સંબંધ નહોતો. રાજા તરીકે તે તો બધાં શાસનોનો રક્ષક હતો. તે તો બ્રમર હતો. મધુકાષનો શોધક હતો, મધુબોક્તા હતો; રસપિપાસુ, રસપાન કરનાર હતો.

તેને અચારે ક્ષેમા કરતાં દેવદત્ત વધારે પ્રિય લાગ્યો. દેશ ઉપર દુકાળ ઝૂમી રહ્યો હતો. યજ્ઞ સ્નામાટે ન કરવો ? તેણે પોતાના અંતઃકરણને પૂછ્યું. દેવતાઓ રીઝે તો જરૂર વરસાદ પાડે—વરસાદની દેશને જરૂર હતી; રાજાને પણ જરૂર હતી. રાજકોષ વરસાદથી ભરાય તેમ

હતો. શાસનોના ઝઘડા રાજકોષમાં સોનું કે રૂપું તો શું પણ તાંબું પણ બરે તેમ નહોતા. તેણે યજ્ઞ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. શાક્યમુનિના શાસનનો તેથી ભંગ થશે પણ રાજા તો પ્રજાનો છે—તે કાઈ પ્રજાના એક ભાગનો તો નહિ જ ને ?

બિમ્બિસારને સંતોષ થયો. તેણે ચાલતે રથે ક્ષેમાના વદન ઉપર નજર નાખી. ક્ષેમા લાવણ્યમયી હતી, રૂપભોગ્ય હતી. જો ક્ષેમા હજી પણ યોતાનું રૂપ અને દેહ તેને આપવાનું ચાહુ રાખે તો તે યજ્ઞવિના ચલાવી લે.

“ક્ષેમા !” બિમ્બિસારે ધીમેથી કહ્યું.

“ધર્મચર્યા વિચારો, રાજા !” ચતુર ક્ષેમાએ ચેતી જઈ ધીમેથી જવાબ આપ્યો.

પ્રકરણ ૯ મું વસંતવિનોદને રસ્તે

૨ાજા સ્થિર તો થયો, પણ તેની વિલાસલાલસા ઉત્કટ બની. તેની આહ્વાણપ્રિયતા વધી.

મહેલમાં પહોંચતાં જ તે ક્ષેમા સાથે તેના આવાસમાં ગયો. ત્યાં જઈને એક મશરૂની ગાદી ઉપર પડ્યો.

ક્ષેમા બહારથી આવીને ગુરુમૂર્તિને નમી. પછી રાજાના જવાની વાટ જોતી તેની સામે પણ ગાદીથી નીચે બેઠી. રાજાજી હતા એટલે વડારણો બહાર રોકાઈ અંદર આવવાની રાહ જોતી બેઠી.

પરંતુ રાજાએ જતા રહેવાની જરા સરખી પણ વૃત્તિ બતાવી નહિ. તે તો તકિયાને અઢેલી લાંબો થયો. ઉત્તરીયનો ડૂંચો વાળો તેણે પડખે મૂકી દીધું. ક્ષેમા સામે જોઈ જોઈ તે મૂંઝામણવા લાગ્યો.

“રાજાજી !” થોડીવાર પછી ક્ષેમા બોલી: “મારે શણગાર ઉતારવા છે.”

રાજા હસ્યો. “રાણી ! શણગાર નથી ઉતારવા. હું તો આજે આંહિ જ રહેવાનો છું. કેસરને કહો કે શય્યા તૈયાર કરે.”

“રાજાજી !” ક્ષેમાએ જરા કંટાળો બતાવી કહ્યું : “મારે આજે વ્રત છે. રાતે હું ધ્યાનમાં બેસવાની છું.”

“રાણી ! પતિની પત્નીને વ્રત શાં ? ધ્યાન શાં ? હું તમારે માટે તલસું છું. રાહ જોઉં છું.”

“દેવ ! એ બધું નકામું છે. વિષય અને ઉપાધિથી છૂટી થઈ મેં તો કર્મમાત્રથી છૂટી થઈ જવાનો ક્યારનોય નિશ્ચય કરી લીધો છે. હું મારે રસ્તે, રાજાજી અને તમે તમારે રસ્તે.”

“ક્ષેમા ! હું તને પરણ્યો છું. તને કામપત્ની તરીકે પરણ્યો છું. તારી કાયાનો હું માલિક છું. જો, આ સુંદર જગત. આ છલકતો વૈભવ. આ પુરુષાતન. આ જોખન. રાણી ! કાલ કોણે દીઠી છે ? નિર્વાણ કોણે અનુભવ્યું છે ?”

“દેવ ! આટઆટલાં વરસ ગુરુવચન સાંભળ્યા પછી પણ આમ કહો છો ? ચાલો મારી સાથે. આપણે બન્ને સંસાર ત્યાગી ચીવર ધારણ કરી ભગવાન શાક્યમુનિનો સેવાધર્મ માનવતાને ઉપદેશીએ. જગતનાં ઉદ્ધારક બનીએ—”

“ક્ષેમા ! જગત જોગવીએ. આ અણભોગવ્યા ભોગ ભોગવીએ.”

“નથી ગમતું, રાજાજી ! આ હાડ્યામના કોથળામાં મને કશું લાગતું નથી.” ક્ષેમાએ પોતાની તથા રાજાની કાયાને પોતાના બન્ને હાથોવતી બતાવીને કહ્યું.

રાજા ક્રોધથી લાલ થઈ ઉભો થયો. “રાણી ! તમે ભૂલો છો કે હું રાજા છું. તમે ધર્મ અને બંધન બન્ને ચૂકો છો ? મારો હક્ક અને અધિકાર ઉવેજો છો. હું અત્યારે જઈં છું. પણ તમને શાક્યમુનિ પાસે જવાની આજથી બંધી છે. શ્રમણોને તો મેં નગરમાંથી ક્યારનાય

કાઠી મૂક્યા છે.” તેનો અવાજ ફાટી ગયો. તે ઉત્તરીય ઉપાડી, ઓઢી, ચાંખડી પહેરી આવાસની બહાર ચાલ્યો ગયો.

“વસંતવિનોદનો રસ્તો બતાવો.” બહાર નીકળી તેણે આગળ આવી નમન કરતા એક ચોબદારને કહ્યું.

બે ચોબદારો આગળ ચલા. રસ્તામાં પાણીની પરબ આવી. તે જોઈ બિચ્ચિસાર ઉભો રહ્યો. “આ પરબ કેમ માંડી છે ?” તેણે ચોબદારને પૂછ્યું.

“જી, મહારાજ ! દેશમાં પાણી નથી.” એક ચોબદારે કહ્યું.

“જી, વરસાદ જ ક્યાં આવ્યો છે ?” બીજા ચોબદારે તેમાં પ્રતિ કરી.

“બાપુ ! નદી કુવા સાવ સૂકાં છે, તળિયામાંય પાણી નથી. વીરડી ગાળે તોય રેતી જ નીકળે છે.” પહેલા ચોબદારે કહ્યું.

બિચ્ચિસારે તેને જવાબ ન આપ્યો. મનમાં તેણે કહ્યું : “ક્ષમાને સંસાર ત્યાગવો છે. ત્યાગથી દુકાળ મટશે ? વરસાદ વરસશે ? ગાંડી-સાવ ગાંડી.” તે બૂલી ગયો કે રાજકુળો રાણીઓ માટે આમ્ય શબ્દો વાપરતાં નથી.

તે દરવાજાની બહાર નીકળ્યો. અવેડામાં પાણી છેક તળિયે હતું. બે ગાયો પાણી સામે જોતી ઉભી હતી. રાજા ઉભો રહ્યો. “જી” તેણે એક ચોબદારને કહ્યું : કુંડું લઈ આવ. માથું નમાવી ચોબદાર ચાલ્યો ગયો.

“અવેડામાં પાણી ક્યાંથી આવે છે ?” રાજાએ પોતાની સાથે રહેલા ચોબદારને પૂછ્યું.

“બાપુ ! કેટલાય કાવડ મંગાવીને ભરાવે છે.”

“દિવસમાં કેટલીવાર ?”

“જી. સવારના પહોરમાં કાવડો આવે.”

રાજાએ મનમાં ઠરાવ કર્યો કે એવી ગોઠવણ કરવી કે જેથી દોર ન પહોંચી શકે તેટલું અવેડાનું પાણી ઉતરવું જોઈએ નહિ.

બીજાં ચોખ્ખાર કુંકું તથા કુંભાર લઈ આવ્યો. કુંભારે કુંડાથી પાણી બહાર કાઢી ગાયોને પાવું.

“ઓલા ! આ અવેડાની કાવડ કોણ લઈ આવે છે ?”

“બાપુ !” કુંભારે કહ્યું : “કાટવાળા જેને પહેલો પકડે તે.”

“તે રાજા એકનો એક જ પકડાય તો ?” રાજાએ સવાલ કર્યો.

“તો, બાપુ ! એમાં શું ? રાજ્યનું કામ છે ને ?—કાંઈ અમથી ના પડાય છે ?”

“વાર. જા, કાટવાળાને ગોતી કાઢ અને વસંતવિનોદમાં મોકલ.” રાજાએ હુકમ આપી આગળ ચાલવા માંડ્યું. અવેડાથી થોડે દૂર એક નાનું સરખું માટીનું એક ઢાળિયાવાળું, પડશાળવાળું મકાન હતું. ત્યાં લોકો ભેળા થયા હતા. રાજાએ લોકોનું ટોળું જોયું અને તેને તે શા માટે મળ્યું હતું તે જાણવાની ઇચ્છા થઈ. ચોખ્ખારને તેણે રસ્તો કરવા કહ્યું.

ચોખ્ખારે રસ્તો કર્યો. લોકમેદની પાછાવળતા સમુદ્રના મોજા માફક સરી ગઈ અને માર્ગ થયો. વસંતિનાં વંદન ઝીલતો રાજા છેક પડશાળના પગથાર સુધી આવ્યો.

“ખમમાં બાપુને” એકેક બાજુએ એક એમ બન્ને બાજુપરથી કંધક તથા બંધક બન્ને બોલી ઉઠ્યા. બન્ને ત્યાં લોકોના ટોળામાં હતા. કંધક જરા આગળ આવ્યો અને કહેવા લાગ્યો : “મહારાજ ! કોઈ અપસરાનું ચિત્ર છે. પધારો—નજર તો કરો, જોવા જેવું છે.”

રાજાએ પડશાળમાં નજર કરી. સામે જ શીલભદ્રાના હાથમાં હતું તે ચિત્રપટ ગોઠવાઈને વિરાજી રહ્યું હતું. પ્રકાશનાં કિરણો તેના ઉપર રમતાં હતાં અને તેના સુંદર વર્ણસંહારને વધારે સુંદર બનાવતાં હતાં.

ચિત્રની પ્રતિમાથી રાજા વીંધાયો. ક્ષેમાથી પણ અતિશય સુંદર, ધારિણી દેવીથી પણ વધારે ઘાટિલી, અને સુનન્દાથી અણુદીઠી પણ

વારેવારે સાંભળેલી સ્વર્ગના અપ્સરાઓથી પણ વધારે લાવણ્યવતી કોઇ સુંદરી ચિત્રફલક ઉપરથી ત્રિભિન્નસારસામે આકર્ષક, મોહક, રિમત કરી રહી હતી. તેની સાડીનો પાલવ તેના માથા ઉપરથી ઉતરી ગયો હતો તેમાંથી તેની વેણી છૂપાઇને હેરતી હતી. તેનાં પાંખડીપાંખડીં છૂટાં પડતાં ડોલરનાં ફૂલ રાગને એ અદ્ભુત મોહિની કાયાનું હરણ કરવા નિમંત્રણ કરી રહ્યાં હતાં.

“ક્ષેમાનું અભિમાન ઉતરશે.” ચિત્ર જોતાં જ રાગના મનમાં પડછંદો પડ્યો. “આ સુંદરીને હું અંતઃપુરમાં આણીશ-ક્ષેમા બલે સાધુડી થાય.”

“કાનું છે ચિત્રપટ આ ?” રાગએ પૂછ્યું.

એક માણસ નમન કરતો આગળ આવ્યો. “મહારાજ ! એ આ દસનું છે; પણ પીચ્છી કોઇ ગુપ્ત ચિત્રકારની છે. આપને ચરણે ધરું !”

“હું સ્વીકારું છું. કંધક ! આને મહેલમાં લાવજો. એટલે રાજ-પરિતોષ બદલે તેને ઉપહાર અપાય.” કંધકે નમન કર્યું. લોકા ચિત્રના માલિકને અભિનંદન આપવા માંડ્યાં. “ભાઈ ! તારો તો બેડો પાર. સોનાનાં નળિયાં થયાં.” એક માણસે કહ્યું.

“અરે ! એ ચિત્રસુંદરીનું નામ તથા ઠેકાણું આપ-તારા ભંડાર ભરાશે-તારી એકોતેર પેઠી ખાશે.” બીજા એક માણસે તેને સલાહ આપી.

કંધકે ચિત્રપટ હંચકી લીધું અને પોતાના ઉત્તરીયમાં વીંટવા તે ઉતાર્યું. રાગએ તે જોયું. પોતે એટલું મૂલ્યવાન ઉત્તરીય ઉતારી તેણે કંધકના હાથમાં આપ્યું અને તેને કહ્યું: “કંધક ! લે, એ ચિત્રને આમાં લપેટ. આ સુયોગ જ એને શોભે છે.

લોકા પોતપોતામાં હસવા માંડ્યા. “મહારાજ ધવાયા છે હો-” એક જણે કહ્યું: “અરે ! થોડા દિવસમાં જ-કાં તો લગન,-કાં તો લડાઈ.” રાગએ તે સાંભળ્યું ન સાંભળ્યું કયું. તે વસંતવિનોદ તરફ જવા પાછો કર્યો.

થોડું ચાલ્યા પછી તે પાછો ફરી ઉભો રહ્યો. “હા, હા.” જાણે તેને કંઈ યાદ આવ્યું હોય તેમ તે બોલ્યો: “બધું તો ઠીક, પણ કંધક! આ ચિત્રસુંદરી છે કાણુ?”

ચિત્રનો માલેક આગળ આવ્યો. “મહારાજ! એ ચિત્ર તો વિદેહ-નરપતિ ચેટકરાજની કુંવરીનું છે.”

બિમ્બિસાર ફટાર નયને તેની સામે જોઈ રહ્યો.

પ્રકરણ ૧૦ મું

ચેટકની પુત્રીઓ

સંતવિનોદ નગર બહાર પણ તેની પાસે જ એક સુંદર બગીચો હતો. ત્યાં નગરના લોકો, રાજા, મંત્રીઓ વગેરે વિશ્રામ પામવા ગમે ત્યારે આવી રહીતાં. બગીચાની વચમાં ચારે તરફ પમથિયાંથી બાંધી લીધેલી એક નાની તળાવડી હતી. તેના આઠે ખૂણા ઉપર છાયો મળી શકે તેવી નાની દેરીઓ બાંધી લેવામાં આવી હતી અને એમાં માણસોને, યુગલોને બેસવા માટે શિલાઓ ગોઠવી હતી. રાજા આવી એક દેરીમાં પેઠો તે વખતે એક બીજી દેરીમાં દેવદત્ત એક શિલા ઉપર પલોદો મારીને બેઠો હતો. ત્રીજી દેરીમાં મહારાજ અભયકુમાર જરા વિસામો લઈ રહ્યા હતા. તળાવડી ઘણી સુંદર હતી અને તેની સુંદરતામાં તેમાં ઉગેલાં કમળો વધારો કરતાં હતાં. સાંજ થવા આવી હતી એટલે કમળો બીડાવા માંડ્યાં હતાં; કુમુદો વિકસવા માટે તૈયારી કરતાં હતાં.

મહારાજને પોતાને પધારેલા જોઈ અભયકુમાર અને દેવદત્ત બન્ને તેની પાસે જવાને નીકળ્યા. બન્નેએ અભિવાદન કર્યું અને જગ્યા લીધી, પણ બિમ્બિસારે કેવળ આંખને અણસારે તથા વદન નમાવી તેમનું સ્વાગત કર્યું. તેણે એક શબ્દ ઉચ્ચાર્યો નહિ અને બીજા બન્નેને જ્યાં સુધી રાજા વાતચીતનો આરંભ ન કરે ત્યાં સુધી શરૂઆત કરવાનું શોભ્ય લાગ્યું નહિ.

થોડીવારે નગરકાટવાળા આવી ચઢ્યો. બિચ્છિસારે તેના વંદન સ્વીકારતાં કહ્યું: “સ્થાનીયજી ! ઢોર અને માનવી બન્ને પાણી વિના મરે છે. તેમને પૂરું પાણી પહોંચતું નથી.”

કાટવાળા, જેને તે વખતે સ્થાનીય કહેવામાં આવતો તે જવાબ આપે તે પહેલાં તો દેવદત્ત પોકારી ઉઠ્યો. “રાજા, હવન કર. સહસ્ત્રાક્ષ ઈંદ્ર લીલાલહેર કરશે.”

રાજાએ તેના તરફ જોયું, પણ તેને જવાબ આપ્યો નહિ. કાટવાળે તે જોઈ પોતાનું નિવેદન કયું: “મહારાજ ! માનવીઓ માટે પાણીની પરબો મૂકાવી છે. ઢોર માટે અવેડા ભરાય છે. દરરોજ સવારે પાંચ હજાર કાવડ પાણી લઈ આવે છે, બાપુ !”

“પાંચ હજાર કાવડિયા મળી રહે છે ?” બિચ્છિસારે પૂછ્યું.

“જી, જરા કઠણાઈ તો પડે છે, પણ દરરોજના મળી આવે છે. રાજદંડ સમર્થ છે, મહારાજ !” નગરસ્થાનીયે કહ્યું.

“પણ, અભયકુમારજી ! રાજદંડના ભય વિના કાવડિયા પોતાની મેળે જ નગરને, ઢોર માત્રને, માનવી માત્રને પાણી પૂરું પાડવાનું માથે ન લઈ લે ?”

“લઈ લે, મહારાજ !” અભયકુમારે કહ્યું.

“તો તેમ કેમ થતું નથી ?”

“મહારાજ ! થોડા રાજશાસનની અને રાજપ્રોત્સાહનની જરૂર છે. હું પ્રબંધ તૈયાર કરું—આપ તેના પર મ્હોર કરશો ?”

“જરૂર. અને એ પ્રબંધ, મંત્રીવર ! કેવળ દુકાળના સમયમાં પાણી પૂરનારા કાવડિયાઓ માટે જ નહિ, પણ જનપદ, સમાજની તમામ પ્રવૃત્તિ માટે કરજો. દંડથી થતી પ્રવૃત્તિ કરતાં સ્વેચ્છાથી સ્ફુરણા પામતી પ્રવૃત્તિઓ હમેશાં વધારે ફલિતાર્થ થાય છે.”

“બધું બસે, પણ યત્ન કર, રાજા !” દેવદત્તથી રહેવાયું નહિ. “યત્ન કર—એટલે પાણી વરસશે. પાણી ભરાશે એટલે કાવડનો, પરબની

કે અવેગની જરૂર નહિ રહે. પછી તારા પ્રબંધની ઉપાધિ પણ નહિ રહે. યશ કર.”

“ભલે, મુનિરાજ !” રાજાએ દેવદત્તને એકાએક કહ્યું: “મુહૂર્ત જોવડાવો.” તે અભયકુમાર તરફ ફર્યો. “કુંવર ! આપણે યશ તો કરવો જ છે. મુહૂર્ત જોવડાવો અને તૈયારી કરાવો.”

બગીચામાં જાહેર રીતે મળેલા આ હુકમ સામે અભયકુમારને દલીલ કરવી યોગ્ય ન લાગી. તેણે હાથ જોડ્યા અને કહ્યું: “જેવી મહારાજની ઇચ્છા.” દેવદત્તને તો આનંદનો પરિસીમા આવી ગયો તેમ લાગ્યું. “ચિરંજીવ હો, રાજા ! દીર્ઘાયુ હો. આજ દેવતાનાં દુંદુભિ વાગશે. દેવપત્નીઓ આજે ઉલ્લાસમાં આવી આનંદમંગળ ગળવશે. યજ્ઞભાગ ધણી વખતથી નહિ મળેલો હોવાથી અણોસરા થઈ ગયેલા દેવતાઓ આજે આશાના પૂરમાં નહાશે. ધન્ય હો, જય હો મગધરાજનો.” તે બોલી ઉઠ્યો.

વાતો કરતાં અંધારું થઈ ગયું. રાજા આજે હમેશના કરતાં વધારે વાતો કરતો હતો. રાજા સાથે વાતોમાં રોકાયેલા અભયકુમાર માટે તથા રાજા માટે મસાલ પણ આવી ચૂકી હતી. એકાએક રાજાએ અભયકુમાર પાસે ચિત્રની વાત ઉચ્ચારી.

“કુંવર ! વૈશાલિનરેશને કેટલી કુંવરી છે?”

અભયકુમારે ચમક્યા હોવાનો દેખાવ કર્યો.

“મહારાજ ! ખાસ તો ખમર નથી. જરૂર હોય તો સમાચાર મેળવું.”

“સમાચાર તો મેળવજો જ. પણ પૂરી નહિ તો થોડી પણ માહિતી તો હશે જ ને?”

“જી, મારા જાણ્યામાં એક તો પ્રભાવતી—એ સિંધુ—સૌવીરના ઉદયન—દેવનાં પટ્ટરાણી; બીજાં અંગનાં દધિવાહન દેવવાળાં પદ્માવતી; પછી જાણેમાં અવન્તીરાજ ચંદ્રપ્રદોતનાં શિલાદેવી અને વત્સરાજ શતાનીકનાં પદ્મહાદેવી મૃગાવતી, આ તો જાણે બરોબર છે.”

“પણ કુંવારી પણ હજી હશે ને? મેં સાંભળ્યું છે કે હજી એ કુંવરીને કે પછી બેને પરણાવવાની યાદી છે.” બિમ્બિસારે કહ્યું.

“રાજન્! કુંડામના નન્દિવર્ધનવેરે જ્યેષ્ઠાદેવી છે.” દેવદત્તે કહ્યું.
“બહુ ભાવનાશાલિ બાધ—અહોહો, શો તેનો પુણ્યોદય?”

દેવદત્ત પોતાનું વચન પૂરું કરે તે પહેલાં તો કંધક રાજા સાં દેખાયો. હાથ જોડી, માથું નમાવી તેણે કહ્યું: “મહારાજ! અમ્મ અમ્મા રાજગૃહના ધણીને, પણ ક્ષેમાદેવીને ઓરડે પધારશો, બાપુ?”

બિમ્બિસારના મોં ઉપર કુતૂહલની ચમક દેખાઈ. “કેમ, કંધક દેવી યાદ કરે છે?”

“બાપુ! રાણીજીને તો હું મળ્યો નથી. પણ તે છતાં આપ ત પધારો તો ઠીક.”

“ચાલ, હું સીધો જ ત્યાં આવું છું.”

તળાવડીના તીરપરનો દરબાર ખરખારત થયો. દેવદત્તને યજ્ઞાદેશ પરમસંતોષ થયો હતો. અભયકુમારને પણ ખૂબ જ સંતોષ થયો હો એવું તેની પ્રસન્ન મુખમુદ્રાપરથી જણાતું હતું. રાજા આગળ થઈ એટલે તેની પાછળ પડી અભયકુમારે પૂછ્યું: “મહારાજ! ત્યારે આ માટે તૈયારી કરાવું કે?”

રાજા જરા વિચારમાં પડ્યો. “ક્ષેમા ઠેકાણે આવી હશે તો તેના મનમાં હોયું. “જો તેમ હોય તો આ બ્રાહ્મણની લપ ટળે. પ્રધાનને તેણે કહ્યું: “મંત્રીજી! હું એ ન ફેરવું તો તો તૈયારી કર જ રહીને?”

“જી, મહારાજ!” કહી અભયકુમારે પોતાની તથા રાજાની વચ્ચે અંતર વધાર્યું.

રાજા જરા અટક્યો “અને કુંવર! એટકરાજની કુંવારી કુંવરીને કાણ કાણ તેની પણ તપાસ ન ભૂલાય.”

અભયકુમાર આગળ આવ્યો. “જી, ના બાપુ! એ કેમ ભૂલાય

“હવે જાઓ. મારી સાથે કાઢવું કામ નથી.” બિમ્બિસારે બધ રજા આપી.

“રાજન ! એ વેદવિરોધી સિદ્ધાર્થકુમારની ચેલકીના ફંદામાં ન ફસાતો.” જતાં જતાં દેવદત્તે રાજને કહ્યું. રાજની આંખમાંથી તેની પ્રિયતમા ક્ષેમારાણી વિષેના આ અપમાન ભરેલા ભાવથી ક્રોધની એક જ્વાળા ભભૂકી પણ તે શાંત રહ્યો. દેવદત્ત અંધારામાં અદૃશ્ય થયો.

રાજ, કંધક, ચોખદારો વગેરે આગળ ચાલ્યા. હવે બહારનું ક્રોધ ન રહ્યું. એટલે રાજએ કંધકને પૂછ્યું : “કંધક ! ત્યાં શું થયું છે ? રાણીજી ખીમાર તો પડી નથી ગયાં ને ?”

“જી, ના, મહારાજ !” કંધકે કહ્યું : “રાણીજીની તબિયત બહુ જ સારી છે.”

“તેં તેને જોયાં છે ?”

“જી, હા. બાપુ ! મેં તેમને જોયાં છે. હું મળ્યો નથી.”

“શું કરતાં હતાં ?”

“બાપુ ! હું આપની પાસે આવવા નીકળ્યો ત્યારે ગંગાકિનારે એક વડલાનું ઝાડ ચીતરતાં હતાં. ” આમ કહેતાં કંધકે ઝીણી નજરે રાજ સામે જોયું. બિમ્બિસાર મહારાજએ એક આછો નિઃશ્વાસ મૂક્યો.

પ્રકરણ ૧૧ મું

વિજયીની સળી

મિથિલા, વિદેહમાં જ્યારથી જનકરાજ રાજ્ય કરતા હતા ત્યારથી વેદના જ્ઞાનકાંડનું પરિશીલન થતું હતું. જનક વિદેહીએ પાડેલી આ પ્રથા યુગપલટાએ થયા છતાં પણ મિથિલાના રાજાઓએ સાચવી રાખી હતી. એ કુળવટની વાત હતી. જ્યારે ખીજા ક્ષત્રિય રાજાઓ બ્રાહ્મણોનાં લખેલાં કર્મકાંડમાં અને યજ્ઞયાગમાં સ્પર્ધા કરતા હતા ત્યારે વિદેહનું રાજકુળ બ્રહ્માંડ અને બ્રહ્મના ગેબનો ઉકેલ કરાવવામાં, કરવામાં અને સમજાવવા સમજાવવામાં અભિમાન માનતું હતું.

એકમેકથી ચહડિયાતા જ્ઞાનયોગી નરેશોની પરંપરાથી તેજસ્વી ત્રિદેહનું રાજ્ય જે જમાનાની આ વાર્તા છે તેમાં વૈશાલિના નામથી પ્રસિદ્ધ હતું. જે વખતે બિમ્બિસાર શૈશુનાગ મગધમાં રાજગૃહમાં સત્તાધર હતો, તે વખતે વૈશાલિમાં ચેટક નામનો મહારાજાની નરેશ હતો. તેના રાજ્યમાં જ્યારે સામાન્ય જનમંડલ ગૃહસ્થોને યોગ્ય કર્મકાંડ કરતાં ત્યારે રાજા પોતે અને રાજકુળ તત્ત્વજ્ઞાનમાં રસ લેતાં રહ્યાં હતાં અને અનેક ઉપનિષદોમાં બતાવેલા સેશ્વર અને વેદ સિચાયનાં બીજાં નિરીશ્વર દર્શનોનો ય વિચાર કરતાં હતાં.

ચેટકરાજને પણ તેના પૂર્વજ જનકની માફક પુત્ર નહોતો પરંતુ જ્યારે જનકને ચાર પુત્રીઓ હતી ત્યારે ચેટકને સાત પુત્રીઓ હોવાનો ઉદ્દેશ્ય છે. સાતે રૂપરૂપના અવતાર હતી. અને પાંચ તો આસપાસનાં તેજસ્વી, ગૌરવવંતાં રાજકુલોમાં પરણી રાજપટરાણીની પદવીપર સ્થિર થઈ હતી.

પરંતુ સુજ્યેષ્ઠા અને ચિદ્વણા નામની કુંવરીઓ હજી કુંવારી હતી. એ બંનેને ક્યાં પરણાવવી તેનો રાજા ચેટક હમેશાં વિચાર કર્યા કરતો હતો. ચેટકરાજ જ્ઞાની હતો પરંતુ તેનામાં કુલાભિમાનનો બહુ મોટો દોષ હતો. કાશ્યપગોત્રીય લિચ્છવી-સંવૃજ્ઞ ક્ષત્રિય વંશના નવકુળનો તે વડિલ હતો અને પોતાની પુત્રીઓને પોતાનાં સમોવડિયાં કુળોમાં જ દેવાનો તે આગ્રહ ધરાવતો હતો.

પાંચ પાંચ તેજસ્વી, ઉજ્જસ્વી નરેન્દ્રોનો સસરો ચેટક બાકીના બે જમાઇઓને પણ એવી જ કાટિમાંથી શોધવા પ્રયત્ન કરતો હતો. તે સ્વયંવર રચતો નહોતો, કારણ કે તેને ભય હતો કે પુત્રીઓ કોઈ હલકા કુળના રાજાને વરમાળ આરોપે.

પુત્રીઓને પરણાવવામાં ચેટકરાજ એક બીજો પણ આગ્રહ ધરાવતો હતો. જે કોઈ તેનો જમાઇ થાય તે બ્રહ્મવિદ્યા અને આત્મજ્ઞાનમાં તેની સાથે ઝીક ઝીલી શકનાર હોવો જોઈએ.

પરશુરામે ક્ષત્રિયોને સંહાર્યા પછી પાછો એવો યુગ આ વખતે હિન્દુસ્તાનમાં બેસી ચૂક્યો હતો કે જ્યારે આજણોના રૂપાકાર, વિધિ-વિધાનયુક્ત ધર્મસામે ક્ષત્રિયોએ ફરીથી ઝુડો ઉઠાવ્યો હતો.

વૈશાલિનું રાજ્યચક્ર મૂળ તો વેદમૂલક જ્ઞાન પ્રચારનું હતું. કપિલવસ્તુના રાજકુમાર સિદ્ધાર્થે વેદવિરુદ્ધ નિરીશ્વર નિર્ચર જ્ઞાન પ્રસારના માંડ્યું હતું. પરંતુ વૈશાલિના ક્ષત્રિયકુંડામમાં ત્રિચ્છવિ-સંવૃજ્ઞ કુળમાં મહાવીર વર્ધમાનનો ઉદય થયો. તેણે જ્ઞાનકાંડમાં ઋષભદેવજી અને પાર્શ્વનાથના જિનશાસનને પસંદ કર્યું અને વર્ધમાનની અસર વૈશાલિની આખી સંસ્કૃતિ ઉપર ખૂબ હિંડી રીતે પડી.

ચેટક વેદાનુયાયી હતો કે વેદવિરોધી હતો તે વિષે પણ તેના જમાનામાં તર્કવિતર્ક થતા હતા. પરંતુ આ ક્ષત્રિય તત્ત્વચિન્તન યુગલક્ષણ હતું. ચેટકના પાંચે જમાણ્યો જ્ઞાનમાર્ગી હતા અને તેમના ચિન્તનને વેદની મર્યાદા હમેશાં રહેતી એમ માનવાને કશું કારણ નથી.

આચાર મર્યાદાયુક્ત હોય છે. વિચારની ફલાંગ તો અંજનિસ્રુત હનુમાનની ફલાંગો કરતાં પણ અતિમર્યાદા હોય છે. કાણુ કહી શકે કે આ સ્વતંત્ર ક્ષત્રિય વિચારકાના વિચારો કયા લોક અને કયી ભૂમિકા ઉપર પહોંચતાં હતાં.

એક દિવસ રાજા ચેટક મહેલના બગીચામાં ફરતો હતો. તેની સાથે તેની બન્ને પુત્રીઓ, સુજ્યેષ્ઠા અને ચિલ્લણા પણ ફરતી હતી. એક ભમરો ઉડતો ઉડતો ત્રણે જણુ પાસેથી પસાર થયો. તેના ગુંજરવથી એ ત્રણેનું ધ્યાન તેના તરફ ખેંચાયું.

“સુજ્યેષ્ઠા!—ચિલ્લણા!” રાજાએ બન્નેને કહ્યું: “આ ભમર તરફ નજર કરો અને તે કેવી રીતે વર્તે છે તે મને કહો.”

બન્નેએ ભમરાને ઉડતો, ગૂંજતો, જૂદાં જૂદાં પુલ ઉપર બેસતો, તેના મધુકાષ ચૂસતો નિહાળ્યો.

“પિતાજી!” સુજ્યેષ્ઠાએ કહ્યું: “જેમ દત્તાત્રેય જ્યાં જ્ઞાન મળે ત્યાં ગુરુ નિર્ધારતા હતા તેમ આ ભ્રમર પણ જ્યાં મધ મળે ત્યાં પર્યટણ કરે છે.”

“નહિ, પિતાજી!” નાની પણ ચાલાક ચિદ્વણાએ કહ્યું: “આપણા મિથિલાના નાગરકની માફક જેમ તે ઘેર ઘેર રાજભાગ ઉધરાવવા જાય અને પૂરેપૂરો મળે નહિ ત્યાં સુધી બેસી રહે, તેમ જ આ ભ્રમરો પુલે પુલમાંથી મધ લે છે અને તેનો મધુકોષ ખાલી ન થાય ત્યાં સુધી તેને ચ્હોટી રહે છે.”

ચેટક હસ્યો. “સુજ્યેષ્ઠા!” તેણે પૂછ્યું: “તારે લમ કરવાં છે?”

સુજ્યેષ્ઠાએ પિતા સન્મુખ આછું સ્મિત ફેંક્યું: “પિતાજી! જો લમ બંધન હોય તો તો મારે નથી પરણવું.”

“અને તારે, ચિદ્વણા?”

“પિતાજી! વત્સલતાનાં, પ્રીતિનાં, સંબંધનાં બંધનો તો હમેશાં મીઠા જ લાગે છે. હું તો, પિતાજી! પરણીશ.” ચિદ્વણાએ જવાબ આપ્યો.

ચેટક ખડખડાટ હસ્યો. બંને પુત્રીઓના સ્વભાવનો ભેદ તે આ રીતે હમેશાં અવલોક્યાં કરતો હતો.

“બેટા સુજ્યેષ્ઠા! તારી ઇચ્છા જો કુંવારી જ રહેવાની હશે તો હું તને પરણાવીશ નહિ.”

“પિતાજી! સાચે જ?”

ચેટકે તેના સામું અત્યંત વાત્સલ્ય અને માર્દવથી જોયું. “દીકરા! બ્રાહ્મણોને એ નહિ ગમે, પણ મહાવીરને એ વાત બહુ ગમશે. તેને તો પરિમાજિકાઓની ઘણી જરૂર છે. પત્ની વિના યજ્ઞ ન થઈ શકે એવું બ્રાહ્મણો માનતા હોવાથી તે તો દરેક સ્ત્રીને લક્ષના બંધનમાં જોડાવાનો આદેશ કરે છે. પણ જ્ઞાનદષ્ટિએ તો યજ્ઞ એ પણ કર્મ છે અને એ હીન, હિંસામય કર્મ છે. એનું બંધન શા સાર કોઈએ પણ

સ્ત્રીકારવું પડે ? “જેવો પુરુષનો આત્મા તેવો જ સ્ત્રીનો આત્મા. દીકરા ! તારે કુંવારું રહેવું હશે તો તું ખુશીથી સંઘશ્રાવિકા થજે.” ચેટકે પુત્રીના મનોરથોને પ્રોત્સાહન આપવા માંડ્યું.

“અને હાથમાં આખો દિવસ પીચ્છી લઇને માખી મારજે; બહેન શ્રાવિકા !” ચિલ્લણાએ સુજ્ઞેષાના ચાળા પાડી કહ્યું.

ચેટકે સહેજ આંખ ખેંચી. ચિલ્લણાની તોફાની આંખો ગંભીર થઇ. તેના વદન ઉપર ફરી વળતા ઉપહાસ્યના તરંગો દબાયા.

“હવે જાઓ, બન્ને. હું જરા વ્યવહારમાં જાઉં.” રાજાએ દીકરી-ઓને રજા આપી. બન્ને તરત જ પોતપોતાના ખંડ તરફ જવા ચાલતાં થયાં. રાજા તે બન્નેની પાછળ થોડીવાર નિહાળી રહ્યો.

“ખરેખર મહાવીર સ્વામી હૃદયને બંધનમુક્ત તો બનાવે છે.” તે બોલ્યો.

પણ થોડીવાર પછી તેને કંઈ બીજી કલ્પના આવી “એ બંધન મુક્તિમાં જીવનની સ્થિરતા શી ?”

“અને અસારના વ્યવસ્થાબદ્ધ સમાજમાં ગોટાળો, વર્ણસંકરતા અને અવ્યવસ્થા નહિ વ્યાપે ?”

આજના જમાનાના પટેલો અને પિતાઓ પોતાને જે સવાલ પૂછી રહ્યા છે અને જેનો ઉકેલ થઇ શકતો નથી તે સવાલ ચેટકે પોતાને પૂછ્યો. આટઆટલો જ્ઞાની છતાં પણ આ ગુંથવાડાનો ઉકેલ તે થ ન કરી શક્યો.

તેણે દૂરથી બન્ને છોકરીઓને જોઇ. ચિલ્લણાએ હાથ ઉગામી સુજ્ઞેષાનો વાંસો ઢીબવાની તૈયારી કરી હાથ તેમ તેને લાગ્યું : “આ વિજળીની સળીને કયો પુરુષ હાથ લગાડશે ?” ચેટકે પોતાને સવાલ કર્યો.

પ્રકરણ ૧૨ મું ચેકરાજની ચિલ્લણા

ચિલ્લણા અને સુજ્યેષ્ઠા પોતાના ખંડમાં પેઠાં બેસે તો ખંડ એક જ હતો અને સ્વભાવના અંતર છતાં બંને વચ્ચે ગાઢ સ્નેહ હતો. ચિલ્લણા ખંડમાં જતાં એક હિંચકાપર બેસી ગઈ. સુજ્યેષ્ઠા એક તામ્રપત્ર લાકડાની થોડી ઉપર ગોઠવીને મૂક્યું હતું તેની પાસે પલોંઠી મારીને બેઠી.

“બહેનબા ! તમે પરણવાની ના કેમ પાડો છો ?” ચિલ્લણાએ બહેનને પૂછ્યું : “માતાજી તે દિવસ નહોતાં કહેતાં કે તમને પરણાવ્યા પહેલાં મને તે પરણાવશે નહિ ?”

“ચિલ્લણા, પરણીને આ કાયાને સાવ નકામી કરી નાંખવા કરતાં શક્તિ, બુદ્ધિ અને અવકાશનો ઉપયોગ આ લોકતાં ભૂતોના કલ્યાણમાં કરવાની છું.” સુજ્યેષ્ઠાએ કહ્યું.

“પણ એ તો આ બધા પુરુષો કરે છે ને ? રાજા મહારાજા, પ્રધાન મંત્રી મુનિજીતિ, શેઠ શાહુકાર—આપણે એ શા માટે કરવું ?”

“પુરુષોને તો, ચિલ્લણા ! આપણા નોકર તરીકે સરખાવ્યા છે. તેના પશુબળથી કરીને એ લોકો નારીજગતને પોતાને વશ રાખે છે. તારે પુરુષવશ થવું હોય તો થજે—હું તો કદિ પણ થવાની નથી.”

સુજ્યેષ્ઠાએ તામ્રપત્રમાં લખેલું વસ્તુ વાંચવા માંડ્યું. ચિલ્લણા થોડીવાર ખંડની છતમાં ચીતરેલ ચીતરામણ બેઠી રહી. પછી તે બોલી.

“બહેનબા ! એકવાર તમે પરણો—પછી હું પરણું—પછી તમને ન ગમતું હોય તો પરિણયમાંથી છૂટાં થઈ જાઓ.”

સુજ્યેષ્ઠાએ તામ્રપત્ર ઉપરથી નજર વાળી. “ચિલ્લણા ! આપેલા કાગળ તોડવા તેના કરતાં કાગળ ન આપવા એ વધારે ઠીક નહિ ?”

“આત્માનું કલ્યાણ થતું હોય તો બહેનબા ! હજારો કાલ, હજારો બધનો તૂટે—તેમાં શું ? આત્માથી કંઈ પણ મોટું છે ? અને વળી હું કહું છું તેમાં તો મારું અને તમારું, બંનેનું કલ્યાણ રહેલું છે. મારું આ સંસારમાંનું કલ્યાણ અને તમારે આ સંસારનો થોડો અનુભવ લીધા પછી આત્માનું કલ્યાણ.”

સુન્યેષાને હસતું આવ્યું. પણ તેનાં માતાજી તેજ વખતે ખંડમાં અંદર આવ્યાં. બંને બહેનો માને આવકાર આપવા ઉભાં થઈ ગયાં.

રાણી હંસગતિકા પડછંદ હતાં, જમ્મરમાન હતાં. ખંડમાં આવીને તે હીંચકે બેઠાં. તેના ગૌર મુખ ઉપર રતાશ હતી. તે પાન આવતાં હતાં તેથી એક લાલ સુરેખ થયા હતા. આવતાં વેંતજ તેણે સુન્યેષાને ઉદ્દેશી કહ્યું : “સુન્યેષા ! કેમ. શું નક્કી કર્યું ?”

આ આગલી વાત સાથે સંબંધ ધરાવતો સવાલ આમ પૂછાશે એમ સુન્યેષાએ ધાર્યું નહોતું. તે જરા ગભરાઈ “શું, માતાજી ! શાનું ?” તેનાથી પૂછાઈ ગયું.

“શુ-શાનું ? આ પરણવાનું ? હું તને પરણાવ્યા વિના રહેવાની નથી ? આપણે બૈરા-આપણે કાયા અને માયાનો, બેયનો ભો. રાજકુલને કદિ પણ કાળી ટીલી લાગે તેવું ન થાય માટે પરણવાનું સારું.”

“સાચું, માતાજી !” ચિલ્લણ વચમાં બોલી ઉઠી.

“બા ! તમને કાંઈએ બોલાવ્યાં નથી.” ચેટકરાણીએ કરડાશથી ચિલ્લણને ડારી. “નાને મ્હોંયે મોટા કોળિયા ભરો માં.” ચિલ્લણ દબાઈ ગઈ. તેણે મ્હોં મચકોડયું અને રહડાવ્યું. પણ વચમાં માથું મારવાનું બંધ કર્યું. મનમાં ને મનમાં તેણે પ્રાર્થના કરી “હે ભગવન, બહેનબાને પરણાવજો.”

રાણીજીએ બંને બહેનોને, પણ ખાસ કરીને સુન્યેષાને કહ્યું— “નગરમાં કાંઈએક બહુ સારો ચિતારો રહી આવ્યો છે. તેની પાસે દેશપરદેશના રાજેન્દ્રોનાં ચિત્રો છે. મેં તેને મહેલમાં આ ચિત્રો બતાવવા બોલાવ્યો છે. તમે બંનેય ત્યાં વેળાસર આવી જજો. વાર નહિ લગાડતાં.”

“માતાજી ! ક્યારે ?” ચિદ્વણાથી રહેવાયું નહિ.

“ક્યારે તે વળી ક્યારે ?” માથે ગુસ્સાથી કહ્યું : “એ ત્રણ એ ત્રણ વાડીમાં.”

“ભલે, માતાજી ! આવીશું.” ચિદ્વણા બોલી.

“પણ તને કાણ પૂછે છે ? તું આવ ન આવ તેની પણ કોને પડી છે. આ તારાં બહેનબાને સમજાવને : એ તો મ્હોંમાંથી મજાલ એક અક્ષર પણ ઉચ્ચારતી નથી.”

“ભલે, માતાજી !” નરમાશથી સુજ્યેષ્ઠાએ કહ્યું : “ચિત્રો જોવા તો હું જરૂર આવીશ.”

“ચિત્રો જોવા તો હું જરૂર આવીશ.” માતાજીએ દીકરીના ચાળા પાડ્યા. “જો, હું તને સાફ કહું છું—એ ચિત્રોમાંથી તારે એક ચિત્ર પસંદ કરી લેવાનું—પછી આપણે સ્વયંવર રચીએ અને તારે એ ચિત્રગત રાજાને વરમાળ પહેરાવવાની.”

સુજ્યેષ્ઠાને કશો પણ જવાબ દેવાનું ઉચિત ન લાગ્યું. પણ ચિદ્વણા તાળી પાડી ઉઠી. “માતાજી ! હું પણ એમ જ કરીશ—અમારા બન્નેના સ્વયંવર સાથે જ રચાય.”

ચિદ્વણા વાક્ય પૂરું ન કરી શકી. ગુસ્સાથી લાલચોળ બનેલાં માતાજી હાથણી પેટે મ્હાલતાં ઓરડામાંથી બહાર ચાલ્યાં ગયાં. ચિદ્વણા કિલકિલાટ કરી રહી.

“બહેનબા, બહેનબા !” તેણે કહ્યું : “આપણે બન્ને એક જ ચિત્ર પસંદ કરશું. પછી તમે છૂટા થઈ જાઓ અને હું સંસાર માણીશ.”

સુજ્યેષ્ઠા હવે ખરેખર કચવાણી. “ચિદ્વણા ! હવે છાની રહે છે કે નહિ ? તારે જે કરવું હોય તે કરજો. મને હેરાન ન કર.”

બન્ને કુંવરીઓ માતાજીને ઓરડે જવા સહેજ ઠીકઠાક થવા લાગી. ચિદ્વણાએ બહારથી વડારણોને બોલાવી. તેમણે આવીને બન્નેના વાળ સરખા કર્યા. નવેસરથી ત્રિભુવનિયાં કર્યાં. આંખનાં અંજનની કપ ઝીણવટથી જરા બહાર કાઢી, વેણીનો ગુચ્છ દઢ કર્યો.

પછી બન્ને માને આવાસ ગયાં. માતાજીને એક વડારણુ પાનની પટ્ટી આપતી હતી. બીજી ઘુંટણિયાંભર થઈને જેના પર રાણી હંસગતિકા બેઠાં હતાં તે ગાદી તથા તેનો તકિયો સરખાં કરતી હતી. ત્રીજી વીંઝણો લઈ તે ગરમી થવાની એટલા બતાવે કે તરત પવન ઢાળવા હિમી રહી હતી. બાકીની વડારણો ગાદીથી થોડે દૂર ગુંચળું વણી બેઠી હતી.

થોડીવારે ચિતારાના આવી પહોંચવાનું નિવેદન આવ્યું. રાણીજીએ તેને અંદર લાવવાનું કહ્યું: અને થોડી જ વારમાં ચિતારો ચિત્રપટો લઈ અંદર આવ્યો. એ ચિત્રપટો બાજુપર મૂકી તેણે રાણીજી તથા કુંવરીઓને ઘોળ કરી: બે શંકુઓ ભેગા કર્યા હોય તેવા રૂપાના માહળિયા જેવા બબ્બે કટકાઓ તેમને બધાને માથેથી ઉતારીને પગમાં મૂક્યા.

પછી ચિત્રપટો ઉંચકી એકેકને ભીંતને અટકીને મૂકવા લાગ્યો. નાનાં મોટાં વીસેક ચિત્રપટો હતાં.

ભારતવર્ષના તે વખતના લગભગ તમામ નરેન્દ્રોનો ચિત્રદરબાર રાણીજી હંસગતિકાના ખંડમાં ભરાયો.

ચિત્રપટો ગોઠવાઈ રહ્યા પછી તેણે હાથ નેડી રાણીજી તથા કુંવરીઓને કહ્યું: “પધારો, આગળ આવો.”

એ ત્રણે આગળ આવ્યાં. તેની પાછળ વડારણો પણ આવી. પંખાવાળી વડારણુ વીંઝણો ઢાળવા માંડી.

“આ સિન્ધુ-સૌવીરના—” ચિતારે શરૂઆત કરી.

“અરે એ તો કુંવરી પ્રભાવતીના પતિ—એમને નોંધને શું કરવાના હતા?” રાણીજી બોલી ઉઠ્યાં. ચિતારો જરા છોભીલો પડી ગયા જેવો સાગ્યો, પણ તેના મુખ ઉપર આછું સ્મિત હતું.

“જી, મહાદેવી ! ભૂલ્યો, આપ જોતાં આવોને:—આ મગધનરેશના બિમ્બિસાર.—”

જેમાં આઘેડ બિમ્બિસારને જીવાન કામદેવના અવતારસમો ચીતરેલો હતો એવા ચિત્રપટને આગળ ધરી ચિતારો અટક્યો.

પ્રકરણ ૧૩ મું

ભંભાસાર-કોડામણો કામ

મે ને તો બહુ જ રાણીઓ છે. ભંભાસારે રાજ્ય જ ક્યારે કયું છે?—પરણ્યાં જ કયું છે?” હંસગતિકાદેવીએ ટીકા કરી.

“માતાજી ! હોય નહિ.” ચિદ્વણાએ ટક્કો કર્યો.

“સુપ—” રાણીજીએ આંખ કાઢી. “દેશવટે હતો ત્યારથી પરણતો આવ્યો છે તે આજ દિવસ સુધી પરણ્યાં જ કયું છે. મને તો એવું ગમે જ નહિ.”

ચિતારો જોઈ શક્યો કે બિમ્બિસારના ચિત્ર ઉપર ત્રણે જણની નજર ઠરી હતી. તેણે બીજા રાજાઓનાં ચિત્રપટો અને ફલકો બતાવવા માંડ્યાં; અને પ્રદર્શન થોડીવારમાં પ્રરં થયું. ચિતારાએ રજા માગી.

“આ ચિત્રો વેચવાનાં છે?” રાણીજીએ પૂછ્યું.

“મહાદેવી ! આપને જોઈતાં હોય તો બધાં રાખો. જે વસ્તુની આપને ઇચ્છા થાય એ બીજાને કંઈ રીતે મળે?”

રાણીજીએ બિમ્બિસારના ચિત્રપટ સાથે બીજાં પાંચ છ ચિત્રપટો પસંદ કર્યાં અને વડારણને હુકમ કર્યો કે રાજાજીને નિવેદન કરી તેની કિંમત ચિતારાને અપાવે.

ચિતારો વડારણ સાથે ગયો, કુંવરીઓ માતાથી છૂટી પડી ફરીથી પોતાના ખંડમાં ગઈ.

રાજાજી પાસે જતાં જતાં ચિતારાએ વડારણ સામે જોયું. વડારણ શામળી પણ દેખાવડી અને નમણી હતી.

“મારું નામ કંઈક” ચિતારો બોલ્યો: “રાજગૃહમાં હું મોટે હોદ્દે છું.”

“તે તેમાં શું?” વડારણે હસી આંખ ચમકાવી જરા જણાવે કરીને કહ્યું: “રાજ્યમાં મોટો હોદ્દો ધરાવતા તો ધણાય પડ્યા છે.”

“તમારું નામ શું?” કંધકે પોતાની ચાલ ધીરી પાડતાં પૂછ્યું.

“તમારે શું કામ ? રાજા તમને ઇનામ આપશે એટલે તમે તમારે રસ્તે.” વડારણે કહ્યું.

“અરે કામ તો ધણું. પિયાવા કાંઠે ઉભાં હો ને પાણી જ માગવું પડ્યું. ઓળખતા હોધયે તો કહેવાય ને કે કેસરબાઈ, જરા પાણી પાશો ? તરસ્યા થયા છીએ.” કંધકે હસીને કહ્યું.

“મારું નામ કેસર. પરણ્યાં છો ?”

“રાજાજી મને પરણાવવાનો વિચાર કરે છે.”

“જો એકાદ કુંવરીબા તમારા રાજાને પરણે—” વડારણે ધીમેથી કહ્યું.

“તો ?—તો કેસરબાઈ !” કંધકે ચાલતા અટકી જઈને પૂછ્યું.

“ના, ના, કંઈ નહિ.” કેસરને આગળ બોલતાં સંકોચ થયો. તેણે આગળ ચાલવા માંડ્યું.

પણ કંધક રસ્તો રોકી ઉભો. “ના, ના. એમ નાહ. હશે, અમારા રાજાને એકાદ કુંવરી પરણે તો શું થાય ?”

“કંઈ ન થાય—એ તમારાં રાજાનાં રાણીજી થાય.” હસી પડી કેસરે જવાબ આપ્યો.

“ના, ના.” કંધક પગ ખોલી આગળ ચાલવાનો બધો ઇરાદો બિલકુલ બંધ કર્યો છે એવું સૂચવી બોલ્યો : “ના, ના. બીજું ધણુંય થાય. ન કહો તો તમને મારા સમ છે—આ આવડો મોટો કંધક ફાટી પડે.”

“ના રે ના, એવું શું બોલો છો ? ભગવાન તમને સો વરસના કરે.” કેસર જાણે પોતાને આઘાત પહોંચ્યો હોય તેમ બોલી : “એ તો હું એમ કહેતી હતી કે તો મને દાયજામાં તમારે ગામ તેની સાથે મોકલે.” તે હસી પડી.

“એત તારી” કંધક બોલ્યો : “પણ ત્યારે એમ કરીએ તો કે આપણે દાયજા પહેલો લઈ જઈએ ને કુંવરીબાને સાથે રાખીએ.”

“હાય હાય, એમ તે કેમ થામ?” કેસર ચમકીને બોલી.

“કેમ ન થાય, કેસરબા?” કંધક બોલ્યો.

“તમે નાનાં કુંવરીબાને અમારા ભંભાસાર રાજનું ચિત્ર રોજ રોજ બતાવ્યા કરો અને રોજ એનાં વખાણુ કરો. અમારે ત્યાં કુંવરીબાનું ચિત્ર છે; છે તો મોટાં કુંવરીનું પણ મને તો અમારાં રાણી-પદે નાનાં બા આવે એવું ગમે છે. હું નામબામ દીધા વિના કુંવરી-બાનાં વખાણુ કરીશ. રાજને ગમે તે એક કુંવરીબા મળશે પણ ગમે તે મળે, તમારે તેના દાયજનમાં બંધાવું. છે વિચાર.”

“કોણ.” કેસરે કહ્યું.

“ત્યારે આપણા પણ કોણ.” કંધકે કેસરના કામળ હાથ પોતાના હાથમાં લઈ કહ્યું.

“છેટા, છેટા-હજી દાયજનમાં બંધાઉં તો ખરી. આવડા ઉતાવળા શેના થાઓ છો?” કંધકે હાથ છોડી દીધા. બંને રાજાજીના ખંડ તરફ જવા માંડ્યાં.

ચેટકરાજ સાયંસંધ્યા કરવા તૈયાર થતા હતા. કેસરે મહારાજનાં દુઃખડાં લઈ કહ્યું: “મહારાજ ! આ ચિતારો છે. દેવીએ કહાવ્યું છે કે મેં મારા આવાસ માટે અને મહારાજના નયનાભિરામ માટે તેનાં છ ચિત્રપટો મૂલવ્યાં છે. આપ એને યોગ્ય મૂલ્ય આપવાનો હુકમ કરશો.”

રાજા ઉતાવળમાં હતો. તેણે કંચુકીને કહ્યું: “જા તેને કોષાધ્યક્ષ પાસે લઈ જા. મૂલ્ય ઠરાવી તેને આપી દે અને મારી મુદ્રા કરાવી લે.”

તે ચિતારાને પૂછવાનું બૂલી ગયો કે કોનાં અગર શાનાં ચિત્રપટો તેણે રાણીજીને આપ્યાં હતાં. કંધકે કંચુકીની પાછળ ચાલ્યો અને કેસર રાણીજીના મહેલ તરફ પાછી વળી.

રાતે સુવાટાણે, સુજ્યેષ્ઠા અને ચિલ્લણા, બંને બહેનો પલંગમાં પડી પડી વાતો કરવા લાગી.

“બહેન બા ! એને માતાજી ભંભાસાર શા માટે કહે છે?” ચિલ્લણાએ સુજ્યેષ્ઠાને પૂછ્યું: “એનું નામ તો બિમ્બિસાર છે.”

“અલિ ! ચિત્રની જ વાત સૂઝે છે કે કશા બીજાની ?” મોટી બહેને જરા કચવાઈને પૂછ્યું : “પિતાજીના, બહેનોના, બીજા ઘણા ય ખબરો તો પૂછવાના છે. તે પૂછને ?”

“પૂછીશ, પણ આ તો કહો.” ચિલ્લણાએ આજીજી કરી.

“ખબર નથી.”

“જૂઠું ! બહેન બા ! તમે જૂઠું બોલતાં તો શીખ્યાં. હવે તમે નક્કી પરણવાનાં.” ચિલ્લણા તાળી પાડી ઉઠી.

“એ રાજા દેશવટે હતો ને ત્યારે ભંભો વગાડતો’તો. “સુજ્યેષ્ઠાએ નાની બહેનથી વાજ આવીને કહ્યું. વાત સાચી હતી. જે વખતે વેન્ના-તતમાં બિગ્મિસાર ગોપાલ નામ ધારણ કરીને સુનન્દના પિતાને ત્યાં નોકરી કરતો હતો ત્યારે તેને ભંભો, વાંસની વાંસળી વગાડવાનો અત્યંત શોખ હતો અને તે વખતથી તેનું ભંભાસાર નામ પડ્યું હતું. તેને તિરસ્કારમાં અગર મરડમાં લોકો હજી પણ ભંભાસાર કહેતા હતા.

“બહેન બા ! તમે એને જ પરણજો.”

“અલિ ! છાની રહે છે કે નહિ ?” સુજ્યેષ્ઠા અકળાઈને બોલી “કે, જીભ ખેંચી કાઢું ?”

“બા ! મને બેલાવી ?” કહેતી કહેતી કેસર અંદર આવી. “માતા-જીએ મને આપને ઓરડે મૂકી છે.” મેં વાતવાતમાં કહ્યું : “બા ! મગધરાજ તો કોડામણી કામદેવ સરીખડા છે. મને શી ખબર કે એ ગુસ્સે થશે, હું તો જાણતી હતી કે તેથી તે રાજી થશે. પણ તે તો ઉલટાં ગુસ્સે થયાં અને મને કહે; “અલિ ચીખાવલી ! બહુ બોલી ! કાંઈ જીભ બહુ છૂટી થઈ છે. જા, ખસ. અત્યારે જ કુંવરીઓના આવાસમાં જા અને હું પાછી ન બોલાવું ત્યાં સુધી મારી નજરે ફરકીશ નહિ.” ”

“પારકા પુરુષનાં રૂપવર્ણન કરવાનું કંઈ કામ ?” સુજ્યેષ્ઠાએ તેને પૂછ્યું.

પણ ચિલ્લણાએ કહ્યું : “કેસર ! કહે કહે-તેં શું કહ્યું ? અલિ !-કહે તો ખરી ?”

“નથી કહેવું.” સુન્યેષા ગુસ્સે થઈને બોલી: “તને, પણ, ચિહ્નણા ! કંઈ બાનબાન છે કે ?”

“તેમાં શું, બહેન બા ? તમે તેને ન પરણો તો મને તમારે બહેને તેની સાથે પરણાવજો. અલિ કસર ! કહે તો ખરી તેં માતાજીને શું કહ્યું ?”

પ્રકરણ ૧૪ મું

નૈવેદ્ય કરીએ તો

નિમ્મિસાર રાજા કંધકની સાથે ક્ષેમાદેવીને ઓરડે પહોંચ્યો. ત્યારે તેણે જોયું કે ક્ષેમાએ ગયાજીના વટવક્ષનીચે શાક્યમુનિની પ્રવચન કરતી મૂર્તિ એક ફલક ઉપર ચીતરી હતી અને તેની સમક્ષ પદ્માસન વાળી તે કાષ્ઠવત્ સમાધિસ્થ થઈને બેઠી હતી. કંધક બહાર ઉભો રહ્યો અને રાજા અંદર ગયો, પણ ક્ષેમાએ આંખ ઉઘાડી નહિ તેમજ પતિદેવતા અને રાજા આવાસમાં આવ્યો છે તે ગણકાર્યું નહિ.

ખરેખર જ ક્ષેમા સમાધિસ્થ હતી. તેનો જડદેહ જ એ પિંડનો અંતેવાસી હતો. તેનો આત્મા ચિત્રપટલીન થઈ તે રસ્તે ભગવાન ગૌતમ શાક્યમુનિ પાસે ગયાજીમાં ચાલ્યો ગયો હતો.

રાજા ધણીવાર ત્યાં ઉભો રહ્યો, પણ ક્ષેમાની સમાધિ ન છૂટી તે ન જ છૂટી.

અંત કંટાળીને રાજા બહાર નીકળ્યો. કંધક ત્યાં બહાર જ ઉભો હતો. “મહારાજ ! બાણું વાટ જોઈ રહ્યું છે.” તેણે કહ્યું.

“કહેવડાવો કે આજે નથી જમવું.” રાજાએ ટુંકો જ જવાબ દીધો.

“શયનાગાર—” રાજાએ કહ્યું. કંધક રાજાજીની પાછળ રહ્યો અને ચોપદારો શયનાગાર તરફ ચાલ્યા. ચોપદારો રાજાને તેમાં પ્રવેશાવી છૂટા

થયા. શયનાગારના હજમને રાજને અંદર લીધા પછી કંધક બહાર ખડે પગે ઉભો રહ્યો.

રાજએ વસ્ત્ર બદલ્યાં; અલંકારો ઉતાર્યા, માથે તથા પગે તેલ ઘસાવ્યાં અને શરીર ચંપાવ્યું. પણ તેને નિંદર ન આવી. દિલ ચાંપતાં ચાંપતાં હજમને પણ ઝોલાં આવવા માંડ્યાં.

અંતે રાજએ હજમને કહ્યું: “જો, તો, બહાર કંધક ઉભો છે?” હજમને બહાર ડોકિયું કર્યું. ત્યાં કંધક અને બંધક બંને ઉભા હતા. તે પાછો અંદર ગયો. “મહારાજ! કંધક તથા બંધક બંને બહાર ઉભા છે.”

“બંનેને બોલાવ.”

એ બંને અંદર આવ્યા. તેમને અંદર મૂકીને હજમ આધોપાછો થઈ ગયો.

“બાપુ!” કંધકે અંદર આવતાં જ હાથ જોડીને કહ્યું: “કેમ આજ કાંઈ આંખ મળતી નથી. વારાગનાઓને બોલાવું?”

બિમ્બિસારે નિઃસાસો મૂક્યો.

“બાપુ! આ કાળજી લોઢાના પટારા છે હો. તેમાં મૂક્યું ધન પાછું નીકળે નહિ.” કંધકે કહ્યું.

બિમ્બિસારે તે છતાં પણ તેને કશી આજ્ઞા ન કરી. કંધકે બંધકને બોલે કે નિદ્રાવશ રાજને જગાડવા ન માગતો હોય અને છતાં વાત કરવા માગતો હોય તેમ કહ્યું: “બંધક! બાપુને તો આજ સ્વપ્નાં આવતાં હશે, સ્વપ્નાં.”

બંધકે પૂછ્યું: “કાનાં?”

“ઓલી વૈશાલિની કુંવરીનાં. હું તો ચિતરમાં એને જોઈ ત્યારથી એના જ વિચાર કરું છું. કુંવરીબા તો મગધનાં પટ્ટમહિષી થવા સરખાં છે.”

રાજાને લાગ્યું કે હવે તે કંધકને નહિ બોલાવે તો તે કંધ કંધ વિચિત્ર સંભળાવશે. તેણે કહ્યું: “કંધક! આપણા રંગમહેલમાં એ ચિત્રપટ આવ્યું કે?”

“બાપુ!” કંધક બોલ્યો: “આવ્યું જ હશે ને? આજા હોય તો ભાળ કાઢું અને આહિ લઈ આવું.”

“બંધકને મોકલ.” રાજાએ જવાબ આપ્યો. બંધક ઉપડ્યો. શય્યાગારમાં રાજા તથા કંધક બંને એકલા રહ્યા. થોડી વાર બેમાંથી કોઈ પણ બોલ્યું નહિ. પછી રાજાએ કહ્યું: “કંધક! કુંવરીનું ચિત્રપટ આપણે ત્યાં છે ખરું?”

“હા, બાપુ!—” કંધક અટક્યો.

“કેમ અટક્યો? કહી દે કહેવું હોય તે?” રાજાએ તેને ઉત્તેજન આપ્યું,

“બાપુ! ગુસ્સે નહિ થાઓ?” કંધકે દીનતાનો, બીરતાનો ડોળ કર્યો.

“તું જલદી બોલી નાંખ તો ઠીક, કંધક?” રાજાએ અવાજમાં આજ્ઞાવહરી આ પ્રગલ્ભ નોકરને કહ્યું.

“બાપુ! આપણા રંગમહેલમાં એની છબી તો એના રંગમહેલમાં આપુની છબી શા સાર નહિ?”

ત્રિમિસરને હસવું આવ્યું. “સાચું, કંધક! પણ ત્યાં તે કોણ પહોંચાડે?”

“બાપુ! છબી તૈયાર છે? જે તૈયાર હોય તો પહોંચાડવાનું હું માથે લઉં.”

“ખરેખર કંધક?”

“બાપુ એમાં પૂછવું હોય?”

“છબી તૈયાર કરાવીએ. બીજું શું જોઈએ?”

“બાપુ! આપની બહુ જ સરસ છબી. અને બીજા પાંચપચીસ રાજાઓની એવી એવી.”

“અસ, કરાવીએ. તું સવારે તારા ભાણેજ પાસે જાજે.”

કંધકે ધ્યાનથી હુકમ સાંભળવા માંડ્યો.

“તેને કહીએ કે ચિતારા વસુબંધુને મારી પાસે મોકલે.”

“જી ! વસુબંધુને આપની પાસે મોકલે.”

“અસ ત્રણ દિવસમાં તારે જોઈએ તે તૈયાર. તું વૈશાલિ જવાની તૈયારી કર; સમજ્યો ?”

“બાપુ !”

“મ્હોલમાં છેક છબી પ્રવેશાવીશ ને ?” રાજાએ પૂછ્યું.

“બાપુ ! મ્હોલમાં જ, અસ ? એના મનમંદિરમાં પણ પધરાવી આવીશ ને.”

“અરે વાહ રે, કંધક ! કંધકબંધક જેવા નોકરો તો ભગવાન વિષ્ણુના જયવિજય પણ નહીં હોય.”

કંધકે મસ્તક નમાવ્યું.

“જો જો હો. ચેટકરાજ બહુ તીખા છે.” રાજાએ ફરી શરૂ કર્યું.

“બાપુ ! આ કંધક ગોળ પેટે મર્યામાં ભળી જાય છે.”

“પકડાઈશ અગર વાત બહાર પડી જશે તો મગધ અને વૈશાલિને લડાઈ થશે હો !”

“બાપુ ! ચેટકરાજ પકડાશે કે હણાશે તો કુંવરીબા સાથે વૈશાલીની ધરતી પણ આપની થશે ને ?”

બહાર બંધકનાં પગલાં સંભળાયાં. રાજાએ તથા કંધકે વાત બંધ કરી. થોડી વારે બંધક ચિત્રપટ સાથે અંદર આવ્યો. તેણે ચિત્રપટ રાજાના હાથમાં આપ્યું.

રાજાએ એ ચિત્રને પોતાના હાથવતી પોતાના ખોળામાં ટેકવ્યું, અને ચિત્રગત સુંદરીને ધારી ધારીને, અંગેઅંગ નિહાળી. કંધક અને બંધક રાજાની ચેષ્ટાને નીહાળતા છતાં પણ જાણે કંઈ જોતા જ ન હોય તેમ ઉભા રહ્યા.

“કંધક !” રાજાએ ચિત્રને નીહાળતાં નીહાળતાં જાણે સંતોષ થતો જ ન હોય તેમ હજી પણ નીહાળતાં કહ્યું.

“જી, બાપુ !”

“શય્યાગત ચિત્રથી શું વળે ?” રાજા બોલ્યો.

“બાપુ ! દેવતાઓ બધાં સારાં વાનાં કરશે.” કંધકે કહ્યું.

રાજાએ ચિત્ર મૂકી દીધું, અને કંધક સામે જોયું.

“કંધક !” રાજાએ ફરીથી કહ્યું.

“જી, બાપુ”નો આવશ્યક પડઘો પડ્યો.

“દેવતાઓ સારાં વાનાં કરે છે ખરા ?”

“હા ! બાપુ ! આ બંધકના ધરમાં રોજ રોગચાળો દેખાતો તે બાપુ ! એણે અવલોકિતેશ્વરની માનતા માની કે, હે દેવતા ! મારી પાસે રાક્ષસનું માથું તો નથી પણ પાકા પત્તકાળાનું નૈવેદ્ય કરીશ. તે, બાપુ ! બધાંય રોગચાળો, વાયુ, કફ, પિત્ત, બધુંય ચાલ્યું ગયું ને એના ધરમાં બધાંય ધડકાધીઆ ધીંગાં થઈ ગયાં. બાપુ ! દેવતા એટલે શું ? જાગતી જ્યોત ?”

“ત્યારે આપણે નૈવેદ્ય કરીએ તો આ સુંદરી શય્યાગત થાય ?” રાજાએ પૂછ્યું.

“એમાં કંઈ સંદેહ છે બાપુ ?” કંધકે ધીમેથી જવાબ આપ્યો.

પ્રકરણ ૧૫ મું

બ્રાહ્મણસમુદાય

 કંધક સવારમાં અભયકુમારને ત્યાં હાજર થયો. કુંવર પ્રધાન પિતાજીની આજ્ઞા પ્રમાણે યજ્ઞમુદૂર્ત જોવડાવવાની ધમાલમાં પડ્યો હતો. કંધકને જોઈ તે ખુશી થયો હોય એમ લાગ્યું.

“આવો, આવો, મામા !” પ્રધાને કહ્યું “આજ તો વહેલા વહેલા ?”

“હા, બાણુભા !” કંધકે હાથ જોડી જવાબ આપ્યો. “બાપુ કહે કે જરા તમારા બાણુજને ત્યાં જઈ આવો અને—”

“અને-?”

“અને એમને કહો કે વસુબંધુ ચિતારાને મોકલે. ભાણુભા ! બાપુનું મન હમણાં થર નથી.”

“તે, મામા ! વસુબંધુ સ્થિર કરવાનો છે ?” મૂછમાં હસી અભયકુમારે પૂછ્યું: “ક્ષેમાદેવી જ બાપુનું મન સ્થિર કરે; બીજું કોઈ ન કરી શકે.”

“ભાણુભા ! વસુબંધુ બધું થર પાડશે. જરા આવડતસર કામ કરવા કહેજો ને.” કંધકે કહ્યું.

“મામા ! બેસો—હમણાં જ વસુબંધુને બોલાવી મંગાવું છું.” અભયકુમારે ચિતારાને બોલાવવા માણસ મોકલ્યો અને રાહ જોતા જોશીજીને ઉદ્દેશી કહ્યું: “જોશીરાજ ! પિતાજી, મહારાજ બિચ્ચિસાર મગધનરેશનો સંકલ્પ યત્ન કરવાનો થયો છે. આપ મુદ્દત કાઢો.”

“બહુ સારો સંકલ્પ થયો છે, કુંવર !” બ્રાહ્મણ જોશીએ કહ્યું: પ્રજ્ઞમાથી કર્મકાંડ તથા હોમહવન ઓછાં થઈ જતાં તેનો ધંધોધાપો અને આજીવિકા ઓછાં થઈ ગયાં હતાં. રાજાએ યત્ન કરવા સંકલ્પ કર્યો છે એ સમાચાર જ અતિ શુભ હતા. ‘યથા રાજા તથા પ્રજા.’ રાજાનો મારગ એ પ્રજાનો. જો રાજા એક યત્ન કરે તો તેની પાછળ સો ગૃહસ્થો યત્ન કરવા તૈયાર થાય. જોશીપુરોહિતોના બજારમાં તો તેજ આવે. જોશી મહારાજે આ તેજના આંકડરક અને ધારણા કાઢી લીધાં અને કહ્યું: “બહુ સારો સંકલ્પ થયો છે, કુંવર !”

“ત્યારે ગણેશપૂજન, શુદ્ધિશ્રાદ્ધ વગેરેનાં સાંવસ્તર મુદ્દત કાઢી મુદ્દતપત્રિકા આપો એટલે મહારાજા મગધનરેશને બતાવું.”

“ભલે, મંત્રીવર ! કાલે સવારે રાજમહેલમાં મંડળ પૂરાવજો અને મુદ્દતપત્રિકાને વધાવજો. લ્યો. દીર્ઘાયુર્ભવ, લક્ષ્મીવાન, આયુષ્માન” કહી જોશીજી જવા ઉઠ્યા.

“ભાણુભા, હવન કરાવશો ?” કંધકે પૂછ્યું.

“મામા ! પિતાજીની આજ્ઞા છે ને ? એ ન ફરે તો યત્ન તો થવાનો.” અભયકુમારે કંધકના સાદા દેખાતા સવાલનો સાદો જવાબ આપ્યો.

કંધક વધારે પૂછવા જતો હતો તેટલામાં વસુખન્ધુ ચિતારો આવ્યો. અને પ્રધાનકુમારને નમન કરી ઉભો રહ્યો.

“વસુખન્ધુ !” અભયકુમારે તેને કહ્યું: “મહારાજ મગધનરેશ તમને યાદ કરે છે. કામની સોંપણ થાય તો મહારાજને પ્રસન્ન કરજો. બહાર મહારાજ ઉજળા દેખાય તેવું કામ કરજો.”

“આ કહેવાનું રહે છે, મહારાજ ?” વસુખન્ધુએ પૂછ્યું.

“હા, તમે કવિઓ, ચિતારાઓ વગેરે ગાંડા. તમને વ્યવહાર સ્વર્ગ નહિ અને પાછા પડો ત્યારે રાજમંત્રીઓની નિન્દા કરો. માટે ચેતવું છું.”

“ફરી કહો મહારાજ !”

“મહારાજ જે કામ સોંપે તે એવી રીતે કરજો કે તેમાં મહારાજ જ સર્વશ્રેષ્ઠ દેખાય. મામા ! આ વસુખન્ધુ. લઈ જાઓ સામે પિતાજી પાસે.

“પધારો બા.” કહી કંધક આગળ થયો.

વસુખન્ધુ અને કંધક મહેલ પાસે આવ્યા તો ત્યાં દેવદત્ત અને નગરના તથા પાસેના તપોવનના બ્રાહ્મણો ટોળે વળ્યા હતા. રાજા બિમ્બિસાર મહેલની અટારીએ ઉભો હતો અને આખો બ્રાહ્મણસમુદાય સ્વસ્તિવાચન બોલતો હતો.

તેના ઉપર નજર નાંખીને કંધક પડખેની બારીમાંથી વસુખન્ધુને રાજમહેલમાં લઈ ગયો અને રાજા ઉભો હતો ત્યાં તેની પાછળ પણ જરાક જગ્યા બદલે કે મ્હોં ફેરવે તો નજરે પડે તેવી રીતે ઉભો રહ્યો.

બ્રાહ્મણો સ્વસ્તિવાચનના મંત્રો બોલતા ગયા તેમ બિમ્બિસારને કંટાળો આવતો ગયો. તેણે જરાક મ્હોં ફેરવ્યું એટલે તેની નજરે કંધક તથા વસુખન્ધુ પડ્યા. બ્રાહ્મણસમુદાયને દક્ષિણા આપવાનું ફરમાવી રાજા અટારીમાંથી ખસી ગયો અને કંધકને પોતાની પાછળ આવવાની ઇશારત કરી. કંધક વસુખન્ધુને લઈ રાજાની પાછળ ચાલ્યો.

રાજા ખસી ગયો તે જોઈને આહ્યાણસમુદાયે પણ મંત્રો ટુંકાવ્યા અને અન્નમુષ્ટિ મેળવવા તરફ લક્ષ દોડાવ્યું. દેવદત્તે શૈથુનાગોની જય બોલાવી અને શાક્યમુનિ તથા મહાવીર વર્ધમાન ઉપર બેચાર પ્રહારો કર્યા. રાજા તે કશા તરફ લક્ષ આપ્યા વિના કંધક તથા વસુખંધુને લઈને પોતાના ખંડમાં ગયો.

“વસુખંધુ ! ચિત્રા ચીતરતાં આવડે છે ખરું?” રાજાએ ચિતારાને પૂછ્યું.

“મહારાજ !” વસુખંધુએ જવાબ આપ્યો.

“મારું ચિત્ર ચિતરતાં આવડશે?” બિચ્ચિસારે ફરી પૂછ્યું.

“મહારાજ !” ફરી જવાબ આપ્યો.

“હું કેવો છું?” રાજાએ સવાલ કર્યો.

“મહારાજ ! આપ ચિરયુવાન ક્રાંટિકંદર્પ જેવા છો.” ચિતારાએ કહ્યું.

“અને અન્ય કેવા છે?”

“મહારાજ ! વાત ન કરો. જાણે જીવતા કાળભૈરવ.”

રાજા હસ્યો. “જા, વસુખંધુ ! ત્રણ દિવસમાં નાના મોટા બને તેટલા રાજાઓનાં અને એક મારું, એમ ચિત્રા ચીતરી લાવ. બદલા માટે મંત્રીજીને હું કહેવડાવું છું. ઉપરકર માટે પણ એજ બંદોબસ્ત કરશે.”

વસુખંધુએ રજા લીધી.

“કંધક ! મારા ચિત્રનો પ્રવેશ એટકરાજના અંતર્ગૃહમાં કરાવવાનું કામ તારું.”

“બાપુ ! એ કીધું હોય ? એ તો અમારું કામ જ હોયને. મહારાજ ત્યાં દાખલ થયા જ સમજીને.” આ વિચક્ષણ રાજસેવકે કહ્યું.

“એટલેથી બસ નથી. ચિત્રા પ્રવેશે ન પ્રવેશે તેથી કંઈ દહાડો વળ્યો ન કહેવાય.”

“ના, બાપુ ! ના. આ હું પાછો આવું એટલે નાંખો મારું. સ્વયં-વર કે પછી હરણ, જાણે અનુરૂપે સુભદ્રાને ઉપાડ્યા.”

“વાહ, કંધક ! વાહ, જો એમ કરે તો પાટલનો તું ગરાસિયો.”

“આપુ ! અમે એય-હું અને બંધક. અમે એકખીજથી એકલા કાંઈ લેતા નથી.”

“તમે એય.”

“આપુ !”

“એલ, કંધક !”

“ચેટકરાજને ત્યાં ચોરી કરવા થોડું સોનુંરૂપું ને ત્રાંખું જોશે.”

“કમ ?”

આપુ ! વડારણ પાસે વખાણ કરાવવા, બંદીજન પાસે ગાન ગવડાવવા, બ્રાહ્મણો પાસે કવિતા કરાવવા, દોઢીનાં ભોગળ ભંગાવવા, તુરંગના તંગ તોડાવવા. આપુ ! કમનો ક્યાંહિ આરો છે ?”

“ત્યારે લઈ જા.”

“ના, આપુ ! એમ નહિ. પા પા અડવા અડધા ગદિયાણાના કાડી જેવા કટકા કરાવો. ને ભાણુમાને કહીને ઉપર નીચે તેમાં વરસ ને રાજની મહોર મરાવો. કોક જૂએ તો જાણે આ મગધરાજના સોનૈયા-રૂપૈયાએ આ વરસમાં ચેટકરાજની ચતુર કન્યાની ચોરી કરી.”

“એલા કંધક !” રાજાએ અત્યંત પ્રસન્નતાથી કહ્યું. “તું પણ એક તંગ છો હો.”

“આપુ !”

“આ અનાજની મુઠી અને જમીન આપી આપીને દમ નીકળી ગયો. જા કુંવર અભયકુમાર પાસે વાત મૂક.”

પ્રકરણ ૧૬ મું

દેહને લઈ જાયો

યાજ્ઞનાં શાંત પારલૌકિક અનેક તત્ત્વોથી ભરપૂર તપો-
વનોમાં સાગના ઝાડ નીચેની પર્ણકુટીમાં ભગવાન સિદ્ધાર્થ
એક મૃગાન્નિન પર પોઢ્યા હતા. પાસે જ તેના બે પ્રિય શિષ્યો, નંદ
અને આનંદનાં કલેવરો ગોમયથી લીપેલી જમિ ઉપર પડ્યાં હતાં.

નંદ એકદમ જાગી બેઠો થયો. ભગવાન ગૌતમે જરા પણ હાલ્યા
ચાલ્યા વિના નયન માત્ર ઉઘાડીને નંદને પૂછ્યું, “કેમ ?”

“ગુરો ! ક્ષેમા ચિંતામસ્ત અને સંશયમસ્ત છે. પ્રકાશ શોધે છે.”

“તું અને આનંદ, બંને જાઓ અને એને છાયાશરીર સાથે લઈ
આવો. કલેવર તો રાજગૃહમાં જ ભણે રહ્યું.” ગૌતમ ભગવાને કહ્યું.

નંદે પોતાના કલેવરને પાછું સુવાડ્યું. તેના અને આનંદના કલેવરમાંથી
પ્રકાશ શક્તિઓ ઉદ્ભવી રાજગૃહ તરફ ચાલી. થોડી જ ક્ષણમાં ક્ષેમાની
ભૂરી લીલી, આસ્રમાની છાયાશરીર શક્તિ સાથે તેઓ પાછા આવ્યા.

નંદઆનંદે પોતપોતાનાં કલેવરોને ઉભાં કર્યાં. ભગવાન ગૌતમે
ક્ષેમાના છાયાશરીરને પ્રણિધાનથી પારિવાકર આપ્યો. એ દેહસંગત
ક્ષેમાએ ગુરૂને વંદન કર્યું.

“કેમ, બેટા !” દિશાઓને અજવાળતા રિમતસહિત ભગવાન
સિદ્ધાર્થે ક્ષેમાને આશીર્વાદ આપતી મુદ્રા બતાવી પૂછ્યું.

“ગુરો, ભગવન ! હું બિમ્બિસારપત્ની કે હું ક્ષેમા ?” રાણીએ
પોતાને વ્યાકુળ બતાવી રહેલો મહાપ્રશ્ન પૂછ્યો.

સિદ્ધાર્થકુમારે તેનો જવાબ ન આપતાં સામે સવાલ કર્યો.
“ક્ષેમાદેવી ! એ કોઈ શું કહે ? તમને શું લાગે છે ?”

“ખૂબ જ પડતી નથી, ગુરો !” ક્ષેમાએ સાચી વાત કહી. “હું
પત્ની તો ખરી; મેં સમપદીની પ્રતિષ્ઠાઓ તો લીધી છે. પણ એ

પ્રતિજ્ઞાનાં બંધનો હવે મને સ્વાર્થ, લોભ અને પ્રપંચમાં બાંધી રાખે છે. ભગવાન ! આ બંધનોમાંથી છૂટકારો નથી જ ?”

ક્ષેમા રડી પડી. ભગવાન ગૌતમનાં ચરણોમાં તેણે માથું ઢાળ્યું અને એ ચરણો ક્ષેમાનાં આંસુની ધારાથી સિંચાવા માંડ્યાં.

આનંદ, નંદ અને શાક્યમુનિ ત્રણે નિશ્ચલ બેઠા રહ્યા.

થોડી વારે ક્ષેમા સ્થિર થઈ. તેનાં આંસુ સૂકાયાં. તેના આત્માને વિષાદ હેઠો બેઠો. પરંતુ તેણે શાક્યમુનિનાં ચરણોમાંથી પોતાનું મસ્તક લઈ લીધું નહિ.

હવે ભગવાન સિદ્ધાર્થે તેના અહરંત્ર ઉપર પોતાનો જમણો હાથ મૂક્યો. એ હાથ મૂકતાંની સાથે જ ક્ષેમાનાં પ્રજ્ઞાયક્ષુ ઉઘડ્યાં. તેણે વિષય-લાલસા અને મહત્વાકાંક્ષાથી શ્યામ, રોહિત અને લીલારંગથી ભરેલું બિંમ્બિસારનું છાયાશરીર જોયું. એ શરીર જોતાં જ તેને ધૂણા વધ્છટી.

તેણે તેના ઉપરથી નજર ફેરવી લીધી. દૂર વિષયભાવ પ્રીતિ, ભોગવિષયની લોલુપતાથી રંગાયેલી દેહસુંદર ચિદ્વણા તેની નજરે પડી. તેની અને બિંમ્બિસાર વચ્ચે એક પ્રકાશસ્ત્ર લંબાવા માંડ્યું હતું તે પણ ક્ષેમાએ જોયું. આ સ્ત્ર વધીમાં અદસ્ય થતું; વધીમાં આછા પ્રકાશના ઓળાની સળી જેવું દેખાતું હતું.

તે બોલી “ભગવન ! માંહે પત્નીત્વ એ મારા તેમજ મહારાજના જીવનને આવશ્યક જ હોય એમ તો દેખાતું નથી. હું નહિ હોઉં તો તેને માટે બીજા તૈયાર જ છે. હું તેની જીવનભાગિની તો નથી જ. તેનું શય્યાભાગી આ કલેવર તેને બીજું તેનાથી સુંદર કલેવર મળશે એટલે તેનાથી ભૂલાઈ જશે.”

નંદ અને આનંદ, શાંત, સ્થિર અને અબોલ બેસી રહ્યા. ભગવાન શાક્યમુનિએ બે હાથે ક્ષેમાને પોતાનાં ચરણોમાંથી ઉઠાડી, અને બેઠી કરી. “દીકરા ! આ તરફ જો.” તેણે ક્ષેમાને આજ્ઞા કરી.

ગૌતમ ભગવાને જે તરફ તર્જની ચીંધી હતી તે તરફ ક્ષેમાએ નજર કરી. તેણે ટાળે વળતી, ખદખદતી માનવતા જોઈ. અનેક આવેશો, લાલમાઓ અને રંગરાગોના ભયંકર વર્ણુ ખીચડાવાળાં છાયાશરીરો જોયાં. અજ્ઞાનના અંધકારના ગર્ભમાં ગોથાં ખાતા અનેક માનવસમુદાયો જોયા.

માટીના દેહમાં ગોખા, માંસમજ્જનમાં અનારોગ્ય, વસ્તુમાં મેલ પણ તેની નજરે પડ્યા. જેમ જીવડા વલવલે તેમ માનવતા વલવલતી હતી. જેમ કરોળિયો પોતાની આસપાસ જ જાળાં ગૂંથે છે અને એ જાળાંથી છૂટો થતો નથી તેમ અનેક ખ્યાલો, અનેક રૂઢિઓ, અનેક ધર્મભ્રમણાઓના બંધનની જંજીર ઉપર જંજીર પોતાના દેહ ઉપર અને સમૂહ ઉપર જકડતી માનવ પ્રવૃત્તિઓ જોઈ.

તેણે વધારે ઝીણવટથી નજર કરી. સોનેરી આસમાની રંગનાં અનેક છાયાશરીરો આ અંધકાર, વર્ણુખીચડામાંથી અળગાં તરી પ્રકાશકિરણથી અંધારું ભેદવા મથતાં હતાં, અનેક જંજીરોની મડાગાંડ છોડવા-તોડવા મથતાં હતાં.

ક્ષેમાએ ભગવાન શાક્ય મુનિનાં વદન સાંમે નજર કરી. તેના વદનમંડળમાંથી કોઈ અપૂર્વ શીતળ તેજઃસ્રોત વહેતો હતો અને ક્ષેમાને ન્હવરાવી રહેતો હતો.

“ક્ષેમા ! આ વલવલતો કૃમિસમુદાય-તને કાંઈ લાગે છે ?”

“ભગવન ! હું તેની દાસી થવા ઇચ્છું છું. એ કૃમિસમુદાયના સતત શ્રમથાક્યાં ચરણો તળાંસવા માગું છું. એ મલિન વસ્તુને આપે શીખવ્યા કોઈ ક્રિમિયાથી સાફ કરવા ઇચ્છું છું.”

“જરા તેના પર ફરી નજર કર.” ભગવાને આજ્ઞા કરી.

ક્ષેમાની નજર એ આસ્માની સોનેરી છાયાશરીરો ઉપર પડી. તેણે તેમાં નંદ તથા આનંદને ઓળખ્યા. બીજાં અનેકને તેણે પારખ્યાં. એ બધાં એ પામર લાગતા માનવસમુદાયના સેવકો હતાં. તે સમુ-

દાયના ભીતરમાં પ્રકાશ પ્રકટાવી તે ચોપાસનો અંધકાર ફેડવા એ બધાં ધ્યાનશરીરો પ્રયાસ કરતાં હતાં.

તેની નજર હવે પોતાના જ ઉપર પડી. તે આ માનવસમુદાયના સેવકદળમાં જોડાવામાં હજી શા માટે વિલંબ કરતી હતી? તેણે પોતાનામાં અશ્રદ્ધા જોઈ, ભીરુતા દેખી. તે શરમાણી, તેણે નયન બંધ કરી દીધાં. ગુરુચરણમાં ફરીથી ક્ષેમાનું મસ્તક ઢળી પડ્યું.

તે ઢળતાંની સાથે સિદ્ધાર્થવદનમંડળમાંથી પ્રકાશધોધ નીકળ્યો અને ક્ષેમાને તે પોતાનામાં નહવડાવતો તેની આસપાસ ગૂંચળાં વળવા માંડ્યો.

તે તેજોજ્વાર શાંત થતાં શાક્ય મુનિએ કહ્યું: “નંદ ! આનંદ ! જાઓ. ક્ષેમાને પહોંચાડી આવો.”

બન્ને ઉઠ્યા. ક્ષેમાને તત્કાળ રચી આપેલું કલેવર વાયુમાં લીન થયું. તેનું ધ્યાનશરીર પ્રકાશશલાકા જેવું નંદઆનંદ સાથે અંતરિક્ષમાં અલોપ થયું.

ખ્રિસ્તિસાર રાજા કંધક વસુબંધુથી પરવારી ક્ષેમાના ખંડમાં પ્રવેશ કરતો હતો તે વખતે ક્ષેમા સમાધિમાંથી જાગૃત થતી હતી.

તેના હૃદયમાં શાંતિ હતી. તેની બુદ્ધિમાં નિર્ણય હતો.

“આવો, રાજાજી !” તેણે હસીને રાજાને આવકાર આપ્યો.

“ક્ષેમા ! તારે વળી આ સમાધિ કેવી? ચાલને, આપણે સરિતા તટે જઈ હોડીમાં જલક્રમણ કરીએ?”

“રાજા ! આ દેહને લઈ જાઓ. હું સાથે નહિ આવું.”

કહી ક્ષેમાની કાયા નિષ્ક્રેષ્ટ, લાકડાં જેવી રાજાના હાથમાં પડી. રાજાને ભય લાગ્યો કે ક્ષેમાનું અવસાન થયું.

પ્રકરણ ૧૭ મું પરિવર્તનને આરે

૨ જગૃહમાં યજ્ઞની તડામાર તૈયારી ચાલવા માંડી. બ્રાહ્મણોને ઘેર તો જાણે વિવાહ આવ્યા. મુહૂર્ત લેવાઈ ગયું. મંડપો બંધાયા. દેવદત્તે આચાર્યપદ ગ્રહણ કર્યું. હોતા, ઉદ્ગાતા, ઋત્વિજ અને અધ્વર્યુ નક્કી થયા.

સ્થાનીયોએ નાગરકોને અને નાગરકોએ ગોપોને યજ્ઞબલિ તરીકે પશુઓ અને બલિ લઈ જવા માટે અગ્નિને અર્પવા ધી રાજ્યના ખેડૂતો તથા ભરવાડો પાસેથી ભેળાં કરવા હુકમ કર્યો.

ગોપ લોકો અને તેના કર્મચારીઓનો ગણ ગામડેગામડા પર તૂટી પડ્યો. પણ ઘણી મહેનત અને ખૂબ જૂલમ પછી પણ જરા જેટલુંય ધી કે એક પણ પશુ તેઓને મળ્યાં નહિ. વેદવિરુદ્ધ, યજ્ઞયાગ-વિરુદ્ધ જે મહાપ્રચાર મગધમાં જે સમર્થ વિભૂતિઓ આ સમયે કરી રહી હતી, તેને પરિણામે વૈશ્ય વર્ગમાંથી યજ્ઞબલિ તરીકે મારી નંખાવવા કોઈ પણ પોતાનાં ઘેટાં બકરાં આપી દેવા તૈયાર નહોતું.

આજે જ્યાં આખી વસતિ ભૂમે મરવાનો ભય હતો ત્યાં ધી જેવી જરૂરી ખોરાકની ચીજ બાળી નંખાવવા કોણ બહાર કાઢે ?

એકાદ જે ગામડાંમાં સૌમ્યતાથી તજવીજ કરી જોયા પછી ગોપ-એટલે ગામડા ઉપર નીમવામાં આવેલા તલાટીઓ બળાત્કારની અજમાયશ ઉપર આવ્યા. તેઓ માલધારીઓને ચોક્કસ જથ્થામાં ધી અને ચોક્કસ સંખ્યામાં પશુઓ રાજ્યના કોઠારમાં તથા વાડામાં અમુક સમય સુધીમાં રજુ કરી જવા ફરમાન કાઢવા માંડ્યા.

આ ફરમાનનો અમલ વસતિએ ન કર્યો. કોઈએ ધીના ભંડાર જમીનમાં દાટી દીધા. કોઈએ રાતોરાત પરાઈ હદમાં મોકલી દીધા. કોઈએ પારકાને સાંપી દીધા. કુટલાકે તો જે ગામલોકોના તરફથી ફરમાન કાઢવામાં આવ્યાં હતાં તેમનાં ગામ છોડી દીધાં.

અભયકુમારને કાને આ બધી વાત પહોંચી, પણ રાજાએ યજ્ઞ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો અને તેની તૈયારી કરવાનો તેને હુકમ કર્યો હતો. રાજાનો હુકમ એ અભયકુમારને મન ધર્મ હતો તે ઉવેખાય તો નહિ જ. યજ્ઞની તૈયારીઓ તો ચાલુ જ રાખવાનો તેણે હુકમ આપ્યો.

વસતિ માત્ર દેવદત્તને અને બ્રાહ્મણોને ગાળેગાળ દેવા માંડી. દેવદત્તે બળવાની અને રાજદંડની ઘોષણા કરી. મગધ રાજવિપ્લવ અને રાજ-પરિવર્તનને આરે આવીને ઊભું.

બિમ્બિસાર રાજા એક દિવસે મૃગયા રમવા નીકળ્યો. ક્ષેમાદેવી તેના હાથમાં નિશ્ચેષ્ટ થઈ પડ્યા પછી તેણે તેને આવાસ જવાનું છોડી દીધું હતું. કંધક તેની છત્રી ચેટકરાજના અંતઃપુરમાં પ્રવેશાવી પાછો આવી ગયો હતો. તેણે રાજાને સોએ સો ટકા વિજયનું વચન આપ્યું હતું અને તે પાટલનો ગરાસિયો થયો હતો. તેનો સાથી બંધક અનાયાસ જંગીરદાર બન્યો હતો. યજ્ઞ થઈ ગયા પછી વૈશાલિ માથું મોકલવાનું બિમ્બિસારે નક્કી કર્યું હતું.

રાજાને યજ્ઞનિમિત્તે રાજ્યમાં ઉભી થયેલી સ્થિતિની હજી ખબર નહોતી પડી. દેવદત્ત તો કહે જ નહિ અને અભયકુમારે તે નિવેદન કરવાનું યોગ્ય ધાર્યું નહોતું.

હરણ બહુ દૂર નીકળી ગયું, અને બિમ્બિસાર તરસ્યો થયો. પરિચારકો બહુ છોટે રહી ગયા હતા. રાજાએ ચોમેર નજર નાખી. તેને તીત તડકામાં સૂકાતાં ધૂળથી ભરેલાં ખેતરો નજરે પડ્યાં. એક ખેતરની વચમાં કોશ વિનાનો વાવનો પડથાર નજરે પડ્યો.

ત્યાં કદાચને પાણી હોય એમ ધારી કેડી શોધી કાઢી બિમ્બિસારે ઘોડાને તે પડથાર તરફ હાંક્યો. ત્યાં પહોંચી તે ઘોડેથી ઉતરી પસીનો લોહી વાવમાં ઉતર્યો. વાવમાં પાણી નહોતું. પણ એક ભરવાડ અને તેનાં વીસ બકરાં અંદર ભરાઈ બેઠાં હતાં.

રાજાને અંદર આવતો જોઈ ભરવાડ પોતાની ડાંગ સહિત ઉભો થયો. લાલચોળ આંખો કરી ભરવાડ બોલ્યો.

“છેટો રે’જે હો. મારા વાઘને જો હાથ લગાડ્યો છે તો આ ડાંગ છે ને તું છો.”

રાજા ખમચ્યો. ભરવાડ તેને ઓળખતો નહોતો તે સ્પષ્ટ હતું. તેમજ તેને મનમાં એવી શંકા હતી કે કાઠ તેનાં ઘેટાંને લઈ જશે તે પણ તેના બોલવાપરથી દેખાઈ આવતું હતું. રાજાએ ખરી વાત શી છે તે જાણવા નિશ્ચય કરી લીધો. તે વધારે નીચે ઉતર્યો.

“ભાઈ ! મારે તારાં ઘેટાં જોઈતાં નથી. મને પાણી પાછશ ?” તેણે પૂછ્યું.

રાજાપુરુષ આવા વિવેકથી, આવી મીઠાશથી બોલે, આટલી નમ્રતાથી પીવા પાણી માગે એ આ ભરવાડને માટે બહુ નવાઈની વાત હતી. તેણે ડાંગ ઉગામેલી હતી તે હવે જમીન ઉપર ટેકવી. હાથ લાંબો કરી, એક બકરાંને આધું એસવી પાણીની ભંભલી લઈ કહ્યું.

“ભાઈ ! બોમો ધરો. પાણી પાઉં.”

ભરવાડ ભંભલી લઈ ઉભો થયો. રાજા પગથિયે બેઠો અને તેણે પાણી પીવા બે હાથનો બોમો કર્યો. પાસે આવતાં બકરાંને પગવતી ખસેડતો ભરવાડ રાજાના બોબામાં પાણી રેડવા માંડ્યો. રાજાએ પેટપૂર પાણી પીધું અને પછી હાથ મ્હોં લૂછ્યાં. ભરવાડ બેસી ગયો.

“ભાઈ ! ભાતું ખાતું છે ?”

રાજાને ભૂખ લાગી હતી. હમણાં જ પાણી પીધું હતું છતાં આ ભરવાડે પ્રેમથી અર્પેલું ભાતું ખાવા તેની ઇચ્છા થઈ. ભરવાડે એક ધીંગો જીવારનો રોટલો ફાળિયામાં બાંધ્યો હતો તે કાઢ્યો અને રાજા સામે ધર્યો. રાજાએ કટકો લઈ તે મ્હોંમાં મૂક્યો. રોટલો ચાવતાં ચાવતાં રાજાએ પૂછ્યું “ભાઈ ! તારાં બકરાં કોણ લઈ લે છે ?”

“અરે ભાઈ ! અમે માલધારીઓ ને વસતિ તો હમણાં ત્રાહી-તોળાં પોકારી ગયા છીએ. ઓલા રાજાને જગન કરવોય ને હજીજી બકરાં કાપવાય. તે અમારાં બકરાં ને અમારા ધીના ભર્યાભર્યા ઘાડવા રાજાના અમલદારો આંચકી લેવા ફરેય.”

“હોય નહિ, હોય. એવું તે હોય?” રાજાએ કહ્યું.

“સાચું ભાઈ ! આ હું બેઠોય ને તે ચોક્કી રાખવા. છેટેથી જો રાજાના માણસ જેવું કોઈ કળાશે તો હું સાદ દઈશ. એટલે અમારું આખુંય ગામ આધુ પાછું થઈ જશે.”

“સાચે ? બતાવ જોઈએ.”

“ભાઈ ! તમે કોણ છો, રાજાના માણસ છો ?” ભરવાડે રાજાને શંકાની નજરથી જોઈ સવાલ કર્યો.

“ના રે ના. મારે ને રાજાના માણસને શું ? પણ જો વસતિના ઉપર જૂલમ થતો હોય તો હું બચાવી શકું.”

“તો, ભાઈ બચાવો ને” કહ્યો. તે ભરવાડ ઉઠ્યો. રાજા તથા ભરવાડ બંને બહાર પડ્યાર પર આવ્યા અને ભરવાડે મ્હોમાં આંગળી નાંખી બે સીસોટી દીધી. સીસોટીઓ ચારે પાસથી ગાજી ઉઠી.

સામે થોડે છેટે એક નાનકડું ગામડું દેખાતું હતું. સીસોટી થયા પછી થોડી જ ક્ષણમાં ગામડામાંથી ધૂળની ડમરી ઉડતી દેખાઈ. માણસો છૂટાં પડી ચોમેર ભાગી જતાં હોય તેવું દેખાયું.

“ભાઈ ! અમારા વાઘ તો અમે ભોંયરામાં કે વાવમાં સંતાડીએ છીએ. ગોપના આવ્યાના રોજ વાવડ મેળવીએ છીએ અને રાતોરાત ગામડાં બદલાવીએ છીએ.” ભરવાડે કહ્યું.

રાજાના મુખ ઉપર ખિન્નતા છવાઈ. તે કંઈ વિચાર કરે તેટલામાં તો તેના પરિચારકો આવી પહોંચ્યા.

રાજા ઘોડે ચઢ્યો. પરિચારકો ભરવાડને જાનાજાના ડરાવવા માંડ્યા. “એલા ભૂત ! મહારાજ પાસે ચાવળો તો ચલાવી નથી ને ?— તું મહારાજને ક્યાંથી ભેજો થઈ ગયો ? મહારાજે તને પૂછ્યુંગાછ્યું નથી ને ?” ભરવાડ તો બિચારો પોતે મગધનરેશને પાણી પાછ રોટલો આપી વાતો સંભળાવી રહ્યો હતો તેથી હવે શું શું થઈ જશે એ બહીકને માર્યો શિંગડું જ થઈ ગયો હતો.

“આને રાજગૃહમાં દાવો અને એનાં બકરાંને પણ મહેલના યોગાનમાં લાવી બાંધો.”

થોડી વાર પછી રાજગૃહમાં રાજા, પરિચારકોથી વીંટળાઈ વળેલો ભરવાડ અને વીસ બકરાનો વાઘ દાખલ થયાં.

બજારમાં તથા રાજમાર્ગ પર ફરતા લોકોએ આ છડી સ્વારી જોઈ. “જોયું અમલદારોથી ન બન્યું તે રાજાએ પોતે કયું”. યજ્ઞમલિ આવ્યાં!” તેઓએ વાચકા કાઢી.

પ્રકરણ ૧૮ મું

ભાગું મોકલ

 જા બિમ્બિસારે ઘોડેથી ઉતરીને કુંવર અભયકુમારને, વૈદ્યરાજ જીવકને અને શેઠ અનાથપિંડિકને રાજમહેલમાં તેડાવી મંગાવ્યા.

કંધકને જૂદો જ હુકમ આપી મુનિ દેવદત્તને પણ હાજર રહેવા ફરમાવ્યું.

મહેલના યોગાનમાં આવનાર સહુ કોઈ જૂએ તેમ પોતાની સાથે લાવેલાં ભરવાડને અને તથા તેનાં વીસ બકરાને પણ ઉભાં રાખ્યાં. સહુથી પહેલા મુનિરાજ દેવદત્ત આવ્યા. “આશીર્વાદ રાજા!” કહી તેણે જમણો હાથ ઉંચો કર્યો. રાજાએ અભિવાદન કર્યું, અને તેને આસન આપ્યું.

થોડી વારમાં જ પ્રધાન કુંવર અભયકુમાર, રાજવૈદ્ય જીવક અને શેઠ અનાથપિંડિક આવ્યા. સહુની નજરમાં યોગાનમાં ઉભેલો ભરવાડ અને તેનાં વીસ બકરાં પણ આવી ગયાં. રાજા આજે કાંઈ જબરી ઉથલપાથલ કરશે એમ સહુ કોઈએ મનમાં ધારી લીધું.

બધા બેઠા પછી બિમ્બિસારે કહ્યું “કુંવર ! હજી યજ્ઞની કશી તૈયારી નથી ? મુહૂર્ત પાસે આવી પહોંચ્યું છે ને આમ કેમ ?”

“મહારાજ ! તૈયારી જ છે.” અભયકુમારે કહ્યું.

“નથી, નથી. રાજન!” દેવદત્તે કહ્યું. “નથી ઘી કે નથી બલિ.”

“કુંવર ! સાચી વાત ?”

“નહિ જી, ખોટી વાત.”

“કેમ ?”

“મહારાજ ! આ શેઠ અનાથપિંડિકજીએ યજ્ઞબલિ તરીકે દશ હજાર સોનાનાં બકરાં આપના ચરણમાં ભેટ કર્યાં છે.” અભયકુમારે શેઠના તરફ જોધને કહ્યું.

“મગધનરેશ ! મેં વનસ્પતિમાંથી જોટલું જોધએ તેટલું ઘી મંત્રી-જીને સોંપી રાખ્યું છે !” રાજવૈદ્ય જીવકે કહ્યું.

“ધન્ય છે, કુંવર !” રાજનથી ખેલાઈ ગયું.

શેઠ અનાથપિંડિકજી ઉઠ્યા. રાજચરણમાં સોનાની એ ત્રગડી ઘોળ કરી તેણે કહ્યું “મહારાજ ! દેવતાઓને સંતોષો તેની તો અમારી ના જ ક્યાં છે ? પણ દેવતાને સંતોષવા આ પશુહિંસા કરવાની ક્યાં જરૂર છે ?”

“મહારાજ ! જગતમાં આટઆટલી સમૃદ્ધિ છતાં ગરીબનું ભોજન લૂંટી દેવતાઓને દેવું એ તે ક્યાંનો ન્યાય. એટલે આપનું વ્રત ન જાય અને ગરીબનો કોઠાર સચવાય તેથી મેં મારું રસાયણ ક્રમે લગાડ્યું. શિશુનાગકુલજીવણ, સ્વીકારો.” જીવકે કહ્યું.

“રાજન” ક્રોધથી ધૂંધવાતો દેવદત્ત બોલ્યો. “આ આખોય પેલા નાસ્તિક શાક્યમુનિનો શિષ્યગણ છે. તેઓ દેવગણને બલિ અર્પવા ઇચ્છતો નથી. રાજન ! એમ તારા રાજ્યમાંથી દુર્ભિક્ષ નહિ જાય.”

“મુનિજી !” અભયકુમારે દેવદત્તને ટાલો પાડ્યો. “અમે તો આ ગરીબ ખેડૂતો અને ભરવાડો, આ અખોલ જીવો, એનાં દુઃખના ભાગી છીએ. બ્રાહ્મણો યજ્ઞ કરે તેમાં અમારે શો વાધો ? પણ જે લોકોનું ભોજન, જે પ્રાણીઓનો આત્મા તેનું અકાળે હિંસન શામાટે—આ હાડ-માંસનાં બકરાં કરતાં સોનાનાં બકરાં દેવતાઓને શીદ ન રૂચે ? આ વનસ્પતિ વ્રતથી હવન કેમ ન થાય ?”

“શાસ્ત્રોમાં, વેદમાં કહ્યું છે. કુંવર!” દેવદત્તે કહ્યું.

“મહારાજ !” અભયકુમારે યોગાનમાં ઉભેલાં ભરવાડ સામે આંગળી ચીંધી, “દેશમાં શું થઈ રહ્યું છે તેની આપને ખબર છે?”

બિમ્બિસાર ખડખડાટ હસ્યો. “કુંવર ! એ ભરવાડે મને બંધી વાત કહી. એનાં બકરાંને તે છૂપાવી રહ્યા હતા તે મેં જોયું. ગામડાના લોકો પોતાનાં દોરઢાંખરને અને ઘીને સંભાળવા શું શું કરી રહ્યાં છે તે પણ મેં જોયું.”

રાજા કંધક તરફ ફર્યો. “કંધક ! એ બકરાંને રાજ-પશુશાળામાં મોકલી નીરણુ નંખાવ. એ ભરવાડને આંહિ બોલાવ.”

કંધક તે ભરવાડને બોલાવવા તથા બકરાંનો બંદોબસ્ત કરવા ગયો.

“મુનિ દેવદત્તજી ! મને જ મનમાં એમ સૂઝ્યું હતું કે જીવતાં પશુ-બલિને બદલે ચિકિત્ત પશુનું બલિદાન દઈએ અને આર્ય જીવક જેવા સાક્ષાત્ ધનવંતરિના રસાયણનો લાભ લઈએ તો શું ખોટું? તેટલા માટે જ આપ સહુને મેં આજે આંહિ બોલાવ્યા હતા. પરંતુ મગધરાષ્ટ્ર ધન્ય છે કે તેના મંત્રીને પણ તેના રાજાના જેવું જ કંઈ સૂઝી આવે છે.”

“રાજન્ ! આ તો શાસ્ત્રનો વિષય છે. મારે પરિષદ પાસેથી નિર્ણય લેવો જોઈએ.”

“ભલે, કાલે રાતના પરિષદને બોલાવીને નિર્ણય કરો. પણ દેવદત્તજી ! એક વાત કહું. તમે પશુબલિથી યજ્ઞ કરવાનો આગ્રહ રાખશો તો મગધરાજ અને ધર્મસંસ્થાન, બંને ખોઈ બેસશે.”

દેવદત્તના ચહેરા ઉપર લોહીની તસરો ફૂટી. પણ ચિકિત્ત યજ્ઞ કરી બ્રાહ્મણધર્મને અપનાવવા તૈયાર થયેલા મગધરાજને હાથમાંથી અત્યારના વેદધર્મના પનોતીકાળમાં જવા દેવાની તેની હિંમત ચાલી નહિ. તે શાંત બેસી રહ્યા.

“મંત્રીવર ! તમે એ પરિષદનું ગોઠવો અને વસતિને જાહેર કરો કે મગધ દેશમાં હિંસામય અને દુઃખમાંથી કાઢેલા ધીના યજ્ઞો હંમેશાને માટે બંધ છે.”

“વાહ, મગધરાજ ! વાહ” શેઠ અનાથપિંડિકે કહ્યું.

“તારી વિભૂતિઓ અને વૈભવ વધો, રાજેન્દ્ર !” જીવકે કહ્યું.

શું થઈ રહ્યું છે તે જરા પણ ન સમજનાર અને તેને શૂળીએ સટકાવશે કે તેનો ચિરચ્છેદ કરશે તે વિષે જ ફક્ત તર્કવિતર્ક કરનાર ભરવાડ તરફ હવે મિશ્મિસારે નજર ફરી.

“ભાઈ ! ઘેટાંબકરાંના ભરવાડ છો ખરું ને?”

ભરવાડ નિદ્રામાંથી જાગ્યો હોય તેમ ચમક્યો. આસપાસ ભય નથી તેની સંપૂર્ણ ખાત્રી કરી તે બોલ્યો. “જી, બાપુ ! હા, ભાઈ.”

“મારાં ગાયભેંસ ચારતાં આવડશે ને?” રાજાએ બહુ જ મૃદુતાથી પૂછ્યું.

ભરવાડને લાગ્યું કે આ તો કોઈ નવી જ દુનિયાં જન્મી ચૂકી છે; “હા, બાપુ ! ગાવડી ભેંસ, ગાડર બકરાં, બધું ચારતાં આવડે છે.”

“તો, ભાઈ ! આ મારી કોડ છે ને—ત્યાં બધાં દોર છે—તે તમારાં ચારશે ને?”

“કેમ ન ચારે ભાઈ?”

ભરવાડને અભયકુમારને સોંપી રાજા ઉડ્યો. વૈદ્ય, વેપારી તથા પ્રધાન પણ ઉડ્યા. “કુંવર !” અંદર જતાં જતાં રાજાએ અભયકુમારને કહ્યું. “યજ્ઞ તો કરવો જ છે હો અને ચેટકરાજની દીકરીને યજ્ઞમાન-ગૃહિણી તરીકે, મગધરાજરાણી તરીકે બેસાડવી છે.”

“પિતાજી !” અભયકુમારે પૂછ્યું “ત્યારે તેની તજવીજ શરૂ થાય ને?”

“હાર્તો.” રાજાએ કહ્યું અને તે અંદર ચાલ્યો ગયો. અભયકુમાર સીધો મહારાણી સુનન્દાદેવીને ચોરડે ગયો.

“માતાજી !” માને નમન કરી અભયકુમારે કહ્યું: “પિતાજીએ વિદેહ-નરેશને ત્યાં તેની કુંવરી માટે માગું મોકલવા આજ્ઞા કરી છે.”

સુનન્દાદેવી પુત્ર સામે વાતસલ્યભરી નજર નાંખી રહ્યાં. “દીકરા ! તારે ગાદી પર નથી જ બેસવું?”

“ના, માતાજી ! એ તો છેવટની વાત.”

“અને મેઘકુમારનું ઠેકાણું પડે તેમ જ નથી ?”

“ના, માતાજી !”

“ત્યારે દીકરા ! બીજું શું રહ્યું ? માગું મોકલ.”

પ્રકરણ ૧૯ મું

યુદ્ધ થશે જ

પ્રણિધાનથી મહાવીર સ્વામીએ અભયકુમારને ઉપાશ્રયમાં આવતો જોયો. તેણે બિમ્બિસારપુત્રના ભાલ ઉપરની ચિન્તાની રેખાઓ પણ જોઈ. તે આવી પહોંચવાના સમયની રાહ જોતા આ કૈવલ્યજ્ઞાન પ્રાપ્ત જાતિ શાંત બેસી રહ્યા.

થોડીવારમાં જ અભયકુમારની પાલખી આવી પહોંચી અને મહારાજકુમાર મંત્રીશ્વર ગુરુચરણે આવ્યા.

“દેવ ! હવે આજ્ઞા આપો. પ્રવૃત્તિનો ત્યાગ કરી આપનો અન્તે-વાસી થાઉં.” અભયકુમારે જાતિને કહ્યું.

“શ્રાવક ! ત્યાં હો કે આંહિ હો, એમાં ફેર પડવાનો છે ?”

“ના, દેવ ! પણ મહારાજા વિદેહપતિ સામે લડાઈ જાહેર કરે અને એ લડાઈનો બધો બંદોબસ્ત મારે કરવો પડે ત્યારે તેનું કર્મ-બંધન મને પણ લાગે ? ગુરો ! હું તેમાંથી ક્યારે છૂટીશ ?”

“લડાઈ તું જાહેર કરે છે ?”

“ના.”

“તો પછી ચિંતા શા મારે ?”

અભય ચૂપ રહ્યો.

“શ્રાવક ! રાજાએ કુંભારોનું દુઃખ તારી પાસે મૂક્યું હતું તે પછી ચત્તનિમિત્તમાં ગામડાના બેઠૂને જે તકલીફ પડી તે તે જોઈ.” મહાવીર સ્વામીએ કહ્યું.

“જી”

“આત્માનાં દૂભાયેલાંઓનો મલમ જ્ઞાન: દેહનાં દૂભાયેલાંઓનો મલમ રાજઔપધાલય. અમલનાં દૂભાયેલાંઓનો મલમ દૂભણ કાઢવાનું સ્થાન.”

“મહારાજ.”

“અભય ! મગધના આખા રાષ્ટ્રપર નજર કર. આત્માનાં દૂભાયેલાં શું કે દેહનાં દૂભાયેલાંને, કોઈને આંહિ દિલાસો કે વિસામો છે?”

અભય ચૂપ રહ્યો.

“એ જ્ઞાન અને એ વિસામા આપવાની પ્રવૃત્તિ કરાવવાનું ભાગ્ય તને પ્રાપ્ત થયું છે.”

“પણ ગુરો ! મહારાજ બિમ્બિસાર મારી પાસે ક્યાં ક્યાં કામ કરાવશે એ શી ખબર પડે?”

“અને તે છતાં યે, આજેજ જાણી લે કે આવતી ઉત્સર્પિણીની પહેલીજ આરામાં બિમ્બિસાર તીર્થ”કર પદ પર આવવાનો છે.”

“મહારાજ ! સાચું?”

“મારાથી કદિ કશું વ્યર્થ બોલાયું છે?”

“જી, ના, ક્ષમા ! કરો.”

“ત્યારે શ્રાવક ! એ રાજાને હાથે સંધનું કલ્યાણ કરાવ. આજે જ તે સંધની એક મોટી સેવા કરી છે. પશુબલિને બદલે ચિહ્નિતબલિનો સિદ્ધાંત રાજા પાસે સ્વીકારાવ્યો છે. એ પુણ્યકર્મનો મહોદય શું બોલો થવાનો છે.”

“જી, ગુરુદેવ !”

“કુંભારો, ગામડાંઓ, એ બધાં ગાડરના પ્રવાહ માફક હેરાન છે. તેને હવે વ્યવસ્થિત કર. એની શ્રેણીઓ રચાવ. શ્રેણીઓના ગણો રચાવ. ગણમુખો અને શ્રેણીમુખો મારફત વસતિ રાજા ઉપર શાસન કરશે. રાજાના રાજદંડની મર્યાદા શ્રેણીઓ રચશે.”

“એ તો, ગુરુદેવ ! વ્યવસ્થા થઈ રહી છે.”

“ભારતવર્ષની અમરતા તેની શ્રેણીઓમાં અને તેના ગણોમાં રહેલી છે; અભય! તારે હાથે તે રચાવાનું વિધિએ નિર્માણ કર્યું છે. જો તું તે નહિ રચે કે રચાવે તો મહારાજ બિમ્બિસાર શ્રેણિકનું બિરદા કરી રીતે મેળવશે?”

મહાવીર વર્ધમાન શાંત થયા. અભયકુમાર આ ત્રિકાળદર્શીનાં વચનો ઝીલતો પોતાને કૃતકૃત્ય માનતો ચૂપ બેસી રહ્યો.

બંને આ પ્રમાણે શાંત બેઠા હતા તેટલામાં એક શ્રાવક અંદર આવ્યો. “ગુરુદેવ!—”

તે વાક્ય પૂરું કરે તે પહેલાં જ જાતિ ભગવાન મહાવીર બોલ્યા.

“શ્રાવક! ચેટકરાજનું નિમંત્રણ આવ્યું છે એમ કહે છે ને? પાલખીને રાખ. કાલે સવારના હું વૈશાલિ જઈશ.”

શ્રાવક નમન કરી બહાર ગયો. મહાવીરે અભયકુમારને કહ્યું.

“શ્રાવક, વૈશાલિ તથા મગધ વચ્ચે યુદ્ધ થાય તો પાછો પડીશ મા. આવા પ્રસંગો આત્માના ઉપજગ્યા ઉપજતા નથી. એ કોઈ સામાન્ય આત્માથી ઉંચી કોટિના આત્માઓનું કાર્ય છે. સંઘના ઉદ્ધાર માટે એ કર્મ આપણી પાસે તેઓ કરાવે છે અને એ કર્મનાં બંધન સ્વીકારવામાં જ આપણું અને સંઘનું નિર્માણ સમાયલું છે.”

“ત્યારે હિંસા થશે જ, ગુરુદેવ?”

“થશે જ.” મહાવીર સ્વામીએ જવાબ આપ્યો.

“સાવધાન માનવીઓ પોતપોતાની હિંસા બિનોપદેશ જવલંત જાહેર છતાં કરે તો તે તેનાં કર્મ છે. તું અનાથ, અખોદ્ધ, અસુખી, અસાધન, અજ્ઞાનોની હિંસા થતી અટકાવ.” અભયકુમારને ગુરુઆદેશ મળ્યો.

“મહારાજ ગુરુદેવ!” અભયકુમારે આજીવમ્મહિત કહ્યું “જો મગધ-વૈશાલિને યુદ્ધ થશે તો હજારો માનવી અનાથ, અપંગ, અનારોગ્ય થઈ જશે.”

“હા.”

“ગુરુદેવ ! તેમની અનાથતાનું, અપંગતાનું નિવારણ માગું છું.”

“જે, સામે નજર કર.”

અભયકુમારે પર્ણકુટીની બહાર નજર કરી. એક પાલખીમાંથી એક માણસ ઉતરતો હતો. તે વંદન કરતો અંદર આવ્યો.

“શ્રેષ્ઠી ! શા વર્તમાન ?” વર્ધમાન જતિએ પૂછ્યું.

“અરે જતિજી !” તે માણસે અત્યંત ઉત્સાહથી કહ્યું. “વર્તમાન શું પૂછો છો ? વર્તમાન તો બહુ સારા ? આર્થ જીવક પાસે હું ગયો ત્યારે તો હતો સોઇની અણી જેવો અને શરીરે, રામે રામે સોઇનાં નાકાં જેવાં નાકાં પડેલાં. ને આજ જૂઓ.”

સ્વામીએ તો નહિ, પણ અભયકુમારે તેના શરીર પર નજર કરી. લીસુંલીસ, ગોળમટોળ, સુંદર શરીર અત્યંત નિરોગી હતું. નખ-શિખમાં પણ ક્યાંહિ રોગ નહોતો.

“જતિજી ! તમારો આશરો છે. જિનેંદ્ર ભગવાન બહુ કરે-ધન છે, સાધન છે, આપ કહો તે રીતે તેનું સાર્થક કરું.”

“શ્રેષ્ઠિન !” જતિજીએ કહ્યું “આને જાણો છો ?”

શ્રેષ્ઠીએ-શેઠિયાએ કુંવર સામે જોયું. “ના મહારાજ ! પણ કાઇ ભાગ્યશાલી પુરુષ છે.”

“એ બિમ્બિસાર મહારાજના પાટવી કુમાર અને મંત્રીશ્વર અભયકુમાર.” મહાવીરે કહ્યું.

શેઠિયો એકદમ હભો થયો, અભયકુમારના પગ પકડી ચાંપી તેને વંદવા મંડી પડ્યો. માંડ માંડ અભયકુમારે તેને પકડી અટકાવી હેડો ખેસાડ્યો.

“અરે, મહારાજ ! મંત્રી હજો તો તમ જેવા હજો. મારા બાપ ! આ તમારા રાજવૈદે મને નવો અવતાર આપ્યો. હું તમારી જે કહો તે સેવા કરું.”

“શેઠ !” સ્વામીએ તેને બોલતા અટકાવાને કહ્યું. “એક લાખ રોગીને માટે દવાશાળા, દશ હજાર અપંગને માટે આશ્રમ, હજાર અનાથને માટે પાલનાલય અને સો શ્રાવકને માટે યોગશાળા મંત્રીશ્વરને ભેટ કરો તોય તે થોડું કહેવાય, ખરુંને ?”

શેઠિયાએ ગાલ ઝુલાવી પોતાને ધીમે ધીમે થપ્પડો લગાવવા માંડી. “સ્વામી ! સાચું કહ્યું. હું કેવો ગમાર કે મને સ્વઝયું નહિ. ગુર ! મનમાં એવીજ ઇચ્છા હતી; પણ અજ્ઞાની ખરાને; ભૂલાઈ જવાય. મહારાજ ! કાલેજ ખત કરાવો.”

પ્રકરણ ૨૦ સું

માગુ

દરબાર ભરીને ચેટકરાજ બેઠા હતા. સંવૃજી લિચ્છવિ કુળના એ વડિલ હતા એટલે એ કુળની બીજી શાખા-ઓના પ્રમુખ અગર પ્રતિનિધિ પુરૂષોમાંથી ઘણાખરા હમેશાં તેના દરબારમાં બેસતા...તે ઉપરાંત મિથિલાની પરાપૂર્વથી ચાલતી આવેલી પ્રથા પ્રમાણે તેણે તત્વચર્યા સાચવી રાખી હતી એટલે જ્યારે મગધના દરબારમાં ફક્ત દેવદત્ત જેવા કમ'કાંડી અને પુરોહિત કક્ષાના બ્રાહ્મણો જ મળી આવતા હતા, ત્યારે વિદેહનરેશનો દરબાર ઉપનિષદોના જ્ઞાતા અને દર્શનોના ચિન્તકોત્પાદક વિપ્રોથી પણ ભરપૂર રહેતો.

દરબારનું સ્થાનિક કામકાજ પૂરું થયું. તે પછી ચેટકના પ્રધાનજી ઉભા થયા અને નિવેદન કર્યું. “મહારાજ ! મગધનરેશ બિમ્બિસાર શૈશુનાગ તરફથી દૂત આવેલ છે, અને અહિં હાજર છે.”

“શૈશુનાગ વંશીય મહારાજના દૂત હમેશાં સ્વાગમ્ય છે.” મહારાજ ચેટકે કહ્યું.

બિમ્બિસાર તરફથી નગરશ્રેષ્ઠ અનાથપિંડિકને મોકલવામાં આવ્યા હતા. તેણે રાજના ચરણમાં મગધરાજ તરફથી ભેટ ધરી અને બીજા શિષ્ટાચાર કર્યા તથા થઈ રહ્યા પછી તેણે કહ્યું.

“મહારાજ વૈશાલિ નરેશ સંવૃજ્ઞી-લિચ્છવિ કુલાવતંસ કુલ-શિરોમણિ, મગધ નરેશ મહારાજ બિમ્બિસાર આપને નિવેદન કરે છે કે કુંવર અભયકુમાર યુવરાજપદ ધારણ કરવા ઇચ્છા ધરાવતા નથી—”

“તો શું પોતાના અવસાન પછી મગધ દેશ મને સોંપી દેવો છે?” ચેટકે પોતાના પ્રધાનને ધીમેથી કહ્યું.

“ધીરે, મહારાજ ! ધીરે.” પ્રધાને રાજાને વાર્યો.

“અને” અનાથપિંડિકે કહ્યું “કુંવર મેઘકુમાર તો આજથી જ દીક્ષા ધારણ કરી સંસાર ત્યાગી મોક્ષમાર્ગે સંચરી રહ્યા છે. મગધ-નરેશ તેટલા માટે કુલચિરંતનતા માટે તથા દેવકાર્ય માટે પ્રજોત્પત્તિ એ ધર્મ છે એમ સમજી નવેસરથી લભ કરવા માગે છે.”

“તે ક્ષેમાદેવી છે ને?” ચેટકે વળી પૂછ્યો.

“મહારાજ ! સાંભળો તો ખરા.” પ્રધાને વળી તેને અટકાવ્યો.

“મહારાજ બિમ્બિસાર સંવૃજ્ઞી-ક્ષત્રિય છે. લિચ્છવિ છે અને મદ્ધ છે.”

“એ વાજિ; અમે હૈહય.” ચેટકે ઉંચે સાદે કહ્યું.

અનાથપિંડિકે મસ્તક નમાવ્યું અને કહ્યું. “મહારાજ ! મારો સંદેશો હમણાં જ પૂરો થશે.” તેણે એ સંદેશો આગળ ચલાવ્યો. “આપને ત્યાં યોગ્ય વયનું કન્યારત્ન છે. એ રત્નનો મગધરાજ સાથે સુયોગ થાય તો સોનામાં મુગંધ મળે. એક જ જાતિના બે ગોત્રોનો મેળ થાય. એક સીમા પર રહેતા બે રાષ્ટ્ર વચ્ચે સંબંધ બંધાય. મહારાજ ! મગધનરેશ આપની કન્યાના હાથનું રીતસર માગું કરે છે.”

હાથ જોડી, નમન કરી અનાથપિંડિકે આ સંદેશો જે ભોજ-પત્ર પર લખી રાજમુદાસહિત પાડ્યો હતો તે ભોજપત્ર રાજા ચેટકના ચરણમાં મૂક્યું. પ્રધાને તે ચેટકરાજના હાથમાં આપ્યું અને ચેટકે તે ફરીવાર ધ્યાનપૂર્વક વાંચ્યું.

વાંચી રહ્યા પછી ચેટકરાજે પોતાના પ્રધાન સાથે વાતચિત કરી. પ્રધાને સભાને શાંત રહેવા ફરમાવી કહ્યું.

“મગધદૂત શ્રેષ્ઠી અનાથપિંડિક ! મહારાજ વૈશાલિનરેશ આપને સત્કારે છે. પણ આપનું લઘુ આવેલું માગું સ્વીકારવું કે નહિ તે વિષે મહારાજ એકદમ નિર્ણય ઉપર આવી શકતા નથી.”

અનાથપિંડિકે પ્રધાન સામે જોયું. “કેમ, મહારાજ ?”

“મહારાજ વૈશાલિનરેશ સંવૃજ્ઞ-લિચ્છવિ-જ્ઞાતિના પ્રમુખ છે. વળી એ જ્ઞાતિમાં હૈહય શાખા સર્વથી શ્રેષ્ઠ મનાય છે. વામ્નિ શાખા સંવૃજ્ઞ-લિચ્છવિ તો ખરી જ, પણ કોશલ-વિદેહનાં અઢાર કુળમાં નહિ. મગધનરેશ સજ્જન છે. સમર્થ છે. શૂર છે. કૃતવિદ્ય છે. દર્શનીય છે. પણ હૈહયદુહિતા વામ્નિને કેમ વરે ?” પ્રધાને ચેટકતું કુલદર્પ દર્શાવતું કારણ રજુ કર્યું.

આ કારણ સાંભળી સભા પણ સ્તબ્ધ થઈ ગઈ. અનેક રાજાઓને પોતાના જામાતૃમંડળમાં ધારતો ચેટક મગધનરેશ જેવા તેજસ્વી નરેન્દ્રનું માગું અત્યંત હરખભેર સ્વીકારશે એમ સહુ કોઈએ ધાયું હતું.

“મહારાજ !” અનાથપિંડિકે પૂછ્યું : “આપ એમ કહો છો કે મગધનરેશનું ગોત્ર અને તેની જ્ઞાતિ મહારાજ વૈશાલિપતિનાં ગોત્ર તથા જ્ઞાતિને મુકાબલે હલકાં છે ?”

“ના, ના.” પ્રધાને કહ્યું : “હલકાં ક્યાં છે ? જ્ઞાતિ તો એક જ છે. ગોત્ર ફક્ત શિષ્ટ ગણાતાં અઢાર ગોત્રમાં આવતું નથી.”

“ત્યારે” અનાથપિંડિકે પૂછ્યું. “મને શો પ્રતિસંદેશ છે ?”

“મહારાજ વૈશાલિપતિ હિદાર છે. આ લક્ષ્મી બાબત છે. વ્યવહારમાં અંતઃપુરને રૂએ તેમ કરવું એ ન્યાયે મહારાજ ચેટક અત્યાર સુધી વર્તતા આવ્યા છે. એટલે આપ આંહિ બે દિવસ આરામ કરો એવી તેમની ઇચ્છા છે. દરમ્યાનમાં મહારાજ અંતઃપુરની ઇચ્છા જાણી લેશે અને જો અંતઃપુર અનુકૂળ હશે તો આપ લઘુ આવ્યા છો તે માગું સ્વીકારશે. નહિતર ના પાડશે.”

“જેવી મહારાજની મરજી.” અનાથપિંડિકે આ વાત સ્વીકારી. દૂત તરીકે તેને અભિપ્રાયદર્શનનો કે વિરોધનો હક નહોતો. સ્પષ્ટ જવાબ ન મળે ત્યાંસુધી તેનાથી કશું આગળ પગલું ભરાય તેમ પણ નહોતું.

મગધરાજનો સંદેશો સાંભળી રહ્યા પછી તથા તેના દૂતને જવાબ આપ્યા પછી રાજકંચુકીએ રજુઆત કરી.

“મહારાજ ! આ સુગંધિ વેચનારો નગરમાં આવી લાગ્યો છે તે કુંવરીઓને પોતાનાં તેલ વગેરે બતાવવા તથા વેચવા ઇચ્છા રાખે છે. આપની આજ્ઞા હોય તો રાણીજી તથા કુંવરીઓ પાસે લઈ જાઉં.” તેણે સભા સામે નજર ફેરવી. પાછળની હરોળમાંથી સુગંધિનો એક ફેરિયો ઉભો થયો. તેણે મહારાજ ચેટકરાજને નમન કર્યું અને આજ્ઞાની રાહ જોવા માંડી.

અનાથપિંડિકે એ ફેરિયામાં પોતાના રસાલામાં આવેલા કંધકને ઓળખ્યો. અને પરસ્પર આંખની ખીજાઓને લગભગ અણુદીઠ મિલાવટ કરી બંને જાણે એકબીજાને ન ઓળખતા હોય તેમ જોતી રહ્યા.

“શા શા પદાર્થો છે ?” ચેટકરાજે ફેરિયાને પૂછ્યું.”

“મહારાજ ! ગંધ છે. અબ્યંગ છે. તેલ છે. ફેરમ છે. ધૂપ છે. છાંટ છે. મહારાજને જે રૂચે તે છે.” કંધકે પડખે પડેલી સુખડતી પેટી ઉઘાડી. તેમાંથી તેણે એક નાની લાંબી ડોક અને ગોળ બેઠકવાળી ભંભલી લીધી. તેનો દાટો ઉઘાડી તે માર્ગ કરી મહારાજના આસન પાસે આવ્યો.

ઉઘાડી શીશી મહારાજનાં ચરણમાં મૂકી કંધક બોલ્યો. “મહારાજ ! આ શીશીમાં કંધ નથી.” તેણે શીશી લઈને ઉંધી વાળી. “પણ ખરે-ખર તેમાં અગરની ફેરમ ભરેલ છે. એટલે કે આ શીશી જ્યાં ખુલ્લે મ્હોંએ પડી હોય ત્યાં આસપાસ એક હજાર તસુના વિસ્તારમાં અગરની સુગંધ જ ફેર્યા કરે.”

કંધક સાચું બોલતો હતો. કારણ કે રાજા તથા તેના સભાસદોને અગરની આછી મધુરી ફેરમ સભાગૃહમાં પ્રસરતી હોવાનું જાન થતું હતું.

રાજા ખુશખુશ થઇ ગયો. “કંચુકી !” તેણે કહ્યું: “ભલે, કુંવરી-
ઓને પૂછીને તેને સમય આપજો એટલે તે દોઢીએ હાજર થશે.”

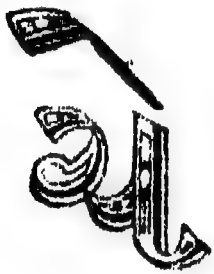
કંચુકીએ રાજા સ્વીકારી. દરબાર બરખાસ્ત થયો. સભાજનો
વિખરાયા. નેકી પોકારતા ચોપદારો પાછળ ચેટકરાજ અદૃશ્ય થયો.
પ્રધાને અનાથપિંડિક પાસે જઇ તેનો હાથ સાંભળ્યો. “શેઠજી ! ભલે
પધાર્યા. પણ આવે કામે શા માટે પધાર્યા ?” તેણે અનાથપિંડિકને પૂછ્યું.

“કેમ ?” શેઠે કહ્યું: “લગ્નની વિધિ કરતાં વળી બીજી કાંઈ વિધિ
વધારે સુમંગલ હોય ખરી ?”

“જો એ વિધિનું શુભ પરિણામ આવે તો. પણ તેમ ન થાય
તો ?” પ્રધાને કહ્યું. “વિધિ તો વ્યાપારની જ સારી.”

પ્રકરણ ૨૧ મું

આપણે તો હૈહય

 ટકરાજને હસવુંય આવતું હતું અને ગુસ્સોય આવતો
હતો. હસવું એટલા માટે આવતું હતું કે સુન્યેશને
ખાત્રી હતી કે તેને માટે કાંઈના તરફથી માગું આવવાનું હતું જ નહિ
અને તે છતાં માગું આવ્યું. ગુસ્સો એટલા માટે આવતો હતો કે તે
બિમ્બિસારને હલકા ગોત્રનો ગણતો એટલું જ નહિ, પણ વેનાતતના
તેના દેશવટાના અંધકારભર્યા સમયને લીધે શુદ્ધ ક્ષત્રિય પણ ગણતો
નહિ અને તેની સાથે કુટુંબસંબંધ બાંધવા ઇચ્છતો ન હોતો. તેના
તરફથી માગું આવ્યું તેમાંયે તેને હીણપ લાગતી હતી.

તે અંત:પુરમાં આવ્યો અને સીધો રાણી હંસગતિકાના આવાસમાં
ગયો. રાણીજી સ્વર્ગપાઠ કરીને પરવાર્યાં હતાં.

“હ્યો, તમને સ્વરજનારાયણ ફળ્યા.” રાજાએ વધામણી ખાધી.

“કેમ? એકાએક એમ કહેવું પડ્યું?”

“સુજ્યેષ્ઠાનો હાથ માગે છે.”

“કાણુ?” રાણીજીએ કુતૂહલથી હાથ ભાડી તેને મસળતાં પૂછ્યું.

“અટકળ કરો?”

“તમે કહો ને?”

“રાજગૃહનો બિમ્બિસાર.” રાજાએ ભરમ ફેાડ્યો.

રાણીજીનું મ્હોં ચઢ્યું. “નથી દેવી. એને ત્યાં કાણુ દે?”

“કેમ શું ખોટો છે?”

“અરે! એ તો પરણ્યાં જ કરે છે. કેટલી-પાંચદશ રાણીઓ તો હમણાંય છે. અને કહે છે કે એક બે તો આરજ થઈ જવાની છે. ગોતી ગોતીને એને શું ગોતી આવ્યા?”

“તમે રાજાઓનો ઇજારો રાખવા માંડ્યો છે તે હવે ભારતવર્ષમાં રાજાઓ છે ક્યાં?”

“અરે ધણુએ છે? વિન્ધ્યાચળની દક્ષિણે તુંગભદ્રા અને કાવેરીને તીરે રાજાઓનો ક્યાં તૂટો છે કે મારી દીકરીને બાંભાસારને આપું?”

“કુંવરીને પૂછ્યું?”

“એને શું પૂછ્યું છે? ના જ કહેવડાવી દો. માયું મોકલતાં શરમે ન આવી?” રાણીએ કહ્યું.

“ના, ના. સુજ્યેષ્ઠાને પૂછીએ. બોલાવો સુજ્યેષ્ઠાને.” રાજાએ કહ્યું.

સુજ્યેષ્ઠા, કેસર અને ચિદંજી ત્રણે કુંવરીઓના ખંડમાં ચોપાટ રમતાં હતાં. ચિદંજી દાવ નાખતી હતી. “પચ્ચીસ, ત્રીસ, અગીઆર, આર,” ઉપરા ઉપર ચિદંજી ઉદ્ધાસથી બોલતી હતી.

કેસર ચિદંજીની સોગડી ચાલવા માંડી. “આઠઆઠ પચ્ચીસ. આ તેર ધર ત્રીસ:-આ મારી સોગડી મરે છે. માફ?”

“તે માર ને પૂકે છે શાની? તારી સોગડી અને તું બંને મરવાને સરખાં હશે તે કાંઈ અમર રહેવાનાં છે?”

કેસરે પોતાની સોગડી ખેસવી. હજી અગિયાર અને ચાર દાણા ચાલવાના હતા. કેસરે જોયું કે ચિલ્લણાની બીજી સોગડીથી સુજ્યેષ્ઠાની સોગડી મરે છે. તેણે સુજ્યેષ્ઠાને પૂછ્યું.

“મોટાં બા ! તમારી કાંકરી મરાવું કે બીજી ચાલું ?”

ચિલ્લણા બીજાઈ “તે તેમાં મોટાંબાને શું પૂછે છે ? બહેન બા ! મેં તમારી ચાર સોગડી મારી. હવે નક્કી થયું કે તમે જે વર તમારે પોતાને માટે જોતશો એને હું પરણીશ.”

સુજ્યેષ્ઠા હસી. તેણે ચિલ્લણાના ગાલ ઉપર ધીમે તમાચો માર્યો. વધારે વાતચીત થાય ત્યાં તો રાણીજીની વડારણ સુજ્યેષ્ઠાને તેડવા આવી. સુજ્યેષ્ઠા તેની સાથે ગઈ અને કેસર તથા ચિલ્લણા જ આવાસમાં રહ્યાં.

“કેસર ! શું હશે ?”

“બા ! નક્કી માગું આવ્યું હશે.”

“કેનું, બહેન બાના હાથનું ?” ચિલ્લણાએ પૂછ્યું.

“હારતો બા ! એ કુંવારાં બેઠે કાંઈ તમારા હાથનું તો માગું ન જ નાંખે.”

“પણ તેને ક્યાં પરણવું છે ?”

“તેને પરણવું હોય કે ન હોય—કાંઈ દીકરી કુંવારી રહી છે ? દીકરીની જાતને તો પરણ્યે જ છૂટકો.” કેસરે કહ્યું.

“કેસર ! બહેન બાને ન પરણવું હોય તો હું એની જગ્યાએ માહયરામાં બેસી જઈ.” ચિલ્લણાએ કહ્યું.

“બા ! એમ કાંઈ થાય ? કાંઈ જાણી જાય તો આપુની આખરનું શું ? રજવાડામાં નાક જ કપાઈ જાય ને ?”

“એમાં નાક શેનું કપાય ? વરવાળાંને ક્યાં ખખર હોય કે કાણ ચિલ્લણા અને કાણ સુજ્યેષ્ઠા.”

“એમ હોય, બા ? રીત કરવા આવે જાય તે કાંઈ કન્યાને જોયા વિના જાય ?”

“કોનું માગું આવ્યું હશે?”

“બા ! અટકળ કરે?” કેસરે ચિલ્લણા સામે જોઈ નજર સ્થિર કરી પૂછ્યું.

“કર, જોઈએ. જે તારી અટકળ સાચી પડશે તો બહેન બાના દાયજીમાં તને મોકલીશ.” ચિલ્લણાએ કહ્યું.

“સાચે જ ? જોજો હા; બોલ્યાં છો તો, બા ! ફાક ન થાય.” કેસરે લાભ લીધો.

“ન થાય ? રોષ રસળી, લઢીઝડીને પણ તને દાયજીમાં મોકલવી.” ચિલ્લણાએ કહ્યું. “ચાલ, કર અટકળ, હવે.”

“બા ! મગધરાજ બિમ્બિસારનું.”

ચિલ્લણાએ પોતાના કમળનયન વિકસાવ્યાં “સાચેજ, પેલા કોડા-મણા કદર્પરાજનું?”

“હા, બા !”

“તે શાથી જાણ્યું?”

“જાણવાનું ક્યાં છે બા ! આ તો અટકળ. પણ બીજા રાજાઓ તો મનમાં સમજતા હોય ને કે એ લોકો માગું નાંખે તો પણ તેને પરણે કોણ?”

“કુમ?”

“બા !” કેસરે કહ્યું, “જૂઓને એનાં મ્હોઢાં. કોઈ વાદરો, તો કોઈ ધૂડ, કોઈ ભેંસમુખો તો કોઈ મિનીમોયો.”

ચિલ્લણા હસી પડી. “અલી કેસર !”

“બા !”

“એમ કર, તું આ બધા રાજાને ફરીથી ચીતર અને એ બધાંજ માણસનાં મ્હોં ચીતરવાને બદલે તને તેમનાં મ્હોં જેવાં લાગતાં હોય તેવાં જનાવરનાં ચીતરવાં.”

“બા ! મને ચીતરતાં નથી આવડતું.” કેસરે જવાબ દીધો.

“આવડે છે, જુઠી.” ચિલ્લણાએ પગ પછાડી કહ્યું. ધરતી પર એ ગૌર પગ પછાડતાં લાલચોળ થઈ ગયો. કેસર તે જોઈ રહી.

“વડારણ થઈને ચીતરતાં ન આવડે તેવું તે હોય?”

“ઠીક, બા ! ન માનવું હોય તો નહિ. જેવું આવડશે તેવું ચીતરીશ.”

સુજ્યેષ્ઠા અંદર આવી. ચિલ્લણા અને કેસર બંને ઉભાં થઈ ગયાં, “બહેન બા, બહેન બા !” ચિલ્લણાએ કિલકિલાટ કરી પૂછ્યું. “કહો શું હતું?”

સુજ્યેષ્ઠા થાક ખાવા હિંચકે બેસી ગઈ. ચિલ્લણા અને કેસર બંને હિંચકાના સોનાના આંકડિયા પકડી બે આંકડિયા વચ્ચે માથું નાંખી ઉભાં રહ્યાં.

“કહો બહેન બા ! કહો.” ચિલ્લણાએ આજીજી કરી.

“શું કહો, કહો કર્યા કરે છે ? કંઈ નહોતું. પેલા ગાંડા તરફથી માગું આવ્યું હતું.”

“ખરેખર ? કયો ગાંડો?”

“પેલો, ભંભો-ભંભાસાર-મગધનો બિમ્બિસાર. હવે આટલે વરસે ડાણ જાણે કયાંથી ફૂટી નીકળ્યો છે તે ?”

ચિલ્લણા અને કેસર બંને હસી પડ્યાં. “કેસર ! તું તો આજે જ તૈયારી કર, દાયજામાં જવાની,” ચિલ્લણાએ કહ્યું.

“હું તો મોટાં બા પાછળ તૈયાર જ છું.”

“પણ મોટાં બા કયાં તૈયાર છે ?” સુજ્યેષ્ઠાએ કહ્યું. “મારી તો ના જ છે. પણ પિતાજી અને માતાજી પણ તેનું માગું કબૂલ રાખવા નથી ઇચ્છતાં. કહે છે એ તો વાજી છે. આપણે તો હૈહય.”

પ્રકરણ ૨૨ મું

“અમે હુરણ કરશું”

તેમાં શું, બા ?” સુજ્યેષ્ઠાને કેસરે પૂછ્યું.

“અઠાર ફળમાં નહિ” કુંવરીએ જવાબ દીધો.

“પણ આજ ભરતખંડમાં મગધનરેશને તોલે કાણ ઉભે તેમ છે ? બા ! મારું કશું માનો, માગું સ્વીકારાવો.” કેસરે કહ્યું.

“પણ મારે તો પરણવું જ નથી ને ?” સુજ્યેષ્ઠાએ કહ્યું “પછી મગધનરેશ હોય કે સ્મશાનયાંડાલ હોય.”

“પણ, બહેન બા !” ચિલ્લણા વચમાં બોલી ઉઠી. “પણ મારે તો પરણવું છે ને ? અને મગધનરેશ કરતાં બીજો કયો સારો વર મળવાનો છે ? એમ કરો, બહેન બા ! હમણાં તમે માગું કબૂલ કરાવો ને પરણવા તૈયાર થાઓ. પછી માલ્યરામાં બેસવાનો વખત આવે ને ત્યારે મને બેસવા દેજો.”

ચિલ્લણા બોલતી હતી મસ્કરીના સ્વરથી, પણ તેની આંખમાં આર્જવ હતું. વદન પર પ્રીતિની ભક્તિ હતી, ક્રોધ/પણ જોઈ શકે તેમ હતું કે ચિત્તદર્શન પરથી જ તે અભિનિસારપર મોહિત થઈ હતી.

પણ સુજ્યેષ્ઠા પ્રીત પારખી શકે તેમ નહોતું. તેને ચિલ્લણા ઉપર ગુસ્સો આવ્યો. “જા, તું પોતે જ, માતાજી પાસે ને સમજાવ તેમને તારા હાથનું માગું સ્વીકારે.” તેણે ઉચ્ચતાથી કહ્યું.

“બહેનબા ! મારાથી માતાજીને કેમ કહેવાય ? તમે જ માતાજી સમાન છો ને. મોટી બેન એટલે જ મા,” ચિલ્લણાએ આજીજી કરી.

“કંઈ નહિ. હું એ બધી દુગંધામાં પડું જ શું કામ ?”

“પણ તમે તો કુંવારાં રહેવા ઇચ્છો છો. મારે કુંવારું નથી રહેવું.” ચિલ્લણાએ ફરી વિનંતિ કરી.

“તો જેને પરણવું હોય તે મહેનત કરે. કેસરને કહે.”

“મોટાંબા ! મહારાણીજી પાસે મારી જીભ ઉપડે પણ ખરી કે ?”
કેસરે સાચી વાત કરી દીધી.

“તો કાંઈ નહિ.” ચિલ્લણાએ હાઠ દમાવ્યા. “બહેનની તો દયા છે નહિ ને જીવદયાની વાતો કરે છે ! હું બિચ્છિસારને તમારે નામે છૂપો સંદેશો મોકલીશ.” આંકડિયા છોડી તે દૂર જતી રહી.

સુન્યેષાનો ગુસ્સો આગની પેઠે ભભૂકી ઉઠ્યો. હિંચકા પરથી તે સફાળી ઉડી અને દૂર મ્હોં ચઢાવી ઉભેલી, કંઈક ગણગણતી ચિલ્લણાને પકડવા આગળ વધી. પણ તેટલામાં રાણીજીની વડારણ આવી પહોંચી, સુન્યેષા અટકી ગઈ.

“મોટાંબા ! એક સુગંધિનો સોદાગર ફરતો ફરતો આંહિ આવી પહોંચ્યો છે. માતાજીએ કહેવડાવ્યું છે કે તેની પાસેથી તમારે બન્નેને કાંઈ લેવું હોય તો આપ તેનાં દ્રવ્યો જોજો અને જે હીક પડે તે લેજો.”

બહેનો કનિયો ભૂલી ગઈ. “જા, જા. બોલાવી લાવ તેને.”
સુન્યેષાએ કહ્યું. “કેસર ! આંહિ ચાકળા નાંખ.”

કેસરે ચાકળા નાંખ્યા. વડારણ ફેરિયાને લઈને આવી. બીજી વડારણો પણ આવી. બધા ચાકળાની પાસે બેઠાં. ફેરિયો પેટી લઈને સન્મુખ બેઠો.

“અભ્યંગ છે ?” સુન્યેષાએ પૂછ્યું.

“હા, બા ! અભ્યંગ છે, તેલ છે, ગંધ છે, ફારમ છે.” કહી ફેરિયાએ પેટી ઉઘાડી, કેસરે એ ક્ષણે કંઈકને ઓળખ્યો.

કંઈકે એક પછી એક સુરેખ સુંદર ભંભલીઓ કાઢવા માંડી અને મ્હોં સમું કરી મ્હોડે ચોળવાનાં, માથામાં તેલ તરીકે નાંખવાનાં, સળગાવીને ખંડમાં રાખવાનાં, હવારૂપે પમરતાં, કપડાંને કે હાથને સહેજ લગાવવાનાં અનેક જાતનાં સુગંધિ દ્રવ્યો કુંવરીઓને તથા વડારણોને બતાવવા માંડ્યાં; આખો ખંડ અનેક પ્રકારની સુગંધથી મ્હોકી રહ્યો.

“આ તો મગધનરેશ ખાસ વાપરે છે, બા ! જ્યારે ભગવાન શાક્ય-
નિ રાજગિરિમાં પધાર્યા હતા ત્યારે આ સુગંધયુક્ત જલથી ત્રિમિ-
તાર મહારાજે તેનાં ચરણકમળ પખાળ્યાં હતાં.”

કંધકે એક વડારણના હાથમાં તે જલનો ભંભો ઉઘો વાળી જળ
પાળ્યું અને પછી આખો ભંભો તેને સોંપી દીધો.

વડારણો અને કુંવરીઓ એ જળની ચિકિત્સા કરે તે દરમ્યાનમાં
જો હાથીદાંતની એક મીણાકારી ડાબી ઉઘાડી. તેમાં એક ભૂછી હતી.

“આ ભૂછી જ્યારે મહારાજ અભયકુમાર પાર્શ્વનાથજી, નેમિ-
નાથજી અને રૂપભદ્રેવજીની પ્રતિમાનું પૂજન કરે છે, ત્યારે ચંદનમાં
સાંખે છે. ચંદનમાં પડતાં આ ભૂછી સુગંધિ દ્રવ્ય છે. તેલ ઉપર
ફેરાતાં એ મોહન દ્રવ્ય છે. પાણીમાં પડતાં એ શરીરનું નિશ્ચેષ્ટક
દ્રવ્ય છે.”

કંધકે એરસ સુખડ કાઢી તેના ઉપર ભંભાનું સુગંધિ જળ
સાંખી ચંદન તૈયાર કર્યું. તેમાં ડાબ્યાની ભૂછી નાંખી અને એ ચંદનના
માંદલા તેણે કુંવરીઓના તથા વડારણોના ભાલમાં કર્યાં. આખો ખંડ
પુશ પુશ થઈ ગયો.

સુખ્યેષાએ અનેક દ્રવ્યો ખરીદ્યાં; ફક્ત ભૂછી ન ખરીદી.

ચિલ્લણાએ કંઈ પણ ન ખરીદ્યું. તેને તો તે ભૂછી ખરીદવી હતી.

“ના, બા.” તે ફેરિયાએ કહ્યું. “મારાથી તેના બધા ગુણ કહેવાઈ
ગયા છે એટલે તે તો હું નહિ વેચું. તમને તે વાપરતાં ન. આવડે
અને કંઈક આડુંઅવળું થાય તો મારો ધંધો ટળી જાય.”

“ત્યારે મારે બીજું કંઈ જોતું પણ નથી. બહેનબાએ લીધું છે
તે બધું મારું જ છે.”

ખરીદી થઈ રહી. કેસરને હુકમ થયો કે ફેરિયાને-સરૈયાને
મહારાણી હંસગતિકા પાસે લઈ જવો.

કેસર ફેરિયાને લઈ રાણીજી પાસે ગઈ. ત્યાંથી તેને હુકમ થયો કે ફેરિયાને રાજાજી પાસે કાપમુદ્રિકા માટે લઈ જાય.

ફેરિયો પાછળ ચાલ્યો અને કેસર આગળ થઈ. કેસર એટલી ઉતાવળથી ચાલતી હતી કે કંધક તેને પહોંચી શકતો નહોતો. કેસર તેની તરફ પાછું વાળીને જોતી પણ નહોતી. મ્હોં પણ ચડ્યું અને ચડ્યું રાખતી હતી, જોલે તો શાની જ ?

કંધક ઉભો રહી ગયો. “ઉભાં રહો. હું મદદ છું. વિશ્વાસ લેવો છે.”

ખૂબ આગળ વધી ગયેલી કેસર ઉભી રહી. “ઓ હા હા, મરદ જેવા મરદ છો ને થાકી શેના ગયા ?”

“મેઘાડંબર ચડ્યો છે તેનો ભાર લાગે છે.”

“તો હળવો કરો.”

“કંઈ રીતે પણ ? ઉપાય બતાવો.”

“તમારે ઉપાયની શી જરૂર ? ઘણીય ભૂરખાઓ પેટીમાં રાખી ફરતા હશે અને રાજકુંવરીઓનાં મનમાં કૌતુક ઉપજાવી વેચવાની ના પાડતા હશે.” કેસરે કહ્યું.

“એવું તો ખરું.”

“તો એવી કાંઈ ભૂરખા અજમાવો, મેઘાડંબર ઉતરી જશે.”

કંધક કેસરની નજીક આવી પહોંચ્યો. “લ્યો ત્યારે ઉતારો તમારો મેઘાડંબર અને વરસાવો મીઠડાં અમી વરસાદનાં.” કહી તેણે પેલી મીણાકારી ડાબી ભૂક્કી સહિત કેસરના હાથમાં મૂકી દીધી.

“એ ડાબી ને એ ભૂક્કી બન્ને તમારાં. દાયજામાં આવવું છે ને ?”

“હાસ્તો. એ તો કેદિનું નક્કી થઈ ગયું. આજ તો નાનાં કુંવરી-બાએ રીતસર કાલ આપ્યો કે “કેસર તને દાયજામાં મોકલીશ.”

“મગધનું માગું આવ્યું છેને ?”

“હા. પણ મોટાંબા ના પાડે છે.” કેસરે કહ્યું.

“કેમ ?”

“તેને પરણવું જ નથી ને?”

“તો નાનાં બા.”

“નાનાં બાને તો મગધમાં પરણવાની આવડી આવડી ચળ છે. પણ તેને પૂછે છે કોણ?”

“કુમ ? તેનું સ્વીકારે.”

“નારે બા ! મોટાં બા કુંવારાં રહે ને નાનાંને પરણાવાય ?” કેસરે કહ્યું. “પણ તેનું કે આનું કોઈનું સ્વીકારાય તેમ જ નથી.”

“સાચેજ ? શો વાંધો છે ?”

“મગધરાજનું કુળ હલકું છે.”

કંધક હસી પડ્યો. “બસ, એટલું જ ? તો તો અમે કુંવરીનું હરણ કરીશું.”

હવે કેસરને હસવું આવ્યું. “એમ, એટલી બધી હિંમત છે ? જો હરણ કરો તો નાનાંબાનું જ કરજો.”

“એ તો જે હાથે ચઢ્યાં તે. અમે તો હરણ કરવામાં જ સમજીએ. કોનું તેની ખબર ન પડે” કંધકે કહ્યું.

પ્રકરણ ૨૩ મું

“તમારું હરણ કરીશ ”

સગતિકાએ અને એટલે જાનેએ મળીને મગધરાજ બિમ્બિસારને એકસરખો સહમત જવાબ આપવાનું નક્કી કર્યું. આગલા પ્રકરણમાં જે બીનાઓ બની ગઇ છે તેને વળતે દિવસે મહારાજ એટલે મહારાણીસહિત દરબારમાં હાજરી આપી. કુંવરી સુજ્યેષ્ઠા તથા કુંવરી ચિદ્વજા પણ માતાપિતા સાથે દરબારમાં આવ્યાં.

પહેલાં દરબારનું નિરંતરનું ચાલુ કામ સમાપ્ત કરવામાં આવ્યું. પછી તરત જ મગધરાજનો સંદેશ હાથ ધરવામાં આવ્યો અને પ્રધાન-

જીએ એ જાહેર ક્યું. “શ્રેષ્ઠીવર અનાથપિંડિકજી ! આપ ભરતખંડના સર્વોત્તમ શ્રેષ્ઠી છો. આપનો વ્યવહાર ભૂગુકચ્છથી માંડી વેનાતત સુધી ચાલે છે અને આપની પેઢીઓ આર્યાવર્તની બધી રાજધાનીમાં છે. મહારાજ વૈશાલિનરેશ આપનું સ્વાગત કરવામાં પોતાનું અવનિપતિપણું સાર્થક થયું માને છે.”

આ પ્રસ્તાવનામાં સભાને સમજ ન પડી. અનાથપિંડિકજીની આટલે દરજ્જે અંગત પ્રશંસા તેને અસ્થાને લાગી. શ્રેષ્ઠીએ તો તે સર્વ પ્રશંસા નીચું મસ્તક કરી ઝીલી.

“પરંતુ, શ્રેષ્ઠીવર !” પ્રધાને આગળ ચલાવ્યું. “આપ મગધનરેશના દૂત થઈને ન આવ્યા હોત તો વધારે લાભ થાત. તો વિદેહરાજ આપનું વધારે દરજ્જે આતિથ્ય કરી શકત. અત્યારે તો આપે મગધનરેશ તરફથી જે કહેણ અહિં રજુ ક્યું છે તે સ્વીકારી શકાય તેમ નથી. કુંવરી સુન્દરેષા લગ્ન કરવા ના પાડે છે. કુંવરી ચિદ્વણા હજી લગ્નને યોગ્ય નથી—”

ચિદ્વણાએ મોંમાં મચકોડયું. સુન્દરેષાને પડખામાં આંગળી મારી તેણે કહ્યું: “બહેનબા! કહોને કે હું તો લગ્ન કરવા હમેશાં તૈયાર છું.”

પરંતુ તે દરબારની ગંભીરતામાં ખલેલ પાડવા સુધી હિંમત ન બતાવી શકી અને પ્રધાને તો જવાબ પૂરો કર્યો: “કુંવરી ચિદ્વણા હજી લગ્નને યોગ્ય નથી; મહારાણી તથા મહારાજ એટકરાજનું મન આ સંબંધ માટે માનવું નથી. આપ આ સંદેશો મહારાજ બિમ્બિસારને પહોંચાડશો. વિદેહરાજ મગધરાજની મૈત્રી ઇચ્છે છે; પણ વ્યવહાર અને કુટુંબસંબંધ રાજસંબંધથી નિરાળા છે. આ વાત, દૂતરાજ શ્રેષ્ઠી ! આપને કે મંત્રીશ્વર અભયકુમારને કે મહારાજ બિમ્બિસારને સમજવી મુશ્કેલ નહિ પડે.”

સભા સ્તબ્ધ થઈ ગઈ. વૈશાલિમાં કોઈએ ધાયું નહોતું કે એટ-કનું કુલાભિમાન આટલે દરજ્જે પહોંચશે. મગધ એટલે એક તેજસ્વી,

બક્ષશાલી, સમર્થ રાષ્ટ્ર. તેની સાથે કુટુંબસંબંધ કોઈ પણ હૃદયે. મગધરાજે પોતે આ સંબંધની સામેથી માગણી કરી હતી એ તો બહુ સુમાગ્યની વાત ગણાય. રાજ્યનયવિશારદ કોઈ પણ પ્રધાન, કોઈપણ રાજા આવો સંબંધ સત્કારેજ. પણ ચેટકે તે નકાર્યો હતો. ડાહ્યા પુરુષોને વૈશાલિ માથે દુઃખનાં વાહણાં ઘેરાતાં દેખાયાં.

અનાથપિંડિકે સંદેશ યદ્યપ્યુ કર્યો. “મહારાજ ચેટકરાજ ! મારો લાવેતો સંદેશ સ્વીકારવો ન સ્વીકારવો એ આપની મુનસફીની વાત છે. આપને મહારાજ શૈયુનાગ કુલાવતંસ બિભિષસારનું માગું નકારવાનું યોગ્ય લાગ્યું છે તો બલે, પરંતુ મહારાજ મગધપતિનો મને આદેશ છે કે મારે આપને એમ જાહેર કરવું કે વિદેહની કુંવરીઓમાંથી એકને તો રાજગૃહના અન્તઃપુરની અન્તેવાસિની કરવાની મગધનરેશે પ્રતિજ્ઞા કરી છે. તે દશહરા સુધી આપનો નિર્ણય પલટાય તો તેની રાહ જોશે. તે પછી ક્ષત્રિયોને યોગ્ય બ્રાહ્મ, ગાંધર્વ, રાક્ષસ, આસુર, ગમે તે લક્ષ્મીવિધિથી વિદેહરાજહૃદિતાને તે પોતાની ધર્મસહચારિણી બનાવશે.”

તે નમન કરીને બેસી ગયો. સભા ઉઠી ગઈ. જેમ તેણે મહારાજ ચેટકે આ માગું નકારશે એવું ધાર્યું નહોતું તેમજ મગધરાજે આ પ્રમાણે હડાગ્રહ ધરીને જ માગું મોકલ્યું હતું તેવું પણ ધાર્યું નહોતું. બે રાજહઠની અથડામણ એટલે લડાઈ. વિદેહની વસતિએ વિગ્રહ તરતના ભાવિમાં ચારે તરફ સળગતો નીરખ્યો.

ચેટકરાજને માગું નકારવાનો હક્ક હતો અને તેના પ્રધાને બહુ વિવેકથી એ નકાર જાહેર કર્યો હતો. મગધ તરફથી અનાથપિંડિકે બહુ કડક જવાબ વાળ્યો હતો અને એ જવાબમાં ડારો હતો. લોકસભા અને સામંત સભા, બંને આ દરબારમાં હાજર હતાં અને બંનેને એમ લાગ્યું કે મગધરાજે યુદ્ધ માટે ફેંકેલું બીડું વૈશાલિએ ઉપાડી લીધે જ છૂટકા.

અનાથપિંડિકે આપેલા તુમાખી ડારાથી સભામાં બિભિષસારની તરફેણમાં જે વળણ હતું તે દુસ્મનાવટમાં ફેરવાઈ ગયું, અનેક હાથો

તીરકામઠાં પર જકડાયા, અનેક સમશેરોની મૂઠ ઉપર મૂકીઓ વળી, અનેક મૂછો ઉપર હાથ પડ્યા અને આમળા દેવાયા.

ચેટકરાળે પ્રધાન સાથે થોડી મંત્રણા કરી. પ્રધાને સભાને શાંત પાડી. “અનાથપિંડિકજી! મગધરાજના દૂત તરીકે તમારો પગ આવતી કાલના સ્વર્ણસ્ત સમયે વૈશાલિની સીમામાં ન હોવો જોઈએ. આતિથ્ય-કક્ષા (મેમાનદારી કચેરી) આપના સીમા સુધીના પ્રવાસની બધી ગોઠવણ કરશે.”

શ્રેષ્ઠ અનાથપિંડિકે મસ્તક નમાવ્યું. તેણે આ અનુસ્તા અનુમાની લીધેલી જ હતી. તેણે તો આવતી કાલના સ્વર્ણોદય સુધીની જ અવધિ મળશે એમ માની લીધું હતું. સ્વર્ણસ્ત સુધીની અવધિ તો બહુ જ હતી. જો ધારે તો તો તેટલા સમયમાં વૈશાલિમાં તે રાજપરિવર્તન કરી નાંખે. પણ તેને તેવા કોઈ આદેશ નહોતા. તેને તો માગું નકારવામાં આવે તો યુદ્ધનું બીડું ધરવાનો જ આદેશ હતો. તે પોતાના આદેશને સફળતાથી પાર પાડી શક્યો હતો.

દરબાર વિખેરાયો. ચેટકે મહેલમાં પાછા ફરતા કેસર વડારણને સુગંધના ફેરિયા પાસેથી થોડી વસ્તુ મૂલવતાં દેખી. પણ ક્રોધ અને અભિમાનના એ પૂતળાએ તેના તરફ ઝાઝું લક્ષ્ય આપ્યું નહિ.

ફેરિયાએ એક ટુલેલ તેલની લંબલી કેસરના હાથમાં મૂકી. “લ્યો, ત્યારે હવે દાયજો તો રહ્યો. તમે શું કરશો?”

“તમે શું કરશો?” કાખમાં લંબલી સંતાડી તેના ઉપર પાલક ઢાંકતાં કેસરે સામું પૂછ્યું.

“હું તો આંહિ લડવા આવીશ. કુંવરીબાનું હરણ કરીશ.”

“ક્યાં બાનું કરશો?”

“તે તો ત્યારે તમને જ પૂછીશ.”

“અત્યારે જ પૂછી લ્યો.”

“માનો કે પૂછ્યું.”

“નાનાં બાનું.”

“બસ, અમે આવીએ એટલે તમે તેને આગળ ધકકેલી દેજો એટલે તેને પકડી લેશું.”

“ને અમે ?”

“તમે પાછળ પાછળ ચાલ્યાં આવજો.”

“ના, ના. અમારું પણ હરણ થતું જોઈએ.”

“તે તમારું હરણ કાણુ કરે ? છો તેવાં જ મારાં છો.”

“જો મારું હરણ નહિ થાય તો હું તમારું હરણ કરીશ.” કેસરે કહ્યું.

“હા, હીક. જો તમારું હરણ ન થાય તો તમે મારું હરણ કરજો.” કહી કંધક ચાલી નીકળ્યો.

કાંટો કે પથર, કાંઈ પગમાં વાગ્યું હોય તેમ કેસર નીચી વળી પગ ખોતરવા માંડી અને કંધક પાછળ એક નજરે જોઈ રહી.

કંધકે પાછળ ન જોયું. તે તો જરા દૂર જઈ ગલીકુંચીઓમાં પેટા અને આડાઅવળા રસ્તા કરી અભયસિંગજીને ઉતારે પહોંચ્યો.

“શેઠિયા !” કંધકે કહ્યું : “અવધિ પૂરી કરીશ માં, શેઠિયા ! વહેલો વહેલો નીકળી જા.”

“શા માટે, કંધક ?”

“આ વેપાર નથી : આ તો બાણુભાની રાજરમત. આજ મધરાતે તો મગધનું કટક વૈશાલિપર ધમધમાટ ચડ્યું આવતું હશે.”

“સાચું.”

“બાણુભા એણા તૈયાર છે ?”

“તમે.”

“હું નકારના સમાચાર લઈ સાંઢણી ઉપર જાઉં છું. તું જેમ જાને તેમ જલદી પાલખી મંગાવી ચાલી નીકળ.”

“મામા ! બહુ ઉતાવળ છે ?”

“હા, જો.” તેણે અનાથપિંડિકને એક ગદલીના નાકા ઉપર ખેંચ્યો, અંદર સાંઢણી તૈયાર ઉભી હતી અને ધાસ વાગોળતી હતી.

પ્રકરણ ૨૪ મું

કટક ચઢ્યું

સર કંધક દેખાતો બંધ થયો એટલે કાંટા નીકળી ગયો હોય અને પગને આરામ થયો હોય તેવો ડાળ કરીને કુંવરીઓના આવાસ તરફ ગઇ. બંને કુંવરીઓ દરબારમાંથી નીકળી પોતાના ખંડમાં આવી ગઇ હતી. સુન્યેષા ચીડાવા માંડી. “અલિ કેસર ! આ તે કઇ રીત છે ? દરબાર પૂરો થયો ત્યારે ક્યાં ચાલી ગઇ હતી ?”

“મોટાં બા ! શું કરે ? બીડમાં અંટવાઇ ગઇ અને જેમ જેમ આપની પાસે આવવાનું કરે, તેમ તેમ છેલ્લું જ પડતું જાય. બા ! જુઓને, વચમાં વળી પીટયો કાંટો વાગ્યો.”

“બધું થશે. “સુન્યેષાએ કહ્યું.” બેલજની.”

કેસરે ચિલ્લણા સામે જોયું. ચિલ્લણા હસી. “બહેનબા ! કેસર ઉપર ગુસ્સે શું થાઓ છો ? તમારું હરણ થવાનું છે તેમાં તે બાપડી શું કરે ?”

“ચિલ્લણા !” સુન્યેષાએ બ્રમ પાડી.

“બહેન બા.” તે ઉદ્ધત કુંવરીએ કહ્યું : “ગુસ્સે શું થાઓ છો ? પિતાજી તમને માણસ જ રાખવાના છે. તમારું તે હરણ થવા દે ? હજી હું હોઉં તો કાંઈ હરકત નહિ.” ચિલ્લણાએ કેસર સામે કાંઈ એવી રીતે જોયું કે સુન્યેષાને તો ડર લાગ્યો કે નાની બહેન ગાંડી તો નથી બની ગઇને ?

“કેસર ! તે ઠંડી પડી બોલી.” “તું ચિલ્લણા સાથે રહે. હું તો જરા સ્વપ્ન જાઉં છું. આ બધી શી ઉપાધિ ? મારામાં શું છે ? મારું હરણ શા સાર કરતું ?”

સુન્યેષા ચાલી ગઇ. તે ખરેખર મૂંઝાઇ ગઇ હતી. પિતાજી ચિલ્લણાને પરણાવી દે તો શું બોલું ? આ શી હઠ ? કેટલી હિંસા ? કેટલું નુકસાન ? કૃણ ? એ વળી શું ?

તેણે પોતાના શરીર સામે જોયું. “પિતાજીએ કહ્યું કે અમે તો હૈહય.” તેણે હંસગતિકા રાણીનું, પોતાનું, ચિલ્લણાનું, પોતાની પરણી ગયેલી બહેનોનાં એમ જેટલાં જોઈ શકાય, યાદ લાવી શકાય તેટલાં શરીરો યાદ લાવવા માંડ્યાં. એ શરીરોમાં હૈહય શરીર તરીકે તેમને ખીજાં શરીરોથી અળગાં તારવતું કશું ન હોતું.

તેણે કેસરનું શામળું પણ ધાટીલું શરીર પોતાના મન સામે ખડું કર્યું. કેસર જે જરાક ગોરી હોત તો તે પોતાના અને ચિલ્લણા કરતાં વધારે સુંદર લેખાત. કેસર તો હૈહય પણ નહોતી અને વાજિ પણ નહોતી. તે તો દાસી હતી. તેના ઉપર રાજકુટુંબ માલિકી ધરાવતું હતું.

તેણે તો પછી ખીજી વડારણોને યાદ કરવા માંડી. એમ કરતાં કરતાં એક અત્યંત સ્વરૂપસુંદર વડારણના મોહપાશમાં પડી પિતાજીએ— ચેટકરાળે પોતે તેને રાણીપદે સ્થાપી હતી, માતાજી હંસગતિકાને માથે આ દાસીના રૂપમાં શોકયનું સાલ ઉભું કર્યું હતું એ તેને યાદ આવ્યું.

કમળા હૈહય ન હોતી, વાજિ ન હોતી, લિચ્છવિ ન હોતી, ક્ષત્રિય ન હોતી—દાસી હતી. તેને તો કૂળ જ નહોતું. “કૂળ !” સુજ્યેષ્ઠા પલંગમાં પડ્યે પડ્યે મોટેથી બોલી. મહેલના વિશાળ ખંડના એકાંતે પડ-છંદ પાડી જવાબ આપ્યો “હા, કૂળ”

કૂળ જેવી અગમ્ય કામ બાબત માટે જે રાષ્ટ્રો યુદ્ધમાં સંડોવાવાનાં હતાં. શું હતું આ કૂળ ?

“ત્યારે હું પરણવાનું સ્વીકારું ?” સુજ્યેષ્ઠાના દિલમાં તરંગ ઉઠ્યો.

પણ પોતાના સ્વીકારવાની વાત ક્યાં હતી ? ચેટકને એ વાત નડતી નહોતી. તેને તો કૂળ નડતું હતું. કૂળ નામનો કામ રાક્ષસ ભરત-ખંડના જે રાજવંશને, જે રાષ્ટ્રોને ઘોર બયાનક યુદ્ધમાં ખેંચી રહ્યો હતો.

સુજ્યેષ્ઠા આ ઘડમથલમાં ગુંચવાઈ સૂઈ ગઈ. ખીજા ખંડમાં ચિલ્લણા અને કેસર વાતો કરતાં રહ્યાં.

“કેવો પુરુષાતનભર્યો જવાબ, કેસર !” ચિલ્લણાએ કહ્યું.

“નાનાં બા ! મને પણ રામેશભ વિજળી જ લાગી ગઈ હો.”
કેસરે કહ્યું.—“પરણું તો એવાને જ પરણું. સંબંધ બાંધવો તો એવા જ
રાજ સાથે બાંધવો. ના કહી તો ના—આ બેઠા એવા પાણી વિનાનાં
સગાં શાં કામનાં?”

“તે કેસર ! મગધરાજ રહી આવશે?” ચિલ્લણાએ પૂછ્યું.

“બા ! આપણે તેના સીમાડાપર હમણાં ને હમણાં ન રહી
જઈએ તો એનું કટક ચઢી આવશે.”

“ને બાઝંબાઝી, મારામારી થશે?”

“હા, બા !”

“જોવાની મળ આવશે?”

“બા ! આપણને મળ તો આવશે, પણ હજારો માણસો મરી
જશે, હજારો જાનવરો, ઘોડા, હાથી, ઉંટ વગેરેનો કચ્ચરધાણુ નીકળશે.”
કેસરે કહ્યું. “પણ રાજકુંવરીના હાથ સાર એવું થોડું તો થવું જ
જોઈએ ને?”

“હા, હા, તે વિના લહાવો ય શું ? અને રસે ય શું ?” ચિલ્લણાએ
ટાપસી પૂરી.

“બા ! સીતાજી સાર રામરાવણ લડ્યા, દ્રૌપદી સાર કૌરવપાંડવ
લડ્યા. જો એ લડ્યા ન હોત તો સીતાજી કે દ્રૌપદીને આજ કાણ
સંભારત?” કેસરે મગજ ચલાવ્યું.

“હા, સીતા તો અમારાં જ કુળના ને દ્રૌપદી પાંચાળનાં કુંવરી.”
ચિલ્લણાએ કુળ ઇતિહાસ કહ્યો.

“નાનાં બા ! હવે મોટાં બાને જવોભવ સહુ સંભારશે, લડાઈ
થશે એટલે.” કેસર બોલી.

“પણ મોટાં બાને ક્યાં પરણવું છે ?” ચિલ્લણા બોલી. “તેનું હરણ
કરીને ય બિચ્ચિસાર શું કરવાનો હતો ? એ તો ઉભાં રહેશે અને કહેશે
કે મારે નથી પરણવું.”

“નાનાં બા ! ઈ તો પરણશે.” કેસરે કહ્યું.

ચિલ્લણા વિચારમાં પડી. કેસર તેની સામું જોઈ રહી.

“કેસર !” થોડી વાર પછી ચિલ્લણાએ કહ્યું.

“બા !”

“બહેન બા પરણે કે ન પરણે, પણ હું તો પરણવાની જ છું અને તે પણ મગધરાજને,” ચિલ્લણાએ દિલનો પડદો ખોલ્યો.

“પણ, બા ! એ કેમ બને ? રીતસર સ્વયંવર થશે તો પણ મોટાં બાનું થશે. હરણ થશે તો પણ મોટાં બાનું થશે. તમારું તો આ બધામાં નામ જ ક્યાં છે ?” કેસરે કહ્યું.

“તો બહેન બા અને હું બંને તેને પરણ્યું. હું સામેથી જઈને કહીશ કે એક બહેનનું હરણ કરો છો તો બીજી બહેનને સાથે ગ્રહણ કરો.”

કેસર બોલી નહિ. થોડીવાર બંને ચૂપ રહ્યાં. વળી પાછી ચિલ્લણા બોલી : “કેસર ! હું અત્યારે જ સામેથી જઈ તો આ લડાઈ અટકી જાય ?”

“હા, બા ! તરત અટકી જાય.”

“ચાલને ત્યારે.”

“પણ બા ! કેમ કરીને જવાય ? કાંઈ સામેથી જવાય ?”

“તેમાં શું ?” ચિલ્લણાએ નિર્દોષતાથી પૂછ્યું.

“ના તેમાં તો કંઈ જ નહિ. પણ હજી કોઈ એમ સામેથી ગયું સાંભળ્યું નથી.”

“પણ આ ધમાલ, આ દુઃખ, આ મારામારી બધું અટકી જતું હોય, સામે જવાથી પરણાઈ જવાતું હોય અને મગધ અને વૈશાલિનો સંબંધ બંધાતો હોય તો તેમાં શું ખોટું ? બીજાં ન ગયાં તો ન ગયાં—આપણે નવેસરથી.”

કેસરને તરત જવાબ ન સૂઝ્યો. તે સ્વજે તે પહેલાં તો યુદ્ધ દુંદુભિનો ઘેર અવાજ તેને કાને પડ્યો.

“નાનાં બા ! નાનાં બા !” તે બોલી. “કટક ચઢ્યું.”

“ક્યાં, કેસર! ક્યાં? કેાનું?”

“બા! ખબર નહિ. આપણું જ હશે ને.” બંને અટારીના ગોખમાં ગયાં. મહેલના યોગાનમાં હથિયારબંધ માણસો ભેળા થતા હતા.

પ્રકરણ ૨૫ મું

મગધસેના

સેનાના રાજાને ક્ષેમા નિશ્ચેષ્ટ થઈને રાજા બિમ્બિસારના હાથમાં પડી હતી ત્યારે પહેલી લાગણી તો રાજાના મનમાં મોટા ધ્રાસ્કાની હતી. આવેશના અતિશયને લીધે ક્ષેમાનું એકાએક અવસાન થયું એમ જ રાજાએ માની લીધું હતું.

રાજાને ક્ષેમા ઉપર અતિશય ક્રોધ આવ્યો. તેને તેના ઉપર અપાર પ્રીતિ હતી. પણ જે માણસ મહાભોગી હોય છે તે જ તેના હૃદયમાં પલટો થતાં મહાયોગી થઈ શકે છે. જ્યાં અત્યંત આસક્ત રાગ હોય છે ત્યાં જ ઉત્કટ વિરાગ પ્રભવે છે. એ ન્યાયે ક્ષેમામાં પરમમુગ્ધ રાજા બિમ્બિસારને એટલી ધૂણા ઉપજ કે તેણે નિશ્ચેષ્ટ ક્ષેમાના કલેવરને હડસેલી દૂર નાંખી તે ખંડમાંથી નીકળી જવાનું યોગ્ય ધાયું.

બહાર નીકળતાં તેણે બન્ધકને જોયો. તેને જોતાં રાક્ષસ બિમ્બિસાર માનવી બન્યો. ક્ષેમા ખરેખર મૃત્યુ પામી હોય અગર મૃત્યુને આરે જઈ ઉભી હોય તો તેને ઉપચાર થવા જોઈએ. અણુમાનીતી થયા છતાં પણ રાજરાણીનો એ અધિકાર છે એમ તેને સ્પષ્ટ થયું. તેણે બન્ધકને બોલાવ્યો અને કહ્યું: “બંધક! એકદમ જા. આર્થ જીવકને કહે કે મહાદેવી ક્ષેમા મૃત્તિચીત થઈ ગયાં છે. તેની કાયા નિશ્ચેષ્ટ થઈ ગઈ છે માટે ઉપચાર કરો. હું આંહિ છું.”

“ભણું, બાપુ!” બંધકે કહ્યું. “ભાણુભાને કે સુનન્દાબાને ખબર આપનો આવું?”

“ના, ના” મહારાજે કહ્યું. “આર્ય જીવકને જ તેડી લાવ. તેના આઘા પછી જરૂર હશે તે કરશું.”

બંધક ગયો. રાજ ક્ષેમાના ખંડમાં પાછો ફર્યો. ક્ષેમાનું નિશ્ચેષ્ટ કલેવર તેણે ફેંક્યું હતું તેમ જ પડ્યું હતું. રાજને પરતાવો થયો. શરમ આવી. તેણે તે કલેવરને પોતાના હાથમાં ડિંચક્યું અને ધીમેથી હીંચકા ઉપર સુવાડ્યું. પછી પડખે જ વીંઝણો નજરે પડ્યો. રાજએ તે લઈ લીધો અને તે મૃત્તિચિંત કલેવરને વાસર નાંખવા માંડ્યો.

ક્ષેમાદેવીને વડારણો પસંદ નહોતી. તે બંને ત્યાં સુધી એકાંત જ સેવતાં. બહાર જતાં ત્યારે રાજકુળના અંતઃપુરની પ્રથાને માન આપીને ત્રણ ચાર વડારણોને સાથે લઈ જતાં પણ તેમને પણ દૂર રાખતાં. પગે જતાં તો વડારણોને અળગાં ચલાવતાં. પાલખીમાં જતાં તો તેમને નોખી પાલખીમાં બેસારતાં. પોતાના આવાસમાં તો ભાગ્યે જ તેમને બોલાવતાં કે ટોળે મળવા દેતાં. વડારણો પોતે પોતાથી પરાણે પડતી તેની ખિદમતમાં રહેતી પણ કેટલીકવાર તો ક્ષેમાદેવી તેમને ધમકાવી કાઢતાં. પરિણામે આજે ક્ષેમાદેવીના આવાસપર એક પણ વડારણ નહોતી.

કેટલીય વાર સુધી રાજએ વીંઝણાથી ક્ષેમાને પવન ઢાળ્યા કર્યો. અંતે બંધકે આર્ય જીવકનું આગમન નિવેદન કર્યું, અને રાજ જીવકને લેવા સામે ગયો.

આર્ય જીવક મગધના દરબારના રાજવૈદ્ય હતા અને તે યુગના આર્યાવર્તના રત્નરૂપ ગણાતા હતા. બિમ્બિસારે વૈદરાજને નમન કર્યું અને જીવકે રાજને આશીર્વાદ આપ્યા. રાજ તેને ક્ષેમાના દેહ પાસે લઈ ગયો.

“આર્ય જીવક! મેં તેને કહ્યું. “ચાલો જલક્રમણ કરીએ અને તે આમ લાકડું થઈ પડ્યાં.” રાજએ વીતકની વાત કરી.

વૈદરાજે નાડ હાથમાં લીધી. થોડીવાર પછી કહ્યું. “રાજનૃ! યોગ-નિદ્રા છે. રોગ નથી. દેવીની ઇચ્છા થશે એટલે પોતાની મેળે જાગશે.”

રાજા આ સાંભળીને તો વધારે ક્રોધાયમાન થયો. બંધકને મોકલ્યા પછી તે ક્ષેમા પ્રત્યે ફરીથી પ્રેમાળ અને નરમ થવા માંડ્યો હતો. પણ આર્ય જીવકનું નિદાન સાંભળીને તો તેની ધૂણા વધી. તેણે વૈદરાજને ખંડની બહાર ખેંચ્યા અને પોતાના ખાનગી ખંડમાં તેને લઈ જઈ કહ્યું.

“વૈદરાજ ! આ તે કંઈ મનોદશા ? એક જુવાન રાજરાણીમાં, માનીતી કુલવધૂમાં, આસક્તપતિકા પત્નીમાં આ તે કંઈ જાતનો વિરાગ !”

“રાજા !” વૈદરાજે કહ્યું. “એ સમજવાથી તારે શું કામ છે ? તારે તો ફક્ત હવે એટલું જ સમજવાનું રહ્યું છે કે ક્ષેમાદેવી તારાં રહ્યાં નથી.”

રાજાએ દમ ખેંચ્યો અને આર્ય જીવકને વિદાય કર્યા. તે પછી તેણે ચોક્કસ નિર્ણયો કર્યા અને એ નિર્ણયોના પરિણામ રૂપે બનતા બનાવો આપણે પાછળનાં થોડાં પ્રકરણોમાં જોઈ ગયા છીએ.

બિમ્બિસારે તે દિવસથી ક્ષેમાનું નામ લેવાનું, તેને ઓરડે જવા-આવવાનું છોડી દીધું હતું. તેને એટકરાજની કુંવરીની હવે લગની લાગી. તેના અસલ ચિત્રપટ ઉપરથી પોતાના ખંડેખંડ માટે નકલો ઉતરાવી. પોતે જ્યાં જાય ત્યાં તે છખીને દૃષ્ટિગોચર કરી શકે તેટલા માટે તેના અંગપર રહી શકે તેવી પટ્ટિકાઓ પણ રચાવી અને રાતદિવસ તે એટક-દુહિતાનું મનન કરવા માંડ્યો.

તે તો છખીવાળા કુંવરીને જ ઓળખતો હતો. તેને સુજ્યેષ્ઠા અને ચિદ્વણા, બન્ને બેનો હતી તે પણ ખબર નહોતી. ચિદ્વણા તેને પરણવા તલપતી હતી તેનો તેને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહોતો.

અનાથપિંડિકને માયું કરવા મોકલ્યા પછી તે જવાબની આતુરતાથી રાહ જોતો હતો. તેને ખાત્રી જ હતી કે તેનું માયું સ્વીકારાશે. પરંતુ બીજા પ્રેમીઓ અથવા લમ્પ લાલચુઓ પેડે બિમ્બિસાર પાગલ બન્યો ન હતો. તે પોતે અત્યંત વિચક્ષણુ હતો અને કુંવર અભયકુમાર તેનાથી સવાયો વિચક્ષણુ હતો.

ચેટકરાજના કુલવટ વિષેના ખ્યાલો તે બન્નેને જાણીતા હતા. રાજમંત્રણામાં રાજ તથા કુંવર પ્રધાને એ ખ્યાલોથી ઉપસ્થિત થઇ શકે તેની બધી સંભાવનાઓનો વિચાર કર્યો હતો. ચેટકરાજના મૂલકમાં યુદ્ધ આરંભવા માટે તેમણે રાષ્ટ્રને તૈયાર કરવા માંડ્યો હતો.

દુકાળ દરમ્યાનમાં નજરે આવેલી રાષ્ટ્રવ્યવસ્થાની ખામીઓ દૂર કરવા બિંમ્બિસારે જે જે સ્વયનાઓ આપી હતી, તે સ્વયનાઓનો અમલ થઇ રહ્યો હતો. રાજ્યની શૂદ્ર જનતા ગણુ અનેક શ્રેણિઓમાં વ્યવસ્થિત થવા માંડી હતી. વિચારશીલ, સમર્થ ગણુમુખો અને શ્રેણિ-મુખો સમાજ પટમાંથી અનેરાં પુખ્તો માફક ઉપર ચઢી આવતા હતા અને ખીલતા હતા.

રાજમુદ્રાવાળા પણકો, ધાતુના ચોક્કસ વજન તથા હલકા ભેળનું પ્રમાણ સ્વયવતા કાન્ડોથી માપસરના કટકાઓથી વિનિમય અને વાણિજ્ય-વ્યવહાર બહુ સરળ અને કુશળ થઇ પડ્યા હતા.

એ પણકોને લીધે શૂદ્ર જનતાની અને ક્ષત્રિય વર્ણની યુવતાને અભયકુમારે યુદ્ધ માટે તૈયાર થવાની યોજના ઘડી કાઢી તેને તરત અમલમાં મૂકી.

સવાસો દોઢસો વરસ પછી મૈયર્ સમ્રાટ ચંદ્રગૃપ્તની રાષ્ટ્રસેના આખા ભારતવર્ષમાં જ નહિ, પણ જગતમાં પ્રખ્યાત થઇ. આજે ઇતિહાસો એ મૈયર્સેનાના કીર્તિગાન ગાય છે. આ સેનાનું બીજ બિંમ્બિસારે અને અભયકુમારે રોપ્યું.

દરેક સૈનિકને ધાતુકંડની ચોક્કસ સંખ્યા દર પક્ષની આપવાનું નિયત કરી શૂદ્ર અને ક્ષત્રિય જનતાના જીવાનોને રાષ્ટ્રે ધંધો શોધી આપ્યો. તેમનામાં તેજ અને અભિમાનની ભાવના જગૃત કરી. અને તેમને તેમના ગણુમુખો અને શ્રેણિમુખોની આજ્ઞા નીચે જે ચેટકરાજ મગધનરેશનું માથું નકારે તો યુદ્ધે ચઢવા માટે તૈયાર રાખ્યા.

ચેટકરાજને મગધરાષ્ટ્રની આ નવી પ્રવૃત્તિઓ અને રચનાની ખબર નહોતી. પણ કંધક આ બધું બરોબર જાણતો હતો. તેને

માહિતી હતી કે જે વખતે માગાના નકારની વાત રાજને નિવેદન થાય તે વખતે જ સૂચના મળતાં મગધસેના વિદેહના સીમાડામાં દાખલ થશે.

મહારાજ બિમ્બિસાર તથા કુંવર અભયકુમાર પણ સીમાડા ઉપર જ છાવણી લઈ પડ્યા હતા.

કંધકની સાંઢણી સૂર્યાસ્ત આડો દોઢ પ્રહર રહ્યા હતા તે વખતે મગધનરેશના તંબુ પાસે આવી પહોંચી.

પ્રકરણ ૨૬ મું

રાજનું પાપ

કંધક સાંઢણી પરથી નીચે ઉતરીને પરખાર્યો કુંવર અભયકુમાર પાસે ગયો. “ભાણુભા !” તેણે કહ્યું “ચેટકરાજે માગું નકાર્યું” છે. કહે છે કે અમે તો હૈડય. એ વાનિઓને અમે અમારી દીકરી ન આપીએ.”

અભયકુમાર તકિયે અઢેલીને પડ્યો હતો તે સફળો બેઠો થઈ ગયો. “એમ છે મામા ? ભૂલ તો થતી નથી ને ?”

“ના, ભાણુભા ! હું બધું નક્કો કરીને આવ્યો ને. શેઠને પણ તૈયાર કરીને આવ્યો છું.”

“મહારાજને વાત કહી ?” મંત્રીએ પૂછ્યું.

“ના, ભાણુભા !”

“મામા ! જાઓ. વાત કરો.”

કંધક બિમ્બિસાર પાસે ચાલ્યો. મહારાજ તો તંબુમાં આમ તેમ લટાર મારતા હતા. બંને દીવાલની બાજુ પર ચેટકદુહિતાનાં ચિત્ર—ફલકો પડ્યાં હતાં.

“સિંહ કે શિયાળ ?” કંધકને જોતાં જ વંદન કે અભિવાદનની પરવાહ કર્યા વિના મહારાજ બોલી ઉઠ્યા.

“સિંહ, બાપુ ! લડાઈનાં દુંદુભી વજડાવો. ચેટકરાળે આપનું હડહડતું અપમાન કયું છે.”

“મારું અપમાન ? કયું રીતે ? માગું નકારીતે ?” બિમ્બિસારે પૂછ્યું.

“બાપુ ! માગું નકારતું હોય તો નકારે. એમાં કંઈ નહીં. એ તો કાંડાં અને બહાવડાના બગની વાત છે. પણ આપને હલકા કહીતે.”

“કયી રીતે ? હું હલકા ?”

“બાપુ ! આપ હૈડય તો નહિ ને. ગમે એટલા મોટા થાઓ પણ બાપુ ! આપ વાજિ તે વાજિજ.”

“તેમાં શું ?”

“હૈડયની દીકરી લેતાં પહેલાં તો નવી માને કૂખે અવતરવું પડે, બાપુ !” કંધકે કહ્યું.

“શું ?” બિમ્બિસારનો સાદ ફાટી ગયો. “મંત્રીજી ! કુંવર !” તેણે સાદ પાડ્યો.

સાદ સાંભળતાં જ અભયકુમાર પોતાના તંબુમાંથી આવ્યો. તે હાથ જોડીને ઉભો રહ્યો. “કુંવર ! મગધસેનાને ચઢાવો. આજે સંધ્યાકાળ ચતાં વિદેહનો સીમાડો હાથ કરે અને રૂંધે.”

“મહારાજની આજ્ઞા.” કુંવરે કહ્યું. તે બહાર ગયો, અને તે પ્રમાણેની સૂચનાઓ આપી. પછી પાછો આવ્યો.

“પિતાજી, મહારાજ !” તેણે આજ્ઞાવપૂર્વક કહ્યું.

“કેમ ? શું છે ?” મહારાજ બિમ્બિસારે પૂછ્યું.

“પિતાજી ! આપને ચેટકદુહિતાનું જ શું કામ છે ? આપને અનાથ-પિંડિક અને બીજા શેડીયાઓ રૂપરૂપના અવતાર જેવી કન્યા આપશે.” અભયકુમાર બોલ્યો.

“છોકરા ! જા. બિમ્બિસાર ક્ષેમાના સ્થાન ઉપર જો ડોહતે સ્થાપશે તો તે ચેટકદુહિતાને જ. નહિતર તે ફના થશે અને મગધને તથા વિદેહને ફના કરશે.”

અભયકુમાર ચૂપ રહ્યો. મિમ્મિસાર જરા ઠંડો પડ્યો. “જાઓ, કુંવર ! હવે તમે રાજ સંભાળો. રાષ્ટ્રનું રક્ષણ અને વ્યવસ્થા કરો. હું સમરાંગણ સંભાળીશ. મને તમારા બ્રાહ્મણો, જતિઓ અને મુનિઓની સલાહો કરતાં સમરાંગણ વધારે શોભાવશે.”

દૂર અંતરિક્ષમાં જાણે ક્ષેમા કહેતી હોય ને એવો સ્વર મિમ્મિસારને કાને પડ્યો. “રાજજી ! કાયામાં લોભાયા છો ? તેટલા માટે રાષ્ટ્રોનો સંહાર ?”

“કાયામાં લાવણ્યની સમૃદ્ધિ, રૂપનો શણગાર ભર્યાં છે તે આત્માની શુદ્ધતા, બુદ્ધિના જ્ઞાન, સ્મૃતિની ચપળતા જેટલાં જ મૂલ્યવાંતાં છે. હું એ સમૃદ્ધિ અને એ શણગારને રાજગૃહમાં ભરીશ.” રાજાએ પડઘો પાડ્યો.

ક્ષેમાનો સ્વર અંતરિક્ષમાં ઓગળી ગયો. પણ ભગવાન શાક્યમુનિનો સ્વર તો અભયકુમારે તથા કંધકે પણ ગેજમાંથી ગુંજતો ગર્જતો સાંભળ્યો.

“વેલ્લુવનના સમર્પણ સમયે, રાજન ! અહિંસા અને પંથનાં, ધર્મનાં અને નિયમનાં પણ લીધાં હતાં. સંભાર એ પલુને. કાયાનાં લાવણ્ય, કબેવરના ઘાટ, એ આત્માનાં આચ્છાદન, બુદ્ધિના સંભ્રમ, પૂર્વાપરની સ્મૃતિનો સંમોહ છે.”

અને મિમ્મિસાર ભ્રમકયો.

“મારું રાજ્ય, મારું રાષ્ટ્ર સંસારની સમૃદ્ધિથી શોભશે. રાજની રાજવિભૂતિ હીરામાણિક, હાથીધોડા, નોકરચાકર, સ્ત્રી સંબંધીમાં સમાયેલી છે. વૈશાલિ અને મગધ એક રાષ્ટ્ર થશે તો ભરતખંડને શોભાવશે.”

શાક્યમુનિનો સ્વર ફરી ન સંભળાયો. ગેજની આ ચેતવણીઓ ક્યાંથી આવતી હતી ? અભયકુમાર શાંત રીતે એ વિચારી રહ્યો હતો. અને તેના વિચારો પૂરા થાય તે પહેલાં તો અંતરિક્ષનાં તત્ત્વો ઘેરાવા લાગ્યાં. તેમાંથી માનવપ્રતિમા ઘડાઈ અને તે પ્રતિમાનાં તેજો-બારમાં તપથી કૃષ્ટ શરીરવાળા મહાવીરસ્વામીનાં દર્શન થયાં. તેણે આદર્શ નયનથી કહ્યું. “મિમ્મિસાર ! હિંસા કરી રહ્યો છે હો. પણ તે

વિના તું નરકનિવાસી ક્યાંથી થા ? અને નરકાશિથી દાઝી સંશુદ્ધ ન થા તો આવતી ઉત્સર્પિણીનો તીર્થ કર પણ તું ક્યાંથી થા ? તેં ઉપજવેલી શ્રેણીઓ તારા શાપસમાન છે અને એ શાપમાં તારો ઉત્કર્ષ પણ છે.”

રૂપ અદશ્ય થયું. મિમ્મિસારની હઠ એવી ને એવી રહી. “માનવી ધારે છે તે કરે છે. અત્યારે મેં ધાર્યું છે કે ચેટકરાજને અને વિદેહને ડારવા.” તે તંબુની બહાર નીકળ્યો. તેજ વખતે અભયકુમારે આંહિ આવતાં પહેલાં આપેલી આજ્ઞા પ્રમાણે ઢોલ ધ્રસુક્યો. સેના ચ્હડી. વિદેહનો સીમાડો તો ખેતરવા પણ નહોતો. બળતી સાંઢીની, ભેરીની, શિંગીની સ્વચનાઓ અપાતી ચાલી. સ્વર્ણસ્ત થતાં તો મગધના કટકે વિદેહની સીમા બાંધી લીધી. તેનાં નાકાંઓ ફંધી દીધાં. અસાવધાન ચેટકરાજના નાકેદારો નાકાપર હણાયા. કેટલાક ન્હાસો છૂટયા.

સ્વર્ણસ્ત થયો અને ભવ્ય લાતહિંગજોક સંધ્યા જામી. કટકની કૂચકદમથી ભડકેલું બ્હીનેલું એક હરણિયાનું ટોળું આગળ નાહું. રાજા હવે ઘોડે ચ્હડી, કટકને મોખરે દોડતો હતો. ટોળું જે દિશામાં ભાગ્યું તે દિશા તેને જવાની હતી. કટક સહિત તે તેની પછવાડે પડ્યો. વૈશાલિના રસ્તાપરનાં ગામડાંઓ રાતોરાત અચાનક છાપો મારી સર કરવાનો તેનો ધરાદો હતો.

હરણિયાનું ટોળું આગળ દોડતું જ ગયું. રાજા કટક સાથે પાછળ ધસતો ગયો. હજી મ્હોંસૂઝણું હતું. રાજાના મનમાં એકાએક તરંગ ચ્હડી આવ્યો. તેણે ચાપ ઉપર બાણ ચ્હડાવ્યું અને તાકીને ટોળામાં ફેંક્યું. એક હરણું વીંધાયું અને ગુલાંટ ખાઈને નીચે પડ્યું. રાજાએ તેને બીજું બાણ માર્યું. હરણું નિશ્ચેષ્ટ થઈ ગયું અને મરણ પામ્યું. તે તેની પાસે ગયો. પાછળ કંધક અને બીજા સૈનિકો ગયા.

“બાપુ ! આ તો હરણી છે અને વળી ગાબણી.”

રાજાને મૃગયા અને યુદ્ધ બંનેનો મદ ચ્હડ્યો હતો, તે રાહ જોવાને તૈયાર નહોતો. “બચ્ચાને પણ મારી નાખો.” તેણે ત્રાડ પાડી.

“વિદેહ હરણાનાં બચ્ચાંની સંભાળ રાખતાં રાખતાં ન લેવાય.” કહી બાળઓ કંઈ કરે તે પહેલાં તેણે મરી ગયેલી હરિણીના ગર્ભમાં ત્રીજું તીર માયું અને પોતે જ તે શિકારને ઉપાડી, જીન ઉપર નાંખી ફરી કટકને મોખરે થયો.

કટકમાં ઘણાંએને એમ લાગ્યું કે રાજાએ પાપ કર્યું હતું અને એ પાપ અઘોર હતું, પણ યુદ્ધ એ તો જીતારનો પણ જીતાર છે. તેમાં રંધાયેલી બુદ્ધિ આકુલ્યવળું, સારંનરસું, સીધુંત્રાંસું કશું પારખી શકતી નથી. રાજા કટકને આગળ ને આગળ લઈ જતો ગયો.

પ્રકરણ ૨૭ મું

જાણે જીવનમુક્તિ

૨૭ ક્ષેમાદેવીએ પોતાના નિર્ણયો તો કરી લીધા જ હતા. તે નિર્ણયો અમલમાં મૂકવાની ફકત તે રાહ જોતાં હતાં. અનુકૂળ સમયે રાજામહેલ છોડી મૃગદાવ અરણ્યમાં શાકયાશ્રમમાં શાંતિ શોધવાનું તેણે નક્કી કર્યું હતું.

રાજાએ તો તેમને સાવ ત્યજી દીધાં. તે તો તેની તબિયતના સમાચાર પણ ન પૂછાવતો, તેના આવાસની નજીક પણ ન ફરકતો. ક્ષેમાદેવીને તે વિષે મનમાં કંઈ નહોતું. તે ઉદાસીનતા સેવતાં હતાં. તત્ત્વચિંતનમાં, માર્ગપ્રવાસમાં તે મશગુલ રહેતાં હતાં.

તેને ખબર પડી કે રાજાએ ચેટકદુહિતાના હાથ માટે માયું મોકલ્યું છે. તેને એમ પણ જાણવામાં આવ્યું કે જો તેનું માયું નહિ મંજૂર રહે તો ત્રિશિસાર મગધકટકને વિદેહ ઉપર વગરવિલંબે ચઢાવશે. ચેટકનું કુલાભિમાન તો જગજાહેર હતું. ક્ષેમાદેવી પણ જાણતાં હતાં કે વિદેહરાજા કાષ્ઠ રીતે મગધનરેશનું માયું સ્વીકારે તેમ નહોતો.

તેણે હિંસા અટકાવવા ઘણી ઇચ્છા કરી. ભગવાન સિદ્ધાર્થને વચમાં પડવા પ્રાર્થના કરી. પોતે અને તેટલી માનસિક શક્તિ અજમાવી, પણ અગ્નિસાર અત્યંત હઠીલો હતો. ક્ષેમા સમજી ગઈ કે અગ્નિસારનો નિર્ણય નિવારી શકાય તેમ નથી. કદાચ જગતની પ્રગતિ માટે અત્યારના બનાવો અનિવાર્ય હોય. જે સાંજે મગધનું લશ્કર વિદેહના સીમાડાને બાંધી રહ્યું હતું તેજ વખતે સંધ્યાકાળે ક્ષેમાને સૂઝ્યું કે હવે મગધરાજના મહેલમાં રહેવું એ પોતાને માટે પાપ છે. જાણે તેનામાં નવું ચેતન રેડાયું હોય; કોઈ નવી શક્તિ તેને પ્રેરતી હોય, તેમ તે મન દઢ કરીને ઉઠી; રાજકુળનું અંબેર ઉતાર્યું, પેટીમાં તૈયાર રાખેલો ભગવો અંચળો તેણે ધારણ કર્યો. હાથનાં કંકણ તથા અંગનાં આભૂષણો ઉતારી નાંખ્યાં. કપાળમાંથી ચાંદલો ભૂંસી નાંખ્યો. ઝેરકાયલાનું બિક્ષાપાત્ર તથા એક તુંબડાનો લોટકો હાથમાં લઈ લીધો અને મહેલને છેલ્લા નમસ્કાર કરી તે બહાર ચાલી નીકળી.

મહેલના યોગાનમાં તો ટોચ પણ નહોતું, પણ દોઢી વટાવતાં તેને દરવાનોએ અટકાવી. “રાણીજી !” એક દરવાને કહ્યું: “આપ પાછાં વળો. રાજાજીનો હુકમ છે કે આપને બહાર જવા ન દેવાં.”

આ દરવાન કુબડો અને ઠીંગણો હતો. તે વિવેકથી બોલતો હતો, પણ તેના વિવેકમાં મક્કમપણું હતું.

“કાણુ છો તમે? મને અટકાવવાનો તમને શો અધિકાર?” ક્ષેમાએ તેને પૂછ્યું.

“બા ! માફ નામ બંધક. રાજાજીનો આપ્યો અધિકાર હું ભોગવું છું. હું તો કાણુ માત્ર, બા?” દરવાને કહ્યું.

“રાજાજીનો અધિકાર હું સ્વીકારતી નથી. મેં તેનો ત્યાગ કર્યો છે.” ક્ષેમાએ જવાબ આપ્યો.

“બા ! તમે ત્યાગ કર્યો છે તે સાચું છે, પણ રાજાજીએ પોતાના અધિકારનો ત્યાગ કર્યો નથી અને તેમણે મને તેવું જણાવ્યું નથી.

હું તો બાપુનો નોકર. મને બાપુ કહેતા ગયા છે: “ક્ષેમા દેવીને મહેલખારાં જવા દેવાં નહિ,” એ અધિકારથી હું આપને અટકાવીશ.” બંધકે ખુલાસો કર્યો.

ક્ષેમાને બંધકની વિટંબણા ખરી લાગી. તે અટકી. “બંધક, તમે મને જવા દો. રાજાજી જો તમને ગુન્હેગાર ગણશે તો હું જ્યાં હોયશ ત્યાંથી પાછી આવીશ.”

“ના, બા.” બંધકે વિચાર કર્યા વિના જ કહ્યું: “રાજાજીએ મને આપની સાથે કરી વિષ્ટિ કે શરત કરવાનું કહ્યું નથી. હું આપને જવા નહિ દઉં. આપ મને મારીને, મૃત્તિચિત કરીને, છેતરીને, મારા ઉપરવટ થઈને પધારો.”

“હું તમને આજ્ઞા કરું છું કે, મને જવા દો.”

“બા! આપ આજ્ઞા કરો ક્યારે કે આપ રાજરાણી છો એવું સ્વીકારો ત્યારે. જો આપે રાજાજીના અધિકારનો ત્યાગ કર્યો હોય તો પછી આપની આણુ ન ચાલે. આપ રાજરાણી ન રહ્યાં.”

બંધકનો શબ્દશબ્દ સાચો હતો. રાજાની ગેરહાજરીમાં મહેલ છોડી ચાલ્યા જવું હોય તો તેનો કોઈ પણ બીજો રસ્તો કાઢવો જોઈએ. બંધકની દોઢીનો બંધ તોડાવાય તેવું કંઈ પણ ક્ષેમાને સ્વપ્નનું નહિ, તે પાછી ફરી, પોતાના ખંડમાં જઈને નીચે ભોંયપર બેસી ગઈ અને ધ્યાન ધરવા માંડી.

મધરાત ઉપર દોઢેક પ્રહર થયો હશે તેટલામાં કુંવર અભયકુમાર રાજગૃહમાં આવી પહોંચ્યા. રાજા કટક સાથે ચઢ્યો હતો. રાષ્ટ્રરક્ષા તથા વ્યવસ્થાનો બાર અભયકુમાર પર આવ્યો હતો અને તે રાજધાનીમાં વેળાસર દાખલ થયો હતો. રંગમહેલની દોઢી પાસેથી પસાર થતાં બંધકે તેને રોક્યો. “ભાણુભા! આણુ માગું છું.”

કુંવરે રસાવાને અટકાવ્યો. તેણે બંધકને ઓળખ્યો. “કેમ, મામા, અત્યારે?” તેણે પૂછ્યું.

“ભાણુભા ! ક્ષેમાન્ના વેરાગણનો વેશ ધરી મહેલ ત્યજવા માગે છે.”
બંધકે કહ્યું.

“પિતાજીનો હુકમ શો છે ?” તેણે પૂછ્યું.

“ભાણુભા ! તેને મહેલ ન છોડવા દેવાનો.”

“તો મામા, હું તે ફેરવી ન શકું.” અભયકુમારે કહ્યું.

“ભણું ભાણુભા.” કહી બંધકે દોઢી દરવાજાનો પહેરો ચાતુ રાખ્યો.

અભયકુમાર રસાલા સાથે આગળ ચાલ્યો. થોડે દૂર જઈ તેણે રસાલાને નગરરક્ષા માટે ગોઠવી યોગ્ય હુકમો આપી રજા લીધી. પોતે હવે એકલો પડ્યો એટલે પાછો ફરી ત્રાંસો ફંટાઈ રંગમહેલના પછવાડેના ભાગ ઉપર આવીને ઉભો.

મહેલની એક બારીએ વળ દીધેલાં અને વચમાંથી ગાંઠ વાળેલાં રેશમી અંબરોનું દોરકું લટકી રહ્યું હતું. અભયકુમાર ત્યાં ગયો. તેણે માટીમાં સુંદર નાનૂક પગ છપાયેલા જોયા. તે પગ સીધા રસ્તો ઉતરીને નદીના તટપર જતા હતા. નદીની રેતી પર શયને એ પગ પાણીમાં વિલય પામ્યા.

ક્ષેમાદેવીએ રજના અધિકારને હવે બધી રીતે ત્યાગ્યો હતો. તેણે જ્યારે જોયું કે બંધક તેને જવા દે તેમ નથી અને તેનાથી તેને જવા દેવાય તેમ પણ નથી ત્યારે તેણે કાયદો પોતાના હાથમાં લીધો. કુંવર અભયકુમાર આ બરોબર સમજી શક્યો.

તેણે પોતાના પગલાં પાછાં વાળ્યાં. ઘેર જઈ થોડા પ્રાણાયામ કરી થાક ઉતારી એક માણસને બંધકને બોલાવી લાવવા મોકલ્યો અને તે આવ્યા વિના ન રહે તેટલા સારૂ કહેવડાવ્યું કે, ક્ષેમાદેવી ઉપર ચોક્કી રાખવાની ફરજમાંથી તેને છૂટા કરવામાં આવ્યો છે.

બંધક આવ્યો એટલે તેને એક ભોજપત્ર લખી સુપ્રત કયું.
“મામા ! આ ભોજપત્ર જ્યાં મહારાજ હોય ત્યાં તેના જ હાથમાં આપજો. જાઓ. તમે ઘેર જઈ સ્વસ્થ થઈ આવો. હું તેટલામાં સંતોષીની ગોઠવણ કરું છું.”

અંધક ગયો. ક્ષેમા ખરેખર મહેત્ર છોડી ચાલી ગઈ હતી. નદી ઉપરની ટોચ પર પનાઈમાં તે ચાલી ગઈ હોવી જોઈએ. તેણે જળ-શયન કર્યું હોય એમ અભયકુમાર માની શકતો નહોતો. તેણે ગુહ-ગણના જે ગણકોને બોલાવી મંગાવ્યા.

ગણકો આવે તે પહેલાં તો અંધક તૈયાર થઈને આવી પહોંચ્યો. તેને વિદાય કર્યો તેટલામાં ગુહગણકો આવી પહોંચ્યા. અભયકુમારે તેમને કહ્યું.

“નદી ઉપર પનાઈમાં આજે એક શ્રમણિકા સવારમાં પ્રાસાદ ઘાટ પરથી રવાના થઈ છે. તે ક્યાં ગઈ છે, ક્યાં ઉતરી છે, શું કરી રહી છે તેના વાવડની રાજ્યને જરૂર છે. ક્યારે આપશે ?”

“મહારાજ ! કાંઈ નિશાની !” ગણકોએ પૂછ્યું.

“ના, કશી જ નહિ.”

“ખુદ સાફ. મધ્યાહ્ન ઉપર દિવસ એક વાંસ નીચે ઉતરે તેટલા સુધીમાં ખરેખર લાવશું.”

ગણકોને રજા મળી. પછી કુંવર મંત્રીશ્વર રાતનો ઉજાગરો હતો તેથી થોડો આરામ લેવા ગયા.

ક્ષેમા ખરેખર પનાઈમાં જ હતી. તે આનંદમસ્ત હતી. તેને અત્યારથી જ જીવનમુક્તિ મળ્યા જેટલો સંતોષ થયો હતો. સવારના સાંન્ય તાપમાં તેણે દૂર જતા રાજગૃહનગર તરફ જોયું અને સંતોષપૂર્વક આઝાદીનો દાવો ઉજાવવાસ જોયો.

પ્રકરણ ૨૮ સું

દૂધ

મ ગધરાજના કટકે વૈશાલિની સીમાપર ફેર વરસાવ્યો. ચેટકરાજ યુદ્ધ માટે મુદ્દલ તૈયાર નહોતા એટલે શત્રુદળને આગળ વધવામાં કોઈ જાતનું વિઘ્ન ન નડ્યું. રાત દોઢ પહોર ગઈ ત્યારે સીમાડાનાં ગામની સાંઢણી વૈશાલિ નગરમાં પહોંચી અને રાજમંત્રીને મગવનું કટક ચઢી આવ્યાના ખબર આપ્યા.

મંત્રીએ ચેટકરાજને ખબર આપવામાં વાર લગાડી નહિ. ચેટકરાજે મહેલના યોગાનમાં મધ્યમાં હમેશાં પડ્યો રહેતો ડંકો વગડાવ્યો. અને અચાનક યુદ્ધ આરંભ થવાની ક્ષત્રિયોને ચેતવણી આપી.

કથા કથાને ઠેકાણે રહી, વાગુ વાગુને ઠેકાણે રહ્યાં, સંગીત અને વિલાસ સંગીત વિલાસને ઠેકાણે રહ્યાં. ક્ષત્રિયવર્ણુ આખો ય ધરખાર તણ, શસ્ત્રસજ્જ થઈ, ઘોડે બેસી રાજમહેલનાં યોગાનમાં જવા માંડ્યો. વૈશાલિના દરવાજાએ બંધ થયા અને તેને ભોગળો વસાઈ. ચેટકર જે યુદ્ધપરિપદ બોલાવી.

પરંતુ ચેટકરાજના દળમાં મગધ જેવી વ્યવસ્થા ન હતી, નવીન સેનાબૃહત્તું ખમીર ન હતું, નિયમિત વેતનનો ઉત્સાહ નહોતો. ચેટકરાજનું દળ એટલે નાના મોટા માંડલિકો, પટ્ટાવતો, સામંતો, પસાયતાઓનો શંભુમેળો.

તો પણ લગભગ એક હજાર માણસોને ચેટકરાજે તાપડતોજ હથિયાર બંધ કરી ઘોડે બેસાડી દુશ્મનને રસ્તામાં, રાજધાનીથી છેટે જ ખાળી રાખવાને અને દરમ્યાનમાં સામનો અથવા તો બચાવ કરવાને વખત મેળવવાને મોકલી આપ્યા.

એ સેનાને રવાના કર્યા પછી તે યુદ્ધપરિપદ મળી હતી ત્યાં ગયા. ચેટકરાજના કાકાના પુત્ર પ્રસેનજીતે ત્યાં જણાવ્યું. “મહારાજ ! આપણે યુદ્ધ નહિ કરી શકીએ. સંધિ કરો. સુજ્યેશનો હાથ બિચ્છિસારને સોંપો.”

એટકરાજે પ્રસેનજીતને ધૂતકારી કાઢ્યો. લડનાં મરવાનું, રણમાં ખપી જવાનું પોતે વ્રત લીધું છે એવું જાહેર કર્યું. હૈહય કુળની કન્યા વાંજિને આપવા કરતાં તો એ કન્યાને દૂધપીતી કરવી વધારે સારી, એવા સિદ્ધાંતનું ભવ્ય અને તેજસ્વી ભાષામાં તેમણે સમર્થન પણ કર્યું.

યુદ્ધપરિપક્વના સલાસદોષે રાજાનો નિર્ણય યુદ્ધ આપવાનો જ છે એવું જોઈ લીધું એટલે તેઓ વિચાર કરવા માંડ્યા, કે દુશ્મનની સામે રણમેદાનમાં જવું કે શહેર ગામડાંઓમાં ભરાઈ બેસવું.

હિન્દુસ્તાનનાં નગરો કે ગામડાં, બધાની અસહયી એવી રચના છે કે તે લાંબો ઘેરો સહન કરી શકે. ઘેર ઘેર ટાંકાં, વરસનું મોસમી અનાજ ભરી લેવાની રીત અને ગામોગામ મજબૂત કાઠા અને ગઢ, એ શત્રુદળોને વરસ વરસ દિવસ સુધી અટકાવવાનો સાબીતકદમ ધલાજ છે.

વૈશાલિના સ્થાનીયે નિવેદન કર્યું કે, શહેરમાં ચાળીસ દિવસ ચાલે તેટલું અનાજ છે. ગામડે ગામડાં મગધરાજને શરણ થઈ જાય પણ જો વૈશાલિ તેને ચાળીસ દિવસ દરવાજા બહાર રોકી રાખે તો તે થાકી જાય.

મગધના કટક વિષે કમનસીમે કાંઈને કશી માહિતી નહોતી. અભયકુમાર અને બિમ્બિસારે એવી શાંતિ, ચૂપકી અને છૂપગીથી નવા કટકની વ્યવસ્થા કરી હતી કે, તેને માટે કાંઈ પણ કર્મચારી ચોક્કસ ખબર આપી ન શક્યો.

અંતે યુદ્ધપરિપક્વે જ્યાં ભેટો થાય ત્યાંસુધી સામા જવાનો નિર્ણય કર્યો. જો શત્રુ મજબૂત હોય અને દાખે તો દબાઈને પાછા હઠવાનું અને શહેરમાં ભરાવાનું ઠરાવ્યું. રસ્તો ફેરમાં કાઢી પછવાડેથી આવી નગરમાં શત્રુદળ દાખલ ન થઈ જાય, તેટલા માટે દરવાજા આજથી જ બંધ રાખવા, પ્રવેશનિષ્ક્રમણના પરવાના કાઢવા અને કાઠા તથા ગઢની ચોકી શરૂ કરી દેવાનું ઠરાવી પરિપક્વ છૂટી પડી.

ચેટકરાજે રણમેદાનના દગની સરદારી લીધી. તે રાણીને કેટલીક જરૂરી સ્વયનાઓ આપવા અને તેની વિદાય લેવા અંતઃપુરમાં ગયા. રાણી હંસગતિકા તેનો વડારણો સાથે યોગાનમાં ટોળે વળતા હથિયાર બંધ ક્ષત્રિય જીવાનેને અવલોકતાં હતાં. પતિનાં દર્શન થતાં જ તે તેના તરફ આવ્યાં.

“રાણી !” ચેટકરાજે કહ્યું: “હું રણે ચઢ્યું છું. તમે અહીં જ રહેજો. જો પડું તો તમે જ વહિવટ ચલાવજો અને સુજ્યેષ્ઠાને મારી ગાદી ઉપર સ્થાપજો. ગમે તેમ થાય પણ મગધરાજના હાથમાં મારી એક પણ દીકરી જવા દેશો માં. એવો વખત આવે તો તેની હત્યા કરતાં ડરશો માં.”

રાણીની આંખોમાં આંસુ આવ્યાં: “મહારાજ ! જાઓ, ખુશીથી જાઓ. વિજયી થઈ, મગધરાજને નસિહત આપીને વહેલા આવજો. અહીંની ચિન્તા ન કરશો.”

તે ગળગળી થઈ ગઈ. વડારણો દંપતીને અવકાશ આપવા આઘીપાઘી થઈ ગઈ. આઘેડ દંપતી પણ એકબીજાના ભુજપાશમાં ભીડાયાં: “કુંવરીઓ ક્યાં છે ?”

હંસગતિકાએ કુંવરીઓને બોલાવવા વડારણને મોકલી. અને કુંવરીઓ અને કેસર આવ્યાં. સુજ્યેષ્ઠા ગ્લાનિથી દબાઈ ગયેલી લાગતી હતી. ચિશ્લણા ઉત્સાહયુક્ત લાગતી હતી.

“દીકરી સુજ્યેષ્ઠા !” ચેટકરાજે કહ્યું: “દીકરી ચિશ્લણા, મગધરાજ ગિરિખિસારે વિદેહરાષ્ટ્ર ઉપર વગર જોઈતો, વગર નોતર્યો અત્યાચાર આદર્યો છે. હું લડવા જાઉં છું. તમે તમારાં માતાજી કહે તે પ્રમાણે કરજો અને મારા નામને, સંવૃજની-લિચ્છવિ જાતિને, હૈહય કૂળને કલંક ન લગાડશો.”

તેનું પોતાનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું. સુજ્યેષ્ઠા કંઈક બોલવા જતી હતી, પણ સંવૃજની-લિચ્છવિનું હૈહય કૂળ આગળ આવ્યું એટલે બોલતી બંધ થઈ ગઈ. ચિશ્લણા તો પોતાના અંગત ઉત્સાહમાં તદ્દન નસીર બની હતી.

ચેટકરાજ ચાલ્યા ગયા. વધારે વખત ગળાય તેમ નહોતું. હરપળે મમ્મનાં દળ વિદેહરાષ્ટ્રની ભૂમિ ઉપર આક્રમણ કરતાં કરતાં નજીક આવતાં હતાં.

મહારાજના ગયા પછી હંસગતિકાએ કુંવરીઓને કહ્યું: “જે, સુજ્યેષ્ઠા ! આ લડાઈ તારે માટે થાય છે. અશીણ ઘોળા પીજે, પણ બંભાસારના હાથમાં હાથ ન મેળવતી.”

ચિલ્લણને તેણે કહ્યું: “દીકરી ચિલ્લણા ! તારી બેનનું હરણ કરવા કોઈ આવે ને તો તેને પહેલો વખ્યનો પ્યાલો તું પાજે. સાઈં છે કે નને કોઈ માગતું નથી. તને કોઈ માગવા આવશે તે પહેલાં તો હું તને રાતોચટક દૂધનો પ્યાલો ઘોળા આપીશ.”

તેણે કુંવરીઓને વિદાય કરી. તે પછી પોતાની વડી વડારણને બોલાવીને અશીણનો કટોરો તૈયાર કરાવ્યો. “માયા ! જા, આ મોટાં કુંવરીને આપ. વખત આવે તો પીવાનો છે અને સારાં વાનાં થાય તો ઘોળા નાંખવાનો છે. કહેજે કે ચેતવશું.”

વડારણ કટોરો લઈને કુંવરીઓને ઓરડે ગઈ. સુજ્યેષ્ઠા સુધ ગઈ હતી, પણ ચિલ્લણા અને કેસર બેઠાં હતાં. વડારણે તેને કટોરો આપ્યો.

“બા ! રાણીજીએ વખ્ય મોકલ્યું છે. કુળને હાણ પહોંચાડતાં પહેલાં આએ આણ મોકલી છે કે આ વખ્ય ઘોળાને પી જાજો.”

“કોણ ? હું, માયા ?” ચિલ્લણાએ પૂછ્યું.

“નાનાં બા ! તમને તો પૂછે છે કે કોણ ? એ તો મોટાં પુણ્ય કર્યાં હોય તેને આમ વખ્ય પીવાનો અવસર આવે. બા ! તમને તો સાઈં સીધું કંઠાણું સાંપડશે ને સુખી થશે, પણ વાંદવંચાની વહિમં નમાઈ નામ નહિ લખાય !” કહીને વડારણ કટોરો મૂકી ચાલી ગઈ.

“કેસર ! આ કટોરો પી જાઉં ?” ચિલ્લણાએ કહ્યું.

“બા ! શા માટે ?”

“કુલવટ સાચવવા.”

“બા ! કુલવટ ને બુળવટ; જ્યાં મનમાન્યું ત્યાં પરણવું. મનનો માટી ન હોય તો પરણવું શા કામનું ?”

“પણ મેં તો મગધરાજને મનમાં પતિ માન્યા છે. કદાચને તે પરણે તો મોટાં બાને પરણે. મને તો કાંઈ ગણતું નથી. બીજાને તો મેં ભાઈબાપ માન્યા છે. બીજાને પરણવા વખત આવે તેના કરતાં આ કટોરો ઘોળી પીવો શો બોટો ?” ચિલ્લણાએ કહ્યું.

“બા ! ધીરજ રાખો. મગધરાજ જીતશે તો પછી સુબ્યેઠાબા ના પાડશે કે દૂધ પીશે. તે વખતે તમારો વારો આવશે. એ હારશે તો તમારો મોહ તેના ઉપરથી ઉતરી જશે. હારેલા રાજાને કાંઈએ વરમાળ પહેરાવી છે ?”

બાળકોના તમામ હૃદો માટે અકસીર દવા

બાલસાથી

નડીયાદના વૈદ્ય જગન્નાથજીની બનાવેલી

બાળકને વરાધ, રતવા, ઝાડો, લીલા ઝાડા, ઉટાંટીયું, તાવ, સસણી, ખાંસી, મરડો પેટનું ચડવું, તાણ, આંચકી, દાંત આવતી વખતની પીડા, વીગેરે ખાત્રીબંધ મટાડે છે. ફક્ત એકજ ડબ્બી ખરીદી ખાત્રી કરો. એક ડબ્બી બાળકને એક વર્ષ સુધી ચાલે છે. કીં. ડબ્બી ૧ નો રૂ. ૧

ત્રણ ડબ્બી મંગાવનારને પેકીંગ પોસ્ટેજ માફ.

બધા ગાંધી સ્ટોર્સ તેમજ દવાવાળાને ત્યાં મળે છે અથવા લખો-વૈદ્ય જગન્નાથજી. વરાધ એફીસ-નડીયાદ

પ્રકરણ ૨૯ મું

સિદ્ધિશ્રમણિકા

૨૯ વારમાં નદીનાં જળ મધુરું લાગતાં હતાં. તેના ઉપરથી પવન વાતો હતો તે પણ મધુરો લાગતો હતો. સ્વરજનો તાપ પવન સોંસરો થઈ શરીર ઉપર, જલ ઉપર અને સૃષ્ટિ ઉપર પડતો હતો તે પણ અત્યંત મધુરો લાગતો હતો.

કાષાય આવર ધારી પનાઈમાં બેઠેલી ક્ષેમાને જગત્ રણિય.મણુ લાગતું હતું. પનાઈ ધીમે ધીમે સરળતાથી ચાલી જતી હતી તેટલામાં કાંઈથી કામએ લાકડા નાંખી અને પનાઈ કાંડા તરફ ગઈ. એક માણસ પનાઈમાં બેઠો. પનાઈ પાછી રસ્તે પડી.

પનાઈ મજબૂર આચ્છા પછી નવા આવનાર માણસે ક્ષેમાને વંદન કર્યું અને પૂછ્યું: “મા ! ક્યાં વાસ કરશો ?”

“ઉચ્ચેશ્વર અરણ્યમાં.” ક્ષેમાએ ચેતનદાતા પવનનો દમ ખેંચ્યો. અંતરિક્ષમાં આટલો મહાન્ ચેતનદોષ ભર્યો હશે એવું તો તેણે આજે જ અનુભવ્યું. તે તો પોતાનામાં શ્વાસોચ્છવાસે ચેતન ભરતી હતી.

“મા,” તે પ્રવાસીએ વાત લાંબાવી. “કહું; ભગવાન શાક્યમુનિને દર્શને જવું હોય તો તે આજે વેલુવનમાં પધાર્યા છે.”

“રાગુજીમાં ? વેલુવનમાં ?” ક્ષેમાએ પૂછ્યું.

“હા, મા ! અનાથપિંડિકા વૈશાત્રિ ગયા તે પહેલાં આવરિનમાં પોતાની પેટી લઈ જવાની આજ્ઞા આપી ગયા હતા. તેણે એ આજ્ઞા આપતાં મુનિમણને કહ્યું હતું: “ભગવાન સિદ્ધાર્થ ગૌતમ આજે આવે તો વેલુવનમાં તેની સ્વાગતા કરજો. તેના ધ્યાનપૂજનક્રમમાં ઉણપ ન રહે.” શેઠ અનાથપિંડિકાને ખબર હશે જ ને ?” તે પ્રવાસીએ ક્ષેમા સામે બોલ્યું.

ક્ષેમાએ પનાઈવાળાને પડકાર્યો. “ભાઈ પનાઈવાળા ! મારે તો ત્યારે અહિં જ ઉતરવું છે. ધન્ય હો, ભાઈ !” તેણે આ પ્રવાસીને કહ્યું: “મારે

તે મહાત્માનાં જ દર્શન કરવાં છે. હું તો તે ઉરવેલ અરણ્યમાં ન હોત તો છેક શ્રાવસ્તિમાં જેતાવનમાં જાત. તમે મહાપુણ્ય કમાયા છો. ભાઈ ! તમને નિર્વાણલાભ હોય.” ક્ષેમાએ કહ્યું.

પનાઇવાળાએ પનાઇ પાછી લીધી અને રાજગૃહની પડોશમાં જ્યાં વેલુવનમાં-વાંસના વનમાં શાક્યમુનિનો વિહાર હતો ત્યાં સુગમતાથી પહોંચાય તેવી જગ્યા પર ક્ષેમાને ઉતારી. તે પછી તે પનાઇ પાછી ફરવી આગળ વધતો હતો તેટલામાં તેને ક્ષેમાના સહપ્રવાસીએ તેમ કરતો અટકાવ્યો અને રાજમુદ્રા બતાવી આણુ દીધી કે, પનાઇ છેક રાજગૃહ લઇ જાય.

રાજગૃહ પહોંચતાં તે માણસ ગુહગણુકાને મળ્યો અને ક્ષેમા સાથે તેને થયેલો મેળાપ તથા તે પછીની હકીકત વગેરેનું નિવેદન કર્યું. ગુહગણુકા આ વાત કુંવર અભયકુમાર પાસે લઇ ગયા.

“પણ ભગવાન ગૌતમ શાક્યમુનિ વેલુવનમાં પધારવાના છે તે વાત સાચી છે?” મંત્રીશ્વરે પૂછ્યું.

“મહારાજ ! તે અમને ખબર નથી.” કહી ગુહગણુકાએ રમ્મ લીધી. અભયકુમારે અનાથપિંડિકને ત્યાં ખબર કઢાવી. તે વૈશાલિથી હજી આવી પહોંચ્યા નહોતા, પણ તેના મુનિમે કહ્યું કે, એ શ્રાવસ્તિ જવાના છે એ વાત બરોબર છે, પણ વેલુવનમાં ભગવાન ગૌતમનો સત્કાર કરવા વિષે તેણે કાંઇપણ કહ્યું નહોતું.

મહારાજ અભયકુમારે સંજોગો વિચારી લીધા. ક્ષેમાને કેદ કરી અટકાવવાનો તેને અધિકાર નહોતો. બંધકનો અધિકાર તેને ન જવા દેવા સુધી પહોંચતો હતો, પણ તે જાય તો તેને પકડી બળથી પાછાં લાવવા સુધી પહોંચતો નહોતો.

મંત્રીશ્વરે વેલુવનમાં ક્ષેમાદેવીને નજરમાં રાખવા માટે નિયોજન કર્યું અને પછી વૈશાલિ પર ચડી ગયેલા કટકની સાથે રાજગૃહનો આવરત, અવિચ્છિન્ન સંબંધ રહે તેવી ગોઠવણો કરવામાં પડ્યા.

ક્ષેમા ભિક્ષાપાત્ર અને કમંડળ લઈ ઉઘાડે પગે પનાઈવાળાએ તથા પ્રવાસીએ ચીંધેલી કેડીપર ચાલવા માંડી. સવારનો મધુરો તાપ હવે આકરો જણાવા લાગ્યો. પાણી ઉપર મધુરો લાગતો પવન સાથે બંધ પડી ગયો. રસ્તામાં પથરા તથા ખાડા હતા. ચાલવાને નહિ દેવાયેલા પગ લથડવા માંડ્યા. ચામડી છોલાવા માંડી.

એ ત્રણ ખેતરવા ગયા પછી એક કેડીમાંથી બીજી ત્રણ ચાર કંટાઈ. કઈ કેડી પર ચાલવું તેની વિમાસણ થઈ પડી. ક્ષેમા અટકી. કોઈ નજરે પડે તો તેને પૂછવાનો વિચાર કર્યો. એક ગોવાળનો છોકરો ગાય અને ભેંસનું ધણુ પડખેના ખેતરમાં ચારતો હતો. તેને ક્ષેમાએ બોલાવ્યો, પણ છોકરો જવાબ દેવાને બદલે ધણુ વાળીને દૂર જતો રહ્યો.

ક્ષેમાએ મનમાં કાંઈ સંકલ્પ કરીને એક કેડી લીધી. તે કેડી ઉપર અત્યંત ધૂળ હતી. ધૂળ ખૂંદતી ખૂંદતી ક્ષેમા તે કેડીએ આગળ ચાલી. ધૂળ ઉડીને ચહેરે ચહેાંદે, શરીરે લાગવા માંડી. મ્હોંમાં પેસવા માંડી.

થોડીવારે ધૂળ ગગામાં જતાં કંઈ શોષાવા માંડ્યો. ભૂખ પણ લાગી. જળ અને ભિક્ષા માગવાનો ક્ષેમાને વિચાર આવ્યો. પણ ખેતરમાં કણસલાં ય નહોતાં ! વાવેતર જ નહોતું ત્યાં કણસલાં ક્યાંથી હોય ? વરસાદ નહોતો ત્યાં જળ ક્યાંથી હોય ? અને વસતિ દેખાતી નહોતી ત્યાં ભિક્ષા કોની પાસે માગે ?

તે ધીરજ ધરી આગળ ચાલી. તેને યાદ આવ્યું કે રાજાએ પરખો તો ઘણી બંધાવી હતી. આર્ય જીવકનાં, શેઠ અનાથપિંડિકનાં અને રાજાનાં પોતાનાં અનેક અન્નસત્રો ચાલતાં હતાં. ભલ્લા, એ પરખો આજે ક્યાં સૂકાઈ ગઈ હતી ? એ અન્નસત્રો ક્યાં ભરાઈ ગયાં હતાં ?

તે આગળ ચાલી. દૂર ઝાડની ઘટા જેવું દેખાયું, નજર નાંખતાં તે બહુ દૂર તો ન લાગ્યું, પણ પગમાંથી લોહી નીકળવા માંડ્યું, ગોણુ દુખવા માંડ્યા અને પિંડીઓ ભરાઈ ગઈ તોપણ ઝાડવાં તો હતાં તેટલાં જ દૂર લાગ્યા કરતાં હતાં. પાસે આવતાં જ નહોતાં. એ વન પણ શાક્યમુનિનો સત્કાર કરવા આગળ ચાલ્યું જતું નહિ હોય ?

શરીરે પસીનો બાઝ્યો. તેનાં બિન્દુની તો જાણે ધારા ટપકવા લાગી. નાક તો ચાલવા માંડ્યું જ. જાણે લુહારની ધમણ !

વેલ્લુવન જવાનું છે ? પણ વેલ્લુવન આવતું જ કાં નથી ? અંતે ક્ષેમા થાકી. તે બેસી ગઈ. થાક ઉતર્યો એમ લાગ્યું અને પસીનો સૂકાયો. તેમ જણાયું એટલે તે વળી ઉભી થઈને આગળ ચાલવા લાગી. વળી થાક લાગ્યો; વળી પસીનો થયો, વળી ધમણ ચાલવા માંડી. વળી ક્ષેમા બેસી ગઈ.

એમ ત્રણ ચાર વાર તેણે થાક ખાધો અને ત્રણ ચાર વાર આગળ વધવાને પ્રયત્ન કર્યો. પણ વનનાં ઝાડવાં તો જાણે આઘાં જ જતાં જાય. તેમની અને ક્ષેમાની વચ્ચેનો અંતર તો ઓછો થાય જ નહિ.

પછી તો પસીનો થવા બેટલું શરીરમાં સત્ત્વ પણ ન રહ્યું. દુખવા આવે એટલા સાંધા પણ ચેતનવાળા ન રહ્યા. વધારે ભરાવા માટે પીંડી ઉતાર માંસ પણ ન રહ્યું. તાપ તો કહે મારું કામ. ધૂળ તાપની હરીફાઈ કરે !

ક્ષેમા બેસી ગઈ અને ટેડીના પડખાપરના સ્ક્રા ધાસનાં હુંડાં પર ટળી પડી; તેની આંખે અંધારાં આવ્યાં.

“આવી પહોંચી કે દીકરી ?” ક્ષેમા જાગી ત્યારે તેના કાન ઉપર મધુરો અવાજ પડ્યો. તે મૃગયર્મની સંવાપન ભગવાન શાક્યમુનિના ચરણમાં પર્ણકૂટીના શીતળ ધાસગાયા મૃદુપ્રકાશ શાંત, નીરવ, નિર્ધ્વજ ગર્ભમાં પડી હતી. તેની આસપાસ શારિપુત્ર, મુક્તિલાયન, કરસાયન, યશ વગેરે ગુરુબંધુઓ હતા.

જાણે પોતે થાકી જ ન ગઈ હોય તેમ તાજી, ચેતનવાંતી ક્ષેમા આજસ મરડી ઉઠી. ભગવાન શાક્યમુનિને તેણે વંદન કર્યું. ગુરુએ તેને માથે હાથ મૂક્યો, અને કહ્યું:

“આવ, પુત્રી ! મારા પુદ્ગલથી તને હું માર્ગ પ્રવાસીઓના સંઘમાં સતકારું છું. આવ અને શાંત થા. ભૂલી જ સંસારને અને ઉપાધિઓને. કલ્યાણ કર તારા આત્માનું અને વિશ્વનું. નિર્વાણયોગ્ય થા.”

અને ક્ષેમાએ યૌદ્ધસંઘના ભીતરમાં આશ્રય મેળવ્યો. તે મગધ-મહાદેવી ક્ષેમા મટી ભિખ્યુ શ્રમણિકા ક્ષેમા બની.

પ્રકરણ ૩૦ મું
શાક્યમુનિને સંદેશો

નિમ્મિસારના લશ્કરને વૈશાલિ સર કરતાં કંઈ નડ્યું નહિ. આહ્મણોનો યુદ્ધ કરવાનો ધર્મ નહોતો તેથી તેઓ ક્યાંહિ પણ સામા થયા નહિ. શૂદ્ર જનતા વ્યવસ્થિત નહોતી અને તેનો સંબંધ રાજા કાણુ છે, કાણુ નહિ તેની સાથે નહિ હોવાથી તેણે કાંઈ કયું નહિ. વૈશ્ય જનતાની વસુ લૂંટવા માંડી એટલે તેઓ ખેતરો અને શહેર છોડી ક્ષત્રિયો પાસે રક્ષણ મેળવવા જવા માંડ્યા. એટલે તેઓએ પણ સામનો કર્યો નહિ.

બાકી રહ્યા ગામડાંના તથા રસ્તામાં આવતા નગરોના ક્ષત્રિયો અને રાષ્ટ્રના કર્મચારીઓ. તેઓ યુદ્ધ શરૂ કરી શકે તે પહેલાં તો બિમ્બિસારનાં દળે તેમને વશ કર્યાં. આ પ્રમાણે રાષ્ટ્રના છેક બીતરમાં બિમ્બિસાર આવી પહોંચ્યો. તેણે જીતાયેલા મૃત્તકમાં વહિવટદારો અને નગરરક્ષકો નીમ્યા. બધે મગધની આણુ વર્તાવી અને નવેસરથી રાજભાગ લેવા માંડ્યો.

ત્રીજે દિવસે તે એમ કરતાં કરતાં એક ટેકરીને શિખરે જઈ ઉભો. તેણે જ્યાં પડાવ નાંખ્યો ત્યાંથી ઢોળાવ શરૂ થતો હતો અને ત્રણ બાજુ ખીણ હતી. પાછળ પોતે જે રસ્તે આવ્યો તે રસ્તો હતો અને પોતાનો સુરક્ષિત વ્યૂહ હતો; તેને રાજગૃહ સાથે સાંધાતી સંબંધ રેખા હતી, વૈશાલિથી એટકરાજ કટક લઇને નીકળે તો તેને પર્વતો ભેદી આ ખીણે ચંદ્રકને સામે કાંઠે આવ્યા વિના છૂટકો નહિ અને જો તે ખીણમાં ઉતરે તો પર્વત શિખરે ઉભેલું બિમ્બિસારનું દળ તેને ઉપરથી જ હણી નાંખે.

તીરાઇની ટેકરીઓની ઝાડીમાં બિમ્બિસારે પોતાનું લશ્કર છૂપાવ્યું. પોતે પણ પોતાની રાવટી ધીમ ઝાડીના ગર્ભમાં નાંખી. સંત્રીઓને અને અગ્રચારીને ગોઠવી દીધા. પછી તે રાવટીમાં ગયો.

રાવટીમાં બંધક ઉભો હતો. થાકેલો, મેલથી ખરડાયેલો બંધક છેક રાજગૃહથી અભયકુમારનો મોકલેલો આવ્યો હતો. રાજા રાવટીમાં આવ્યો કે તરત જ તે તેને પગે પડ્યો. રાજા ચોંક્યો.

“કેમ બંધક ! ક્ષેમાબાના શા ખબર છે ?” રાજાએ તરત જ પૂછ્યું.

“મહારાજ ! ક્ષેમાબાએ પાછળની બારીવાટે રાજમહેલનો અને રાણીપદનો ભાગ કર્યો છે.”

“અને અત્યારે ક્યાં છે ?” રાજાએ શાંત સ્વરે પણ લાલચોળ આંખે પૂછ્યું.

“મહારાજ !” બંધકે હાથ જોડીને કહ્યું : “હું આ તરફ આવવા નીકળ્યો ત્યારે વેલુવનમાં ભગવાન શાક્યમુનિ ગૌતમના આશ્રમમાં હતાં.”

“વેલુવનમાં-ગૌતમના આશ્રમમાં-એ ત્યાં ક્યાંથી ?”

“મહારાજ, સાંભળ્યા પ્રમાણે અચાનક પ્રવાસમાં આવી ચડ્યાં. કહે છે કે શ્રાવસ્તિમાં શેઠ અનાથપિંડિકના જેતાવનમાં જવા નીકળ્યાં છે.”

“ઠીક, બંધક ! તું આરામ કર. જા અને જાવણીમાં દેવદત્ત મુનિ છે તેને આંહિ મોકલ.”

બંધક નમન કરી ગયો. પૂછપાછ કરી તેણે દેવદત્તને શોધી કાઢ્યો અને તેને રાજસંદેશ કહ્યો. દેવદત્ત તે સાંભળતાં જ રાજાની રાવટીમાં ગયો. રાજા ઉભો જ હતો. ગુસ્સાથી ઉકળતે ઉકળતે તેણે રાવટીમાં આમતેમ લટારો મારી અને પછી કંઈક નિર્ણય ઉપર આવતાં તે અટકી જઈ વિચાર કરતો હતો.

“રાજા ! આશીર્વાદ.” કહી દેવદત્તે પ્રવેશ કર્યો.

“પ્રણામ, મુનિરાજ !” રાજાએ કહ્યું.

“શા વર્તમાન છે ? રાજા !”

“મુનિરાજ ! પંધારો. તમારી સાથે મંત્રણા કરવી છે.”

“સાનંદ, રાજા !”

રાજાએ એક પાટિયું બતાવ્યું તેના ઉપર દેવદત્ત બેઠો. રાજા સામે રાવટીમાં પાથરેલા સૂઝા ધાસ પર બેઠો.

“મુનિરાજ ! આપણે વૈશાલિ લેશું તો ત્યાં તો ઘણા ઋષિમુનિઓ છે અને તે ઉપનિષદ અને તત્ત્વદર્શનોમાં પારંગત છે. આપણે તેમનાથી સલાયા દેખાવું પડશે ”

“રાજન ! મેં એ વિચાર કરી કાઢ્યો છે. આપણે જનપદની વૃત્તિને વશ થઈ અહિંસાત્મક, ચિહ્નિત બલિના યજ્ઞોનો તો આરંભ કર્યો છે તો ઉપનિષદમાં કહેલું જ્ઞાન ગ્રહણ કરી તેમાં બતાવેલા સંન્યાસી-ધર્મો પ્રવર્તાવી શાક્યમુનિ કરતાં પણ વધારે શ્રેયસ્કર, વધારે વૈરાગ્યમય, વધારે તપોમય આચાર શા માટે વ્યવહારગત ન કરીએ ?”

“મુનિરાજ ! તમે ખરેખર ચતુર છો !” બિમ્બિસારે કહ્યું, તે છતાં દેવદત્તની પાછળ કોઈ બીજું મગજ કામ કરતું હોય તેવી તો તેને શંકા રહી જ.

“પણ, મુનિરાજ ! શાક્યમુનિના કરતાં પણ વધારે શ્રેયસ્કર, વધારે વૈરાગ્યમય, વધારે તપોમય ! એ કેમ હોઈ શકે ?”

“જો રાજન ! શાક્યમુનિનો શિષ્યગણ સ્ત્રીઓને વૈરાગ્યદીક્ષા આપે છે. સ્ત્રીઓની સંનિધિમાં તે સંન્યાસ કે વૈરાગ્ય સંભવે ?”

“ન જ સંભવે !” રાજાને આ વાત રચતી હતી.

“એ શિષ્યગણ અને શાક્યમુનિ પોતે માંસાહાર, કંદાહાર તામસી અને રાજસી દ્રવ્યોનો આહાર નિરાયાસ મગે તો કરે છે.”

“હા.”

“તે ન થાય ! યોગાચાર અને વૈરાગ્યાચારને માટે તો સૂઝા સ્વયંપકવ, શ્રમાર્જિત, અને સાત્ત્વિક આહાર જ જોઈએ.”

“ખરેખર, મુનિરાજ !”

“અને તે શિષ્યગણ નગરોની સંનિધિમાં સુંદર, સમૃદ્ધ, સાધન-સંપત્તિયુક્ત વિહારોમાં સમુદાયમાં રહે છે. તપ આચરતા, જ્ઞાન

શોધતા, મેલ પામવા તેને પંથે પળતા માનવીઓ તો એકલા અરણ્યમાં કશી માલમતા, સાધનસંપત્તિ, સુખાભિલાષા, સુખોપભોગવિનાનાં જીવન ગાળે છે.”

“તદ્દન સાચું. મુનિરાજ ! આપ રાજગૃહ જશો ?”

દેવદત્ત ચમક્યો. તેને વૈશાલિના ઋષિમુનિઓના મંડળમાં મગધ-રાજના રાજગુરુ તરીકે પ્રવેશ કરવો હતો. પણ તે બિચ્છિસારને ના કહી શક્યો નહિ.

“ભત્રે, ભરતખંડ અને વેદવિહિત ધર્મનું કલ્યાણ થતું હોય તો દેવદત્ત શું નહિ કરે ?”

“તો, મુનિરાજ ! આપની સાથે હું રખોપા મોકલું છું. સાંઢણીઓ આપું છું. આપ રાજગૃહ જઈ, કુંવર અભયકુમારને લઈ, વેલુવનમાં ભગવાન શાક્યમુનિ ગૌતમ રહે છે તેમની પાસે જાઓ અને તેમને નીચે પ્રમાણે રાજસંદેશ આપો:-

“આપને વેલુવનની ભેટ કર્યા પછી શ્રમણોને નગરમાં રહેવા દેવાની તો રાજ તરફથી મના કરવામાં આવી છે. હવે આપને રાજગૃહ છોડી દેવાની અને ફરીથી રાજશાસન ન નીકળે ત્યાંસુધી મગધની આણ વર્તતી હોય તે પ્રદેશમાં ઉપદેશ કરવાની મના કરવામાં આવે છે.”

દેવદત્ત તો આ સંદેશાથી આભો જાન્યો.

“રાજન્ ! હું તારો સંદેશો જરા ખરાબર અવધારી લઉં ? જો સાંભળ, ભૂલ તો થતી નથી ને ?” દેવદત્ત અક્ષરશઃ રાજાએ કહેલો શબ્દેશબ્દ બોલી ગયો.

“ધન્ય છે, મુનિવર ! ખરાબર અવગ્રહણ કર્યું.” રાજા બોલ્યોઃ “હવે વધારામાં કહેજો—”

“બોલ, રાજન્ !”

“તમારે ઉરુવેલ વનમાં રહેવું હોય તો ત્યાં અને જેતાવન સુધી પહોંચવું હોય તો ત્યાં જવા માટે માર્ગ નિરંતરાય રાખવામાં આવશે,

પરંતુ એકવાર આમાંથી અગર ખીજે સ્થળે વાસ કર્યા પછી એક વર્ષ સુધી પ્રવાસ માટે માર્ગો બંધ થશે.”

શાક્યમુનિ અને બિમ્બિસાર વચ્ચે આ કલેશ, આ મગધરાજ શાસન-દેવદત્ત સેનાનો સ્વરજ ઉગેલો જોઈ શકતો હતો.

પ્રકરણ ૩૧ મું

શ્રાવક શ્રાવિકા

વદત્તા ગયા પછી બિમ્બિસારે કંધકને બોલાવ્યો. “કંધક કટકબટક આવે છે કે નહિ?” રાજાએ કંઈ અધીરતાથી પૂછ્યું:

“બાપુ ! હમણાં જ અગ્રચાર ચારલ આવી પહોંચ્યો છે. આ ખીણોની પેલીપાર ટેકરીપર રાજા ચેટક પોતે ક્ષત્રિય વીરોની સેના સાથે આવી પહોંચ્યા છે.”

“ભલે; ચેટકરાજ બિમ્બિસારનો હાથ ચાપશે. બિમ્બિસારનું કૂળ હલકું હશે. તેનો હાથ હળવો નથી એવી તો તેને ખાત્રી થશે. હવે હું કહું તે સાંભળ. તું વૈશાલિનગરમાં પ્રવેશ કર, અને વિદેહસુતાને ઉઠાવી લાવ. જો એ આપણા હાથમાં આવશે તો પછી ચેટકને યુદ્ધ કરવાનું કારણ નહિ રહે.”

કંધકે રાજાની સામે જોયું. રાવટીની બન્ને બાજુએ રહેલાં વિદેહ-સુતાનાં ચિત્રફલકો જોયાં. “બાપુ, જેવી આજ્ઞા.” તેણે કહ્યું.

તે બહાર ગયો. બંધકે તેને શોધી કાઢી તેની સાથે જ વાસ કર્યો હતો. તે થાકથી વિસામો ખાવા માટે ઉંઘી ગયો હતો. કંધકે તેને જગાડ્યો. “બંધક, ભાઈલા !”

“કંધક ! તું દાસીપુત્ર છે ?” બંધકે અરધી નિંદરમાં જવાબ દીધો.

“રે રે, દાસીપુત્રના દીકરા !” કંધકે તેને ખૂબ ટંઢોળી કહ્યું: “ઉઠ, ધર ફેડવું છે.”

એ શબ્દો સાંભળી બંધકની નિંદર ઉડી ગઇ. તે બેઠો થઇ ગયો.

“ચાલ, આપુ તો વૈશાલિ લેતા લેશે, પણ આપણે તો સર કરીએ.”

“સાચે સાચ ?”

“ત્યારે શું ખોટું, એલા બંધક ?” કંધકે રહીડાઇને કહ્યું.

“ચાલ ત્યારે.” કહી બંધક ઉભો થઇ ટટાર થઇ ગયો.

બંને ઉપડ્યા અને જંગલ, ખીણ અને ડુંગરા ખૂંદતા આગળ ચાલ્યા.

x

x

x

x

વૈશાલિના દરવાજાની બારી પાસે સૈનિક ખડી ચોકી કરતો હતો. ચેટકરાજના અને મગધરાજના કટક વચ્ચે ધીંગાણું થયાના બખર આવ્યા હતા. વૈશાલિરાજના ધવાયેલા સૈનિકોને મગધના વાળંદોએ રણમાંથી ઉંચકી લઇ જઇ મલમપટ્ટા કર્યા હતા, એવા ન મનાય તેવા સમાચાર આજે વૈશાલિમાં સાંપડ્યા હતા. ખડી ચોકી કરતાં કરતાં આ સૈનિક આ અસંભવ લોકવાયકા પર વિચાર કરતો હતો. ખૂબ વિચારમશગુલ થતાંની વાર જ તેને કાને બહારથી સ્વર આવ્યો. “દયાના સાગર ! મગધરાજ ધાયલ દુશ્મનોના ધા રૂઝાવે છે તો તમે તમારાં ગરીબગુરબાંના તો ધા રૂઝવો.”

સૈનિકે બારીના જાળિયામાંથી બહાર નજર કરી. વદ પખવાડિયાનો મધરાત પછીનો ચંદ્ર સ્વચ્છ આકાશમાં પ્રકાશી રહ્યો હતો. નજરે પડતા જંગલને ચંદ્રનું અજવાળું દૂધની પારદર્શક ચાદરથી ઢાંકી રહ્યું હતું. દુશ્મનના કટકનો કે વિદેહના દળનો સંચાર પણ ક્યાંહી નહોતો. સૈનિકે બારી અરધી ઉઘાડી. એક ઉંચો શ્રાવક અને એક કુબડી શ્રાવિકા બહાર બારી પાસે ઉભાં હતાં. શ્રાવિકા શ્રાવકના ખભાપર અઢેલીને ઉભી હતી. એક હાથે તેણે પોતાનો પગ ઉંચો લઇને ઝાલ્યો હતો અને-તે અરેરાટીની સીંકારી બોલાવતી હતી.

“વિદેહનરેશ ચેટકરાજની આણુ !” સૈનિકે કહ્યું.

“વસતિનાં માન, ધરમરાજનાં ધ્યાન.” શ્રાવકે જવાબ આપ્યો.

“શું છે ?” સૈનિકે પૂછ્યું.

“સર્પદંશ થયો છે.” શ્રાવકે કહ્યું: “શહેરમાં જવાય તો ઉપાય થાય.”

સૈનિકને કંઈ વાંધો ન લાગ્યો. મગધરાજ દુશ્મનને દવા કરે તો વિદેહનો સૈનિક તેનાથી પાછો ઉતરે ? સર્પદંશથી મરણના ભયમાં પડેલી શ્રાવિકાને સારવારનો અધિકાર આપવામાં તો જીવનનું સાર્થક થાય. તે ખસી ગયો.

શ્રાવકે શ્રાવિકાને ઉંચકીને અંદર દરવાજામાં લીધી. પડથાર ઉપર તેને સુવાડી અને પછી પગને લાગેલા દંશને તે ચૂસવા લાગ્યો. સૈનિકે બારી બંધ કરી અને શ્રાવક દંશ ચૂસતો હતો તે જોતો ઉભો.

દંશ ચૂસાઈ રહ્યા પછી શ્રાવકે પોતાના મોંમાં ભેળું થયેલું વિષમય રૂધિર થૂંકી નાંખ્યું અને કહ્યું: “સૈનિકરાજ ! આપે એક જિનોપાસિકાના પ્રાણ બચાવ્યા છે. તમને ધર્મલાભ હતો.”

શ્રાવિકા ઉઠી અને શ્રાવકના હાથ ઉપર અટ્ટેલી ઉભી. બન્ને આગળ ચાલ્યાં અને આગળની ગલીઓમાં અદૃશ્ય થયાં.

ત્રણેક ગલીઓ વટાવ્યા પછી શ્રાવિકાએ અંચળો સંકેતી લીધો અને શ્રાવકે ચીવર સંકેતી લીધું. ચંદની અત્યંત તેજસ્વી હતી, પણ વૈશાલિની ગલીઓ ઘણી સાંકડી હતી. રસ્તે કોઈ રાહદારી મળતું નહોતું. યુદ્ધનો સમય હોવાથી અભિસારિકાઓ પણ નહોતી. કંધકબંધક બન્ને રાજમહેલ તરફ ચાલ્યા.

રાજમહેલની દોઢી ઉપર ચોકીદારો હતા. કંધકબંધકે આ રસ્તો છોડી દીધો. બન્ને ગોળ ચકરાવો લઈ રાજમહેલની વાંસે ગયા. ત્યાં ગાયતું છાણુ શોધી કાઢીને રાજમહેલની ભીંત ઉપર કંધકે છાણુનો સાથિયો કર્યો.

કોઈએ તેને સાથિયો કરતાં જોયો નથી તે બરોબર સંભાળીને કંધક તથા બંધક પાછા ફર્યા અને એક ધર્મશાળાના ઓટલા ઉપર સ્થગ ગયા.

x

x

x

x

ચેટકરાજને ખીણને મથાળે રાહ જોવામાં સાર ન લાગ્યો. તેણે આથાના દળને એમ ને એમ ઉભું રાખ્યું, પણ તેની સ્થૂલતા આછરી

નાંખી અને પછવાડાની ટુકડીઓને પાછળ હટી ચકરાવો લઈ બિમ્બિ-
સારના કટકની પછવાડે પહોંચી તેની પીઠપર છાપો મારવાનો આદેશ
આપ્યો. પોતાના આછરી નાંખેલા દળને તે પછી ખીણોમાં ઉતરી આગળ
વધવાનો હુકમ ચેટકરાજે દીધો.

વૈશાલિનું દળ એ પ્રમાણે થોડીજ વારમાં આગળ વધવા માંડ્યું.
ચારિત્રે આ સમાચાર બિમ્બિસાર મહારાજને કહ્યા. બિમ્બિસારને ચેટક-
રાજના સાહસથી નવાઈ લાગી. તેણે પોતાના દળને આગળ વધાર્યા
વિના અભયકુમારે નવાં તૈયાર કરેલાં અસ્ત્રયંત્રોનો ઉપયોગ કરવા માંડ્યો.

અસ્ત્રયંત્રો ખીણમાંના લશ્કરને વોધવા માટે નકામાં નીવડ્યાં.
ચેટકરાજનું દળ ખીણમાં આગળ વધતું આવ્યું. મગધરાજે પોતાના
સૈન્યને પાછું હટાવ્યું. હવે ચેટકે ધસારો કર્યો. તેના મનમાં એમ હતું
કે તે મગધના કટકને સ્ત્રીનાં પાંખિયાં વચ્ચે સોપારી પીસાય તેમ પોતાના
દળના બે ભાગ વચ્ચે પીસશે. પરંતુ મગધની પીઠ તો અભેદ અને
સાવધાન હતી. ચેટકના સૈનિકો ચકરાવો ખાઈ પડખાપર આવતા દેખાયા
કે તરતજ મગધની પીઠ અને સન્યપુચ્છે તેમને ખાળ્યા. આગળનું
લશ્કર પાછું હઠતાં મધ્યસંગઠિત થયું અને ચેટકનું નાનકડું દળ
ભાંગ્યું. તે વૈશાલિ તરફ ભાગવા માંડતાં મગધને નવો જ રસ્તો સુઝ્યો.
પરિણામે વૈશાલિ તરફ મગધનું દળ આગળ ચાલ્યું.

ચેટકરાજે આ અચાનક વળેતું સત્યાનાશ જોયું. તેણે ખીણમાંથી
મગધરાજે ખાલી કરેલી જગ્યાપર ચઢેલા સૈન્યને તેની પાછળ મોકલવામાં
શાણપણ દેખ્યું નહિ. તેણે તે સૈન્યને પાછું ખેંચ્યું અને વૈશાલિની
રાંગ નીચે ભેટો કરવાના ધરાદાથી પોતાના કટકને ત્રાંસેડું વૈશાલિ તરફ
લીધું. શ્રાવકશ્રાવિકાના રૂપમાં કંધકબંધક નગરમાં દાખલ થયા ત્યારે
વૈશાલિ તરફ કાતરના પાંખિયા જેવી રેખાપર બે કટકો દોડતા હતા;
ચેટકના અર્ધા કટક પાછળ પડેલી મગધસેના અને ચેટકરાજની સરદારી
નીચે ઝપાટાભેર ધસતી વિદેહસેના.

પ્રકરણ ૩૨ મું

ધીંગાણું

સરે સવારમાં ગઢની રાંગે જતાં ગાયના ગોખરનો સાથિયો રાજમહેલની પછીત પર પડેલો જોયો. તેણે સવારનાં આલિકો ઉતાવળમાં જ પતાવ્યાં અને પછી કુંવરીઓને કહ્યા વિના જ તે શેઠ સર્વાર્થસિદ્ધિની ધર્મશાળાની ગલી તરફ ચાલી નીકળી.

કંધક અને બંધક જે ઓટલા ઉપર તેઓ સૂતા હતા તે જ ઓટલા પર બેઠા હતા. તેમનો પહેરવેશ અત્યારે ગામડાના રાજ્યનો વજેલાગ આપવા આવેલા ધર્મશાળામાં ઉતરેલા ખેડૂતો જેવો હતો અને તેમના વર્તનમાં કાંઈતે વહેમ પડે તેવું કશું પણ નહોતું. તેઓએ સવારનું શૌચ આટોપી લીધું હતું. બાહ્ય અત્તપ્રરણની વીંશીમાં જઈ શિરામણ કરવાનો વિચાર થતો હતો, તેટલામાં કંધકે કેસરને ગલીના નાકામાં પેસતી જોઈ.

“બંધક ! બા, આંહીથી ચાલીશમાં હો. હું હમણાં પાછો આવ્યો સમજ.” કહી તે કેસર જે બાજુથી પેડી હતી તે તરફ પણ ગલીને સામે પડખે ચાલવા માંડ્યો.

કેસરે તેના સામું જોયું જ નહિ. કંધકે કેસર ઉપર નજર સરખી નાંખીયે નહિ. બન્ને એક બીજાને જોઈ પસાર થઈ ગયાં અને સામસામે નાકેથી ગલી બહાર નીકળી ગયાં. પણ બહાર નીકળતાં જે બાજુ કંધક હતો તેજ હાથે બન્ને વળ્યાં અને તે તરફની ત્રીજી નિર્જન ગલીમાં બન્ને સન્મુખ આવી પહોંચ્યાં.

કંધકે હસી, આંખ ચમકાવી કેસરને પડકારી.

“કેમનાં ચાલ્યાં ? આ બાજુ પનિહાર તો નથી.”

“ના રે, હું તો રસની દુકાન ગોતતી’તી. બતાવશો ?” કેસરે કહ્યું અને તે કંધકની નજદીક આવી પહોંચી. કંધકે તેને પોતાની પાછળ આવવાનું કહ્યું અને તે પડખેના એક ઓટલા ઉપર ચઢી તેના ઉપર

પડતું કમાડ ઉધડાવવા માંડ્યો. એક ખખડધય, ઉધરસથી કળ ન વળતી હોય તેવા મ્હોંવાળા માણસે તે ઉધાડયું અને કંધકે તેને ઓળખાણ આપી. તે માણસે રસ્તો આપ્યો એટલે કંધક તથા કેસર, બન્ને તે મકાનના અંધારા ગર્ભમાં દાખલ થઈ અદૃશ્ય થયાં.

કેસરને બેસાડી કંધક બેઠો અને પછી પૂછ્યું: “કહો કેટલે લગણુ?”

“રથ લાવો એટલે તમે કહો તે બાને માહયલીકારાં ચઢાવવા લગણુ.” કેસરે જવાબ આપ્યો.

“તમે કાની લલામણુ કરો છો?”

“હું તો મારાં નાનાં બાની. મોટાં બાને પરણાવે તોય પરણતું નથી. ને નાનાં બા તો મગધરાજની માળા જપે છે.”

“એમ, એ લગની કયાંથી લાગી?”

“જે દિવસની તેણે મગધરાજની છબી જોઈ તે દિવસથી નાનાં બા તો કે ‘દિ’નાં પરણુંપરણું કરે છે; ને તેમાં તેણે મગધરાજની એ મનોહર છબી જોઈ.”

“બા રાગ ઠેકી શકશે?”

“અરે, સરગનીસરણી ચઢવી હશે તોય ચઢશે. તમે અમારાં ચિલ્લણાબાને ઓળખતા નથી.” કેસરે ધોરસ આપ્યો.

“ને મોટાંબા ? એનું મ્હોં કેમ બંધ કરવું?”

“તે તમે અમને રથબતાવો એટલે બીજું બધું અમે કરી લેશું.” કેસરે કંધકને સંભળાવી દીધું.

કંધકે કેસરને તે પછી જે સૂચનાઓ આપવાની હતી તે સૂચનાઓ આપી. તે બરોબર સમજીને કેસર ચાલી ગઈ. તે પછી કંધક પાછો બંધકને જ્યાં રાહ જોતો રાખ્યો હતો ત્યાં ધર્મશાળાના પડથાર ઉપર આવીને બેઠો.

“કંધક ! તું દાસીપુત્ર છો?” રાહ જોઈ જોઈ ચડીડવાયેલા બંધકે કહ્યું.

“દાસીપુત્ર તું, તારો જે કહેવાય ઇ. બોત્ર હવે, મને ગાળો જ દેવો છે કે પાછા રાજગૃહ ભેળા થવું છે?” કંધકે પૂછ્યું.

“તે આંહિ રહીને શું કરે ?” બંધકે મ્હોં રહડયું ને રહડયું રાખીને જવાબ આપ્યો.

“તો પાછો શ્રાવિકા થઈ જા. પીપળની છાલનો પગ રહડાવી દઉં એટલે પગ કાપી નાખેલો દેખાશે. પાટો બાંધી દઉં અને ઘોડી લાવી દઉં એટલે ખોડંગતાં ઠીક ફાવે. ને સાથે બીજો જતિ આપું એટલે જે બારીએથી આપણે આવ્યા તે બારીએથી રાતના બહાર નીકળ.

“તે એકલો ધા. પારકા પુરુષ સાથે ?”

“છાનો મર, બંધક ! એકલો ધા ને પારકા પુરુષ સાથે. તારે કાંઈ બોલવું નહિ. એ પુરુષ બધું બોલશે.

“ને તમે, ભા ?”

“હું તને રાજગૃહમાં મળીશ. તારી સાથેના જતિને ત્યાં સુધી સંભાળજે. ને તેને બહુ આડોઅવળો હરવાફરવા દદશ માં.”

“કેમ, ભા ! જતિજી સખણા રહે એવા નથી ?” બંધકે મ્હોં મલકાવી પૂછ્યું.

“બંધક ! તું દાસીપુત્ર છે.” કંધકે આખ બેંચી કહ્યું.

“કંધક ! તું, તારો જતિ, તારો રાજ,” બંધકે નામની ગણતરી કરાવવા માંડી. કંધક હસી પડ્યો.

પણ તેનું હસવું બંધ રહે તે પહેલાં તો ગઢના કાઠા ઉપરથી ભેરી નાદ થયો. ભીમનગરે ડાલુકયું.

રાંગ નીચે બહારના મેદાનમાં બે કટકનો ભેટો થયો હતો અને તુમુલ યુદ્ધ જમ્યું હતું.

ચેટકરાજના જે દળના ભાગને મગધનું લશ્કર આગળ હાંકતું હતું, તે તો બહુ નાનું લશ્કર હતું. તે તો ભાગતાં ભાગતાં જ કપાઈને ખપી ગયું. મગધરાજનું લશ્કર વૈશાલિના ગઢની રાંગ નીચે સુવ્યૂહ થઈને ઉભું રહ્યું, અને ચેટકરાજના મુખ્ય લશ્કરના આવવાની રાહ ભેટું ઉભું.

અંધારામાં રાંગ નીચે જાણે પોતાનો ગઢ બચાવવા ગોઠવણી થતી હોય તેવી રીતે ગોઠવાતા આ લશ્કરને વૈશાલિના કાઠાના ચોકીદારોએ પોતાનું જ લશ્કર માની લીધું. તેમણે એવી ગણતરી કરી કે વૈશાલિ પતિએ પાછા હઠીને શહેરના ગઢ નીચે યુદ્ધ આપવાનો નિશ્ચય કર્યો હોવો જોઈએ. જો ચેટકરાજ જીતે તો મગધરાજ પલાયન કરતાં પણ સીમાડા બહાર નીકળ્યા પહેલાં અંતર વધારે હોવાથી ક્યાંદિક પણ પકડાઈ જાય અને જો હારે તો શહેરમાં તરત જ આશરો લઈ દરવાજા બંધ કરી ભોગળ દેવાય.

કાઠીના ચોકીદારો, દરવાજાના પહેરેગીરો આવી ગણતરીથી ગાફેલ રહ્યા. સવારના અગ્રચારોને તપાસ કરવા મોકલવાને બદલે તેઓ શાય-રનાનાદિકમાં પડ્યા, અને બિભિષસારને જેમ જેમ પોતાનું દળ, યંત્ર, વગેરે આવતા ગયાં તેમ તેમ સુબ્યૂદ, અસરકારક રીતે ગોઠવવાને અવસર મળતો ગયો.

દોઢ વાંસ દિવસ ચ્હડ્યે ચેટકરાજનું લશ્કર વૈશાલિ સમીપ આવી પહોંચ્યું. હીનભાગ્ય ચેટકે પોતાના નગરમાં જવાને પોતાનો જ માર્ગ રૂંધાયેલો દેખ્યો.

તેણે પોતાના સૈન્યને ધસારો કરીને નગરના દરવાજા પર પહોંચવા માટે માર્ગ કરવા હુકમ કર્યો. ફરસી અને ટુંકી તલવાર, ખર્જૂથી મગધ-સૈનિકોને કતલ કરી, કોઈ પણ રીતે નગરના દરવાજા સુધી પહોંચી શહેરમાં રાખેલા મહાસંખ્ય સૈન્યને બહાર લાવી મગધને બે ઘંટીનાં પડ વચ્ચે પીસવાનો તેણે નિર્ણય કર્યો.

પણ હુકમ અને નિશ્ચય એટલે અમલ અને પરિણામ તો થોડાં જ હોય ? મગધનું સૈન્ય વ્યવસ્થિત અને ક્વાયદી હતું. તેના વ્યૂહો વજ્ર વ્યૂહો હતા. તેનાં યંત્રો ખીણમાં કામ કરી નહોતાં શક્યાં પણ, કિલ્લામાં ઘેરાયેલાઓને રંજાડવા માટે તો અત્યંત અસરકારક હતાં. તરત કડાકા બંધ ધીંગાણું મચ્યું.

પ્રકરણ ૩૩ મું

નકામાં વલખાં

મહાદેવી હંસગતિકાએ માયા વડારણને બોલાવી “માયા! મોટાંબાને ઓરડે જ અને કહે કે કટોરો તૈયાર રાખજો.”

બિમ્બિસારનાં યંત્રો નગરને રહેંસી રહ્યાં હતાં. તેમાંથી રાંગ ઉપર થઈને કાળમીઠ ખડકા અને આગની જ્વાળાઓ વરસતાં હતાં. વૈશાલિનાં લાકડાનાં અને માટીનાં મકાને મકાનોના ચૂરા થઈ ગયા હતા.

ચેટકરાજ માથું મૂકી લડી રહ્યા હતા, પણ તેનું બહારનું સૈન્ય તો તેણે બે ભાગમાં વહેંચ્યું ત્યારથી જ નબળું પડ્યું હતું. મગધસૈન્યે એક ભાગને તો રસ્તામાં જ ખપાવી દીધો હતો અને બીજો ભાગ લગભગ ખપી જવા આવ્યો હતો.

ચેટકરાજ પોતે જખમ ઉપર જખમથી ધાયલ થયા છતાં ઝૂઝી રહ્યા હતા.

મગધસૈન્યે દરવાજા હાથીઓથી તથા પથરોથી રૂંધી દીધા હતા. અને કોઠાના ચોકીદારોએ બાતમી આપી હતી કે તેઓ દરવાજા તોડી નગરમાં પેસવાની તૈયારી કરી રહ્યા છે.

નગરના સૈન્યથી દરવાજા ઉઘાડી બહાર નીકળાય તેવું તો હતું જ નહિ. દરવાજામાંથી નીકળતાં જ તેમનો તો કચ્ચરધાણ નીકળી જાય તેમ હતું.

આ સર્વ બાતમીઓ મહારાણી હંસગતિકાને મળતી ગઈ તેમ તેણે પોતાની અંતઃપુરની કાયામાયાનું રક્ષણ કરવાની સૂચનાઓ દેવા માંડી.

બિમ્બિસારે યંત્રોને જરા પાછાં હટાવ્યાં. રાજગૃહથી આવી પહોંચેલા હાથીઓને દરવાજા સામે દોડાવવા તૈયાર કર્યાં. વચમાં ઉંટો ગોઠવવામાં આવ્યાં.

માયા મહારાણી પાસે આવી: “માતાજી! મોટાંબા કહે છે કે આપ શીકર ન કરો. કટોરો તો તૈયાર જ છે અને હું પણ તૈયાર છું.”

બિમ્બિસારનું કટક વૈશાલિ નગરપર આવી પહોંચતાં કંધકે પોતાની ગોઠવણો બદલી હતી અને બંધકને ઘણી અગવડમાંથી બચાવ્યો હતો. તેને હવે ખાત્રી હતી કે નગરમાં જ બિમ્બિસારનો પ્રવેશ થશે, એટલે તેણે રાજદુહિતાનું હરણ કરી વૈશાલિમાં બિમ્બિસાર પ્રવેશ કરે ત્યારે રથમાં બેસાડી તેની સમક્ષ તેને રણુ કરવાની ગોઠવણ કરવા માંડી.

સુબ્યેકાએ વસ્ત્રાલંકાર સજવા માંડ્યા.

“બહેન બા ! તમે લુગડાંલતા, ધરેણાંગાંઠાં પહેરો છો તો હું ન પહેરું ?” ચિલ્લણ બોલી અને તેણે પણ વસ્ત્રાલંકાર સજવા માંડ્યા.

માફાથી ઢાંકેલો એક રથ રાજમહેલની પછીતને ખૂણે આવીને ઉભો. કેસરે તે જોયો, અને ચિલ્લણને બતાવ્યો.

“નાનાં બા ! આ રથમાં મોટાંબાને લઇ જશે.”

ચિલ્લણ રથ તરફ જોઇ રહી.

“અને રથમાં ચઢ્યા પહેલાં તો બહેનબાએ કટારો પીધો હશે.” ચિલ્લણ બોલી.

“નાનાં બા ! રાજદુહિતા બીજું શું કરે ?” કેસરે કહ્યું.

“બહુ એ કૂળ ! બહેનબા રથમાં બેસી બિમ્બિસાર પાસે ચાલ્યાં કેમ જતાં નથી ?” ચિલ્લણ બોલી.

ચંત્રમાંથી ફેંકાયેલો એક મહાન પથર રાજમહેલના યોગાનમાં પડ્યો. નજીકની શેરીમાં આગ લાગી હતી તેના ધુમાડાના ગોટેગોટ આકાશમાં ચઢતા રાજમહેલની અટારીમાંથી દેખાતા હતા.

કેસરે ચિલ્લણ સામે સૂક્ષ્મ નજરે જોયું. તે બોલી:

“નાનાં બા ! મોટાં બાને બદલે તમે રથમાં બેસી જશો ? મોટાં બાને હું ઝેરનો કટારો પીવાય નહિ દઉં, મરવાય નહિ દઉં અને તેને અણુમમતા પરણવામાં ફસાવાય નહિ દઉં.”

ચિલ્લણ થોડીવાર તો કેસર શું કહે છે તે સમજી શકી નહિ, પણ ધીમે રહીને તેની સમજમાં બધી વાત આવી. તેણે કેસરની સાડીનો પાલવ પકડ્યો. “કેસર, કેસર !”

“જી, નાનાં બા !”

“તું સાચું કહે છે ? હું રથમાં બેસું તો માફ હરણુ થશે ? અને બહેનબા બધી દુઝામાંથી બચી જશે ?”

“નાનાં બા ! બહેનબા તો શું પણ સારો દેશ બધી દુઝામાંથી બચશે. હજીરો માણસો મરતાં અટકશે. પિતાજી પાછા ઘેર આવશે અને બા ! આપતું નામ ઇતિહાસપુરાણમાં કથાવાર્તામાં અમર થશે.”

બહાર લોકોનો જબરો કોલાહલ સંભળાયો. કેસર અટારી પર ગઈ. બિમ્બિસારે યંત્રો પાછાં હટાવી આગ અને પથ્થર ગામમાં વરસાવવાને બદલે ગઢની રાંગ ઉપર વરસાવવા માંડ્યાં હતાં. ત્યાં ઉભા રાખેલા ચોકીદારો દાઝી જવા તથા ચગદાઈ જવાને બચે પોતપોતાની જગ્યા છોડી ન્હાસવા મંડી પડ્યા હતા. રાજા વિનાની રાજધાનીમાં હવે વ્યવસ્થા કે અમલ જેવું કશું રહ્યું નહોતું.

“માયા !” હંસગતિકા રાણીએ છલકતી આંખોએ, કંપતે સ્વરે કહ્યું : “જી, સંભાળીને જજો. કુંવરી સુન્યેષાને કહે કે કટોરો પી જાણો !”

માયા ધડકતે હૃદયે ચાલી. લોકોની નાસભાગ અને કોલાહલ વધ્યાં. રાંગ ઉપર મોટા ખડકો પડવાથી ગઢ તૂટ્યો હતો. દરવાજા તોડવાની બિમ્બિસારને હવે જરા પણ જરૂર રહી નહોતી. મગધના સૈનિકોએ તૂટેલી રાંગ સર કરી. વૈશાલિના સૈનિકો નાશ. કોઈ રાજમહેલમાં તો કોઈ મંદિરોમાં, તો કોઈ ઉપાશ્રયમાં, તો કોઈ ધર્મશાળામાં, તો કોઈ ઘરોમાં ભરાવા માંડ્યા હતા.

મગધના સૈનિકોએ રાંગ સર કર્યા પછી તેઓ ગામમાં નીચે ઉતર્યા. દરવાજો જઈ તેઓએ ચોકીદારોને કેદ કર્યા, અને દરવાજા ઉઘડાવી નાખ્યા. બિમ્બિસારે પોતાના સૈનિકોના જયજયનાદ સાથે વૈશાલિ નગરીમાં પ્રવેશ કર્યો.

સૈન્યના એક ભાગે બહાર રહેલા ચેટકરાજને અને તેના સૈન્યને ઘેરી લીધાં. ચેટકરાજ લડતાં લડતાં પકડાયા. તેના આખા શરીર ઉપર સહસ્રાક્ષ ઈંદ્રની હજીર આંખો માફક હજીર જખ્મો થયા હતા અને

પુત્રારા નીચે ચાળણી પડી હોય અને તેમાંથી પાણી વહે તેવી રીતે જખમે જખમમાંથી લોહી નીકળતું હતું. તે લડવાને તો શું પણ ઉભો રહેવાને પણ અશક્ત હતો. તે પકડાયો એટલે ચડાઇ પૂરી થઇ. તેનું કટક શરણ આવ્યું અને વૈશાલિમાં પોતાની આણ વરતાવતા સહુનું નમન ઝીલતા બિમ્બિસાર સમક્ષ તેને લઇ જવામાં આવ્યો.

જે વખતે જખમી એટકરાજની રણશય્યાને બિમ્બિસાર પાસે રજુ કરવામાં આવી તે જ વખતે એક માફાવાળો રથ પણ રાજ સમક્ષ આવીને ઉભો રહ્યો. એ રથ સાથે કંધક અને બંધક ચોકિયાટ તરીકે હતા. રથ ઉભો રહેતાં કંધક મહારાજ પાસે આવ્યો અને તેણે કંધક નિવેદન કર્યું. રાજાએ કહ્યું: “રંગમહેલ ક્યાં છે, ત્યાં લઇ જા અને બંધકને આંહિં રાખ. હું આવું છું.”

માફાનો પડદો જરાક ઉઘાડો હતો. તેમાંથી એક સુંદર વદન સ્મિત કરી બહાર હેરતું હતું. રણશય્યા પર પડેલા જખમી એટકે એ વદન જોયું. તેની તલવાર તેની પાસે હતી: એ વદન જોતાં જખમી તોયે બન્યું તેટલું જોર અજમાવી તેણે પોતાની તલવાર બાંગી નાંખી. તેના બે કક્કડા તેણે દૂર, દૂર ફેંકી દીધા.

બિમ્બિસારે તેને નમન કર્યું. “મહારાજ વૈશાલિનરેશને મહેલમાં લઇ જાઓ અને આય જીવકને તેમની પરિચર્યા સોંપો.” તેના હુકમનો અમલ કરવા તેની સાથેના તેના કર્મચારીઓ દોડ્યા. બિમ્બિસાર બંધકને લઇ રથની પાછળ ગયો.

“રાણીજી, મહાદેવી!” માયાએ કુંવરીના આવાસમાંથી પાછાં ફરતાં કહ્યું: “મેટાં બાએ માથામાં તો સુગંધિ ભૂરકી ભરી છે, વસ્ત્રાલંકાર સજ્યાં છે અને નિશ્ચેષ્ટ થઇ શય્યા પર પડ્યાં છે. કટોરો તો હજી ભરેલો જ પાસે પડ્યો છે. જીવ છે કે નહિ તે પણ કહી શકાતું નથી.”

રાણીજી કાંઈ કહે ત્યાં જખમી એટકરાજની પાલખી આવી પહોંચી. સાથે આય જીવક હતા. રાજાએ કૃત્તી, આર્દ રવરે કહ્યું: “રાણી! માણસ નકામો વલખાં મારે છે. ચિલ્લણા બિમ્બિસારના અંત:પુરની નિવાસિની થઇ ચૂકી છે.”

“બા, નાનાં બા અને કેસર ઓરડે ન હોતાં.” માયા બોલી.

પ્રકરણ ૩૪ મું

ચિદ્વણ રડી પડી

નિમ્ખિસારના નિવાસ માટે શેઠ અનાથપિંડિકના આડાંતયા શેઠ અર્થોદયની હવેલી તૈયાર કરવામાં આવી હતી. ચિદ્વણ અને કેસર રથમાંથી એ હવેલીમાં ઉતર્યા અને તેનો ઉંબર ઓળંગી ચેટકરાજ-દુહિતાએ હમેશને માટે પિતાનું ધર ત્યજ્યું, હૈહય-ગોત્ર ત્યજ્યું અને શૈશુનાગ કુળની વાજિ શાખાના મગધરાજની રાજમહિષી થઇ. કેસરને તે પોતાના દાયજનમાં લઇ આવી.

રથનો માફો ઉઘાડી અટારીમાં ઉભેલી કેસરને કંધકે જે વખતે રાંગ તૂટી તે વખતે ઇશારો કર્યો. કંધકનો ઇશારો બરોબર સમજી જઇ, કેસર જ્યાં સુજ્યેષ્ઠા વિચારમગ્ન અલંકાર સજતી ઉભી હતી ત્યાં ગઇ. દ્વિતીય દુહિતાએ “દૂધ” પીવાટાણે, આત્મસમર્પણ કરવાટાણે, જોહર કરવાટાણે સંપૂર્ણ વસ્ત્રાલંકાર સજે છે અને સુજ્યેષ્ઠા ચેટકરાજની કુળવેદી ઉપર એ જ રીતે આત્મસમર્પણની તૈયારી કરતી હતી.

“મોટાં બા ! માથું ગૂંથી દઉં ? પેલાએ તે દિવસે સુગંધી, કુલેલ તેલ અને ભૂરકી આપ્યાં છે તે નાંખી દઉં ?” કેસરે પૂછ્યું, અને પૂછતાં પૂછતાં કમખામાંથી ભૂરકીની ડબ્બી અને કુલેલ તેલની નાની શી ભંભલી કાઢી.

“હા, કેસર ! સદાની શાંતિશય્યામાં પોઢતાં પહેલાં તારું હોળેલું માથું અને પૃથ્વીની માટીની સુગંધિનાં સ્મરણ પરલોકમાં સાથે લઇ જઉં.”

કેસર સુજ્યેષ્ઠાની પાછળ ગઇ. માથામાં તેલ સીંચ્યું અને સોનાની કાંસકીથી તે વાળ હોળવા માંડી. સાથે સાથે તેલ ઉપર સુગંધી ભૂરકી ઝારવા માંડી. કંધકે તે ભૂરકીનું વર્ણન કરતાં જ કહ્યું હતું કે તેલ ઉપર તે ઝારવાથી તેની સુગંધ સ્ત્રીજનોને મોહવશ, નિશ્ચેષ્ટ, મૃચ્છાગત બનાવે છે. સુજ્યેષ્ઠાને એજ થયું. તે નિશ્ચેષ્ટ, કાષ્ટવત્ થઇ ગઇ. કેસરે તેની નિશ્ચેષ્ટ દેહવ્રતાને શય્યામાં સુવાડી; પાસે ઝેરનો તૈયાર કટોરો ગોઠવ્યો.

ચિલ્લણા પછીતમાં પડતી બારીમાં ઉભી ઉભી તે ભેદી રથ તરફ જોતી હતી અને કેસરે સ્વયંવેલા સંજોગોનાં પરિણામ પોતાની નજરથી વિચારતી હતી. કેસરે તેને વિચારનિદ્રામાંથી જગાડી અને કહ્યું: “બા ! ચાલો, રથમાં બેસી જાઓ.”

“કેસર ! તું જ મારું હરણ કરીશ ? જોજો, હો. કંઈ આહું ન વેતરતી હો.” ચિલ્લણાએ કહ્યું.

“ના, બા ! મગધનું કટક નગરમાં હમણાં પેસશે. અને જો આપ મગધરાજનાં અન્તઃપુરનિવાસિની નહિ થાઓ તો વૈશાલિમાં ભયંકર હત્યા થવા માંડશે. આપને મગધરાજ ગમે છે ને ?”

“એણે મને કામણુ તો નહીં ક્યું હોય ને ?” ચિલ્લણા આગળ ડગલું દબ બોલી.

કેસર તેને હાથ દબ આગળ ચલાવતી ચલાવતી બોલી: “બા ! એણે જો તમને વશીકરણ નાંખ્યું હોય તો હવે તેના ઉપર કામણુટુમણુ વશીકરણ, મોહન, બધું તમે જ નાંખજો.”

ચારે પાસ હવે ધમસાણુ, ભીડ અને કોલાહલ એટલાં વધી ગયાં હતાં કે કેસરને તથા ચિલ્લણાને કોઈ ખાસ જૂએ અગર અટકાવે તેમ નહતું. અને રથમાં ચઢ્યાં અને રથના બળદ ધુધરિયાળ ધમધમાટ ઉપડી ચૂક્યા.

કંધકને રસ્તે જ ખખર મળ્યા કે મહારાજા બિમ્બિસારે નગરપ્રવેશ કર્યો હતો અને તે નજીક જ હતા. તે પછી ખખર મળ્યા કે નગરજનો શરણુ થયા હતા અને વિજેતા રાજાને મુકામ અર્થોદયશેઠની ભવ્ય હવેલીમાં રાખવામાં આવ્યો હતો. તેણે રથ જ્યાં બિમ્બિસાર પરાજિત, શરણાગત નગરની વ્યવસ્થા કરતો ઉભો હતો ત્યાં લીધો.

ત્યાં થોડી વાર રથ ઉભો રહ્યો એટલામાં ચિલ્લણાએ માફાની ફડક ઉઘાડી બિમ્બિસારનાં લખકઝખક દર્શન કરી લીધાં. પુરુષ બિમ્બિસાર આ ભામિનીને મન ભાળ્યો.

જે વખતે ચિલ્લણા મિમ્મિસારનાં દર્શન કરતી હતી તે વખતેજ રણુશય્યા ઉપર ધાયત્ર ચેટકે ચિલ્લણાને જોઈ અને ઓળખી. ચિલ્લણાને તે ભાન નહોતું. તે ભાન આવે તે પહેલાં તો રથ હવેલીએ જવા ઉપડી ચૂક્યો.

હવેલીના અંતર્ગતમાં તે હજી સ્વસ્થ થતો એકી ન એકી ત્યાં મિમ્મિસાર આવ્યો.

“ચિલ્લણા બા ! મહારાજ મગધરાજ, હથેલાઓ મેળવો.” કેસર સમયસૂચકતા રાખી બોલી: “પધારો મગધના નાથ.” કહી અત્યાર સુધી પ્રગલ્ભ, પણ ખરેજ વખતે શરમથી શિંગડું બની ગયેલી ચિલ્લણાને અને મિમ્મિસારનો જમણો હાથ કેસરે એક બીજા સાથે મેળવ્યો. ચિલ્લણા કે મિમ્મિસાર તેને કંઈ પણ કહે તે પહેલાં જ કંઈકને મળવા અધીરી બનેલી કેસર વિજળીના ઝમકારા પેટે ખંડમાંથી બહાર નીકળી ગઈ.

કમનીય, સુકુમાર, નાણુક, નાની ચિલ્લણાને મિમ્મિસારે નખશિખ નિહાળી. તેના દેહનું લાવણ્યામૃત તે રસપિપાસુએ આપરિતોષ પીધું. “રૂપશણુગાર છો, ગાંધર્વ-મહારાણી, આત્મશણુગાર પણ સન્ન્યાજ હશે ને?” કહી તેણે તેની ચિણુક હાથમાં લઈ ચિલ્લણાના અધરોજ પર દૃઢ સુખન દીધું.

“તમે, મહાદેવી ચિલ્લણા, મગધવૈશાલિ બન્નેનાં પદ્મહાદેવી સ્થપાયાં. હ્યો, હવે રમ્મ દો. બહુ કામ છે.”

કાળાં બૂઝાણુ નયનમાંથી વિજળીની શીતળ સળીઓ ચમકાવતે ચમકાવતેજ ફક્ત વાતો કરતી ચિલ્લણાએ મધુરા સ્મિતથી અનુજ્ઞા દીધી અને મિમ્મિસાર પાછો કાર્યવ્યગ્ર થવા ચાલ્યો ગયો.

તે કચેરીમાં આવ્યો ત્યાં અર્થોદય શેઠ પોતે મહારાજ ચેટકનો સંદેશ લઈ દૂત વિધિએ પધાર્યા હતા.

“મગધનરેશ; ચેટકરાજે રાષ્ટ્રત્યાગ અને રાજત્યાગ કરવાનો નિર્ણય કર્યો છે અને કહ્યું છે કે આપ ચિલ્લણા દેવીનો હાથ, વિદેહ રાષ્ટ્ર અને વૈશાલિનું સિંદાસન ત્રણે હાથ ધરો. તેના આશીર્વાદ છે.”

“શેઠ, મારે શું કરવું ? ચિલ્લણા દેવી મારા અંતઃપુરમાં પોતે જ પ્રવેશ્યા છે. હું વિદેહમાં અને વૈશાલિમાં તો બેઠો જ છું.”

“ચાલ્યા તો થઈ ગયા છે જ. મહારાજ ! મ્હોં ઘોષ નાંખવાનો તો વિચાર નથી કર્યો ને ?” શેઠે પૂછ્યું.

“ના.”

“તો મહારાજ ! સંધિનો પડો વજડાવો. આપની આજુ વતોવે અને વાનપ્રસ્થ ચેટકરાજને પ્રણામ કરી તેના આશીર્વાદ લઈ આવો.” અર્થોદય શેઠે સલાહ આપી.

“ભલે, આપ જ એ સર્વ બંદોબસ્ત કરો.”

અર્થોદય શેઠે રાજા બિમ્બિસારને વિદેહનું તિલક કર્યું. પછી પોતાના રાષ્ટ્રપતિ અને રાજદંડધર્તા તરીકે વંદન કર્યું અને રાજ-મહિષી ચિલ્લણા દેવી થકી મગધવૈશાલિને યુવરાજ પ્રાપ્ત થાઓ, એવો આશીર્વાદ આપ્યો. પછી તેણે નવા રાજાને ભેટ ધરી.

બિમ્બિસારે મૃદુ ગાંભીર્યથી બધું સ્વીકાર કર્યું.

“મહારાજ ! હું ચેટકરાજને આપ આવો છો તે નિવેદન કરું છું.” કહી શેઠ અર્થોદય બહાર ગયા. તરત જ મંગળ ઢોલ ડલ્લુકવા માંડ્યો. શરણાધરો વાગવા માંડી. બંદીજનોએ વિજેતા નરપતિનાં બંદિગાન શરૂ કર્યો.

ચેટકરાજના મહેલમાંથી રાત્રિયટક કસુંબાં ધારણ કરી રાજ-વડારણા નીસરી. વડારણ મંડળ અર્થોદય શેઠની હવેલીએ ગયું. વડી વડારણ માયાએ ચિલ્લણાને બાથમાં લીધી. “પિહેર છોડ્યાં, કુંવરીબા ! પણ મગધરાજ મહિષીને, કાંઈ પિહેરિયાંઓ છાંડશે. હાલો બા, પીઠી ચોળીએ અને મીઠાળ બાંધીએ. એમને એમ પદ્મહાદેવીસિંહાસને છાનાં છાનાં રહડશે, તે કાંઈ અમથી સહેવાશે ?”

અને ચિલ્લણાનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું. માતાપિતાની અને તેને ઉછેરી નેણે મોટી કરી તે વડારણમંડળની વત્સલતા તેને હવે યાદ આવી. પ્રેમઉન્મત્ત, કામવિવશ તેણે અગ્નિપ્રસ્થા કુળમાં સ્ત્રીહૃદયસહજ પ્રીતિ-વિશ્રમભથી ઝંપલાવ્યું હતું. એ અસાત જીવનની ગેબી અસાતતા અને પિહેરમાં ગાળેલા અત્યાર સુધીના જીવનની મીઠી સુકુમાર કુમાર અને સુખ-ચિલ્લણા રડી પડી.

પ્રકરણ ૩૫ મું

તમે સ્વતંત્ર છો

એ ટકના ધા રજાતાં તે અને રાણી હંસગતિકા વાનપ્રસ્થ થાય એવી ગોઠવણ કરી, દરમ્યાનમાં એટકની સંભાળ આર્યજીવકને સોંપી, વૈશાલિના સ્વતંત્ર રાજ્યને બંધ કરી તેને મગધમાં ભેળવી દધ, સુબ્યેકાને તેનાં માતાપિતાની શુશ્રૂષામાં રહેવા દધ, તેમની સંમતિથી તેમણે જે જીવનક્રમ ઘડવો હોય તે ઘડવાની રજા આપી, વિજયી બિમ્બિસારે પોતાનાં પગલાં રાજગૃહ તરફ વાળ્યાં. રાજગૃહની વસતિએ વિજયી રાજાનો બહુ જ સરસ સત્કાર કર્યો અને રાજાએ નગરમાં વાજતેગાજતે પ્રવેશ કર્યો.

નગરને દરવાજે સોનેરી ઝૂલ અને અંબાડીવાળા હાથી પર બેસીને બિમ્બિસાર અને ચિલ્લણાદેવી તોરણ નીચે આવતાં હતાં તે વખતે એક શુદ્ધ શ્રમણિકા મુંડાવેલ મરતક, કાપાય ચીવર, ઝેરકોચલાનું લિક્ષાપાત્ર અને તુંબડાનું કમંડલધારી તેમની સામે ઉભી રહી અને હાથ ઉંચો કરી બોલી: “માર્ગલાલ, ધર્મલાલ, નિર્વાણલાલ.” રાજાના પરિવારકોએ તેને ત્યાંથી એકદમ હટાવી દીધી.

તેને જોતાં જ રાજાના નયનમાંથી અગ્નિની ઝાળ નીકળી. ક્રોધથી તે લાલચોળ થઈ ગયો. પણ બિમ્બિસારે અત્યંત ક્રોધાયમાન હોવા છતાં પણ

રાજગાંભીયં જાળવ્યું. એ બુદ્ધશ્રમણિકાને તેણે ઝાળખી લીધી હતી. એ થોડા સમય પહેલાંની રાજમહિષી ક્ષેમાદેવી હતી. આજે બુદ્ધશ્રમણિકા થઈ, ભિક્ષાપાત્ર લઈ તે નગરમાં ભિક્ષાયાચના કરતી હતી.

સવારના સૂર્યોદયમાં ખીતેલા બાલકમગની સુકુમાર કુમાર ધારતી પોતાની પડખે બેઠેલી ચિલ્લણા તરફ તેણે જોયું. તેને સંતોષ થયો. ક્ષેમા ચાલી ગઈ હતી તેથી તેને જરાપણ શોક થવાપણું નહોતું તેની તેણે ખાત્રી કરી લીધી. સ્વારી આગળ ચાલી.

રાજમહેલ પાસે બ્રહ્મસમુદાય દેવદત્તની સરદારી નીચે એકઠો થયો હતો, તેણે સ્વસ્તિવાચનના મંત્રો ઉચ્ચાર્યા. તે પછી દરબાર ભરાયો. ત્યાં વિજયનિવેદન, સન્માન અને ભવિષ્યવંધનો નિર્દેશ વગેરે થયાં. પછી વિજયમહોત્સવ પૂરો થયો. બિમ્બિસાર ચિલ્લણાને લઈને અંતઃ-પુરમાં ગયો અને સંધ્યાકાળ થતાં સુધી તેના જ આવાસમાં રહ્યો.

સંધ્યાકાળે તેણે કંધકને હાકલ નાંખી. બંધક રાજ પાસે નમન કરી ઉભો રહ્યો. “કંધકને બોલાવ્યો છે.” રાજાએ કહ્યું.

“બાપુ ! કંધક તો કેસરને ઓરડે છે.”

“ક્યાં ?”

“બાપુ, કેસરને ઓરડે. મહાદેવી દાયજામાં વડારણને લઈ આવ્યા છે ને તેણે કંધક સાથે ઘર માંડ્યું છે—”

રાજા હસી પડ્યો. ચિલ્લણાએ પણ રાજાથી છાતું સ્પર્શ કર્યું. “બંધક, જા બોલાવી લાવ એ નાલાયકને. રાજા સાથે હરિક્ષાર્ધમાં ઉતરવા માટે એને સજા કરવાની છે.”

બંધકની અખો નાચી રહી. “બાપુ !” તે કંઈક કહેવા જતો હતો પણ જીભ ઉપડી નાહ. તે ચાલ્યો ગયો.

તેણે કંધકને શોધી કાઢ્યો. “દાસીપુત્ર ! ચાલ, તારું મોત આવ્યું છે. બાપુ તને બોલાવે છે સજા કરવા.”

કંધક આગળ થયો. “પણ દાસીપુત્રના દાદા ! સજા શીદ કરવી છે અને શી ?”

“બંધકને એકલો મૂકીને તું પરણી બેઠો તે માટે. તારાં લગન ફાક કરી કેસરને મારી સાથે પરણાવવી છે.”

“ઉભો રહે, હું કેસરને ખબર આપું.” કંધકે કહ્યું.

“ના, ના. ચાલ, બાપુએ ના પાડી છે.”

કંધકે બંધકને ગળામાંથી પકડ્યો. “કહે કે હું કેસર-કંધકનો દીકરો. કહે. નહિતર લગાવું છું.”

બંધક બૂમ પાડવા લાગ્યો, પણ રાજગૃહને જાણીતા થઈ ગયેલા આ વિચિત્ર રાજ્યપરિચારકોના કઝિયામાં આજે કોઈ વચમાં પડે તેમ નહતું. બંધકે ત્રણવાર કહ્યું: “બંધક કેસરકંધકનો દીકરો” અને પછી બંને રાજાજી પાસે ગયા.

રાજા બહાર જવા તૈયાર થયો હતો. કંધક અને બંધકને તેણે સાથે આવવા કહ્યું અને ત્રણે જણ બહાર નીકળ્યા. દેહીએ આવતાં એક પરિચારકે કહ્યું:

“મહારાજ ગૌતમ હજી વેલ્લુવનમાં જ છે. શેઠ અનાથપિંડિકજી પણ ત્યાં છે. ભગવાન દેવદત્ત તે તરફ જ સીધાવી રહ્યા છે.”

રાજાએ પાલખી વેલ્લુવન તરફ લીધી.

ભગવાન શાક્યમુનિ ગૌતમ હજી ત્યાં જ હતા. તેની સાથે શારિપુત્ર, મુર્જલાયન, યશ વગેરે શિષ્યો પણ હતા. શાક્યમુનિની એક પાસે શેઠ અનાથપિંડિક હતા અને બીજી બાજુએ દેવદત્ત ઉભો હતો.

ચોબદારે બિમ્બિસાર રાજાનું આગમન નિવેદન કર્યું. રાજા બિમ્બિસારે પશુકુટીમાં પ્રવેશ કર્યો, પણ પહેલાં જે રીતે દર્શન કર્યા હતાં તે રીતે આ વખતે શાક્યમુનિને તેણે મસ્તક નમાવ્યું નહિ. આસન શોધતો તે ઉભો રહ્યો. શાક્યમુનિએ તેને પોતાની પડખે બેસવા નિમંત્ર્યો. રાજા સામે બેસવાને બદલે પડખે બેઠો. શાક્યમુનિ તો બેઠેલા જ હતા, પણ રાજાના બેઠા પછી બીજા સહુ બેઠા.

પશુકુટીમાં શાંત, ગંભીર ચૂપકાદી પ્રસરી. શાક્યમુનિ પહેલું સંભાષણ કરે એમ રાજા ઇચ્છતો હતો. શાક્યમુનિ ઉદાસીન હતા.

અંતે દેવદત્ત બોલ્યો: “રાજન્ ! આ બુદ્ધકીર્તિ ગૌતમને મેં જણાવ્યું કે જે જિનશાસન પ્રમાણે અનુસરવું હોય તો કૈવલ્યજ્ઞાન પ્રાપ્ત ન કરે ત્યાંસુધી ઉપદેશ બંધ કરો. જે સંન્યાસ અને જ્ઞાન ઉપદેશવાં હોય તો તે સનાતન વ્યવસ્થા પ્રમાણે આચારના દૃઢ પરિપાલન સાથે ઉપદેશો. તે માનતા નથી.”

રાજાએ તેને પૂછ્યું: “મુનિરાજ ! તેને રાજઆદેશ સંભળાવ્યો ?”

દેવદત્તે કહ્યું: “નહિ ત્યારે ? પણ કહે કે એ વસ્તુ મારી અને રાજાની વચ્ચેની છે.”

રાજા શાક્યમુનિ તરફ ફર્યો: “આર્ય ગૌતમ ! આપ શું કહો છો ? હું અહિં છું.”

સિક્ધાર્ય ગૌતમે તેનાં કમળનયન વિકસાવ્યાં અને કહ્યું: “રાજા ! બુદ્ધત્વ મેં પ્રાપ્ત કર્યું છે, તો શું કરવા યોગ્ય છે અને શું નહિ, તે તો હું સમજું કે રાગદ્વેષયુક્ત તું સમજે ?”

“પણ રાજઆદેશ.” બિમ્બિસારે દલીલમાં નહિ ઉતરતાં સવાલ કર્યો.

“રાજા ! હું રાજગૃહમાં જ છું. મારો શિષ્યગણ પણ રાજગૃહમાં જ, તારા અધિકાર નીચે જ છે. મારા પંથના સાંસારિક શ્રાવકોના શિરોમણિ શેઠ અનાથપિંડિક પણ અહિં જ બેસે છે. તારો રાજદંડ તેજસ્વી છે, સમર્થ છે. રાજઆદેશનો જે ભંગ કરે તેના ઉપર રાજદંડ પડે, એ વાજબી છે.”

“અનાથપિંડિકજી !” રાજાએ કહ્યું: “ગૌતમે અનીશ્વરવાદ ઉપદેશ્યો છે. સંન્યસ્તના ઉપદેશ નીચે અનાચાર અને સ્વચ્છંદને સગવડ કરી આપી છે. ગૃહસ્થોનાં ઘર ભાંગ્યાં છે. કુલપતિઓનાં કુળ વિખેરી દીધાં છે. તમને તેના ન્યાયાધીશ નીમું.”

“રાજા !” શેઠે કહ્યું: “હું તો એનો શરીખ છું. હું ન્યાયાધીશ ક્યાંથી થઈ શકું ? હું તો વળી વધારે અપરાધી કે મારી તમામ સંપત્તિ એ ભગવાનનું કાર્ય સક્રિય સાકાર સરૂપ થાય તે માટે વાપરું છું.”

“રાજા ! દરેક જીવ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી આત્મનિર્ણય કરવાનો અધિકારી છે. હું કોઈને કશું કરવાનું કહેતો નથી, પણ જ્ઞાન આપું છું. જ્ઞાનને વ્યવહારમાં કમ ઉતારવું તે ઉપદેશું છું. તને પોતાને આજે એમ લાગે કે, મારે આ રાજ્ય છોડવું અને ભિક્ષાપાત્ર ધરવું તો તું તારી જવાબદારીએ છોડ. મને શું ? જ્ઞાનયુક્ત વિચારને અંતે વેશાલિનો પ્રસંગ રચવાનો તેં નિર્ણય કર્યો તો તેં કર્યો. મારે શું ? હું તો કહું છું:-પૂછ: તારા ગમે તે નિર્ણયો હો-તારા જ અંતરત્માને પ્રણિધાનથી પૂછ કે આ નિર્ણય જ્ઞાનયુક્ત વિચારને અંતે થયો છે કે સ્વાર્થ રાગદ્વેષ આસક્તિ ઉતાવળ ક્રોધ લોભ મોહ માયા વગેરેથી પ્રેરણા પામતાં થયો છે ? હું રાજદંડ યોગ્ય અપરાધી છું, એમ તારી નજરમાં આવતું હોય તો તું મને દંડ દે- તેમાં અનાથપિંડિકજીને શા શરૂ ભેળવે છે ?” શાક્યમુનિએ કહ્યું.

રાજાએ તે વચનો બરાબર સાંભળ્યાં. તેનો તેણે જવાબ આપ્યો નહિ. તે અબોલ બેસી રહ્યો. થોડીવાર વળી પર્ણકુટ્ટીમાં શાંતિ પ્રસરી. અંતે રાજા ઉઠ્યો. તેણે શાક્યમુનિની સન્મુખ જઈ વંદન કર્યું અને કહ્યું:

“ભગવન્ ! આપ સ્વતંત્ર છો.”

તેણે શાક્યમુનિના આશીર્વાદની રાહ જોઈ નહિ. તે ચાલી નીકળ્યો. રાજાને જતો જોઈને તેના તરફ શાક્યમુનિએ અત્યંત પ્રેમની નજર નાંખી. પછી તેણે દેવદત્ત તરફ જોયું અને કહ્યું:

“દેવદત્ત ! તું સ્વતંત્ર છે.”

“તે હું પરતંત્ર કેંદિ હતો ?” કહી દેવદત્ત ઉભો થઈ હાથમાં ડાંગ ઉંચકી પર્ણકુટ્ટી બહાર ચાલતો થયો.

પ્રથમ ખંડ સમાપ્ત

મમજને ઠંડક આપવા
કિંમતી વસાણાઓથી...
ભરપૂર

ગાંધી જીની **બ્રાહ્મી**
તેલ વાપરો
સઘળે ઠંડાસે મળે છે!
સી.સી. મહાજન બેઝફું
મુંબઈ, ર.

નકામા વાળને
તાબુટ કરો

સાબુ. પાવડર,
ક્રીમ, લોશન.
એવા ચાર પ્રકારમાં.

બાદશાહી અકસીર ઉપાય
સોલ એજન્ટ-સી.સી. મહાજન ની જુ. મુંબઈ, ર.

સ્ત્રીઓ માટે શક્તિવર્ધક દવા

રખા ટોનીક

ક્રાંતિપણ જાતનો પ્રદર, લોહીવા, શરીરનું ધોવાવું, વધારે પડતો કે
અનીયમીત અટકાવ, અટકાવ વખતે પેટ કે પેટમાં થતો દુઃખાવો,
કમરનો ફાટ, હાથ પગમાં તોડ, હાડકાનું કળતર, ઝીણો ઝીણો તાવ,
લોહીનું પાણી થવું, માથાની ટક્કર, બેચેની, જીવ બળ્યા કરવો,
અજ ઉપર અરૂચી, મ્હોં બેસ્વાદ, ખાંસી, છાતીનો દાહ, સંધીવા
હીસ્ટરીયા, ગર્ભ ન રહેવો, ગર્ભ અધુરે જવો, કસુવાવડ કે સુવાવડની
નબળાઇ, સુવારોગ, પ્રસવ સમયે વારંવાર કષ્ટ પડવું, વી. રોગો
મટાડી શક્તિ આપવા માટે સ્ત્રી વર્ગની આ જાણીતી દવા જરૂર
વાપરી, જીંદગીને લંબાવો.

બ્રાહ્મીની કી. રૂ. ૨. પોસ્ટેજ અલગ

સી. સી. મહાજનની ફાં., ૨૮૧, જુહાપુરા મસ્જીદ,
મુંબઈ-૨.

પિ તૃ હ ત્યા

દ્વિતીય ખંડ

પ્રવેશક

વિક્રમ પૂર્વે લગભગ ૮૦૦ વર્ષને સુમારે કાશીના ઇક્ષ્વાકુ-
વંશના રાજા બૃહદ્રથને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડીને સંવૃજ્ઞ-
લિચ્છવિ વંશના મહા ગોત્રીય શિશુનાગે તે ગાદી પોતાને હાથ કરી.

આ વખતે કાશલ દેશ ઉપર વૃત રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તે
પણ ઇક્ષ્વાકુવંશીય હતો. આ ઇક્ષ્વાકુવંશમાં સગર, ભગીરથ,
દિલીપ, રઘુ, દશરથ, રામ, કુશ વગેરે રાજાઓનો જન્મ થયો હતો.
એના વંશમાં જૈનસમુદાયપ્રજ્ઞ તીર્થંકરોમાંથી બીસ તીર્થંકરોનો
પણ ઉદ્ભવ થયો હતો.

વૃતને ધરતીખત સુપ્રસિદ્ધ મહા શિશુનાગના કૃત્યથી ઓછું
આગ્યું, તેણે કાશીઉપર હુમલો કર્યો અને શિશુનાગને કાશી છોડી દેવા
ફરમાવ્યું. શિશુનાગે જવાબમાં કાશલની કન્યાના હાથનું માગું કર્યું.
વૃતે તે માગું તરછોડ્યું.

વૃતનો હુમલો તો શિશુનાગે પાછો વાળ્યો, પણ તે કાશલકન્યાનું
પાણિગ્રહણ કરી શક્યો નહિ. ઇક્ષ્વાકુવંશીય વૃત મહાગોત્રીય શિશુ-
નાગને પોતાની કન્યા કાઈ રીતે આપવા તૈયાર નહોતો.

શિશુનાગે કાશી સર કર્યા પછી મગધ સર કર્યું. તે પછી કાકવર્ણુ, ક્ષેમવર્ધન, ક્ષેમજિત, પ્રસેનજિત અને બિમ્બિસાર એમ મગધના રાજાઓ થયા, પણ કોઈએ કોશલની કન્યા પ્રાપ્ત કરી નહિ. કાકવર્ણુથી ક્ષેમજિત સુધી કોશલસાથે વારંવાર લડાઈઓ થતી રહી., પણ મગધનું કંઈ વળ્યું નહિ. તેથી ઉલ્લટું વૃતપુત્ર દર્ભસેનના પુત્ર સંજયે ક્ષેમજિતને હરાવીને કાશી જીત્યું અને તેને કોશલ રાષ્ટ્રમાં ભેળવી દીધું.

પણ શિશુનાગે મગધવંશને કુળસંદેશ દીધો હતો:—ગમે તે વખતે ઇક્ષ્વાકુવંશની કન્યા સાથે શૈશુનાગ મગધરાજે લગ્ન તો કરવાંજ. જ્યાં સુધી તેમ નહિ થાય ત્યાં સુધી હું પૂં નરકમાંથી તરીશ નહિ.

જે પુત્રોનો પૂર્વજ પૂંમાંથી તરે નહિ તે પુત્રો જ નહિ. મગધરાજ બિમ્બિસારના મનમાં પણ આ વાત ખટકતી હતી. પોતાને ઘણી રાણીઓ હતી. વિદેહરાજના કુત્સાભિમાનને તેણે ધૂળમાં રંગદોળ્યું હતું અને ચિલ્લણા દેવીનું હરણ કરી તેની સાથે લગ્ન કર્યાં હતાં.

ચિલ્લણાને પુત્ર અવતરતાં તેના આનંદમાં ચેટકરાજને કેદમાંથી છૂટા કરી બિમ્બિસારે તેને વિદેહરાષ્ટ્ર પાછો સોંપ્યો હતો.

ચિલ્લણાનો પુત્ર જેમ શુક્લપક્ષનો ચંદ્ર હમેશાં હમેશાં વધે તેજ રીતે વધતો આવતો હતો. મહારાજ બિમ્બિસારને ચિલ્લણા ઉપર અથાગ પ્રીતિ હતી. તેના પુત્રને તે પોતાની આંખની કીકી જેવો ગણતો હતો. તેના ઉપરથી તે વારી જતો હતો. તેને માટે તે ગમે તે કરવા તૈયાર હતો.

ચિલ્લણાપુત્ર તો ખરેખર કાઈ ઝંઝાવાત હતો. રાજમહેલનો નિવાસી એ કદી પણ રાજમહેલમાં તો રહેતો જ નહિ. ગામનાં છોકરાં-ઓને ભેળાં કરી તે ગમે ત્યાં રજળતો. એ છોકરાને તો દરરોજ હોળી હતી. શહેરમાં વસતિ હુલ્લડ ન કરતી. ચિલ્લણાનો પુત્ર અવનવાં હુલ્લડો જગાવતો.

બાળક હતો ત્યારે આવું એક હુલ્લડ મચાવીને તેણે એક ઉકરડા ઉપર મુકામ જમાવ્યો. ત્યાં એક કુકડો ઉકરડો ખોતરતો હતો. બાળક ચિલ્લણાપુત્રે તેને પકડ્યો અને કુકડાએ તેની કુણીગદ્દર સુંવાળા જીવડા જેવી આંગળી કરડી ખાધી. બાળક ચીસ પાડી ઉઠ્યો. તેણે આંગળી લઈ લીધી પણ એ આંગળીમાંથી લોહી વહેવા માંડ્યું.

રાજા બિમ્બિસાર આજ વખતે એ રસ્તેથી પસાર થયો. તેણે પોતાના પ્રિય કુંવરને ઉકરડે ચીસ નાખતો અને કુકડાપર મારપછાડ કરતો જોયો. ઘડીભર તેને ખ્યાલ આવ્યો “આ કુંવર ગુસ્સે થઈ આ કુકડા ઉપર આટલો અત્યાચાર કરે છે, તો મોટો થતાં કદાચ મારા ઉપર ગુસ્સે થશે તો મને શું કરશે ?”

તેના મનમાં ઘેર કલ્પનાઓ ઉદ્ભવવા માંડી. પોતાનો આ પુત્ર ગર્ભમાં હતો ત્યારે તેની માતાને, ચિલ્લણાને પોતાના રાજ-પતિનું માંસ ખાવાના દોહદ થતા હતા, એ વાત યાદ આવી.

પોતાના મનોબળથી તેણે એ સ્મરણ અને એ કલ્પનાઓ દાખ્યાં, સાથે પરિચર્યામાંના માણસોને તે બાળકને તેડી લેવા કહ્યું. તેની લોહી-લુહાણ આંગળીને તેણે પોતાના મ્હોંમાં રાખી. એ આંગળીમાં પડે થયું. બાળક પીડાથી રાતદિવસ ચીસ પાડે અને બિમ્બિસાર ચિલ્લણાના પ્રેમને લીધે, બાળક ઉપરના ભાવને લીધે તેની દુઃખતી આંગળી પોતાના મ્હોંમાં રાખી બેસી રહે.

બાળકની આંગળી રૂઝાઈ પણ વાંકી રહી ગઈ. તેથી તેનું નામ કુણિક પડ્યું. રાજા તેને કુણિક કહેતો. પણ તેની માતા તે છોકરાનાં ઉદ્ધાંડ અને કદીપણ હારીને ન આવવાનો શિરસ્તો જોઈ તેને “અન્નત-શત્રુ” કહેતી.

એક રાતે કુંવર અભયકુમાર રાજમહેલમાં પધાર્યા. અન્નતશત્રુ ત્યાં રમતો હતો. કુંવર અભયકુમારે તેના ઉપર ગંભીરતા ત્રાટક માંડ્યો. અને આ બાળકુંવરે મોટાબાઈ સામે તેવો જ તીવ્ર, સ્થિર ત્રાટક ફેંક્યો.

“મહારાજ !” કુંવર અભયકુમાર બોલ્યા: “અન્નતશત્રુ કાશલાધિપની કન્યા પરણશે.”

અને બિમ્બિસાર અને ચિલ્લણા બન્ને પ્રસન્નતાપૂર્વક હસ્યાં; કારણ કે અભયકુમાર જેવા વિચક્ષણ માણસની ભવિષ્યવાણી સાચી જ પડતી હોય અને તે વાણીની સિદ્ધશબ્દતાથી કાણ પ્રસન્ન ન થાય ?

શિશુનાગ મહારાજને કુળાદેશ શાંતિથી પાર પાડવાનો બિમ્બિસારે વિચાર કર્યો. બાળક પ્રભાવતી હતી ઘોડિયે રમતી હતી, છતાં પણ અન્નતશત્રુને માટે તેના હાથનું માગું મોકલવાનો બિમ્બિસારનો નિશ્ચય ચિલ્લણાને પણ ગમ્યો.

૨

મુનિ દેવદત્ત કાશલ દરબારમાં કર્તાહર્તા થઈ ચૂક્યા હતા. રાજા બિમ્બિસારે ચિલ્લણા સાથે લગ્ન કર્યાં, ગૌતમ શાક્યમુનિને મગધમાંથી રાજ આદેશસર દેશવટો આપ્યો અને જે શ્રેણીગણુચ્ચવસ્થાથી તથા સૈન્યબૃહથી વિદેહ ઉપરનો વિજય સંભવિત બન્યો હતો તેમાં તે કામે લાગ્યો.

તેણે અહિંસક યજ્ઞ પણ આદર્યો; પણ એ યજ્ઞ પૂરો થાય તે પહેલાં તો મગધરાષ્ટ્રમાં વરસાદ આવ્યો અને સર્વત્ર લીલાહરેર થઈ ગઈ. બિમ્બિસારને યજ્ઞ પૂરો કરવાની ખાસ જરૂર જણાઈ નહિ અને તેનું તમામ કામ તેણે પોતાના જૂઠા જૂઠા ગૌણ પ્રતિનિધિઓને સોંપી આપ્યું.

બ્રાહ્મણસમુદાય તેથી નારાજ થયો, પણ દૃઢ મનના બિમ્બિસારને તેમની નારાજીની અસર ન થઈ. દેવદત્તને વિષ્રોધ આ પાપને માટે જવાબદાર ગણવા માંડ્યા એટલે તે ઉચ્ચસ્વભાવ મુનિ બ્રાહ્મણસમુદાય સાથે લડી પડ્યો. રાજા બિમ્બિસારે તેને ગૌતમમુનિને સંદેશો આપી મોકલ્યો હતો તેમાં બૌદ્ધસંઘને માટે આચારવિષયક કેટલીક શરતો સમાવવામાં આવી હતી. એ શરતો ઉપર તેણે વધારે જોર આપવા માંડ્યું. તેને એમ હતું કે તેથી તેને રાજાશ્રય મળશે. તેણે અવૈદિક અહિંસા ધર્મની દીક્ષા લીધી અને સિદ્ધાર્થમુનિનો ખેંધો પકડવા માંડ્યો.

પણ બિમ્બિસાર તો મગધરાષ્ટ્રને તેજસ્વી, પ્રવૃત્તિમય, સમૃદ્ધિશાલિ અને વ્યવસ્થાસ કરવામાં રોકાયેલો હતો. તે ચિદ્વજ્રાના રૂપશણુગારપર મુગ્ધ હતો. તે કુણિકના સ્નેહમાં શીતળસ્નાન કરી રહ્યો હતો. ઉમ્મ, ઉદામ યુવરાજ મોટો થતાં મગધને એક મહાસમર્થ રાષ્ટ્ર બનાવશે એમ તેને ખાત્રી થઈ ગઈ હતી. બિમ્બિસારે ગૌતમમુનિ સામેના આદેશો પાછા સંભાર્યા પણ નહિ; યજ્ઞ તો સાવ ભૂલી ગયો અને પોતે દેવદત્તને સ્વયંવેલી શરતો પણ વિસારી મૂકી.

એટલે દેવદત્તે પરિભ્રમણ કરવા માંડ્યું. શાક્યમુનિના રાજયોગ સામે તેણે તપ અને હઠયોગને ઉભાં કર્યાં. કાશ્યપનો દરબાર તપ અને હઠયોગનું મોટું નાડીકિન્દ્ર બની ગયો. રાજા પ્રસેનજિતે દેવદત્તે બનાવેલો તપ હઠયોગનો નવ રાશવાળો ચાખૂક આખા રાષ્ટ્ર પર ફેરવવા માંડ્યો અને તેમાંથી તેણે પોતાનાં રાણી સ્વર્ણકાન્તાને કે કુંવર વિરહકને પણ બાકી રાખ્યાં નહિ. દેવદત્ત રાજગુરુ થઈ પડ્યો અને રાજ્યમાં આનંદ વિલાસ હાસ્ય જેવું કશું રહ્યું નહિ.

વેપારીઓ, ખેડૂતો અને બીજા લોકો વતાપવાસ, યોગધ્યાન, પુરાણપારાયણ વગેરેથી થાકી થાકીને પરરાષ્ટ્ર સેવવા માંડ્યા. મહારાજા બિમ્બિસારને આ ખબર પડી. તેને લાગ્યું કે જો કાશ્યપની કન્યા લેવી હોય તો બાળક હૃદયમાંથી જીવન જોગવવાની વૃત્તિ કચડાઈ જાય તે પહેલાં લઈ લેવી જોઈએ. ધર્મ અને તપવિનમ્રતાને પંથે ચહોડીને પ્રસેનજિત હવે કુલાભિમાન તથા મદ્દ ક્ષત્રિયોનો સંબંધ સ્વીકારે તેવો પણ બિમ્બિસાર મહારાજાને સંભવ લાગ્યો.

તેણે શેઠ અનાથપિંડિકને બોલાવ્યા. અનાથપિંડિકજી મગધ છોડી ચાલ્યા જવાના હતા, પણ બિમ્બિસારે કશું ધર્મઝનૂન નહિ બતાવતાં રહી ગયા હતા. “શેઠ ! કાશ્યપ મહારાજા પ્રસેનજિતના કુંવર વિરહકને ત્યાં કન્યારત્ન છે. આપ કાશ્યપ સીધાવો અને કુંવર અજનશત્રુને માટે તેના હાથનું માગું કરો.” બિમ્બિસારે તેને હુકમ કર્યો.

“પણ, મહારાજ ! કુંવર અને કુંવરી બન્ને બહુ નાનાં છે.” શેઠે કહ્યું.

“તેમાં શું ? ઉલટાનું સારું ને ? એ બન્નેનાં આ ક્યાં લમ થાય છે ? આ તો બે રાષ્ટ્રોનાં લમ છે, શેઠ ! આ તો બે પ્રાચીન ક્ષત્રિયકુળોનાં લમ. આ તો બે કુટુંબો પરણે છે.” બિમ્બિસારે કહ્યું. શેઠે દલીલ ન કરી, તે માગું લઇ ગયા.

જે વખતે માગું દરબારમાં રજુ થયું તે વખતે દેવદત્તજી ગુરુ આસને વિરાજમાન હતા. રાજાએ જવાબ દેતાં પહેલાં તેની સામે જોયું. ગુરુ ગળ્યા.

“ધક્કવાકું અને મલ્લનો સંબંધ સંભવે જ નહિ. આચારશીલ અને અનાચારીને વ્યવહાર હોય જ નહિ. યોગબ્રહ્મ અને યોગીઓ એક બીજાને સ્પર્શે જ નહિ, રાજા ! દઇ દે જવાબ.” તેણે કડુતાથી કહ્યું.

અને શેઠ અનાથપિંડિકજી ખાલી હાથે રાજગૃહ પાછા ફર્યા.

પ્રકરણ ૧ હું

અતેલાનું વ્રત

“મહારાજ !” દેવદત્તે કાશલાધિપતિ પ્રસેનજિતને કહ્યું :
 “બહાર મગધનું સૈન્ય ઘેરા નાંખી પડ્યું છે અને આખું નગર, જણબચ્ચો સહુ વ્રત પાળી રહ્યું છે, તે વખતે કુંવરી કૌસલ્યાદેવીએ વ્રતભંગ કર્યો છે.”

મધુરતાની મૂર્તિસમી કુંવરી કૌસલ્યા દેવદત્તની પડખે જ ઉભી હતી. રાષ્ટ્રના સંકટનિવારણ માટે દેવદત્તની સલાહથી આખી વસતિ નિસ્તૈલ વ્રત પાળતી હતી. રસોઇમાં, મદનમાં, માથામાં ક્યાંહિ તેલનો ઉપયોગ થતો નહોતો. તળવા માટે પણ ઘી વાપરવામાં આવતું હતું. સ્ત્રીજનો માથાં કારાં રાખી ફરતાં હતાં. મસાલોમાં તથા દીવાબત્તીમાં ઘીનો ઉપયોગ થતો હતો.

નવ દિવસનું આ વ્રત હતું.

દેવદત્તે કહ્યું હતું કે નવ દિવસના આ મનોબળના સમર્થનથી રાષ્ટ્રની ઇચ્છાશક્તિ વધશે અને દુશ્મનને પરાજય પામવાનું સહેલું થઈ પડશે. રાજાને ગળે આ વાત ઉતરી ગઈ હતી.

પરંતુ પ્રસેનજિતની કુંવરી કૌસલ્યા ભરજોબનમાં હતી. વ્રતોપવાસ અને તપપરિચર્યા વચ્ચે પણ એ કોઈ અજબ ચેતનવતી લતાની માફક વધતી જતી હતી. તેણે પિતા તથા રાજાના હુકમનો અનાદર કર્યો હતો. તેણે માથામાં સુગન્ધિ તેલ સીંચ્યું હતું અને બગીચામાંથી આણેલાં પૂજનકુસુમો પોતાના અંબોડામાં નાંખ્યાં હતાં.

પ્રસેનજિતે કૌસલ્યા સામું જોયું. આ રાજા આજે કેટલાંય વર્ષો થયાં હશે નહોતો, હસવામાં અને હસતું મોં રાખવામાં તે પાપ સમજતો હતો. વર્ષો પહેલાં તે હજમત કરાવતો હતો, પણ તપ અને હઠયોગનો અનુશીલક બન્યા પછી તે દાઢી મૂંછના વાળ પણ ચૂંટી કઢાવતો હતો.

“નગર બહાર અનાચારી બિચ્છિસાર અને તેનો રાક્ષસ યુવરાજ અખતશત્રુ ધા ઉપર ધા કરી રહ્યા છે તે વખતે તેં વ્રત તોડ્યું છે, કૌસલ્યા !” એરંડિયું પીવાથી કટાણા થયેલા મુખમાંથી જાણે નીકળતો હોય તેવા સ્વરથી પ્રસેનજિતે પોતાની પુત્રીને કહ્યું: “ક્યે ભવ પ્રાયશ્ચિત્ત કરીશ તું તારાં પાપનાં ?”

કૌસલ્યાની જોબનનીતાર કાયા સામે એ થોડીવાર જોઈ રહ્યા.

“જા, પાંચ દિવસના અપવાસ કર. રાતે એક વખત અલ્પશો દ્રાવણ કરજો.” તેણે હુકમ કરમાવ્યો.

કૌસલ્યા ચાલી ગઈ. તે હતી ત્યારે તેના જોબનની આભામાં જગત્ હસી રહ્યું હતું. તેના જતાં જેમ અગ્નિ લાગતાં પુષ્પ ચીમળાઈ જાય તેમ પ્રસેનજિતની નજર ચોતરફ ફરતાં જગત્ ચીમળાઈ ગયું.

પ્રસેનજિતે દેવદત્ત સામે જોયું. “અરોઅર છે. રાજન્ ! વ્રતભંગ એ મહાપાપ છે. તેથી મન, બુદ્ધિ અને શરીર, બધાં નબળાં પડે છે. રાષ્ટ્રનું યંત્ર તેથી શિથિલ થાય છે. વ્રતભંગ અથવા નિયમભંગ, એ તો હમેશાં મહાપાપ ગણાજે.”

પ્રસેનજિતે માથું નમાવ્યું. “જેવી ગુરુજીની આજ્ઞા.” તેણે કહ્યું. બન્ને ઉઠ્યા અને રાજમહેલની અટારી ઉપર આવ્યા.

સંધ્યાકાળનો સમય હતો. નગરમાં ક્યાંહિપણ દીવો થયો નહોતો. ચોતરફ અંધારું પોતાનો આછો પછેડો પાથરવા માંડ્યું હતું; ‘કૌસલ્યાના’ વ્રતભંગથી જો આપણું યંત્ર શિથિલ ન બને તો આપણો વિજય છે. દેવદત્તે કહ્યું.

“ગુરુજી ! એટલા વ્રતભંગથી આખું યંત્ર શિથિલ થાય ?” રાજાએ પૂછ્યું.

“અરે ! તું એને એટલું માને છે ? તેલ સામે આતુર નજર માંડી હોય તો પણ નિસ્તેલના દિવસોમાં તેનાથી મહાપાપ થાય છે, ત્યારે આ તો જાણીબૂઝીને તેલનો ઉપભોગ અને વિહાર થયો છે.” દેવદત્તે કહ્યું. રાજા ગભરાયો, પણ તે કાંઈ બોલ્યો નહિ.

બન્ને અટારી પરથી નીચે ઉતર્યા. આજા અંધારાના મ્હોંસ્રઝણામાં તેઓ આવસ્થિતના રસ્તાપર ચાલવા માંડ્યા, અને નગરચર્યા જોવા માંડ્યા. સહુ શાંત હતું. સહુ નિશ્ચેષ્ટ હતું. કાંઈ કશું કરતું નહતું. ફક્ત રાજપુરુષો વધી ગયેલી રાજમતોએ અને તેલ નાંખ્યા વિનાનાં સ્વયંસિદ્ધ દાઢીમૂઠે પોતપોતાનું કામ કર્યું જતા હતા. રાજા તથા ગુરુ દેવદત્ત નગરચર્યા જોતા હતા અને ભગવાન અંધકાર પોતાના આજા આચ્છાદન ઉપર હવે ઘેરો સુધ્ધ પછેડો પાથરવા માંડ્યા હતા.

નગર બહાર દુશ્મન સૈન્ય પડ્યું હતું. બ્યારે રાજા બિમ્બિસારે વિરહકની પુત્રીના હાથનું પોતાના યુવરાજ અન્નતશત્રુને માટે માગું કયું ત્યારે યુવરાજ ફક્ત દશ વરસનો હતો, અને કુંવરી પ્રભાવતી ચાર પાંચ વર્ષની હતી. આજે એ વાતને આઠ વર્ષ વીતી ગયાં હતાં. રાજા

બિમ્બિસાર આજે દૃઢ નિશ્ચય કરીને આવ્યો હતો કે, યુવરાજ અન્નત-શત્રુ અને કુંવરી પ્રભાવતી રાજગૃહમાં પતિપત્ની તરીકે છેડાછેડી બાંધીને જ પ્રવેશ કરે.

રાજા પ્રસેનજિતના હઠયોગ અને તપના શાસનથી કાશ્મીરની વસતિ એટલી ત્રાહિ ત્રાહિ પોકારી ગઈ હતી તેથી બિમ્બિસારને છેક આવસ્તિ સુધી આવીને ઘેરો ધાલવામાં બહુ મુશ્કેલી નડી નહીં. પણ પ્રસેનજિત એટકની પેઠે બેઠરકાર ન હોતો. તેની પડખે રહેતો દેવદત્ત પણ બિમ્બિસારનું યુદ્ધકૌશલ્ય જાણતો હતો. બન્નેએ મળીને આવસ્તિને ઘેરો ઝીલવા માટે તૈયાર કર્યું હતું. તે ઉપરાંત હઠયોગ અને તંત્રનાં અનેક-વિધ જંત્રો દેવદત્તે રચ્યાં હતાં અને એ જંત્રો અક્ષત, અવિરત અને અખંડિત કામ કરે તેટલા માટે રાષ્ટ્ર ઉપર વ્રતનિર્દેશ ફરમાવવામાં આવ્યા હતા.

એકવીસ દિવસ આવસ્તિએ ટક્કર ઝીલી હતી. હજી આવસ્તિ ટક્કર ઝીલશે એમ લાગતું હતું. યુવરાજ અન્નતશત્રુના બે જબ્બરજસ્ત હુમલા આવસ્તિની સેનાએ પાછા વાળ્યા હતા. હજી રાજા બિમ્બિસાર પોતે ચઢ્યો નહોતો, પણ વૃદ્ધદેહ મગધરાજ હવે ચઢશે એવું આવસ્તિમાં કોઈ માનતું નહોતું.

પ્રસેનજિતે આવસ્તિના ગઢ તરફ જોયું. “ગુરુદેવ ! દુશ્મન હુમલો નહિ કરે ?”

“આ જંત્રથી દુશ્મનના હાથપગ પાંગળા થઈ જાય છે, રાજન્ !” દેવદત્તે કહ્યું: “તું વ્રતપાલનની અખંડિતતા પર ધ્યાન આપ. તારા દુશ્મનો પોતાની મેળે જ નાશ પામશે.”

ધીમે ધીમે આગળ ચાલતા બન્ને શહેરના દરવાજા તરફ પહોંચ્યા. દરવાજાનો પહેરેગીર ખડેપગે ચોકી કરતો હતો. બીજો એક પહેરેગીર તેની પડખે બેઠો બેઠો પોતાની તલવારનું ફળું સાફ કરતો હતો.

દેવદત્તે ત્રાડ પાડી. “અરે ! શું કરે છે ? શું લગાવે છે ?”

પહેરેગીર ઉભો થયો. “મહારાજ ! એ તો ધી છે, તેલ નથી. નિસ્તૈલની નવરાતમાં હું કાંઈ તેલ લગાવું ખરો ?” તે હાથ જોડી ઉભો રહ્યો.

રાજાએ ખોંખારો ખાધો. એ ખોંખારામાં અભિનંદન હતું, સંતોષ હતો કે ઠપકો હતો તે કહી શકાય તેમ નહોતું.

ગુરુશિષ્ય પાછા ફર્યા. તેઓએ રસ્તો બદલ્યો.

તેમનો રસ્તો અંતઃપુરની પાછળ થઈને જતો હતો. એ બારીના ગોખમાં તેણે ધીના દીવા જોયા. એક ગોખ હતો મહાદેવી સૂર્યકાન્તાના આવાસનો. બીજો ગોખ હતો રાજકુંવરી કૌસલ્યાના આવાસનો.

કૌસલ્યાનો ગોખ નીચો હતો. અંદર પડદો ન હોય તો આવાસમાં નજર પડી શકે તેમ હતું. રાજાએ નજર નાંખી. દીકરી નાગણુ જેવો તેલથી ચળકતો ચોટલો છૂટો વિખેરી નાંખી હિંડોળાખાટ પર બેસી એક ભુજ્જપત્ર પર દીવાને અજવાળે કાંઈક લખતી હતી.

“દીવો તો ધીનો છે.” દેવદત્તે કહ્યું.

બહાર અવાજ થતાં કૌસલ્યાએ હિંચું જોયું. તેની મુખમુદ્રા પર ભય તો હતો જ, પણ તેણે કાંઈને ન જોયું એટલે ભયનું સ્થાન પ્રાર્થના, ઉત્કંઠા, આતુરતા અને કુતૂહલે લીધું.

પણ તે ઉઠી નહિ. નકામો કાંઈ બહુકાર કાને પડ્યો હશે, એમ ધારી તે ફરીથી લખવામાં મશગુલ થઈ.

રાજા અને દેવદત્ત સૂર્યકાન્તાના ગોખ નીચે આવી પહોંચ્યા. આ ગોખ ઉંચો હતો. તેમાં હેરી શકાય તેમ નહોતું. આવાસ નીચે, રાણીજીનું રસોડું હતું. તેની ભીંતમાં ઉંચે એક સાંકડું જાળીયું હતું.

રાજા અને તેના ગુરુજી આગળ ચાલ્યા જવા માંડતા હતા ત્યાં રસોડામાંથી તેલમાં માછલું વધારાવાનો અને તળાવાનો છમકાર અવાજ આવ્યો. વધારની ધમધમાટ ગંધ બંનેના નાકમાં રમી રહી. રાજમહિષી પદ્મહાદેવી સૂર્યકાન્તાને જ રસોડે નિસ્તૈલના નવ દિવસમાં માછલાં તેલના વધારમાં છણુછણાટ વધારાઈ તળાઈ રહ્યાં હતાં.

પ્રકરણ ૨ ભું

જતિ બનો જતિ

મહારાજ ! શ્રાવસ્તિ પડે એમ હું માનતો નથી.” કુંવર અભયકુમારે બિમ્બિસારને કહ્યું.

તંબુમાં બિમ્બિસાર, મંત્રીવર અભયકુમાર અને યુવરાજ અન્નતશત્રુ બેઠા હતા. એકવીસ એકવીસ દિવસથી ઘેરો ધાલ્યા છતાં શ્રાવસ્તિ ચસ દેતું નહોતું.

“તમે બન્ને આંહિથી રાજગૃહ જાઓ. હું શ્રાવસ્તિ અને પ્રભાવતીને લઈને આવીશ.” યુવરાજે કહ્યું.

“યુવરાજ !” બિમ્બિસારે કહ્યું: “મંત્રણામાં બેઠા હોઈએ ત્યારે ઉતાવળા કે આકરા ન થવાય. મંત્રીવર અભયકુમારનો મંત્ર મગધને હમેશાં લાભકારક નીવડ્યો છે.”

“મહારાજ ! જો એમ હોત તો વિદેહ, કાશલ કે કાશીનાં રાષ્ટ્રો મગધના માંડળિકો હોત.” યુવરાજે અભયકુમારનો ઉધાડો તિરસ્કાર કર્યો.

“પરિખરમાણ ! યુવરાજ.” અભયકુમારે કહ્યું: “હું જો તેથી મગધને લાભ થાય તેમ માનતો હોત તો તેમ કરત.”

“યુવરાજ ! વિદેહ મેં ચેટકરાજને ફરી અર્પણ કર્યું” અને કાશલ, કાશી આપણે લઈ રહ્યા છીએ.” બિમ્બિસારે કહ્યું.

“અને મંત્રીજી કહે છે કે આપણે શ્રાવસ્તિ લઈ શકશું નહિ.” અન્નતશત્રુએ કટાક્ષથી હસીને કહ્યું.

થોડીવાર કાંઈ ન બોલ્યું. પછી બહાર એકાએક પગલાં સંભળાયાં અને એ રાજકુમાર જેવા દેખાતા, એક લગભગ પંદર વરસનો અને એક વાર વરસનો એવા છોકરાઓ અંદર આવ્યા. તેમણે ત્રણેને પ્રણામ કર્યા.

“પિતાજી !” મોટા છોકરાએ કહ્યું: “અમે શ્રાવસ્તિમાં, અંદર શહેરમાં જઈ આવ્યા.”

“શું કહ્યું, હલ્લ?” અભયકુમારે એકદમ તેને પૂછ્યું. આ બટુએ ચિસ્લણાથી જન્મેલા બિમ્બિસારના નાના કુંવરો હતા.

“હા, હા, સાચી વાત.” બીજા, નાના, વિહલે કહ્યું: “અમે અંધારું થયું ત્યારે ગઢની પછવાડેની બારીએ ગયા હતા. એ બારી બાંધી લેવાયેલી છે અને ત્યાં બાંધનાં ફૂલ એટલાં ઉતરે છે કે વાત નહિ.”

“અમે ફૂલ ચૂંટતા હતા.” હલ્લે કહ્યું: “ત્યાં એ બારી ઉઘડી અને લેવાયેલી છટી પડી રસ્તો થયો. તેમાંથી એક અપ્સરા નીકળી અને એ અપ્સરાએ અમને આ ભોજપત્ર આપ્યું. કહેતાં કહેતાં હલ્લે પોતાના ઉપવસ્ત્રમાંથી ફૂલના ઢગલા સાથે એક નાનું ભોજપત્ર નીચે પોતાના પિતાનાં ચણામાં નાંખ્યું.”

રાજાએ તે ભોજપત્ર હાથમાં લીધું અને ધીમે દીવે બારીકાથી તપાસ્યું. પછી સ્મિત કરી તે ભોજપત્ર તેણે અભયકુમારને આપ્યું. અભયકુમારે પણ તે તપાસ્યું. અજાતશત્રુએ તેના હાથમાંથી તે લગભગ ઝૂંટવી ફરી તપાસ્યું. તપાસી રહી યુવરાજ બોલ્યો.

“અને મંત્રીજી ! તમે કહો છો કે આવસ્થિત નહિ જતાય ?” તે ફરી ખડખડાટ હસ્યો. “આપ માયું મુંડાવો અને જતિ બનો જતિ.” તે પિતા તરફ ફર્યો. “મહારાજ ! હું પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે, હું આવસ્થિત, કૌસલ્યાદેવી અને કુંવરી પ્રભાવતી, ત્રણેને લઈને જ પાછો ફરીશ. આપ પણ સુખેથી રાજગૃહે પધારો.”

એ ભોજપત્રમાં સુંદર મોતીના ઢાણા જેવા અક્ષરે લખ્યું હતું. “મગધરાજ ! જ્યારે કૌશલની કુંવરીના હાથનું માયું કરો ત્યારે બૂલ ન જતા કે કૌશલમાં બે કુંવરીઓ છે, એક તો રાજદુહિતા કૌસલ્યા અને બીજી રાજપૌત્રી પ્રભાવતી. કૌસલ્યા મગધરાજના અંતઃપુરન નિવાસિની થઈ ચિસ્લણાદેવીની નાની બહેન થઈ રહેવા વ્રત લઈને બેઠી છે. માયને કસાઈવાડેથી છોડવળે.”

અનતશત્રુએ કૌસલ્યાને પોતાના પિતાને પરણાવવાનું નક્કી કરી લીધું હતું. બિમ્બિસાર અને અભયકુમાર બંને યુવરાજના તાપથી દાહ પામતા બેસી રહ્યા.

અંતે અભયકુમારે હિંમત કરી. તેણે કહ્યું: “હૃદ્ય ! વિહૃદ્ય ! જાઓ, સંધ્યા કરો. પારાયણ કરો. રાતના પણ રઝળો છો ?”

હૃદ્ય અને વિહૃદ્ય મ્હોં ફેરવી હસવા લાગ્યા. હસતા હસતા તેઓ ચાલ્યા ગયા.

અભયકુમારે બિમ્બિસાર સામે જોયું. તેનાં નયનોમાં જળ ભરાયું. તેણે હાથ જોડ્યા. “પિતાજી ! યુવરાજે આજે હમણાં જ આજ્ઞા કરી છે કે જાઓ, મુંડાવો અને જતિ થાઓ.” મહારાજ ! અર્ધા સૈકાના મંત્રીપદ પછી મારે મારે હવે એજ અવસ્થા યોગ્ય છે. હું આ યુવરાજના માથે ચઢાવું છું.”

તે બે પગલાં પાછો હટ્યો. માથેથી મંત્રીપદની મુદ્રારૂપ કિરીટ હતો તે કાઢી રાજના ચરણમાં ધરી તેણે પીઠ ફેરવી અને તંબુનો દરવાજો ઉઘાડી બહાર ડગલું દીધું.

બિમ્બિસારે તેની પાછળ છલંગ મારી તેનો ખભો પકડ્યો; “મંત્રી—કુંવર—અભે—” તેનાથી આગળ બોલાયું નહિ, અભયકુમાર ઉભો રહ્યો.

અનતશત્રુ વચમાં પડ્યો. તેણે બાપના હાથમાંથી અભયકુમારને ખભો છોડાવી નાંખ્યો. “પિતાજી ! આ શી બાલિશતા ? આપ રાજ છો કે એ ? શું મગધનાથને તેના જવાથી મંત્રીઓની ખોટ પડવાની છે ? જવા દો એને.”

“પણ કુંવર ! કુણિક ! એ તારો મોટો ભાઈ—”

મહારાજ અભયકુમારે કહ્યું: “એ સગપણનો તો મેં ત્યાગ જ કર્યો છે ને ? અને જો એનો ત્યાગ ન કર્યો હોત તો આજે કુણિક યુવરાજ પણ ન હોત ને ?”

તેણે પીઠ ફેરવી ચાલવા માંડ્યું. બિમ્બિસાર અંધકારમાં બળી જતી તેની કાયાને આર્દ્ર સ્નેહથી નિહાળી રહ્યો. પણ તેણે કુણિક, અન્નતશત્રુને કંઈ પણ કહ્યું નહિ, તેના તરફ રાત્રી આંખ પણ કરી નહિ.

“પિતાજી !” અન્નતશત્રુ બોલ્યો: “સાંભળ્યું ને ? પણ તેનું કંઈ નહિ. છો એ જતિ થાય, આપ પણ સીધાવો અને આરામ કરો. માતાજી રાહ જોતાં હશે. આપને પગલે હું વિજયમાળા ધરી વિજય-સિદ્ધિઓ લઈ ચાલ્યો આવ્યો સમજજો.”

બિમ્બિસારે જવાબ ન આપ્યો. અભયકુમારના ચાલ્યા જવાથી તે વિહ્વળ બન્યો હતો. તેને મગધનું ભાવિ સાંઝે દેખાતું નહોતું. તેને ત્યાંતા થતી હતી.

તે કુણિકને વઢવા, દાખી દેવા માગતો હતો. તે તેને કહેવા માગતો હતો; “એલા છોકરા ! હું રાજા છું. તને યુવરાજ તો મેં બનાવ્યો છે ને ? તને આજે હું યુવરાજ મટાડી દઈ શકું છું.” પણ તેમ કહેવા તેની જીભ ઉપડતી નહોતી. ચિદ્રણાનું મધુકાષ મુખ તેની સામું આવી ઉભું રહેતું હતું; તેને પાગલ બનાવતું હતું; એ મધુકાષની મસ્તિકાનો કુણિક પુત્ર—તેને કઈ રીતે કડવાં વેણ કહેવાય ?

“બલે યુવરાજ !” બિમ્બિસારે કહ્યું: “મારા જવાની તૈયારી કરાવો.” તે તંબુના પોતાને માટે રાખેલા ગર્ભ ભાગમાં ગયો.

અન્નતશત્રુએ પરિચારકને હાકલ નાંખી. “અરે કાણુ છો ?” ત્રણ જણ બહારથી દોડતા યુવરાજ પાસે આવી પહોંચ્યા. “જી, મહારાજ !” ત્રણે એક સાથે કહ્યું.

“તું,” તેણે એકને કહ્યું: “કુંવર હલ્લ અને કુંવર વિહલ્લને નિવેદન કર કે તેણે બંનેએ સવારમાં પિતાજી સાથે રાજગૃહ વિદાય થવાનું છે માટે તૈયાર રહે.” પરિચારકે મસ્તક નમાવ્યું અને હુકમ બજાવવા ચાલ્યો ગયો.

અન્નતશત્રુએ બીજા પરિચારકને કહ્યું: “સેનાપતિને કહે કે યુવરાજ કાલે સેના લઈને શ્રાવસ્તિપર ચઢવાના છે. સવારમાં અરણોદયને સમયે તે આંહિ આવે.” તે પણ મસ્તક નમાવી ચાલ્યો ગયો.

હવે અજ્ઞાતશત્રુએ ત્રીજા પરિચારક સામે જોયું. તેણે તેને નખશિખ નિહાળ્યો. એ પરિચારક મટકું પણ માર્યા વિના સ્થિર ઉભો રહ્યો. “પિતાજી અને કુમારોને અક્ષત રાજગૃહ પહોંચાડવાની અને ત્યાં તેની રક્ષા કરવાની જવાબદારી ત્હારી છે.”

જન્ને વચ્ચે લગભગ અદૃષ્ટ નેત્રપલ્લવી થઈ. પછી ત્રીજો પરિચારક પણ મસ્તક નમાવી પ્રવાસ, નિરીક્ષણ અને રાજસંરક્ષણની તૈયારી કરવા ચાલ્યો ગયો.

પ્રકરણ ૩ ભૂં

અધિકારબ્રહ્મ છે

પ્ર સેનજિતનો આત્મા પોતાના જ અંતઃપુરમાં વ્રતભંગ થતો જોઈ સાવ મરી ગયો. દેવદત્તના તો ગુસ્સાનો પાર રહ્યો નહિ.

“અરે, પામર રાજવી!” તેણે કહ્યું: “તને આટઆટલું કંઈ હતું કે તું વ્રતભંગ થવા દઈશ નહિ જતાં તું આટલું ય સચવાવી શક્યો નહિ? તારા ઘરમાં જ આ પાપ? જા, ફોડ તારું માથું અને આપ તારી પૌત્રી મગધમાં. મારાથી કાંઈ થઈ શકે તેમ નથી.”

“ગુસ્સો ન કરો, મહારાજ!” પ્રસેનજિત રડી ઉઠ્યો: “મહારાજ! દેવી સ્વર્ગકાન્તાને હું શૂળીએ ચઢાવું છું; ફરી વ્રતની આણ આપું છું. કિલ્લાનું રક્ષણ મજબૂત કરું છું. મહારાજ! ગુસ્સો ન કરો. જો પ્રભાવતી મગધને હાથ જાય તો ઇક્ષ્વાકુનું નાક કપાય.”

“નાક તો ક્યારનું ય કપાઈ ચૂક્યું છે.” દેવદત્ત ગજ્યો. “સ્વર્ગકાન્તાને ત્યાં તપાસ તો કર કે શું ચાલી રહ્યું છે?” દેવદત્તે રાજને છોડી ઉતાવળથી ચાલવા માંડ્યું. રાજ તેની સામે રહી ન શક્યો. તે એક ઓટલા પર બેસી ગયો.

“મહારાજ! તમે પણ મને છોડી દેશો.”

અંધારામાં દેવદત્ત ન દેખાયો. સામે કાંઈ પ્રત્યુત્તર પણ ન મળ્યો. પ્રસેનજિત ઓટલા પરજ બેઠો રહ્યો.

તે લગભગ બે ઘડી એમ ને એમ ગુમસુમ બેઠો રહ્યો. કુંવર વિરુદ્ધ લશ્કરી રીતે શ્રાવસ્તિનો બચાવ કરી રહ્યો હતો ત્યારે રાજા દેવદત્તની સલાહ પ્રમાણે તપ, વ્રત, યોગ, જંત્ર, મંત્ર વગેરેના પ્રયોગો કર્યા કરતો હતો. તેને તેમાં અથાગ શ્રદ્ધા હતી. તે માનતો હતો કે શ્રાવસ્તિનો બચાવ વિરુદ્ધની યુદ્ધકળાને લીધે નહિ પણ તેનાં પોતાનાં અનુષ્ઠાનોને લીધે જ થઈ રહ્યો છે. આજે તેને ભાન આવ્યું હતું કે તેનાં અનુષ્ઠાનો અધૂરાં રહેતાં હતાં. તેનાં વ્રતો ખંડિત થતાં હતાં.

તે હરેડી ગયો. તેના હોસકોસ ઉડી ગયા. હવે કંઈ રીતે બચાવ થઈ શકે ? સામે દીવાનો પ્રકાશ દેખાયો. એ પ્રકાશ તેના તરફ આવતો હતો. એ મસાલનો પ્રકાશ હતો. રાજાએ આંખ ઓળી. તે ઉભો થયો અને જરા ભીંતસરસો થઈ લપાઈને ઉભો રહ્યો.

એ પ્રકાશ પાસે આવ્યો. એક વડારણ હાથમાં નાની મસાલ લઈ આગળ ચાલતી હતી. તેના બીજા હાથમાં એક રૂપાનો કરવો હતો. તેના નાળયામાંથી તે મસાલ પર તેલ કે ઘી કંઈક પૂરતી હતી.

તેની પાછળ એક તદ્દન શ્યામવસ્ત્રધારિણી સ્ત્રી હાથમાં રૂપાનો થાળ લઈ ચાલતી હતી. રાજાએ તે સ્ત્રીને ઓળખી. એ તેની રાજમહિષી, પદ્મહાદેવી સ્વયંકાન્તા હતી.

રાજાએ રાણીને ઓળખી. પણ રાણીની નજર સીધી થાળ ઉપર થઈ અંધકાર ભેદતી હતી. તે આકું અવગું જોતી ન હોતી એટલે તેણે ભીંતસરસો લપાઈને ઉભો રહેલો રાજા જોયો નહીં.

રાણી ચાલી ગઈ. રાજા તેને પગલે પગલે પાછળ ગયો. થોડીવાર ચાલ્યા પછી અને કેટલીક ગલીકુંચીઓ વટાવ્યા પછી રાણીએ એક આગળા દીધા વિનાના ધરના દરવાજામાં પ્રવેશ કર્યો. અંદર પ્રવેશ કર્યા પછી તેણે મસાલ બૂઝાવી નાંખી અને તે ધરના ગર્ભમાં તે અદ્દશ થઈ.

પ્રસેનજિત બહાર ઉભો રહ્યો. રાણી પાછી નીકળે કે તરત તેને પકડું એવી ધમ્મજાતી તેણે વાટ જોવા માંડી, પણ તેવું કાંઈ બન્યું નહીં તારાઓને અજવાળે તે ધરમાં પેઠા અને અંદર કોઈ વાર ભીંતમાં ભટકાતાં, કોઈ વાર દરવાજામાં પેસતાં તે ફરવા માંડ્યો પણ તેને તેમ રાણી કે દાસી કોઈ પણ ન જડ્યાં. તે ફરી બહાર શેરીમાં નીકળી આવ્યો તે બહાર નીકળ્યો કે બે રાજરક્ષકો ત્યાંથી પસાર થતા તેણે જોયા “અલ્યા !” એકે કહ્યું: “આજે કુંવર વિરૂદ્ધ પામે નગરમહાજન મર્યું છે.”

“ખરે જ ?” બીજાએ પૂછ્યું: “કેમ ?”

“નગરજનોથી આ વ્રતધેલછાની અને ઘેરાની યાતના સહન થત નથી તેથી દુશ્મનો સાથે સંધિ કરવાની અને તેમને દરવાજા ઉઘાડે આવસ્તિ સોંપી દેવાની વિનંતિ કરવા માટે.”

રક્ષકો પસાર થઈ ગયા. પણ રાજા તો પોતાના ઉપર વિજળ પડી હોય તેમ સ્તબ્ધ થઈ ગયો. શું કરવું તે તેને સ્પષ્ટ નહિ વિરૂદ્ધ નગરમહાજનને શો જવાબ આપ્યો તે તો રક્ષકોએ કહ્યું નહોતું પણ રાજાએ માની લીધું કે તેના તરફથી અનુકૂળતા સ્વયંવતો જ જવાબ મળ્યો હોવો જોઈએ.

તેણે હવે રાજમહેલનો રસ્તો લીધો. તે ચાક્યો હતો. તેની નિરશાનો, ગુસ્સાનો પાર નહોતો. ગુરુ, કુંવરી, રાણી, કુંવર, પ્રજા, બધા તેના દુશ્મન થઈને બેઠાં હતાં.

લયડતો, હાંફતો, સહુને ગાળો દેતો તે મહેલે પહોંચ્યો. વ્રત અને અપવાસથી થાકેલા તેના પહેરેગીરો કે પરિચારકોએ તેના તરફ કશું લક્ષ ન આપ્યું. સહુ દુઃખી હતાં. સહુના પેટમાં ભૂખ હતી. સવાકેલાં હતાં.

આવીને રાજા પથારીમાં પડ્યો. ગુરુ વિના જ તેણે તાંત્રિક પ્રયોગ અને વ્રતસિદ્ધિનો વિચાર કર્યો, પણ તેને વિધિ આવડતી નહોતી. મંત્ર અશુદ્ધ અને અધુરા આવડતા હતા. એ વાત તેણે પડતી મૂકી દીધી.

પણ તેનું કુલાભિમાન રડી ઉઠ્યું. ઇક્ષ્વાકુઓની પુત્રી મદ્ર લઈ જશે? ધિક્કાર છે. તેને એમ ન સ્વઝ્યું કે ઇક્ષ્વાકુ કુળની પ્રતિષ્ઠાની લાગણી નહોતી તેના પોતાના પુત્રને, પોતાની પુત્રીને કે પોતાની રાણીને. એ લાગણી નહોતી તેની પ્રજાને. પ્રભાવતીને તો એની લેશ પણ તમન્ના નહોતી.

નગરજનોને વેપારરોજગાર, નિત્યનાં ધર્મધ્યાન, વ્યવહાર-વંટોળ જોઈતા હતા. તેમને ઇક્ષ્વાકુ કુળની કન્યા બીજા કુળમાં જાય કે બીજા કુળની કન્યા ઇક્ષ્વાકુ કુળમાં આવે તેની લગીરે પરવા નહોતી.

રાજાને એકલાને ઇક્ષ્વાકુકુળનું ભૂત વળગ્યું હતું. અવનિ પર હજારો માણસો હતાં, હજારો કન્યાઓ હતી, હજારો કુળો હતાં. ઇક્ષ્વાકુ કુળ ન હોત તો અવનિ ઉપરની સંસાર ઘટમાળ અટકવાની નહોતી.

હૈહય અને વાન્જિઓનાં લગ્ન થયાં તેથી ક્ષત્રિયવટ કાંઈ હલકી પડી નહોતી.

ચોતરફથી તજ દેવાયેલા પ્રસેનજિતના હૈયામાં ઉપરના તર્કવિતર્કોનો પ્રકાશ પડવા માંડ્યો.

પણ એ પ્રકાશમાં પણ અંધકારનું સ્વપ્ન તો ગૂંથાયું જ હતું. “મારો નિર્ણય, મારી ના. તેનું શું કંઈ જ નહિ? મારા કુળાની કાંઈ કિંમત જ નહિ?”

હવે પ્રસેનજિતની ના ઉપર આવીને વાત ઉભી રહી. એ “ના” ની “હા” કેમ થાય? તો પછી પ્રસેનજિતનું પ્રસેનજિતપણું ક્યાં રહ્યું તે ધૂંધવાવા માંડ્યો. તે ઉઠ્યો. તેણે પરિચારકને બોલાવ્યો. “જા, કુંવર વિરૂદ્ધકને બોલાવ.” તેણે આજ્ઞા કરી.

ભૂખે પેટે, લથડતે પગે, વગર દીવે પરિચારક વિરૂદ્ધકને બોલાવવા ગયો. થોડી વાર પછી તે વિરૂદ્ધકને લઈને આવ્યો. રાજાએ જોયું કે કુંવર એકલો આવ્યો નહોતો. તેની સાથે ચાર હથિયારબંધ સૈનિકો હતા.

“પિતાજી!” વિરૂદ્ધકે આવતાં વેંત નમન કે વંદન કશા શિષ્ટાચાર વિના કર્યું: “શી ઇચ્છા છે?”

“નગરમહાજનને તેં શો જવાબ આપ્યો?” રાજાએ પણ તેટલી જ તોછડાઈથી કુંવરને પૂછ્યું.

“મેં નગરમહાજનને કહ્યું: મહારાજ ! સવાર થતાં મગધ સાથે સંધિ થશે.”

“હું તને યુવરાજપદ પરથી ઝરતરફ કંઈ છું, વિરુદ્ધક, કુળાંગાર !” રાજાએ ત્રાડ નાંખી.

“પિતાજી ! તમે મને કશા પદ ઉપરથી ઝરતરફ કરવાના અધિકારી નથી. આજ મધ્યરાત્રિએ નગરમહાજનને મને આવસ્તિનગર અને કોશલ રાષ્ટ્રના નાથ તરીકે તિલક કયું છે. આપ અધિકારબ્રષ્ટ છો.”

કહી વિરુદ્ધકે સાથે આવેલા સૈનિકાને ધસારત કરી. તેઓએ પ્રસેન-જિતના શરીર પર હાથ નાંખવા ડગલું ભર્યું.

પ્રકરણ ૪ થું

સંપત્તિના ભાગ પાડીએ

મિમ્મિસાર પોતાની સ્થિતિ સમજી શકે તેટલો તે વિચક્ષણ હતો જ. તે કંઈ પણ જોલ્યા ચાલ્યા વિના રાજગૃહ પહોંચ્યો.

અભયકુમાર રાજગૃહ આવ્યો નહોતો. તેને કાંઈએ તેનો પત્તો ન આપ્યો. જો તે આવે તો રાજમહેલમાં મોકલવાની આજ્ઞા આપ બિમ્મિસાર ચિલ્લણા પાસે ગયો.

વરસોના વહેવાર સાથે ચિલ્લણા ગંભીર અને ડાહી બની હતી બિમ્મિસાર માટેની તેની અચાનક ઉત્પન્ન થયેલી પ્રીતિ ભક્તિમાં પરિણમ હતી. તેને બિમ્મિસારથી અન્નતશત્રુ, હથ અને વિહથ, એમ ત્રણ પુત્રો પ્રસન્ન હતા. અન્નતશત્રુ યુવરાજપદને પ્રાપ્ત થયો હતો.

અન્નતશત્રુ માનો તેમ જ બાપનો માનીતો હતો. તે સુંદર હતો. બુદ્ધિશાળી હતો અને વીર હતો, પણ તેનો સ્વભાવ ઉગ્ર હતો. તે સત્તાનો લોભી હતો અને આમન્યા કે મર્યાદા જેવું તે કશું પણ સમજતો નહોતો.

ચિદ્વણા તેને લીધે હમેશાં શીકરમાં રહેતી હતી. વળી તેના સૌભાગ્ય-નિર્ભર આનંદમાં નિરંતર એક પડછાયો પડ્યા કરતો હતો. જ્યારે અન્નતશત્રુ ગર્ભમાં હતો ત્યારે રાતદહાડે ચિદ્વણાને બિંમ્બિસારનું માંસ ખાવાની ઇચ્છા થયા કરતી હતી. આ ભાવાભાવનો વૈદ્યરાજ જીવકને અર્થ પૂછતાં તેણે કહ્યું હતું કે, “આ ગર્ભ સંતતિ બહુ બલિષ્ઠ, ઉગ્ર, પરાક્રમી અને પિતૃહત્યારી નીવડે.”

ચિદ્વણાને બિંમ્બિસારના જીવનની સલામતી વિષે તે દિવસથી જ ચિન્તા પેદી હતી. અન્નતશત્રુના જન્મ સમયે આવું કાંઈ વિપરીત બનશે એવો તેને ભય લાગતો હતો. તેના નિવારણ અર્થે તેણે અનેકવિધ બાધા આખડીઓ રાખ્યા હતાં. એ અવસર તો નિર્વિઘ્ન વીતી ગયો.

પણ પુત્ર સ્વભાવે એવો આકરો નીકળ્યો; એવો ઉગ્ર નીકળ્યો કે બિંમ્બિસારને પણ તે પોતાના ઉપર ક્યારે ધા કરી એસશે તે વિષે બહીક લાગવા માંડી. તે બનતાં સુધી અન્નતશત્રુના સંપર્કમાં આવતો જ નહિ. સંપર્કમાં આવતો તો તેને ઉગ્ર થવાનું કારણ આપતો નહિ. તે ઉગ્ર થતો તો કળથી તેનાથી દૂર થઈ જતો અગર તેને શાંત પાડતો.

શ્રાવસ્તિના મેદાનમાં યુવરાજે આમન્યાનો બાંગ કર્યો હતો. તેણે મર્યાદા લોપી હતી. મોટા ભાઈને અને રાષ્ટ્રમંત્રીને અન્નતશત્રુએ ધૂતકાર્યો હતો અને પિતા તથા રાજાને જાણે પોતે જ અધિકારારૂઢ હોય તેમ હુકમ કર્યો હતો.

બિંમ્બિસારને શંકા પેદી હતી કે પોતે ખરેખર તો પુત્રનો કુદી હતો. તેની સાથે આવેલો પરિચારક તેને બધી રીતે માન આપતો હતો, પણ જે ચીવટાઈથી તે તેને નજર બહાર થવા દેતો નહોતો અને જે ખારીકાથી તે તેની બોલચાલ તપાસતો હતો તેના ઉપરથી બિંમ્બિસારને એમ જ લાગ્યા કરતું હતું કે, તે પરિચારક નહિ પણ પહેરેગીર જ હોઈ શકે.

“ચિલ્લણા,” બિમ્બિસારે એ મધુર, ગંભીર, ચિન્તાનિર્ભર મુખનું ચિત્તુક પોતાના હાથમાં લઈ તેની પડખે હિંડોળાખાટ ઉપર બેસી કહ્યું: “કુણિકે શ્રાવસ્તિના યુદ્ધનો બધો ભાર પોતાને માથે લઈ લીધો છે. અભયકુમારને અધિકારભ્રષ્ટ ક્યો છે. મને અને હલ્લ-વિહલ્લને આંહિ મોકલી આપ્યા છે.”

“આ બધું આપ બેઠે?” ચિલ્લણાએ પ્રશ્ન કર્યો.

“હા, એ બધું હું બેઠે.”

“આપ એને પદબ્રષ્ટ કરો.” ચિલ્લણાએ કંપાયમાન અવાજે કહ્યું.

“એનો જ શિરચ્છેદ કરાવો.” તેની આંખમાં આંસુ ભરાયાં.

“ચિલ્લણા! ધીરી પડ. એ યુવરાજ તો છે જ ને?”

“છે. એ મારો કુણિક. તેને માટે કેટકેટલી ચિંતા કરી છે? આપે તેની આંખની કેટકેટલી પરિચર્યા કરી છે? અને છતાં એ તો નિરંકુશ ભાવિ તરફ ધસ્યો જાય છે. નાથ! તેને અટકાવો.” ચિલ્લણા રડી પડી. તેણે પોતાના બે હાથ પતિના ખભાપર મૂક્યા.

“મને એ અત્યંત વહાલો છે, પણ આપ માફ સૌભાગ્ય છો. એ રાષ્ટ્રદ્રોહી, રાજદ્રોહી, પિતૃદ્રોહીનો શિરચ્છેદ જ કરો.”

પુત્રના શિરચ્છેદની ભલામણ કરતી માતાનું કાળજી કાટી ગયું. તે ચોધાર આંસુએ રડવા માંડી.

“ઘેલી ચિલ્લણા! તું ઘેલી છે.” બિમ્બિસારે કહ્યું: “એ પુત્ર પિતૃદ્રોહી હશે, રાષ્ટ્રદ્રોહી નથી, રાજદ્રોહી પણ નથી. એ રાજઅંગ છે. વળી એને અભિષેક થયો છે. હું એનો શિરચ્છેદ કરવાનો અધિકારી નથી.”

ચિલ્લણાએ રડ્યા કયું.

“વળી જો તને ભય લાગે છે એ ભાવિ જ હશે તો ભાવિ મિથ્યા થવાનું જ નથી. પણ એ ભાવિ છે જ એમ કાણ કહી શકે? એટલા ઉપરથી હું મારા પ્રિય યુવરાજનો વધ કરું એ બને નહિ.”

ચિલ્લણાનું રડવું બિમ્બિસારના મરદ નિશ્ચયોથી બંધ ન રહ્યું.

“વળી એ વિનયી યુવરાજ પાછળ સારોય રાષ્ટ્ર થેલો છે. એ વિનયપંથ પર વળે તેમાં હું આડો ન આવું. એ રાજ્યધુરા માથે હાવી લઇ મને વાનપ્રસ્થ કરે તે પણ ચોગ્ય છે. વાનપ્રસ્થ થયા વિના હું વાનપ્રાસ્થ ભોગવવા તૈયાર છું. આજદિન સુધી અભયકુમારે આ રાષ્ટ્રનું રાજ્ય કર્યું છે, હવે બલે અજાતશત્રુ કરે. હું તો અત્યાર સુધી સાક્ષીભૂત જ હતો. હવે પણ સાક્ષીભૂત જ રહીશ. ફક્ત એ વિનય-વડવાનલ કુટુંબલક્ષી ન થાય તે સંબંધમાં સાવચેતી લેવી જોઇએ.”

“મારા હસ્ત વિહસ્ત !” ચિલ્લણાનું માતૃવાત્સલ્ય ચિન્તાતુર થયું.

“હા, આપણા હસ્ત અને વિહસ્ત.” બિમ્બિસારે ધીમેથી કહ્યું: “કુણિક જીતીને પાછો આવે તે પહેલાં તેમને ચોગ્ય ભાગ આપી સહિ-સલામત જગ્યાપર મોકલી આપવા જોઇએ.”

“કય રીતે કરશો એ ?” ચિલ્લણાએ પૂછ્યું.

“અહો, આંહિ અભયકુમારની જરૂર છે. એ હોત તો—” બિમ્બિસારે સમોહ શબ્દો કાઢ્યા.

“મહારાજ ! બહાર કોઇ અરિહંતજીવી જતિ આવી ઉભા છે.” પરિચારકે કહ્યું.

“અંદર પધરાવ.” બિમ્બિસારે આજ્ઞા આપી. શિરોમુડિત એક જતિ “નમો અરિહંતાય” નો જપ જપતો અંદર આવ્યો. તે નજીક આવતાં બિમ્બિસારે તેને ઓળખ્યો. “પુત્ર-કુંવર-અભે.” તેણે પોતાનો ઉમળકો દાખ્યો, જતિને વંદન કર્યાં.

“રાજા ! અજાતશત્રુને કહેજે કે રાજમંત્રીએ યુવરાજની આજ્ઞા પાળી છે.” જતિએ કહ્યું.

“પણ હજી મારી આજ્ઞા બાકી છે. મારે કામ છે.” બિમ્બિસારે કહ્યું.

“એની વેળા વીતી ગઇ છે. હું તો ફક્ત મારા હાથની મગધની અનામત સૌપિણુ તને સુપ્રત કરવા આવ્યો છું.”

“સૌપિણુ ? કય કય ?”

“રાષ્ટ્ર અને ગજરાજ સચેનક આ બે સંતુલિત સમૃદ્ધિ જે દિવસ તે પૂર્વાશ્રમી અભયકુમાર મંત્રીપદ પર ચઢ્યો તે દિવસ તેને સુપ્રત થઇ

હતી, હવે અભયકુમાર અવસન થયો. ફરી તારે હસ્તક ધર—આ રાષ્ટ્ર અને એ ગજરાજ.”

કમંડળમાથી જળ લઈ જતિએ રાજચરણે બે બિન્દુ મૂક્યાં.

“રાજા ! ગજરાજ સચેનક મગધરાષ્ટ્રની સાથે સંતુલિત થઈ ઉભો છે. કારણ કે એ સિદ્ધગજ છે. તે જેના હાથમાં હોય તે જેટલી સંપત્તિ મગધરાષ્ટ્રથી પ્રાપ્ત થાય તેટલી જ પ્રાપ્ત કરે. મેં તને તે બંને સુપ્રત કર્યાં. હવે હું ઋણમુક્ત થયો, હું જઈ છું.”

“નમો અરિહંતાણુ”નો જાપ જપતો રાજજતિ ચાલતો થયો. બિમ્બિસાર અને ચિસ્ત્રણા તેના તેજમાં અંજન થોડીવાર મૂઠ બેઠાં રહ્યાં. પછી બિમ્બિસારે કહ્યું.

“ચિસ્ત્રણા, ચાલ, આપણી સંપત્તિના ભાગ પાડીએ.”

આકર્ષક ડિઝાઇન, કુળાત્મક રંગોની મીઠાવટ

સુંદર અને સફાઈદાર છાપવા

તથા રંગવાના કામ માટે

— એક અને અલોડ —

ભુષેન્દ્ર ડાઈંગ એન્ડ પ્રીન્ટીંગ વર્ક્સ,

૧૯૫, ખેતવાડી મેનરોડ, મુંબઈ ૪.

બ્રાંચ:—પુરુષોત્તમનિવાસ, સેન્ડહર્સ્ટ રોડ, મુંબઈ ૪.

ટે. નં. ૪૨૬૬૬

ટે. એ. “પ્રીન્ટ વર્ક્સ”

પ્રકરણ ૫ મું

આવસ્થિતનું પતન

ચિલ્લણા રડતી બંધ થઈ ગઈ હતી. બિંમ્બિસારે તેનાં આંસુ પોતાના ઉત્તરીયવતી હોવાં અને તેનો વાંસો પંખાબો. સામે પડેલા પાણીના ધડામાંથી તેને શીતળ જળ પાતું. પછી ફરીથી તેની પડખે હિડાળા ખાટપર બેસીને બિંમ્બિસારે કહ્યું:-

“ચિલ્લણા ! અજ્ઞતશત્રુ કુણિકનો યુવરાજ પદપર અભિષેક કરીને તેને મેં રાષ્ટ્ર તો સોંપી આપેલ છે, પણ ગજરાજ સચેનક મેં હજી તેને આપ્યો નથી.”

ચિલ્લણાએ તેનું કહેવું સાંભળ્યાં કયું.

“તેં હમણાં જ અભેનાં વચનો સાંભળ્યાં ને ? એક બાળુ મગધનો રાષ્ટ્ર અને બીજી બાળુ ગજરાજ સચેનક, એ બન્ને બરોબર. હવે-નિહલ મારી સાથે જ રાજગૃહમાં આવ્યા છે. તેમને સચેનક સોંપી દેખે અને તેની સાથે, તેના ઉપર સ્વારી કરાવી વૈશાલિ મોકલી આપીએ. તારા પિહેરમાં સેઓ સહિસલામત અને અક્ષત રહેશે.”

“માતાજી અને બહેનબા તેમને પોતાની આંખોના તેજ જેવા ગણી સાચવશે.” ચિલ્લણાએ પ્રસન્ન થઈને અનુમતિ બતાવી.

“અને હવે બીજું.” બિંમ્બિસારે હસીને કહ્યું: “કુણિકે પોતાની માતા ઉપર શોક્ય આણી આપવાનું વચન આપ્યું છે.”

હવે તો ચિલ્લણાને પણ હસતું આવ્યું. “આ છોકરો તે કયા નક્ષત્રમાં પાક્યો છે ?” તે બોલી હતી.

“તેમાં તેનો વાંક નથી. કાશ્મીરાજથી સહુ કાષ્ટકંઠાળી ગયાં છે. તેની પુત્રી કૌસલ્યા દેવી તેનાથી છૂટવા માટે ગમે તેને પરણવા તૈયાર છે અને તેણે મને પસંદ કર્યો. હવે કુણિક શું કરે ?”

ચિદ્વણાએ હસીને પોતાનાં કાળાં ખુઝાણુ કમળદળ લોચન મહારાજ ઉપર સ્થિર કર્યાં. “મહારાજ ! ભાગ્યશાળી છો. મેં પણ આપને એમ જ પસંદ કર્યા હતા ને?”

“પણ, ચિદ્વણા ! તું તો રસેશ્વર શોધતી હતી. કૌસલ્યા તો ફક્ત આશ્રય અને વિશ્વાસો શોધે છે.”

“રાજાનો ધર્મ છે, નાથ ! આશ્રય અને વિશ્વાસો શોધતાંને તે આપવાનો.”

“કુણિકે મને એવું કાંઈ પ્રશ્નું નથી. કુણિકે તો મને કહીને મોકલ્યો છે કે, “મહારાજ ! આપ રાજગૃહ પધારો. હું શ્રાવસ્તિ, કૌસલ્યા અને પ્રભાવતી, એ ત્રણેને લઈને ત્યાં આવી પહોંચું છું.”

ચિદ્વણા ફરીથી હસી: “મહારાજ ! આપના શિરપરથી આ પ્રમાણે કાર્યભાર ઓછો કરનાર પુત્ર—” તે બોલતાં અટકી પડી. તેને કહેવું હતું. “પુત્ર કેટલો વહાલો લાગે.” પણ તે બોલે તે પહેલાં તેને યાદ આવ્યું. “કેટલું ઘેર ભાવિ?”

ચિદ્વણા કેમ અટકી તે બિમ્બિસાર બરોબર સમજ્યો. તેણે કહ્યું: “ચિદ્વણા ! હવેવિહવેને બોલાવીએ અને તેમનું કાર્ય પહેલાં આટોપીએ.”

તેણે વડારણને હવેવિહવેને બોલાવી લાવવા મોકલ્યા. કુશલવ જેવા લાગતા બન્ને ભાઈઓ માતાપિતાની આજ્ઞાને વશ થઈને તરત આવ્યા. આવીને તેમણે પરમેશ્વરપાર્વતી જેવાં બિમ્બિસારચિદ્વણાને પ્રણામ કર્યાં, અને નીચે બીજાવેલા ચાકળાપર આસન લીધાં.

“બેટા હવે !” ચિદ્વણાએ કહ્યું: “સારા છો ? શ્રાવસ્તિમાં ગમતું હતું?”

“હા, માતાજી !” વિહવે આંખો ચમકાવતો બોલી ઉઠ્યો: “ને કાલ તો તમારા જેવી જ દુલ્હાગમાં એક અપ્સરા જોઈ.”

“હા. આવ આવ.” ચિદ્વણાએ તેને પાસે બોલાવી પડખામાં લઈ તેને માથે હાથ ફેરવતાં કહ્યું: “મારા જેવી જ હતી?”

“તો નહિ?” વિહ્વ બોલી ઉઠ્યો. “ભાઈને પછો. કેમ અદલ માતાજી જેવી જ હતી ને?”

“હા, માતાજી!” હલ્લે કહ્યું: “પણ દુઃખી દેખાતી હતી. માતાજી! અપ્સરાઓ રહે?” હલ્લે પૂછ્યું.

“હા, ધાણુંખંડે તો રડવાનું અપ્સરાઓના જ નસીબમાં લખ્યું હોય છે. ચાલો, પણ માશીબા પાસે જવું છે?” ચિલ્લણાએ જે બબત કરી નાખવાની હતી તે સીધી હાથ લપ લીધી.

“માતામહ પાસે? વૈશાલિ?” બંને કુંવરો તાળી પાડી ઉત્સાહથી બોલી ઉઠ્યા.

“હા.”

“જવું છે. માતાજી, ક્યારે? આજ?”

“તો જાઓ. તૈયાર થાઓ. હું સચેનક પર અંબાડી નંખાવું છું સામંતરાજ કંધકને તમારી સાથે મોકલું છું. હું પાછા બોલાવું ત્યાંસુધી તમે ત્યાં જ રહેજો.”

માદીકરાઓએ તે પછી અતેક સ્નેહાળ વાતો કરી માશી તથા નાનીનાં સ્મરણો તાળાં કર્યાં. મોસાળમાં કેવી રીતે રહેવું, શું કરવું વગેરે પ્રશ્નો પૂછાયા અને ખુલાસાઓ થયા. બિચ્ચિસાર તે વાતચીતમાં થોડો ભાગ લેતો. વચ્ચે શાંત રહેતો; વત્સલતાથી બાળકોને નિહાળતો, જાડી પ્રીતિથી ચિલ્લણા ઉપર નજર દારતો ત્રણીવાર સુધી બેસી રહેા. પછી કુંવરો તૈયારી કરવા પોતાના ખંડમાં ગયા અને બિચ્ચિસાર સંપત્તિવિભાગ તથા કુંવરપ્રવાસની ગોઠવણ કરવા કચેરી તરફ સીધાબયો.

તેણે સંપત્તિવિભાગનું તામ્રપત્ર ધડ્યું અને તે ફેરાવવાની આજ્ઞા આપી. ગજરાજ સચેનકને શણગારી બણગારી પ્રવાસ માટે તૈયાર કરાવ્યો અને સામંતરાજ કંધકને બોલાવી કુંવરોને મોસાળ પહોંચાડવા વરદી આપી. તેટલામાં દિવસ નખી ગયો.

રાજપુરુષોએ કામ આટોપ્યું. બધા રાજ કચેરીમાંથી જાય તેની રાહ જોવા લાગ્યા. સચેનક સાથે હથિવિહથને એકાએક મોસાળ મોકલવાનો પ્રયત્ન બહાર તો પડી ગયો હતો. પ્રજા અને અમલદારવર્ગ તેથી અનેક અટકનો કરી રહ્યા હતા, પણ સંપત્તિવિભાગની કામને ખબર પડી નહોતી. તે તો ફક્ત રાજ અને કોષકક્ષા જ જાણતાં હતાં. કુંવર અભયકુમાર વિષે પણ હજી નગરમાં કશી ખબર પડી નહોતી.

વહેલા બ્રાહ્મ મુદ્દર્તમાં કુંવરો નીકળે એવી વ્યવસ્થા કરી બિંમ્બિસાર ઉઠ્યો ત્યાં શ્રાવસ્તિથી સાંઢણી સવાર આવી પહોંચ્યો.

“વિજય હો, મહારાજ મગધરાજનો; વિજય હો યુવરાજ સેનાની અન્નતશત્રુનો.” તેણે પડકાર કર્યો.

શિથિલ થઈ ગયેલી આખી કક્ષા સચેત થઈ ગઈ. સ્વારને મહારાજ સમક્ષ લાવવામાં આવ્યો. તેણે નમન કર્યું અને કહ્યું.

“મહારાજ ! યુવરાજ સેનાની અન્નતશત્રુએ કહેવડાવ્યું છે કે આજે મધ્યાહ્ને શ્રાવસ્તિનાં પુરદ્વાર ઉઘડી ગયાં છે અને મગધ-કોશલ વચ્ચે સંધિની વિષ્ટ શરૂ થઈ છે.”

“ધન્ય છે.” બિંમ્બિસારે કહ્યું : “એ કેવી રીતે બન્યું ?”

“મહારાજ ! કોશલનાં પટ્ટમહાદેવી રાજમહિષી સ્વર્ગકાન્તાદેવીએ રાજમહાલયમાંથી નહાસી આવી પ્રાતઃકાળમાં મગધની છાવણીનું શરણુ શોધ્યું.”

અકિત થઈ બિંમ્બિસારે પૂછ્યું : “શું ? સ્વર્ગકાન્તાદેવીને એમ કરવાનું કારણ ?”

“મહારાજ ! એ વાત તો બહાર આવી નથી, પરંતુ છાવણીમાં એમ બોલાતું હતું—” તે જરા અચક્યો.

“શું બોલાતું હતું ?”

“કે પટ્ટમહાદેવી સ્વર્ગકાન્તા પોતાના ઉપપતિનું અભિસરણ કરતાં મગધની છાવણીમાં આવ્યાં હતાં. પણ તે ઉપપતિ તો પ્રાપ્ત ન થયો અને એ છતાં થઈ ગયાં એટલે પછી શરણુ શોધવાનો સીધો રાહ જ તેણે ગ્રહણ કર્યો.”

સ્વારનું બોલ્યું ન બોલ્યું થયું. કારણ કે બિંબિસારે તે સાંભળ્યું ન સાંભળ્યું કયું.”

સ્વારે તે જોયું. તેણે એ વાત ન લંબાવતાં નિવેદન આગળ ચલાવ્યું. “યુવરાજ અન્નતશત્રુએ તેને રાજકેદી કર્યાં અને પ્રાતઃકાળ થતાં શ્રાવસ્તિમાં દૂત મોકલી કહેવડાવ્યું.”

“શું કહેવડાવ્યું?” મહારાજ બિંબિસારે ઉત્સુકતાથી પૂછ્યું.

“લડાઈ દરમ્યાન શરણાગત થયેલી શત્રુસ્ત્રીઓ વિજેતા રાજની મિલકત ગણાય છે. વિજેતા રાજ તેને પોતે પરણે અગર બીજા કોઈ સાથે તેને પરણાવે એવો તેનો અધિકાર છે. છતાં પરમ ઉદારતાથી જો રાજ પ્રસેનજિત મધ્યાહ્ન પહેલાં શ્રાવસ્તિ નગરના દરવાજા ઉઘાડી નાંખે અને મગધની સંધિશરતો સ્વીકારે તો રાજમહિષી પદ્મહાદેવી સૂર્યાકાન્તાને છૂટાં કરવા મગધરાષ્ટ્ર તૈયાર રહેશે.”

“અહો; બહુ કઠોર સંદેશ!” મહારાજ બોલી ઉઠ્યા.

“પહેલાં તો મહારાજ પ્રસેનજિત દૂતને મળી જ ન શક્યા, અને મુદત વીતી જવા માંડી. અરધી ઘડી પહેલાં કોશલ યુવરાજ વિરુદ્ધે દરવાજા ઉઘાડા મુકી દીધા અને પછી પોતાના દૂતને મોકલી શ્રાવસ્તિ વિષ્ટિ કરવા તૈયાર છે એમ કહેવડાવ્યું. મગધયુવરાજ અન્નતશત્રુ મહારાજે તરત જ મને આપ મહારાજના ચરણમાં આ સમાચાર નિવેદન કરવા રવાના થો.”

આસપાસ ઉભેલાઓએ જયનાદ કર્યો: “મહારાજ મગધનરેશ બિંબિસારનો જય! દીર્ઘાયુ હો યુવરાજ સેનાની અન્નતશત્રુ!”

મગધના પાટનગર રાજગૃહ ઉપર અંધારાં ઉતરતાં હતાં. દરેક સ્થળે ઘેરેઘેર, મંદિરેમંદિર અન્નતશત્રુની વિજયજયોત જેવા દીપકો પ્રગટી રહ્યા હતા.

પ્રકરણ ૬ હું

યુદ્ધવિરામ

પિન્નિસારના મગધ સીધાવ્યા પછી યુવરાજ સેનાની અન્નતશત્રુ પોતાના સૈન્યની ચર્ચા જોવા માટે ત્રણ સામન્તોને લઈને નીકળી પડ્યો.

સૈન્ય સતું હતું, પણ સૈન્યનાં ચક્ષુઓ ઉઘાડાં હતાં એ તે જોઈ શક્યો. પહેરેગીરે પહેરેગીર ખડે પગે ચોકી કરતો હતો. રણભેરી ધુંકાતાં આખું સૈન્ય સચેત થઈ કુચ કરવા નીકળી પડે, એવી તમામ તૈયારી થઈ રહી હતી.

સૈન્યની હાવણીના પ્રાન્ત ભાગ ઉપર શ્રાવસ્તની ઉંચી દીવાલો જ્યાં ઉંચે ચઢી અંધકારમાં ગળી જતી હતી ત્યાં તે આવી પહોંચ્યો. ત્યાં વરસાદના પાણીને નગરની બહાર કાઢવાનાં દીવાલમાં કરેલાં ગરનાળાં હતાં. તે ગરનાળામાંથી વરસાદનું પાણી નગરમાંથી વહી ખાઈમાં પડતું હતું. હમણાં વરસાદના દિવસો નહોતા એટલે ગરનાળાં અંદરથી બંધ હતાં અને ખાઈમાં તો ફક્ત સરિતામાંથી આવતું પાણી જ વહેતું હતું.

અચિન્ત્ય અન્નતશત્રુને લાગ્યું કે, ગરનાળા નીચેની ખાઈની બાજુમાંની ઉભી શિલા ખસે છે. તેણે બારીકાથી જોયું તો એક શિલા ખસી હતી અને તેમાંથી બે માનવાકારો ખાઈના પાણીમાં ધીરેથી ઉતર્યા હતા. આકાશમાં અગણિત તારાઓ હતા. તેમનું અજવાળું કાળા અંધકારને ભૂરાશથી રસી રહ્યું હતું. એ ભૂરા જગતસ્રજણામાં અન્નતશત્રુ અને તેના સાથીઓએ જોયું કે, બે સ્ત્રીઓ ખાઈનાં વહેતાં પાણી ઓળંગતી હતી.

અન્નતશત્રુની આજ્ઞાથી એક સામંત એ સ્ત્રીઓ સામે ગયો. તેને દેખીને ઝડપથી એ બંને તેના તરફ આવી. એકના હાથમાં થાળ હતો. બીજાના હાથમાં ઠારી નાંખેલી મસાલ અને ઘીનો કરવો હતાં.

“પધારો.” મસાલ તથા ધીનો કરવો ધરનારી સ્ત્રીઆકૃતએ સામે આવતી પુરુષાકૃતિને જોઈને કહ્યું: “પધારો. બાસાહેબે તમો માટે તો ખાસ માછલાં તળ્યાં છે. મઘનો અવદંશ પણ સાથે જ છે.” તે વધુ બોલવા જતી હતી, પણ એકાએક ચમકીને ઉભી રહી. તેને કંપારી છૂટી, પસીનો વહ્યો, શીત આવ્યાં.

વડારણની આ સ્થિતિ જોઈ કંઈ ગોટો થયો છે, એવું સમજી દેવી સૂર્યકાન્તા થાળ સાથે આગળ આવ્યાં: “ભાઈ! આ વડારણ તો ગાંડી છે. હું તો શરણાગત છું. હું સૂર્યકાન્તા—કોશલની રાજમહિષી પદ્મહાદેવી. રાષ્ટ્ર અને ધર બંને ત્યજી મગધરાજ બિમ્બિસારનું શરણ શોધતી આવી છું. આ તો દંભ છે, આચ્છાદન છે, નિરાધારના પલાયનનું અવયુકન છે. ત્રાહિ ત્રાહિ પોકારતી આવી છું. રક્ષણ કરો.”

આમ કહી દેવી સૂર્યકાન્તા નીચી નજર કરી ઉભાં રહ્યાં.

અન્નતશત્રુના સામન્તે તેને નમન કર્યું. “પધારો, મહાદેવી! મહારાજ બિમ્બિસાર તો રાજગૃહ તરફ સીધાવ્યા છે, પણ યુવરાજસેનાની અન્નતશત્રુ આ રહ્યા. પધારો, હું હકીકત નિવેદન કરું છું.”

તે પડખે તરી ગયો અને મહાદેવી સૂર્યકાન્તાને માર્ગનિર્દેશ કરવા લાગ્યો. મોકળા પડેલા માર્ગ ઉપર રાજમહિષી સૂર્યકાન્તાએ અડગ હિમ્મતથી ડગ ભર્યું. તે સીધી સરસરાટ કરતી અન્નતશત્રુ અને તેના બે સામંતો ઉભા હતા ત્યાં ચાલી ગઈ. તેને પહેલો મળેલો સામંત તેની પાછળ ચાલ્યો આવ્યો. વડારણ તે બંનેની પાછળ ધીમે ધીમે આવી.

સામન્તે યુવરાજને સૂર્યકાન્તા દેવીએ જે અરજ કરી હતી તે કહી બતાવી.

અન્નતશત્રુએ શ્યામ ઓઢણીમાં સજ્જ થયેલી સૂર્યકાન્તાના ટ્રાઉઝર પાસે વિલાસથી નીતરતા શરીરને નિહાળ્યું. પછી તે બોલ્યો:

“કોશલ મહાદેવી! આપ મગધનાં રાજકેદી છો.” તે સામંતો તરફ ફર્યો: “સૂર્યકાન્તાદેવીને મહારાજ પ્રસેનજિત માટે તૈયાર રાખેલા

રાજકેદી શિબિરમાં રાખેા અને તેના પર ચોપદાર ચોકીદારે મૂકે-
મંત્રણાશિબિરમાં સેનાધિકારીઓને ભેળા મેળવેા.”

એક સામંતને પોતાની સાથે આવવા ઇશારત કરી તે ચાલ્યો
ગયો. જે સામંતે સૂર્યકાન્તાને કેદ કરી હતી તે તેને આગળ કરી કેદીના
તંબુ તરફ ચાલવા માંડ્યો. આકી રહેલા સામંતે મંત્રણાની ગોઠવણ
કરવા માંડી. સૂર્યકાન્તા આખા શરીરમાંથી વિલાસ નીતારતી, અત્યારે
હવે ખીજું કશું કરવાપણું નથી એવું પોને માની લીધું છે, એવું સ્પષ્ટ
અતાવતી, વડારણના હાથમાં પોતાનો હાથ પરોવી આગળ થઈ.

મંત્રણાશિબિરમાં સેનાધિકારીઓને મળતાં બહુ વાર ન લાગી.
યુવરાજ સેનાની અખતશત્રુએ અનાયાસે ઇચ્છાઅનિચ્છાથી હાથ આવી
ચઢેલી કાશલ રાજમહિષીની હકીકત અધિકારીઓ સમક્ષ મૂકી અ
એ ભાગ્યનો સહુથી સરસ રીતે કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો તે વિષે તેમની
સલાહ પૂછી.

બહુ વિચારપૂર્વક આ મંત્રણા લગભગ બ્રાહ્મ મુદ્ધત સુધી ચાલી.
બહુ અગત્યના નિર્ણયો થયા અને પછી પ્રવૃત્તિક્ષાને એ નિર્ણયો સોંપી
સહુ વિખરાયા.

પ્રસેનજિતે વિરહકના પરિચારકોથી જરા દૂર હતી જઈ પડખામાંથી
ખંજર કાઢી પોતાના અધિકાર માટે લડવાની તૈયારી કરી. પરિચારકો
જરા અટક્યા અને મહારાજ વિરહક તરફ નજર કરી.

“પિતાજી ! હથિયાર છોડી દો.” વિરહકે કહ્યું : “તમારું કોઈ નથી.
તમારાં મિથ્યાભિમાને, હઠાગ્રહે અને અવિચારિતાએ શ્રાવસ્તિની જે સ્થિતિ
કરી છે તે સ્થિતિ જોતાં તમારે માટે કોઈ કાંકરાની કણી પણ ઉંચકે
તેમ નથી.”

“પણ પુત્ર ! તું ય-”

“હું શું કરું, પિતાજી ! રાષ્ટ્રનું રક્ષણ કરું છું તો રાષ્ટ્રનું સંગઠન તો
પહેલું જોઈએ ને ? બેદિલ રાષ્ટ્રનું રક્ષણ જ ક્યાંથી થાય ?”

પ્રસેનજિતે ખંજર આન ક્યું. તેને લાગ્યું કે તેની જીંદગી જોખ-મમાં નહોતી. તેણે વિરૂદ્ધને ખંજર ધ્યું.

“ભલે, પુત્ર! આ ખંજર ગ્રહણ કર. હું શરણ થાઉં છું. પ્રજાની ઇચ્છા રાષ્ટ્રની સ્વતંત્રતા સાચવવાની નથી. પુત્રની ઇચ્છા કુળની પ્રતિષ્ઠા સાચવવાની નથી તો હું કોણ? ફક્ત એક જ વિનંતિ છે.”

“કહો.”

“તું યુવરાજ રહી રાજદંડના તમામ અધિકાર ભોગવ, પણ મને જીવતે મારી નાંખ મા. તારે જો રાજા જ થવું હોય તો મારો અત્યારે જ શિરચ્છેદ કર.” મન અને બુદ્ધિથી તદ્દન થાકી ગયેલા પ્રસેનજિતે કહ્યું.

“મહારાજ ! મારા કપાળમાં નગરમહાજનને કરેલું તિલક હજી સ્વકાયું નથી.” વિરૂદ્ધે કહ્યું: “છતાં પણ હું આપની ઇચ્છા મહાજન સમક્ષ મૂકું છું. પાંચસો મહાજનની સભા જો મારી સામે આપની ઇચ્છા સ્વીકારવામાં સંમત થશે તો આપને અભિજ્ઞાનબ્રહ્મ કરવામાં મને કે તેમને કંઈ લાભ નથી.”

વિરૂદ્ધે નિઃશ્વાસ નાંખ્યો. “પિતાજી !” તે બોલ્યો: “જ્યાંસુધી મહાજન નિર્ણય ઉપર ન આવે ત્યાંસુધી તો આપને કારાગૃહનિવાસ જ કરવો પડશે. અત્યારે તો આપ રાજારિ અને રાષ્ટ્રારિ છો. આપ આ પરિચારકો સાથે જાઓ.”

તેણે પોતાના હાથમાંનો રાજદંડ ઉગામ્યો. પરિચારકોએ નમન ક્યું અને પ્રસેનજિતને ચારે તરફથી ઘેર્યાં. પ્રસેનજિતે જોયું કે, વિરોધ કરવામાં કોઈ જાતનો સાર નથી એટલે શરણ થયો.

વિરૂદ્ધે વળતે દિવસ ફરીથી નગરમહાજનને બેળા થવા ખજર અપાવવા ગોઠવણ કરી. તે પછી તે પરિચારકો સહિત પોતાના આવાસ પર આવ્યો. ત્યાં એક પરિચારકે આવી ખજર આપ્યા કે, મહાદેવી સ્વર્ગકાન્તાનો પતો નહોતો. તેની વધારે તપાસ કરવાની તકેદારી હજી તે શયનાગાર ભણી ગયો. પોતાના ખંડમાં પ્રવેશ કરે ત્યાં તેને કૌસલ્યાએ આંતર્યો.

“ભાઈ! બહેનના આશીર્વાદ. સો વરસના થાળે.”

ભાઈએ ખરેખર અંતઃકરણથી આનંદ પામેલી બહેનના આશીર્વાદ ઝીલ્યા.

“ભાઈ!” કૌસલ્યાએ કહ્યું: “સવારે સંધિ જ કરજો હો. સારાય રાષ્ટ્ર સંધિ ઇચ્છે છે અને મગધ જે માગે તે આપજો.”

તેના સુંદર, શ્વેત કપોલ ઉપર શરમના શેરડા પથરાયા, પણ વિરૂદ્ધકે તે જોયા નહિ.

તે અત્યંત થાક્યો હતો. વિશાળ દેલિયાની મશરૂની તળાઈમાં તે પડ્યો અને પડતાંની સાથે ઉઘી ગયો.

તે ઉઠ્યો ત્યારે રણભેરીનો તીણો ગગનભેદી નાદ થતો હતો. તેના દેલિયા પાસે હાથ જોડી એક પરિચારક ઉભો હતો.

આંખ ઉઘાડી વિરૂદ્ધકે જોયું તો સવાર થયું હતું. તે ઉઠ્યો “શું છે, અત્યારમાં?” તેણે પરિચારકને પૂછ્યું.

“મહારાજ! બ્રાહ્મમુહૂર્તમાં મગધરાજ તરફથી દૂત આવી પહોંચ્યો છે.”

“લખ આવ.”

પરિચારક દૂતને લખ આવવા ગયો. દરમ્યાનમાં વિરૂદ્ધક સ્વસ્થ થઈ ગયો.

યુદ્ધમંત્રી મગધના દૂતને લખને આવ્યા. “મહારાજ!” યુદ્ધમંત્રીએ નિવેદન કર્યું. “આ દૂતનું કહેવું એવું છે કે રાજમહિષી પદ્મહાદેવી સૂર્યકાન્તા ગઈ કાલે રાતે શ્રાવસ્તિ છોડી મગધને આશ્રયે ગયાં છે. જે તેને પાછાં કોશલગત કરવાં હોય તો શ્રાવસ્તિના દરવાજા ઉઘાડી નાંખો અને મગધ સૈન્યને નગરમાં દાખલ થવા દો. બન્ને પક્ષના મંત્રીઓને સંધિની શરતો માટે વિષ્ટિ ચલાવવા દો અને તેમની પરિષદ જે નક્કી કરે તે શરતો કબૂલ કરો.”

વિરૂદ્ધક હસ્યો. તેણે યુદ્ધમંત્રીને ઉદ્દેશીને કહ્યું: “તમે આ દૂતને કહો કે—” તે અટક્યો. આજે નગરમહાબન પાસે પ્રસેનજિતનો પ્રશ્ન

ફરીથી ચર્ચાવાનો હતો. એટલે સ્વર્ગકાન્તાના રાજમહિષીત્વ વિષે કાં પશુ મુદ્દો રજુ કરવો નકામો હતો. વળી નગરના દરવાજા ઉધડાવ નાંખવાનું તો મહાજને નક્કી જ કર્યું હતું.

“કંઈ નહિ.” તેણે કહ્યું: “દૂતરાજ ! અમારી ઇચ્છા પણ આ યુદ્ધ લાંબાવવાની નથી. આપ સીધાવો. મગધસેનાની યુવરાજ અન્નતશત્રુ કહો કે નગરના દરવાજા વાંસ સ્વરજ ચઢડ્યે ઉધડી જશે. મગધસેના અમારી અતિથિ થશે. હું કોશલના મંત્રપ્રતિનિધિઓ નીમું છું. આ આપના પ્રતિનિધિઓ નીમો. તેઓ પરિષદરૂપે મળવાની ગોઠવણ કરે.

તે ઉઠ્યો. યુદ્ધમંત્રી તથા દૂતે રજા લીધી. બન્ને ગયા પછી થોડ વારે યુદ્ધવિરામનાં દુંદુભિનો અવાજ થયો.

જીવનરસાયન દવાઓ.

આ બાર ક્ષારો માજી પ્રિ. જે. જે. કુણીયા બી.એ. દ્વારા જીવનરસાયનશાસ્ત્ર કિં. ૩. ૧૧ અથવા તારણ ૦.૮ અથવા Manual of Biochemist (Eng. 0-8-0)ને આધારે દરેક માણસ વાપરી શકે છે. આ દવામાંથી બનાવેલા અજીર્ણ, ખંધકોશ, જ્વર, વાત, તન્તુવેદના, પ્રદર, સગળ અશક્તિ, પુષ્ટ વગેરે બાર ચૂર્ણો ૧ ઓં. ૦-૧૩-૦ તથા સગળાં અંજીર પ્રસવ માટે તથા દુષ્ટપુષ્ટ બાળક માટે ખાત્રી કરેલું પ્રેન્ને દીકડી ૧ ઓંસ ૩. ૧ નીચેને સ્થળેથી મળશે. ૩-૬-૧૨ પાવરના ઓંષ ૧ ઓં. ૦-૧૦-૦, ૨ ઓંસ ૩. ૧-૨-૦. ઓં. ૪ ૩. ૨-૦-૦ ૩૦-૬૦ ૧૦૦-૨૦૦-૪૦૦ પાવર સુધી મળી શકશે. ટેબ્લેટમાં ઓંસે ૦-૨-૦ વધારે પડશે. પેકિંગ પોસ્ટેજ ભરવું. હેડ ઓફીસ—ભાવનગર ભાવનગર-મગનલાલ ટાપીદાસ તથા અંબકલાલ મગનલાલ શરાફ બ રાજકોટ-બ્રાહ્મલાલ અધર્સ, ટાપીવાળા-મારકેટ પાસે.

સુરત-બ્રાહ્મલાલ અધર્સ-ભાગા તળાવ.

પુસ્તકો-એન. એમ. ત્રિપાઠી, મુંબઈ તથા

શ્રી ચારિત્ર્ય મંદિર, કારેલીબાગ-વડોદરા પણ મળશે.

પ્રકરણ ૭ મું

સમાધિ દર્શનો

મહારાજ બિમ્બિસારે કુંવર હવે અને વિહલને હાથે બ્રાહ્મ-
મુહૂર્તમાં ગજરાજ સચેનકની પૂજા કરાવી અને પછી
પોતે તેની પ્રાર્થના કરી. તેણે કહ્યું: “ગજરાજ ! આપ શાક્યમુનિ ગૌતમ
સ્વરૂપ છો. આપ ગણનાથ છો. આપનામાં શુદ્ધિ અને બુદ્ધિ બંને
છે. આપ આ બંને કુંવરોનું રક્ષણ કરજો.”

તે પછી તેણે હવે અને વિહલને કહ્યું: “તમને હું તમારે મોસાળ
મોકલું છું. ત્યાં તમે તમારાં વડવી અને માશી પાસે રહેજો. હું અથવા
યુવરાજ બોલાવીએ ત્યારે આવજો. પણ આવો ત્યારે સચેનક સિવાય
એકલા બીજા વાહન પર બેસીને કે પાલખીએ ચઢીને ન આવતા. સચે-
નક ઐરાવતનો અવતાર છે અને સિદ્ધગજ છે. તેને સાચવશો ત્યાંસુધી
તમારી પાસે રિદ્ધિ સિદ્ધિ બધું રહેશે. હવે સીધાવો.”

કુંવરો ચિદ્વણાની વિદાય લેવા ગયા. તે ધીમે દીવો કરી તેના
ઉપર નજર નાંખી સ્થિર બેસી હતી. કુંવરોએ તેને નમન કર્યું: “માતાજી !
અમે જમ્યે છીએ.” તેઓ બોલ્યા.

ચિદ્વણાએ તેમને બંનેને માથે હાથ મૂક્યો. “જાઓ, બેટા ! મોસાળમાં
સુખેથી રહેજો. ભાઈ આવશેને એટલે તેને કહી હું તમને તરત બોલાવી
લઈશ. સચેનક ગજરાજને ખૂબ સાચવજો. તેની માવજત રાખજો.”

તે ગળગળી થઈ ગઈ. પણ બિમ્બિસારની આજ્ઞા હતી કે, કુંવરો
જેટલી બને તેટલી ઉતાવળથી મગધની મયાદા બહાર નીકળી જાય તેમ
કરવું એટલે છલકતી આંખે અને ઉભરાતે કાળજે પણ માતાએ કુંવરોને
વિદાય કર્યા.

હવે બિમ્બિસાર નવરો થયો. અત્યાર સુધી તો તે અજ્ઞાતશત્રુનો
વિજય મનાવવામાં, સંપત્તિવિભાગ વળ્લેપ કરવામાં અને કુંવરોને
વિદાય કરવામાં ગૂંથાયેલો હતો. તેને બીજી ચિંતા કરવાનો અવકાશ
નહોતો. હવે તેનું મન પણ તાત્કાલિક કર્તવ્યોમાંથી નિવૃત્ત થયું.

તે આરામ લઈ રહ્યા હતા.

અભયકુમાર ખરેખર જતિ થયો હતો. તે પાછો આવે તેમ નહોતો. ભગવાન બુદ્ધ તો ક્ષેમાના શ્રમણિકા થયા પછી મગધ બહાર જ પરિભ્રમણ કરતા હતા. ભગવાન મહાવીર વર્ધમાનને કૈવલ્યજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયે આજે વર્ષો વીતી ગયાં હતાં. દેવદત્ત શ્રાવસ્તિમાં હતો.

જીંદગીમાં એકાદ વાર માણસને કોઈ અગમ્ય તીવ્ર ઇચ્છા થાય છે કે, ભાવિના ગર્ભમાં જરા જેટલી પણ ઝાંખી મળે, કોઈ મહાત્મા ઉઝરડાયલા, બળબળતા મનને શાંતિ આપે, બુદ્ધિને સ્થિર કરે.

બિમ્બિસારને આજ આટલે વરસે એવી જ ભાવના થઈ આવી. તે બખ્ષેવાર તો શામ્બુનિને મળ્યો હતો. તેને ચરણે બેઠો હતો. તેણે તેની શુશ્રૂષા કરી હતી. મહાવીર સ્વામીનો પ્રસાદ તો તે અભયકુમાર મારફતે હરધડીપણ આરોગ્યે હતો. ક્યાં હશે એ બુદ્ધ સિદ્ધાર્થ? ક્યાં વિહરતા હશે એ જ્ઞાનયોગી મહાવીર?

એ શાંત જ્ઞાનજ્યોતિઓ તો તેની નજરમર્યાદામાંથી અદૃશ્ય થઈ દૂર જતી રહી હતી. તેને બદલે યુવરાજ અન્નતશત્રુ શ્રીખની સવારના પ્રયંડ બાળસ્વર્ગ પેઠે રાષ્ટ્રાકાશમાં ઉગતો આવતો હતો. સૂકા વનને દાહ લગાડતો ધસી આવતો જાણે કોઈ વડવાનલ ન હોય! કાણ જાણે કેમ બિમ્બિસારને તેનો ભય લાગતો હતો.

સ્થિર બુદ્ધિથી વિચારતાં અન્નતશત્રુએ એવું કંઈ ક્યું નહોતું કે, જેથી બિમ્બિસારને તેના તરફથી ચિન્તા થવાનું કારણ મળે. પણ કાણ જાણે કેમ રાજા શ્રેણિકના મનમાં દિવસે દિવસે ભીતિ ધર કરવા માંડી હતી. રામ પાસે પરશુરામ જેમ તેજહીણ થઈ ગયા હતા તેમ અન્નતશત્રુ પાસે બિમ્બિસાર પણ તેજેહીન, પ્રતાપહીન, કાર્યારંભજડ લાગતો હતો. શું હશે? ઘેર કોઈ અગમ્ય ભાવિના એ પડછાયા તો નહિ પડતા હોય?

ખિન્નિસારે આંખ મીંચી. થોડી વારે તેની બંધ નજર સમક્ષ એક મહાજ્યોતિ દેખાયું. તેને શાતા વળી. એ મહાજ્યોતિએ તપોયોગી દિગંબર મહાવીર સ્વામીનું રૂપ લીધું. ગેબમાંથી બહુકાર થયો. “રાજા ! ગાભણાં હરણાં વીંધ્યાં છે અને પાછું વાળી નથી જોયું.” રાજા, કંપ્યો. તેણે મહાવીર સ્વામીના શાંત, કૃશ, તેજનીતાર મુખ સામે નજર કરી. તેને એ તીર્થંકરનાં નયનોમાં દયા દેખાઈ. તેણે તેમાં પ્રસન્નતા જોઈ.

“રાજા ! કરેલાં બધાં કર્મનાં પ્રાયશ્ચિત્ત તો કરવાંજ પડે ને ? લાગેલા ડાઘ તો અગ્નિ અને તપથી બાળી, ડામી, કાઢી નાંખવા જ જોઈએ ને ? બાકી તો પુણ્યભાર પણ ક્યાં ઓછો છે ?”

દિવ્ય દષ્ટિ પ્રાપ્ત થઈ હોય તેમ ખિન્નિસારની બંધ આંખો આગળ ભૂતકાળનો સંસાર ચક્કર ચક્કર ધૂમવા લાગ્યો.

“અનાથપિંડિકદ્વારા ઉઘાડેલાં આ અન્નસત્રો.” ગેબે બહુકાર કર્યો.

“પાણીની આ મહાપરબો.” બીજી દિશા ગાળી.

“આર્ય જીવકના તંત્ર નીચેનાં આ ઔષધાલયો-પરિચર્યાસત્રો-સેવાશ્રમો-” એક પછી એક દિશાઓ ગુંજવા લાગી.

ખિન્નિસાર કાંઈ આનંદના ઓધ તળે દબાઈ રહ્યો. થોડીવારે એ દિશાગર્જનો બંધ થયાં; કેવળ જ્યોતિ જ રહ્યું. એ જ્યોતિ ઉપર સૂર્યપ્રભ તીર્થંકરરાજ મહાવીર સ્વામીનું મુખારવિંદ વિરાજી રહ્યું હતું.

અચાનક એ મુખારવિંદ નીચે અંધકાર વ્યાપ્યો. ખિન્નિસારે પોતાના કલેવરને એ અંધકાર કારાગૃહમાં જકડાયેલું જોયું. તે કલેવરને જાણે અનેક ડામ દેવાતા હોય, ઝીણાં રોમેરોમ કોચાતાં શૂળની અસહ્ય યાતના તેને ભોગવવી પડતી હોય ને, એવું તેને લાગ્યું.

એકાએક જાણે કાળવીજળી ત્રાટકી હોય તેમ તેના ઉપર કંઈ ત્રાટક્યું. અંધકાર ઉપરનું તીર્થંકર મુખારવિંદ પણ અંતરિક્ષમાં ગળી ગયું. યાતના પણ બંધ થઈ. મૃત્યુની જડતા વ્યાપી.

ખિમ્મિસારની નીંદર ઉડી ગઇ. આસપાસ સોનેરી આસમાની જ્યોતિના તાર ઉપર તાર ગુંછળાં વળતાં હતાં; તેના શિરોભાગ ઉપર આ ગુંછળાં ઢાઇ અતેરો મુગટ રચતાં હતાં; તેની કાયા ઉપર ઢાઇ મહાઅભિષેકનો જામો વીટાળતાં હતાં.

એકાએક પૂર્વ દિશામાં એ અગ્નિજ્યોત પ્રકટી અને એકાએક મહારાજા ખિમ્મિસારે તે જ્યોતિએને કુંવર અભયકુમાર તથા ત્રિભુવન-વંદ મહાવીર સ્વામી તરીકે ઓળખી.

ખીજી જ પળે તેનાં સ્થૂળ નયનો ઉઘડી ગયાં. મહાદેવી ચિલ્લણા તેના મંચકની પાસે ઉભાં હતાં.

“નાથ ! મૂર્છા ?” ચિલ્લણાએ પ્રીતિછલ્લખત નયને પૂછ્યું.

મહારાજા મંચકમાંથી ઉઠ્યા. એટલીજ પ્રીતિના ગાંભીર્યથી તેણે કહ્યું: “ના, ચિલ્લણા ! સમાધિ અગમ્ય કે અત્યંત પ્રભાવશાલી વચ્ચે સ્વી ભાવિ મારે માટે લખાઇ ચૂક્યું છે.”

તેણે પોતે અનુભવેલાં દર્શનો ચિલ્લણાને કહી બતાવ્યાં. રાજરાણી એ ઘડી પતિપત્ની અન્યાં, સાદાં સંસારિયાં અન્યાં, શુદ્ધ બાળક-હૃદયી ભક્તો અન્યાં, પછી દિવસના કાર્યમાં પરોવાયાં.

મહારાજા કાર્યકક્ષામાં ગયા. ત્યાં જે પરિચારક સાથે તે શ્રાવસ્તિથી રાજગૃહ આવ્યા હતા તે તેમની સમીપ હાજર થયો. “દેવ ! શ્રાવસ્તિથી ખેપિયો આવ્યો છે.”

“શો સંદેશ છે ?”

“યુવરાજ કહાવે છે કે તે આંહિ પહોંચે ત્યારે તેની ઇચ્છા ગજ-રાજ સચેનક ઉપર સ્વારી કરી નગરચર્યા કરવાની છે. અને આપની અનુમ્તા હોય તો વળી કુંવર હલ્લ અને કુંવર વિહલ્લ યુવરાજ સાથે અંબાડીમાં ખેસી તેમને ચામર ઢોળે તો વિજયયાત્રાને અનુરૂપ કહેવાશે.”

ખિમ્મિસારે થોડીવાર આ પરિચારક સામું જોયું, પણ તેના મુખ ઉપર કશો ભાવ જણાયો નહિ.

“વારૂ, એ ખેપિયાને પાછો મોકલાવો અને યુવરાજને કહેવડાવો કે, વિજયી યુવરાજ સેનાનીની ઇચ્છા સંતોષવા હું બધું કરીશ.”

પ્રકરણ ૮ મું

અંડખોર ચેટક

અન્નતશત્રુએ પોતે રાજગૃહ ક્યારે આવી પહોંચશે તેને ચોક્કસ સમય કહેવડાવ્યો નહોતો.

બિમ્બિસારે તેના સંદેશાનો જવાબ તો મોકલ્યો, પણ તેની ઇચ્છા પાર પાડવાનો મહારાજાનો જરા સરખો પણ વિચાર નહોતો. અન્નતશત્રુની મહત્વાકાંક્ષા તથા નિષ્કંટક સત્તા ભોગવવાની લાલસા તે બરોબર સમજી ગયો હતો. હવે અને વિહવે તેના હાથમાં સપડાય અથવા તેનું રમકડું બને તેમ તે જરા પણ ઇચ્છતો નહોતો.

કોની સલાહ લેવી? અત્યારે અભયકુમારની તેને જરૂર લાગી અને એ અભયકુમારનું અપમાન કરીને અન્નતશત્રુએ જ તેનાથી તેને દૂર કર્યો હતો.

ત્યારે સચેનક અને હવેલિહવેને પાછા બોલાવવા? અથવા સીધે-સીધું અન્નતશત્રુને કહી દેવું કે, સચેનક અને બંને બાધઓને તેણે વિદાય કરી દીધા હતા.

એથી તો ઉગ્રપ્રભૃતિ અન્નતશત્રુ આકળો બની કંઈ ભયંકર પગલું તો ન લઈ બેસે ને?

ભય તેના સેનાનીત્વમાં રહ્યો હતો. તેના વિજયિત્વમાં રહ્યો હતો. સેના તેની સાથે આવતી હતી અને સેનાધિકારીઓ તેના હુકમમાં હતા. અન્નતશત્રુ તેઓને જે આજ્ઞા કરે તે તેઓ માને અને એ ક્યો જાતની આજ્ઞા કરે તે કેમ કહી શકાય?

વળી અન્નતશત્રુએ આ જાતની ઇચ્છા બતાવી હતી તે શું સ્વયંવતું હતું? એ જ કે તેના જસુસો નગરમાં જ હતા. નગરમાં થતી બધી પ્રવૃત્તિઓનાં સૂત્રો તેઓ જાણતા હતા અને યુવરાજને તાબડોલ સમાચાર પહોંચાડતા હતા. એ પણ દેખાઈ જ આવતું હતું.

બહુ વિચાર કરી તેણે સામંતરાજ કંધકને બેપિયો મોકલ્યો.

આમંતરાજ કંધક હલ્લવિહલ્લને સચેનક ઉપર સહીસલામત વૈશાલિ પહોંચાડવા સાથે ગયા હતા. મહારાજ બિમ્બિસારનો ખેપિયો તેને મગધની સરહદ બહાર મળ્યો.

કંધકે સંદેશ બરોબર ગ્રહણ કર્યો અને પછી ખેપિયાને કહ્યું: “તું એકદમ પાછો જા અને મહારાજને કહેજે કે, ચિંતા ન કરે. સ્વારી મજરાજ સચેનક અને કુંવરો વિના જ રહી જાય.”

ખેપિયો એકદમ રવાના થયો.

કંધકે સચેનક સાથે હલ્લ અને વિહલ્લને જોમ બને તેમ ત્વરાથી વૈશાલિ બેળા કરવા બંધકને સૂચના આપી. બંધક સાથે જ હતો, અને પોતે ઘોડો તૈયાર કરી તેના ઉપર સ્વાર થઈ આડધર રસ્તે શ્રાવસ્તિ રાજગૃહના પંથ ઉપર અન્નતશત્રુને મળવા ઉપડી ગયો.

તે એ રસ્તા પરના પહેલા મુકામે પહોંચીને તરત જ રોગીઓના ઓપધસત્રમાં ગયો. ત્યાં બપોર કાઢતાં જણાયું કે, યુવરાજ અન્નતશત્રુના આવવાના હજી કશા વાવડ ન હોતા.

તે આગળ વધ્યો. મગધની સીમા પૂરી થઈ. શ્રાવસ્તિ નજીક આવ્યું, પણ અન્નતશત્રુએ હજી જીતેલી નગરીમાંથી વિજયપ્રસ્થાન કર્યું ન હોતું.

તે સંધ્યાકાળે શ્રાવસ્તિ પહોંચ્યો. ઘેરા પહેલાંનું એ શ્રાવસ્ત જ નહિ. સમીસાંજમાં આખા નગરમાં રોશની થઈ રહી હતી. રાજમાર્ગ ઉપર ઠેકઠેકાણે કેળના થાંભલાઓ રોપ્યા હતા. બારણે બારણે, દુકાને દુકાને આસોપાલવનાં તોરણો બાંધ્યાં હતાં. નગરજનો સ્ત્રીબાળકો સુદ્ધાં આનંદમંગળ પ્રવર્તાવતાં હતાં.

બપોર કાઢતાં કંધકના જણવામાં આવ્યું કે, મહારાજ બિમ્બિસારનાં લગ્ન ખડ્ગ, ખાંડા મારફતે રાજકુંવરી કૌસલ્યા સાથે સ્વાસ્ત સમયે થયાં હતાં અને અન્નતશત્રુએ તેજ વખતે યુવરાજપુત્રી પ્રભાવતીનું ખાણિઅહણ કર્યું હતું. સ્વસ્તિ શબ્દ હજી હમણાં જ પોકારાયો હતો.

તે સીધો લમમંડપમાં ગયો. હજી પ્રતિજ્ઞાઓ ચાલતી હતી. પ્રસેનજિત અને સર્વકાન્તાએ કૌસલ્યાનું કન્યાદાન દીધું હતું. યુવરાજ યુવરાણીએ પ્રભાવતીનું દાન કર્યું હતું.

ચિદ્ધણપુત્ર અયંડકાય અગ્નતશત્રુ પોતાના સકળ સૈન્ય અને સેનાધિકારીઓ સાથે પાણિગ્રહણ કરવા હાજર થયો હતો. લમમંડપ લમમંડપ જેવો નહિ પણ યુદ્ધસજ્જ કાંઈ લશ્કરની છાવણી જેવો લાગતો હતો. પ્રભાવતી અગ્નતશત્રુની પાછળ ફરી અગ્નિને છેલ્લો ફેરો દઈ રહી હતી.

છેલ્લો પ્રતિજ્ઞા શબ્દ ઉચ્ચારાયો. અગ્નિને આહુતિ મળી. જ્વાલોએ સ્વસ્તિવાક્ય ઉચ્ચાર્યું અને મંગળદુંદુભિ ગડગડ્યાં. કંધકે તેજ વખતે મંડપમાં પ્રવેશ કર્યો અને યુવરાજસેનાની અગ્નતશત્રુને મળવાની આજ્ઞા કરી. અગ્નતશત્રુની નજર પણ કંધક ઉપર પડી. ચિદ્ધણપુત્રને કંધક ઉપર પ્રીતિ હતી. તેણે તેને પોતાની પાસે બોલાવ્યો.

“સામંતરાજ ! શિશુનાગ મહાસજની ત્રણસો વરસની ઇચ્છા આજે બર આવે છે. જોયું ને?” અગ્નતશત્રુએ કંધકને કહ્યું.

“બાપુ ! સો વરસના થાઓ, વહિવંચાતે ચોપડે લખાઓ.” કંધકે કહ્યું : “પણ વધતા રાત્રે તો નાચતે આ કાળકઠામણ્યાં ન શોભે. રાણીઓ તો ખાંડે પરચુતી પછવાડે બેસાતી આવે. આપણે તો બહું રણમેદાન અને રણજીત્યાણ.”

અગ્નતશત્રુ શરમાયો. તેને લાગ્યું કે શ્રાવસ્તિ પડયા પછી તે વધારે પડતા લાંબા સમય સુધી અહિં પડ્યો રહ્યો હતો.

“સામંતરાજ !” તે બોલ્યો : “તું કાંઈ અવનવું થયું છે ? પિતાજી તો કુશળ છે ને ? માતાજી ? જાતિ થતા ચાલ્યા ગયેલા મોટાભાઈએ તો કાંઈ નિક્ષેપ પાડ્યો નથી ને ?”

“ના બાપુ ના” કંધકે કહ્યું : “હ તો અમે બધા શા કામના છીએ ? આ માયાં કેના સાદુ છે ? હ તો માત્ર આપના નાના-વિદેહ-રાજ ચેટક જરા ઉચાનીચા થવા માંડ્યા હતા. જાણ્યું કે યુવરાજ કાશલમાં છે તટલામા હું પાછો વિહરાજ સ્વતંત્ર, મંગલિત કરું.”

“એને કારાગૃહથી છોડ્યા એ જ ભૂલ હતી.” અઘ્નતશત્રુએ ત્રાડ મારી. “આંકિથી પરખારી જ, કંધકરાજ ! સેનાને વિદેહ ઉપર વાળીએ.”

“ના, બાપુ ! ના. કાંઈ કહેતાં કાંઈની જરૂર નથી. મેં થોડું ક્ષરકર, કુંવર હલ્લ તથા વિહલ્લ, અને ગજરાજ સચેનકને ત્યાં મગધનું કાયમી થાણું નાંખવા રવાના કર્યા છે, અને હું પણ બાપુને આ બાતમી નિવેદન કરી ત્યાંજ જાઉં છું. બાપુ ! નયિંત રહેજો. ચેટકરાજની શી વિસાત છે કે માથું ઉંચું કરે ? આપ સુખેથી મગધ પધારો. મીઠાળ બાંધે હાથે હવે હમણાં બીજું કાંઈ કરવું નથી.”

અઘ્નતશત્રુએ રિમત કયું. “સામંતરાજ ! તમે તો મગધની સારી સેવા બજાવીને શું ? આપને ધન્ય છે. આપ સુખેથી વૈશાલિ સીધાવો અને ચેટકરાજને ખોટું મનાવ્યા વિના સમજાવી દો કે, મગધ બેવડાઈ અને બંડ સહશે નહિ.”

તેને સચેનક, હલ્લ અને વિહલ્લ વૈશાલિ આજ્ઞા ગયા તે ગમ્યું નહિ. પણ તે તેણે બતાવ્યું નહિ. જેણે આ ત્રણેને વૈશાલિ રવાના કર્યા હોય તેણે તેમને ચેટક જેવા બંડખોરના હાથમાં નાંખ્યા હતા. અને “હું ચેટકરાજને સુખે રહેવા દેવાનો છું ?” અઘ્નતશત્રુએ પોતાને જ આ સલાહ પૂછ્યો. “ચેટકરાજ અને વૈશાલિ,” તે મનમાં જ ધુરક્યો.

કંધકે આ બધું બરોબર, બહુ બારીકાથી નિહાળ્યું. વૈશાલિ અઘ્નતશત્રુના હવેના યુદ્ધના મેદાન તરીકે સરખાયું છે, એ વાત તેણે સ્પષ્ટ જોઈ લીધી. તેને ચેટક વિશે કશી લાગણી નહોતી પણ ચિહ્નણા દેવીના બે બટુક કુંવરો અને સચેનકની રક્ષાનો ભાર તો પોતાને શિર છે તે તેણે નક્કી કરી લીધું.

તેણે વરવેષ અઘ્નતશત્રુને વંદન કરી રજા લીધી. તેની સમય-સ્વચ્છતાથી તાત્કાલિક તો રાજગૃહનું સંકટ ટળ્યું હતું. ભાવિ સામે કંધકે કમ્મર કસવા માંડી. તેને માટે યુવરાજના પેંતરા તપાસવાના રહેતા હતા. “હું એ બરોબર તપાસતો રહીશ.” કંધકે નિશ્ચય કર્યો.

મગધસેનાના કાઠારીને તેણે પોતાનો ઘોડો સ્વાધીન કર્યો; તેના નીરણુ જોગાણુની ગોઠવણુ કરી અને એક બીજો ઘોડો મેળવ્યો. અન્ન-તશત્રુ બીજો કંઈ પેગામ આપવા નવરો પડે તે પહેલાં કંધક પોતાનું કામ કરી વૈશાલિને રસ્તે પડ્યો.

પ્રકરણ ૬ મું

ચમત્કાર

અન્નતશત્રુએ લગ્નસમારંભ આટોપી લીધો, અને શ્રાવસ્તિ પાસેથી મગધના ચક્રવર્તિત્વના અભિજ્ઞાનની બાંહેધરીઓ મેળવી નવી અપરમાતા અને પટ યુવરાણી સાથે તેણે રાજગૃહ તરફ પગલાં વાળ્યાં.

કોશલનાં ગામડાંઓએ રાજમાતાની સારી શુશ્રૂષા કરી અને મગધની સીમા ઓળંગતાં આ જુવાન અને વિજયી યુવરાજ ઉપરથી વારી વારી જતા ગામડીઆઓ અને રાજગૃહોએ તેને ચરણે પ્રાણ અને સમૃદ્ધિ પાથરી દીધાં. એ યશજુવાળમાં અન્નતશત્રુને સચેનક અને હૃદયવિહૃદ હાથમાંથી છટકી ગયા તેનો બહુ અસંતોષ રહ્યો નહિ. ફક્ત બંડખોર ચેટકરાજને નસિહત પહોંચાડવાનો તેણે દૃઢ નિર્ણય કર્યો હતો તે તેના મનમાંથી ગયો નહિ.

તેની સ્વારી ધાર્યા કરતાં ઘણી મોડી રાજગૃહમાં પહોંચી. જો કે સચેનક અને હૃદયવિહૃદ નહોતા તો પણ રાજા બિમ્બિસારે વિજયયાત્રા માટે બહુ ભવ્ય વ્યવસ્થા કરી હતી.

કુંવરના મનમાં સચેનકની અને ચામર ઢોળવા માટે હૃદયવિહૃદની ઓછપ ન રહે તેટલા માટે બિમ્બિસારે પોતાને ચડાડવાનો ખાસ કલિંગ-રાજ તરફથી ભેટ મંગેલો માતંગ શણુગારાવ્યો હતો અને અંબાડીમાં કુંવરને આગળ બેસાડી પોતે ચામર ઢોળવા બેઠો હતો. નગરજનો માટે

આ અનેરો, અદ્ભુત પ્રસંગ હતો. યુવરાજને રાજા આમર દોળે એવું કતિહાસમાં બન્યું હોય એવું કાષ્ઠએ વાંચ્યું સ્પષ્ટું નહોતું. તેથી સ્વારી જોવા માટે આખું નગર ઉમટ્યું હતું. યુવાન યુવતીઓને તો ફક્ત કુતૂહલ જ હતું, પણ પ્રૌઢ અને વૃદ્ધ નગરજનોને આ ઉલટો ક્રમ રચ્યો નહોતો.

સ્વારી રાજધાનીના પાધરમાં જ્યાં યુવરાજને પ્રવાસાન્ત ઉતારેલા આપ્યો હતો ત્યાંથી નીકળે તે પહેલાં રાજસામૈયું રાજમહેલથી સામે વાજતે ગાજતે ગયું. ઉતારે પહોંચી બિભિસારે બ્રાહ્મણોના સ્વસ્તિ સંત્રોથી યુવરાજનો સત્કાર કર્યો અને તેને ગજરાજ ઉપર અંબાડીમાં અમર્યાને બેસાડ્યો. પછી પિતા આમર દોળાતે યુવરાજે નગરમાં પ્રવેશ કર્યો.

દરવાજામાં પ્રવેશ કરતાં જ એક મુંડિત જતિનાં અજ્ઞતશત્રુને દર્શન થયાં. શણગારેલા, સુંદર વસ્ત્રોમાં સજ્જ થયેલા નગર જનસમુદાયમાં આ જતિનાં કાપાય વસ્ત્ર, નિરલંકાર કાય અને નિરુત્સવ, તટસ્થ વૃત્તિ અજ્ઞતશત્રુને અસ્થાને લાગ્યાં. તેણે તેની હાજરીને અપશુક્રનિયાળ ગણી લીધી અને સ્વારીને અટકાવી તે માતંગરાજપરથી નીચે ઉતર્યો.

કોષથી સળગતો, જતિના યતિત્વને છૂલી ગયેલો અને વિજય-યાત્રાતા મંગળરૂપમાં, સોનાની થાળીમાં લોઢાની મેખ જેવો તેને કલ્પી લેતો અજ્ઞતશત્રુ ભયંકર કાળસ્વરૂપ બાળૂ ઉપર શાંત ઉભેલા જતિ ઉપર ધસ્યો. દિફ્ફૂદ જેવાં નગરજનો ભયત્રસ્ત ઉભાં રહ્યાં. સ્તબ્ધ થયેલો બિભિસાર તો હાથી ઉપર જ બેસી રહ્યો. શિસ્તના પાલનને ટેવાયેલા સેનાધિકારીઓ અને સૈનિકો સ્થિર, અચેષ્ટ તેમને સ્થાને જ રહ્યા.

જતિ ઉપર પ્રહાર કરવા માટે અજ્ઞતશત્રુએ પોતાના હાથમાંનું મૂસળ ઉગામ્યું. પણ મૂસળ તેના હાથમાં જ રહ્યું. જતિએ અદ્ભુત કયું. જતિના સ્થાન પર સૌમ્યમૂર્તિ સિદ્ધાર્થ ગૌતમનું સ્વરૂપ દષ્ટિગોચર થયું. તેની આસપાસ તેનો શિષ્યગણ દેખાયો.

ધોળે દિવસે, સમુદાયસિદ્ધ આ ચમત્કાર જોઈ અખતશત્રુ ગભરાયો. લોકોએ ભય તથા આનંદની ક્રિયારી કરી.

એ ક્રિયારીથી અખતશત્રુની ગભરામણ ગળા ગઈ. તેનો આત્મે-દ્રેક ઉશ્કેરાયો. તેનું સ્વમાન ધવાયું. “શાક્યમુનિ! આ શા હંગ માંડ્યા છે?” તેણે કહ્યું.

“કુણિક!” શાંત ચિત્તથી સિદ્ધાર્થ બુદ્ધે કહ્યું: “જન્મરિત કાશલને જીતીને ફલાય છે અને વિજયોત્સવ ઉજવે છે તેમાં શું? તારો ખરો દુશ્મન તો માર રાક્ષસ છે. તારી પાછળ પડેલી, તને વળગેલી કૃત્યા તો તૃણ છે. એ રાક્ષસરાક્ષસીનું યુગલ તને પોતાને વશ કરી રહ્યું છે. ત બન્ને તારી પાસે ઘોર અકર્મ કરાવશે.”

જેમ ચંદ્રતા સૂર્યના તાપમાં ઝાકળ અને ધૂમસ ઓગળી અત્રોપ થઈ બાય તેમ ભગવાન બુદ્ધની સાક્ષાત્ મૂર્તિ તેના શિષ્યગણસહિત અંતરિક્ષમાં ઓગળી ગઈ. જ્યાં તેઓ ઉભા હતા ત્યાં કેવળ અવકાશ જ રહ્યો, કેવળ આકાશ જ રહ્યું.

અખતશત્રુ દૂર, નિષ્કુર, પ્રત્યાધાતી જવાબ દેવા જતો હતો, પણ એ જવાબ તેના કંઠમાંથી બહાર ન નીકળ્યો. પણ તે પણ સ્વરથ હતો, સ્વાયત્ત હતો. તેણે ઓઠ મરડ્યો.

“જોગીઓની નજરખંધીથી અખતશત્રુ અટકે તેમ નથી.” તે બોલ્યો. જગતને ધૂત્કારતો હોય તેમ તે પાછો ફર્યો અને માતંગરાજ પર ચઢ્યો. આસન પર બેસી તેણે સ્વારીને આગળ ચાલવા આજ્ઞા કરી. સ્વારી આગળ ચાલી. એના સૈન્યાધિકારીઓ વગેરેએ શસ્ત્રમંધ બેઠરકારી ધારણ કરી.

પણ જનસમુદાયની સહસ્ત્રફેણુ જામ કોઈ રોકી શક્યું છે? આ ચમત્કાર જગતે ધોળે દિવસે જગતે ચીટે જોયો હતો. શા શબ્દો બોલાયા હતા તે ખાસ કાંઈએ સાંભળ્યું નહોતું. પણ મુસળ ઉગામી ધસેલા યુવરાજના હાથમાં મુસળ એમને એમ રહી ગયું હતું અને એકાએક યોગી અને શ્રમણો, જતિરૂપ વગેરે જે કાંઈ હતું તે અત્રોપ થઈ ગયું હતું—ચાલ્યું ગયું હતું તે તો સમુદાયે જોયું હતું.

અને પછી તો સમુદાયની કદપનાતર્કવિતર્કના સર્પની લક્ષાવધિ દ્વણાએ ઉભી થાય અને સળવળી ટુંકાડા કરવા માંડે તેમાં શું બાકી રહે ?

સ્વારી રાજમહેલમાં પહોંચી ત્યાં સુધીમાં તો આ પ્રસંગ અનેક રૂપમાં આલેખાવા માંડ્યો. એ અનેક રૂપમાં છાયા તો એકજ પ્રકારની હતી. “યુવરાજ અમતશત્રુને કાઢ યોગીએ કાઢ મહાધોર અકર્મ તેને હાથે થવાનું છે એવી ચેતવણી આપી છે.”

મહાદેવી ચિદ્વણા વિજયી પુત્ર યુવરાજને પોંખવા આવી. તેનું રાણી-હૃદય ભયભીત હતું; તેનું માતૃહૃદય વત્સલતાથી છલકતું હતું. તેનું પત્નીહૃદય પ્રાર્થનાલીન હતું. તેનું સ્ત્રીહૃદય અનેક કંપારીઓથી થરથરતું હતું.

માતંગરાજની પાછળ જ નવાં રાજમહિષી અને યુવરાણીની પાત્રખી હતી. તેની આસપાસ વડારણેનું લલિત, લાવણ્યવંતું વૃંદ ગોઠવાયું હતું. આખું વૃંદ ધવળમંગળ ગાતું હતું. તેમની પાછળ કોશલ રાજકુળે જે કરિયાવર કર્યો હતો, તે તેમાં આવેલા હાથી, ઘોડા, ગાય, પાલખી, તાવદાન, મ્યાના, વસ્ત્રઅલંકાર, દાસદાસીઓના અનુક્રમમાં ગોઠવાઈ ચાલતો હતો.

ચિદ્વણાએ નવપરિણીત પતિને પોંખ્યો. પુત્ર અને પુત્રવધૂને તે રીતે પોંખ્યા અને એ બંને જોડાંને કુલદેવતાને પગે લગાડ્યાં. પછી સ્ત્રીમંડળ અંતઃપુરમાં ગયું અને રાજમંડળ દરબારગૃહમાં ભરાયું.

ત્યાં વિજયનિવેદન થયું. સેવાની શૈર્ષ્યની કદર બ્રૂઝવામાં આવી. લોકસન્માનની નજરો થઇ. બધું થઇ રહ્યા પછી યુવરાજ ઉભો થયો અને રાજની પરવાનગી મેળવ્યા વિનાજ બોલ્યો.

“કાશલ રાષ્ટ્રે મગધનું ચક્રવર્તિત્વ સ્વીકાર્યું છે, પણ તેની સાથે વિદેહે એકવાર સ્વીકારેલું એ ચક્રવર્તિત્વ તિરસ્કાર્યાના સમાચાર આંહિ મળી ચૂક્યા છે. જીવતા રાષ્ટ્રને નિવૃત્તિ હોઇ શકે નહિ. ચક્રવર્તિત્વ પ્રાપ્ત કરતો રાષ્ટ્ર આરામ લઇ શકે નહિ. વિજયને રસ્તે પળતું સૈન્ય વિસામની આશા રાખી શકે નહિ. મગધસૈન્ય વિદેહ ઉપર આવતી કાલ સવારે કુચ કરશે.”

નગર અને બિમ્બિસારના કાન ઉપર યુવરાજનું આ નિવેદન અચાનક નવી કોઈ કાળી વાદળીના કડાકા સમું ત્રાટક્યું. કારણ કે કંધકે જે નિવેદન અન્નતશત્રુને શ્રાવસ્તિમાં ક્યું હતું તે તો ફક્ત તાત્કાલિક યુવરાજને સચેનક તથા રાજકુંવરોની ગેરહાજરીથી ઉત્પન્ન થતો ક્રોધ નિવારવા માટે જ ક્યું હતું. તે એમ માનતો હતો કે એક વાર ક્રોધનું નિવારણ થયા પછી મહારાજ બિમ્બિસાર તથા મહાદેવી ચિલ્લણા અન્નતશત્રુને વસ્તુસ્થિતિ સમજાવી શકશે અને તેને સચેનક તથા કુમારોને વૈશાલિમાં રહેતા દેવા સમજાવી શકશે.

પ્રકરણ ૧૦ મું

કંધકને કેદ

 કંધકને પણ મનમાં દહેશતો તો હતી જ કે અન્નતશત્રુને “વઢ નહિ તો વઢવાવાળો દે” એવું જોઈતું હતું. શ્રાવસ્તિની સંધિ થયા પછી તે ગમે ત્યાં પણ આક્રમણ કરવાનો વિચાર કરશે એ તેની ખાત્રી હતી. ચેટકને બંડખોર રૂપે જણાવવામાં જોખમ હતું અને અન્નતશત્રુ તેને નસિહત પમાડવા વખતે ચ્હડાઈ કરે એ સંભવિત હતું એમ કંધક જાણતો હતો. છતાં પણ તાત્કાલિક રાહત મેળવવા તેણે ચેટકરાજનો ઉપયોગ કર્યો. એ રાહત મળી. બંને રાજકુંવરો અને ગજરાજ સચેનક અક્ષત વૈશાલિ પહોંચી ગયા અને ચેટકરાજે તેમનું ઘટતું સ્વાગત ક્યું. રાણી હંસગતિકા તથા કુંવરી સુજયેષ્ઠાએ હાથ અને વિહલને બહુ જ વહાલથી પોતાની પાંખ નીચે લીધા અને તેમનું માતાની માફક જ જતન કરવાની કંધક પાસે પ્રતિજ્ઞા કરી.

હવે કંધકને વિચાર કરવાનો અવકાશ મળ્યો. તેની દહેશત વધવા માંડી અને તેને લાગ્યું કે ચેટકરાજને તેના ઉપર ઝઝૂમવાના ભય વિશે ચેતવણી આપવાની જરૂર છે એટલું જ નહિ પણ બંને તો તે ભય

નિવારના માટે પોતે રાજગૃહ જઈ અગ્નિશત્રુ પાસે ખુલાસો કરી આવવાની પણ જરૂર છે. તે આ પ્રમાણે વિચાર કરી પ્રત્યંધ કરવાનો નિર્ણય કરતા હતા તેટલામાં તો મમથ તરફથી ચેટકરાજના દરબારમાં અગ્નિશત્રુનો દૂત આવી પહોંચ્યો અને રાજાને સંદેશો આપવા ઇચ્છા બતાવી.

ચેટકરાજને બહુ નવાઇ લાગી. મગધના રાજકારણમાં અગ્નિશત્રુનો પ્રતાપ જન્મતો આવતો હતો તેની તેને ખબર હતી. કેા અણુચિંતવ્યા ભાવિના ભયથી ચિદ્વણા અને બિમ્બિસાર ધ્રુજતાં હતાં તેની પણ તેને ખબર હતી. પોતાનો દોહિત્ર અત્યંત મહત્વાકાંક્ષી અને નિષ્કંટકતાનો લોભી છે તે પણ તે જાણતા હતા. પણ પોતાને માથે કેાઇ જાતના આક્રમણનો ભય ઝડૂમે છે, તેનો તેને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ ન હોતો. તેણે હિંચે ધારણા ધરી અને દૂતને સંદેશ સંભળાવવા આજ્ઞા કરી.

સંદેશ દૂકેા હતો. યુવરાજસેનાની અગ્નિશત્રુ સૈન્ય સાથે સીમાડા ઉપર પડ્યા હતા. મહારાજ ચેટકે તેનું ચક્રવર્તિત્વ સ્વીકારવા ભેટસોગાદ સાથે હાજર થવા અગ્નિશત્રુએ આજ્ઞા ફરમાવી હતી.

ચેટકનું અભિમાન ધ્રુજ્યું. બિમ્બિસારનું ફરમાન હોત તો તેને હજી આટલો ધા લાગત નહિ. પણ દોહિત્ર, યુવરાજ અગ્નિશત્રુ આવું ફરમાન મોકલે તે તેનાથી સહન થયું નહિ.

તેણે સંદેશ સ્વીકાર્યો, દૂતને રજા આપી અને રાતે કંધકને પોતાની રજૂ બોલાવ્યો.

“મહારાજ !” કંધકે કહ્યું: “આપ અત્યારે સ્વમાનની વાત બાળૂ પર રાખો. ભવિષ્યમાં તક જોઈ જે કરવું હોય તે કરજો પણ અત્યારે કુંવર હલ્લ અને વિહલ્લ અને સચેનકનું અખંડ રક્ષણ કરો. આપનો એ ધર્મ છે. મહારાણી ચિદ્વણા અને મહારાજ બિમ્બિસારની એ આપને સોંપણુ છે. નિર્ણય કરો. લડીને એ ત્રણનો અને આપનો નાશ કરાવો છે કે ચિદ્વણા, આપુ. ગજરાજ અને કુંવરને સાચવી લેવા છે ?” કંધકે હકીકત બહુ જ નિહુરતાથી નિવેદન કરી.

ચેટકરાજ મુંઝાયા. રવાણિમાન કે અનેક પોતાનાનું હિત ? મદા ધર્મસંકટનો વિચાર કરવાનો પ્રસંગ ઉભો થયો. ત્રિગ્વિસાર સાથે લડતાં તેણે ફક્ત પોતાના જ કુલભિમાનનો વિચાર કર્યો હતો. આજે મમર્ષના રાજકુળ અને મગધ વિદેહના બે રાષ્ટ્રોનો એક સાથે વિચાર કરવાનો પ્રસંગ ઉભો થયો.

બણી મુશ્કેલીથી તે નિર્ણય ઉપર આવ્યા. તેણે કહ્યું : “કંધકરાજ ! શી સલાહ છે ? કાળજી કપાઈ જાય છે. પરંતુ હું હિત જોઈ શકું છું.”

“મહારાજ !” કંધકે કહ્યું : “મને આપની મુદ્રા આપો. સુવરણને સંતોષી પાછા વાળવાનો અધિકાર આપો અને પછી નિરાંતે સૂઓ.”

ચેટકે ન છૂટકે કંધકને મુદ્રા તથા અધિકાર આપ્યાં. કંધક તે લઈને અન્નતશત્રુની સીમા પર નાંખેલી ઊવણીમાં આવ્યો. કંધકને જોતાં જ તે ધૂરકયો. “સામંતરાજ ! ક્યાં છે એ વિદ્રોહી ચેટક ? ચક્રવર્તીને કોઈ પિતા નથી; કોઈ વડિલ નથી; કોઈ બંધુ નથી. આ બાબત શું તેનાથી જોઈ શકાતી નથી ?”

“મહારાજ !” કંધકે બહુ જ નમ્રતાથી કહ્યું : “આપની કલ્પનાથી ઉલટું ચેટકરાજ તે બરોબર જોઈ શકે છે. અને જ્યારથી માંડે થાણું ત્યાં જોઈ છે ત્યારથી તો તેની નજર બરોબર ઉઘડી છે. તેમના તરફથી આપનાં ચરણોમાં મને નિવેદન કરવા વિનંતિ થયેલી છે કે આપ તેમની જુદાવસ્થાનું અને તેમના આપના માતામહાપદનું રક્ષણ કરી તેમને આપની પાસે હાજર થઈ આપનાં ચરણોમાં માથું ઢાળવાની ફરજ નહિ પાડો. તેના બદલામાં તે આપને સરાસો મણુ વધારે રત્ન, સવા હજાર ગાયો અને સવાલાખ મણુ અનાજની દરસાલ વધારે અંડણી ભરશે.”

અન્નતશત્રુએ કંધકની સામે જોયું. તેનાં નેત્રોમાં ક્રોધ હતો. અવિશ્વાસ પણ હતો. તે બોલ્યો.

“સામંતરાજ કંધક ! બહુ સાંઝું. હું એ સ્વીકારું છું. માતામહા ચેટકનો આપ સમુદ્રક તામ્રપત્ર હસ્તાવેજ તો લાવ્યા હશે. રજુ કરો.”

કંધકે એ દસ્તાવેજ, અને પોતાનાં પ્રમાણપત્રો રજુ કર્યાં. અન્નતશત્રુએ એ બરોબર વાંચ્યા પછી પોતાના મંત્રી પાસે વંચાવ્યાં. મંત્રીએ એ તામ્રપદ્, પ્રમાણપત્રો અને મુદ્દા બરોબર છે એવી ખાત્રી આપ્યા પછી અન્નતશત્રુએ કંધકને કહ્યું.

“સામંતરાજ ! તમારે માથે મારી પ્રીતિ છે અને તમે એટલા વિચક્ષણ છો કે તમે મને અને રાષ્ટ્રને કાંઈ વાર બહુજ કામમાં આવી શકો તેમ છે ! હવે સાચું સાંભળશો ? ગજરાજ સચેનક અને મારા નાના ભાઈઓને તમે મારાથી દૂર રાખવા આ બધી ખટપટ ખેલો છો. તમારી ખાતર હું તેમને હાથ કરવાની પ્રવૃત્તિ અત્યારે બંધ રાખું છું, પણ ચેટકરાજ સરખા ચાલશે તેની બાંહેધરીમાં હું તમને રાખું છું. જે દિવસ ચેટકરાજ માથું ઉંચકશે અને મારા ભાઈઓને મારા વિરુદ્ધમાં ઉભા કરશે તે દિવસે હું તમારો શિરચ્છેદ કરીશ. દરમ્યાનમાં તમે મારા કેદી છો.”

તેણે ઇશારત કરી, ચાર સૈનિકો તંબુની બહારથી કંધકના શરીર પર ધસી આવ્યા. કંધકે તીવ્ર નજર કરી ચોપાસ જોયું. પછી હાથ લંબાવી તે બોલ્યો.

“મહારાજકુમાર, યુવરાજ ! તમે સાચું કહો છો. હું એજ કરી રહ્યો છું અને હું આપનો કેદી થાઉં છું પરંતુ સાંભળી લ્યો. જે દિવસ આપ રાજકુવરોની જાંઘી ઉપર હાથ નાંખશો તે દિવસ હું કારા-ગૃહમાંથી છૂટો થઈ આપની સામે ચેટકરાજના વિદેહને જ નહીં, પણ મગધને અને કોશલને ઉઠાડીશ.”

કંધકે તલવાર હાથમાં લઈ તોડી નાંખી, સ્કંધ ઉપરથી આપ અને ભાથું લઈ પહેરેગીરને સુપ્રત કર્યાં અને અદબ વાળી. ચારે પહેરેગીર તેની આસપાસ ચોખંડા ગોઠવાઈ ઉભા રહ્યા.

“સૈન્ય પાછું વાળો.” અન્નતશત્રુએ હુકમ કર્યો. “કંધકરાજ !” તેણે તેની સામે કરડાકીથી જોઈને કહ્યું : “હું મગધને ભારતચક્રવર્તી”

કરવાની લાલસા રાખું છું. પિતાજી ! તમે અને તમારા બીજા મળતિ-યાઓ મને તેમ ન કરવા દેવા પ્રવૃત્તિ કરી રહ્યા છો, પણ હું મગધને ભારતચક્રવર્તી કરીશ અને મારા રસ્તામાં પડેલા પથરોના ચૂરા કરીશ, કાંટાઓના ભાંગી ભૂકડા કરીશ.”

કંધકે જવાબ ન આપ્યો.

અજ્ઞતશત્રુ આસન ઉપરથી ઉઠ્યો. તંબુમાં તેણે આમતેમ આંટા મારવા માંડ્યા. ઝંઝાવાત સૂસવે તેમ તે ક્રોધથી સૂસવવા લાગ્યો. “ભારતવર્ષ એ એક રાષ્ટ્ર છે. આવાં નાનાં નાનાં રાષ્ટ્રખંડુકલાં શાં ? આવાં નાનાં નાનાં રાજામહારાજાનાં રાજ્યકલાં વળી શાં ? ભારતવર્ષમાં એક રાજા જ હોય. એ રાજા અજ્ઞતશત્રુ થશે.”

કંધકને લાગ્યું કે આ ઉદ્દગારોને ખાળવાની તેનામાં શક્તિ નથી.

અજ્ઞતશત્રુ તંબુમાં લટાર મારતો અટક્યો. તે કંધકની પાસે આવ્યો. “સામંતરાજ કંધક ! સાંભળો છો ને ? અજ્ઞતશત્રુની ભુગ્ન બહુ લાંબી છે. સચેનકને, કુંવરોને, ચેટકને ક્યાંસુધી નસાડશે ? હિમાલયના બરફે સુધી, રામેશ્વરની ભૂશિર સાથે અફળાતા મહાસાગર સુધી, મણિપુરના જંગલો સુધી, દારામતીનાં ગોમતીતટ સુધી અજ્ઞતશત્રુની આણુ વરતશે. તમે બધા ક્યાંસુધી નાસશે ?”

તે પાછો હઠ્યો “જાઓ” તેણે પહેરેગીરોને હુકમ કર્યો “તેને કારાવાસ શિબિરમાં બરોબર સાચવીને રાખો.” તે મંત્રી તરફ ફર્યો. “મંત્રીજી ! ચેટકની વધારાની ખંડણી દશ દિવસમાં રાજગૃહમાં આવી પહોંચે તેવું શાસન લખો.”

પ્રકરણ ૧૧ સું

દયા એ પાપ છે

કંધકને લઈને અન્નતશત્રુ પાછો રાજગૃહ આવ્યો. તેણે અન્નપ્રસાદ લીધી હતી. કંધક ઉપર તેણે હાથ નાંખવામાં અન્નપ્રસાદ લીધી હતી. કારણ કે અન્નપ્રસાદની ખાલી પડેલી ગાદી ઉપર કંધકને તેની ચતુરતા, વિચારબુદ્ધિ અને સમયસચ્ચતાને લીધે નીમવાને મહારાજ બિંમ્બિસારે વિચાર કર્યો હતો.

કંધકને કેદ કરીને અન્નતશત્રુ આવ્યો છે તે જ્યારે મહારાજ બિંમ્બિસારને ખબર પડી ત્યારે તેને બહુ દુઃખ થયું. તેણે નિશ્ચય કર્યો કે તેને તે પોતે છોડવી લાગે પણ મહાદેવી ચિદમ્બરે ના પાડી. "મહારાજ, નાથ! આપ આજ્ઞા આપવા યોગ્ય છો; વિનંતિ કરવા યોગ્ય નથી. હું કાંઈ કાળે કુણિક પાસે આપને અરજદાર તરીકે ઉભવા નહિ દઉં. રાજાને અને રાષ્ટ્રને કંધકો ધણી સાંપડશે. રાષ્ટ્રને આપ તો એકજ સાંપડ્યા છો, બીજા સાંપડવાના નથી." બિંમ્બિસારે આ ઉપરથી વાત પડતી મૂકી.

રાજગૃહમાં આવ્યા પછી અન્નતશત્રુએ મંત્રીપદ બંધ કર્યું અને પોતાના પ્રમુખત્વ નીચે અષ્ટપ્રધાનો ગોઠવ્યા. દિવસના એકસ ભાગ પાડી દરેક ભાગનું નિયમિત કાર્ય પોતે જ કરવા લાગ્યો અને જમતને બહેર કર્યું કે મહારાજ રાષ્ટ્રકાર્યમાં વાનપ્રસ્થતા ભોગવે છે. મહારાજ પણ રાષ્ટ્રકાર્ય શિસ્તગંધ અને સરળતાથી ચાલવા માંડ્યું હોવાથી તથા નિત્યક્રમમાં અન્નતશત્રુ શક્તિ અને ન્યાયથી વર્તતો હોવાથી જેમ અને તેમ વધારે દરજ્જે રાષ્ટ્રકાર્યમાં ફક્ત સાક્ષીભૂત રહેવા માંડ્યા.

આ અરસામાં દેવદત્ત શ્રાવસ્થિથી રાજગૃહ આવી પહોંચ્યો. પ્રસેન-જિતને ત્યજીને તે ચાલ્યો ગયો. તે પછી તેણે કેટલાય દિવસ સુધી પોતાનો

આશ્રમ છોડ્યો નહિ. શ્રાવસ્તિમાં પોતે રચેલું ચક્ર કાર્યસિદ્ધિ માટે અસમર્થ નીવડ્યું તેથી તેને ખૂબ આઘાત લાગ્યો હતો અને રાજ-કુળમાં જ વ્રતભંગ દેખાઈ આવ્યાથી તેને પ્રસેનજિત ઉપર તિરસ્કાર આવ્યો હતો. તેજ રાતે પ્રસેનજિતને નગર મહાજને પદબ્રષ્ટ કર્યો હતો અને વિરુદ્ધકને રાજતિલક કર્યું હતું. આ સમારંભમાં દેવદત્તે ભાગ લીધો નહોતો. વિરુદ્ધકની ધર્મભાવના હજી અનિશ્ચિત હતી, અને તેના ઉપર ભગવાન બુદ્ધનો પ્રભાવ વિશેષ રીતે પડતો હતો.

દેવદત્તે અજ્ઞાતશત્રુનો વિજય, બુદ્ધવિરામની શરતોનું પરિપાલન, લક્ષ્મણસમારંભ વગેરે તટસ્થ ઉદ્દાસીનતાથી જોયું! અને આશ્રમમાં તેણે વધારે કઠોર તપનો પ્રયોગ આદર્યો. વધારે સમર્થ અપાર્થિવ સત્ત્વેની શક્તિને કોઈ ઘોર યંત્રમાં કેન્દ્રિત કરી. તેણે કેશ વધાર્યા. ફક્ત અડધ ઉપર જ દિવસો ગાળ્યા. નખને પાવડા જેવા થવા દીધા, લોખંડના ખીલાની શય્યા ઉપર સૂતો. મોનવ્રત સેવ્યું, ઘૂણીઓ ધખાવી અશાય પાળ્યું. કોઈ શબ્દશક્તિના નાડીચક્ર જેવા મંત્રનું અનુષ્ઠાન કર્યું.

આમ કરતાં મહિનાઓ વીતી ગયા. અજ્ઞાતશત્રુનું રાજચક્ર વધારે ને વધારે સખત થતું ગયું. મગધનો આખો રાષ્ટ્ર એક બુદ્ધથી એક આંગળીની પ્રેરણાપર ચાલવા માંડ્યો અને તેના અંગેઅંગમાં શક્તિકોપ સીંચાયા. કાશી, કોશલ અને વિદેહના પ્રાણુ દ્વાદ અગાધ ગેબી ઉચ્છ્વાસથી મગધ ચૂસવા માંડ્યું. કાશી તો સાવ નિશ્ચેષ્ટ પરવશ થઈ પડ્યું. પ્રસેનજિત અને વિરુદ્ધક ખુબ અકળાવા માંડ્યા. ચેટકનો જીવ પણ તરફડવા માંડ્યો. આ રાજયંત્રની શક્તિ અને દાહ જોઈ દેવદત્તના મનમાં અજ્ઞાતશત્રુ માટે પ્રીતિ અને માન ઉત્પન્ન થયાં. તેણે એકદિવસ નિશ્ચય કરીને આશ્રમ છોડ્યો અને રાજગૃહ તરફ પગલાં વાળ્યાં. પોતાની અપાર્થિવ શક્તિઓથી, તપશ્ચર્યાથી, હઠયોગનાં અનેકવિધ અનુષ્ઠાનોથી, તાંત્રિક સિદ્ધિઓથી રાષ્ટ્રને દારણુ ભીતિ પમાડતો દેવદત્ત એક દિવસ રાજગૃહમાં આવી પહોંચ્યો.

જે વખતે દેવદત્તે રાજભવનમાં પગ મૂક્યો તે વખતે અજ્ઞતશત્રુ પાસે બે શૂદ્રને લઇને નગરપરિભ્રામકો હાજર થયા હતા. એક શૂદ્રે એક વેપારીનો ભાર ઉંચકતાં આળસ કરી માણસે ઉંચકવાના વજનથી ધણો ઓછો ભાર ઉંચક્યો હતો. બીજા શૂદ્રે એક બ્રાહ્મણ પાસે ત્રાંખાના પણુ હતા તેમાંથી થોડા પોતાના ઉપયોગમાં લીધા હતા. આવા પ્રસંગોમાં મહારાજ અભયકુમાર અપરાધીને ઉપદેશ દેતા. કર્મ, સંચિત, પ્રારબ્ધ અને ક્રિયામાણની પરસ્પર પ્રવૃત્તિ સમજાવતા; આત્મ-દમનના મતો સ્વયંવતા.

અજ્ઞતશત્રુએ પહેલા શૂદ્રને પાંચ ધડી સુધી એક મહાબોજ માથે વહી ઉભા રહેવાની અને બીજા શૂદ્રને તેનાં કાંડાં કાપી નાંખવાની સજા ફરમાવી. દરબારમાં હાહાકાર વ્યાપી રહ્યો. અનાથપિડિંકજીએ પોતે યુવરાજને દયાધર્મ ઉપદેશ્યો અને સજા ઓછી કરવા અરજ કરી.

“દયા !” અજ્ઞતશત્રુએ ઉગ્રતાથી કહ્યું: “દયાની વાત મગધરાષ્ટ્રમાં કરશે તેને દેશનિષ્કાન્તિ અથવા તો દેહાંતનો દંડ થશે.”

જે યુવરાજ અનાથપિડિંકજીની વિનંતિ ન સ્વીકારે એને બીજાઓ તો શું કહે? છતાં નગર મહાજને મહારાજ બિશ્વસારને અરજ કરી સજા ફેરવાવવા નિશ્ચય કર્યો.

આજ વખતે દેવદત્તે રાજભવનમાં દર્શન દીધાં. “દીર્ઘાયુર્ભવ,” કહી તે અંદર પેહો. તેનું ઉંચું પ્રચંડ શરીર, તેલથી રસકતાં જટાનાં ગુંચળાં, મજબૂત ગંઠાળો દંડ, બોખરો સાદ, એ બધાથી આખો સમૂહ ચક્રિત અને સ્તબ્ધ થઇ ગયો હતો. તેને કાંઈએ અટકાવ્યો નહિ.

અનાથપિડિંકજીએ દેવદત્તને ઓળખ્યો. “યુવરાજ મહારાજ ! આ તો દેવદત્ત મુનિ.” અને પછી તે ડાહ્યા વૈશ્યે ભયંકર, અવૈશ્ય ભૂલ કરી. “મહારાજ” તેણે કહ્યું: “આપ દેવદત્ત મુનિને પ્રછો—આપની સજા અમાનુષ છે. કૂર છે. સજા વિધાતક ન હોય, મહારાજ ! દંડ સુધારક, પ્રતિનિવર્તક હોય.” શેઠે આજીજી કરી અજ્ઞતશત્રુને કહ્યું.

અમ્મતશત્રુએ દેવદત્તને નખશિખ નિહાળ્યો. “ભલે.” તેણે કહ્યું અને આખી હકીકત દેવદત્ત સમક્ષ મૂકાઈ.

બધું સાંભળી દેવદત્તે કહ્યું: “શિથિલતા એજ પાપ છે. પ્રસેનજિતે કોશલ કેમ ખોયું એ ખબર છે? શિથિલતામાં. બ્રાહ્મણોએ ગુરૂપદ કેમ ખોયું તે ખબર છે? શિથિલતામાં. સોનનો વ્રત કેમ ચૂકે છે તે ખબર છે? શિથિલતાથી. બૌદ્ધસંઘ પંથપરથી ચત્રાયમાન કેમ થતો રહે છે તે ખબર છે? આચારની શિથિલતાથી. સમજ, ઓ યુવરાજ ! સમજો ઓ રાજગૃહના નગરજનો !” તેણે હાથ ઉંચો કરી કહ્યું: “દયા શિથિલતા છે. પ્રતિષ્ઠાની દૃઢતા અને નિશ્ચલતા એજ ધર્મ છે. જે રાજા નિયમને શિથિલ કરે છે, આગને અધુરી રાખે છે, દંડને કામળતા અપે છે તે રાજા પાપી છે. જે જે બુદ્ધિમાન વિપ્ર રાજાને કે ગૃહસ્થને યમ-નિયમમાં, આચારવિચારના નિર્ણયમાં અને પરિપાલનમાં શિથિલ થવા સલાહ આપે છે તે પાપી છે.”

તે અટક્યો. પણ નગરજનો તેમની સ્તબ્ધતામાંથી જાગે તે પહેલાં તે ફરી બોલ્યો.

“યુવરાજ ! ફરી કહું છું કે દયા એ શિથિલતા છે. તે દીધેલો દંડ યોગ્ય છે. તેમાં ફેરફાર કરવો એ પાપ છે.”

અને અમ્મતશત્રુએ કહ્યું: “મુનિ દેવદત્ત ! દૃઢતા અને ટેકનો દેવણુહાર જ ખરો સલાહકાર છે. આપ ભલે પધાર્યા. રાજકક્ષા આપના નિવાસ વગેરેની વ્યવસ્થા કરશે.” તેણે અનાયપિંડિકને ઉદ્દેશી કહ્યું: “આપ પિતાજીને અરજ કરવા ઇચ્છો છો ?”

શેઠને હવે બહુ આશા નહોતી. છતાં દયાધર્મના ભક્ત અને ઉપાસક આ વૈશ્યે ડૂબતો માણસ તણખલાને પકડે તેમ બિમ્બિસારનો આશરો લીધો. તેણે તેને અરજ કરવા ઇચ્છા બતાવી અને અમ્મતશત્રુએ મંત્રીને મહારાજ પાસે બધી હકીકત રજૂ કરવા તથા તેનો અંતિમ નિર્ણય મેળવવા આજ્ઞા કરી. જ્યાં સુધી, બિમ્બિસાર જીવંત હોય,

સિંહાસનરથ હોય, અધિકારમૃત્ત હોય ત્યાં સુધી તે રાજ્ય તો ખરોજ ને ? તેનો નિર્ણય ગમે તેવા વજ્રોપ નિર્ણયને ઉઘાપે અને ગમે તે રાષ્ટ્રજનને તે નિર્ણય મેળવવાનો તો હક ખરોજ. અગતશત્રુએ તે વિષે કશો વિરોધ ન બતાવ્યો. સંધ્યાકાળે મહારાજનો નિર્ણય આવ્યો. “ન્યાયાસનથી ન્યાયાધીશના નિર્ણયને રાખ ન ફેરવે.” મહાજન નિરાશ થયું. મગધમાં યંત્રદ્વંડતા અને વ્રતપાલનનો નવો યુગ શરૂ થયો. રાજ-શાસનમાંથી વત્સલતા અને દયા, ઋણુતા અને પ્રીતિ નીકળી ગયાં. તેજ દિવસે પ્રભાવતી યુવરાણીએ ઉદ્યાશ્વને જન્મ આપ્યો.

પ્રકરણ ૧૨ મું

કંધક છૂટો થાય તો—

અગતશત્રુના યુવરાજ અમલને પાકાં પાંચ વરસ વીતી ગયાં છે. અભયકુમાર તો સ્મૃતિમાત્ર થઈ ગયો છે. મગધનું રાષ્ટ્રજીવન સતત યુદ્ધના ઘોરણ ઉપર રચાઈ ગયું છે. વર્ણોમાં અનેક શ્રેણિઓ અને ગણો પડ્યા છે.

બિમ્બિસાર મહારાજ જીવે છે. એ હજી મહારાજ છે. પરંતુ તેનાં હાથપગ, આંખકાન યુવરાજ અગતશત્રુ છે. કૌસલ્યા દેવી જે રીતે એકાએક પ્રકાશમાં આવ્યાં હતાં તે રીતે ફરી અંધકારના મર્તમાં છૂપાઈ ગયાં છે; પણ મહાદેવી ચિલ્લણા હજી સતત સાવધાન અને પ્રવૃત્તિશીલ છે. લોકો કહે છે કે યુવરાજ અગતશત્રુ જો કોઈથી દબાતો હોય, કોઈનું કહ્યું માનતો હોય તો તે મહાદેવી ચિલ્લણાથી જ, મહાદેવી ચિલ્લણાનું જ: પણ એમ પણ કહેવાય છે કે ચિલ્લણાદેવી કોઈ અપૂર્વ પ્રસંગે જ યુવરાજને કંઈ પણ કહે છે.

કંધક હજી નજરકેદ જ છે. અગતશત્રુએ તેને કદિ પણ ક્ષમા આપી જ નથી. યુવરાજ ખરોખર સમજે છે કે સામંતરાજ કંધક તો

કેવળ માતાપિતાની ઇચ્છાનું હથિયાર છે; વફાદાર, રાજભક્ત સેવક છે. પણ માતાપિતાને જે સજ્જ તે કરી શકે. નથી તે સજ્જ તેણે કંધકને કરી છે.

વૈશાલિમાં ચેટકરાજ રાજ્ય કરે છે. સચેનક અને કુંવર હલ્લ તથા વિહલ્લ હજી ત્યાં જ છે. અન્નતશત્રુએ તેમને ત્યાં જ રહેવા દીધા છે. બિમ્બિસાર મહારાજે કે ચિલ્લણાદેવીએ તેને રાજગૃહમાં તેડાવવાનો કદિ વિચાર સરખો પણ કર્યો નથી. ચેટકરાજ મગધને ખંડણી આપ્યા કરે છે. તેના મનમાં એમ હતું કે એકવાર એ ખંડણી આપ્યા પછી તે કાઠપણ બહાને અટકાવી અથવા બંધ કરી શકાશે. પણ અન્નતશત્રુનું વજ્ર્યંત્ર લોખંડી સખતાઈથી દરવરસ નીમેલે દિવસે તે ખંડણી વસુલ કરે છે.

કાસલ શ્રાવસ્તિમાં અન્નતશત્રુને પગલે વિરહક યંત્ર ગોઠવી ચલાવી રહ્યો છે. વિરહક હજી યુવરાજપદ ભોગવે છે. પ્રસેનજિત્ નામનો રાજા છે પણ પ્રસેનજિતને કશી સત્તા કે પ્રતિષ્ઠા નથી. તે તો પાઠપૂજા, તાંત્રિક જંત્રો અને મંત્રોમાં જ દિવસ વ્યતીત કરે છે.

ભગવાન ગૌતમ શાક્યમુનિ બુદ્ધત્વસિદ્ધ થયા છે. તેમનો દિવસે દિવસે કીર્તિપુંજ વધે છે. ભગવાન મહાવીર વર્ધમાનનો સ્વતંત્ર જિનશાસનનો પ્રચાર પણ વૃદ્ધિંગત થતો જાય છે. પણ અન્નતશત્રુનો રાજગુરુ તો દેવદત્ત જ છે. અન્નતશત્રુને ધર્મ તરફ કશી વૃત્તિ નથી. પરંતુ રાષ્ટ્રને ચક્રવર્તી બનાવવા માટે રાષ્ટ્રદેહની આસપાસ પોતાની સૈન્યશૃંખલા ખૂબ સખતાઈ અને જોરથી સાંકળી લેવામાટે ધર્માચાર્ય દેવદત્તનાં શાસનો અન્નતશત્રુને ઘણાં જ ખપમાં આવે છે. તે દેવદત્તની સલાહ લેવાનો પણ વારંવાર ડોળ કરે છે. દેવદત્તનું સ્વાભિમાન તેથી પોષાય છે.

અન્નતશત્રુનો પુત્ર ઉદયાશ્વ-ઉદયન હવે પાંચમા વર્ષમાં પ્રવેશ કરી ચૂક્યો છે. યુવરાજને તેને કળવવાનો વખત નથી. તે તો રાષ્ટ્રને

અકવર્તિત્વ પ્રાપ્ત કરાવવામાં પડ્યો છે, પણ મા તે છોકરાને મ્હોંએ ચડાવે છે, તેના દરેક કોડ પૂરા પાડે છે અને બિચ્છિસાર મહારાજના રાજ્યમાં અઘ્નતશત્રુના દોરસાથે ઉદયાશ્વનો બાળકદોર પણ વધતો ચાલે છે.

આ પાંચ વરસનું અવલોકન સામંતરાજ કંધકે કારાગૃહમાં પોતાની કાટડીમાં બેસીને કર્યું. તેને હવે નિષ્પ્રવૃત્તિક જીવનનો કંટાળો આવવા માંડ્યો હતો. કંધ એવું કરવાનાં તેને સ્વપ્ન આવતાં હતાં કે જેથી તેને છૂટા કરવાની, તેને માનમરતબાવાળે સ્થાને ફરી સ્થાપવાની અઘ્નત-શત્રુને ફરજ પડે.

તેની મુશ્કેલી એ હતી કે તે અઘ્નતશત્રુનો ભક્ત હતો અને સાથે સાથે પોતાની સોંપણનો વફાદાર હતો. સચેનક અને હલ્લ વિહલ એ તેની પાસે અનામત મુશ્કેલી ચિહ્નણા અને બિચ્છિસારની થાપણ હતી. તેમને બેવફા થઇને તે અઘ્નતશત્રુને પોતાની ભક્તિ અર્પી શકે તેમ નહોતું.

તેણે જેલ તોડવાનો વિચાર કર્યો. તે વિચાર આવતાં તેણે પોતાના નિવાસની કાટડી તપાસી. એ કાટડી તો તરત તૂટે તેવી હતી. અઘ્નત-શત્રુ તેને ખાસ સખત જપતામાં રાખતો નહિ. તેને પોતાને કંધક ઉપર પ્રીતિ હતી. તે માણસ ઉપયોગી છે એમ તે જાણતો હતો. કંધકને એ વિચાર આવ્યો. જો અઘ્નતશત્રુ તેના ઉપર જૂલમ કરતો હોત, તેના ઉપર વેર રાખતો હોત, તેને કનડતો હોત તો તે જરૂર ક્યારેનાય જેલ તોડી છૂટા થઇ જાગી ચૂક્યો હોત, પણ ખાલી નરમ કેદમાંથી છૂટા થઇ જવામાં કાંઈ મરદાઇ નથી એમ તેને લાગ્યું. જેલ તોડીને છૂટા થવાનો ખ્યાલ કંધકના મરદ દિલને બહુ રચ્યો નહિ.

‘પણ કારાગૃહમાં કાંઈ હમેશાં પડ્યું રહેવાશે ?’ તેણે પોતાના દિલને પ્રશ્ન્યું અને છૂટા જીવનને ટેવાયેલા તેના દિલે ચોખ્ખી ના પાડી. ઘણાં વરસ બંધનમાં કાઢ્યાં. હવે કાઢવાની જરૂર નહોતી રહી.

બપોરે તેનું ભોજન આવ્યું. કંધકે ભોજન લઈ આવનારને રોક્યો. “ભા ! જરા અધિકારીજીને કહે કે આંહિ આવે. મારે કામ છે.” કંધકે તેને હુકમ કર્યો.

ભોજન મૂકી તે સંદેશો પહોંચાડવા ગયો, અને તરત જ અધિકારીને લખતે આવ્યો.

“કેમ, બાપુ ! મને કેમ બોલાવ્યો ?” અધિકારીએ માનીતા રાજકેદીને પૂછ્યું.

“ભા ! તમે આજ સાંજના યુવરાજ બાપુ પાસે જાઓ ને હું હું તે કહી આવો. સાંભળો.” કંધક બોલ્યો : અધિકારીએ તે ધ્યાનથી સાંભળવા કાન માંડ્યા.

“કહેજો કે બાપુ ! હવે કંધક બન્ધનથી થાક્યો છે. જો તેને છૂટા નહિ કરો તો પંદર દિ પછી પોતાની મેળે છૂટો થશે.”

“કંધક ભા ! સાચું કહો છો ?” અધિકારીએ વિસ્મય પામી પૂછ્યું : “આમ જ કહેવું છે ?”

“એમ જ, અક્ષરેઅક્ષર.” કંધકે કહ્યું : પછી વધારે બોલ્યાંચાલ્યા વિના તે પીરસાયેલા ભોજનથાળ પર બેઠો. અધિકારી ચાલ્યો ગયો.

સાંજના તે રાજભવનમાં ગયો અને અન્નતશત્રુને કંધકનો સંદેશો કહ્યો. અન્નતશત્રુએ એ સંદેશો બરોબર સાંભળ્યો.

“અધિકારી ! કંધકને કહેજો કે અન્નતશત્રુનું કેદખાનું જે માણસ મારી રખાવિના જીવતો છોડે છે તે બીજા ઘણાઓના જીવને જોખમમાં નાંખે છે. સામંતરાજને છૂટા કરવાની હું ના પાડું છું.”

રાતે અધિકારી પોતે કંધકનું ભોજન લખતે તેની પાસે ગયા અને યુવરાજનો આ ભયંકર જવાબ તેણે શબ્દશઃ કંધકને સંભળાવ્યો.

કંધકે તે જવાબ સાંભળ્યો. તેણે બહુ વિચાર કર્યો. વિચારને અંતે પોતે છૂટા થવાનો ખ્યાલ તેણે પડતો મૂક્યો.

પણ અન્નતશત્રુ વધારે ચેત્યો. તેને તેના ઉપર સત્તાધર, તેના વજ્રલેપ હુકમોને ઉઘલાવવાનો અધિકાર ધરાવનાર તરીકે પાંચ વર્ષ

પહેલાં મહારાજ બિચ્છિસાર નજરમાં આવ્યા હતા. મહારાજ બિચ્છિસાર પોતાનો એ અધિકાર અજમાવતા નહોતા એ વાત સાચી, પણ કદિ તેના મનમાં કંઈ આવે અને એ અધિકાર અજમાવવા તૈયાર થાય તો શી સ્થિતિ ઊભી થાય ?

યુવરાજ હમેશાં પહેલેથી જ એ સ્થિતિ માટે તૈયાર હતો. પિતા સામે ખુલ્લું ખંડ ઉઠાવી રાષ્ટ્રમાં આબ્યન્તર કુલીન વિગ્રહ જગાવવા તેણે મક્કમ ઠરાવ કરી રાખ્યો હતો. તેને ખાત્રી હતી કે તેને પોતાને વિજય મળશે. તેનું યંત્ર કાબેલ, ચોક્કસ, હિસાબ પ્રમાણે કામ આપે તેવું હતું.

પણ કંધકે તેની પાસે આજે બીજી સંભાવના મૂકી હતી. કંધક ધારે તો સખતમાં સખત કારાગૃહમાંથી છટકી શકે તેમ હતું. કંધકની શક્તિવિષે અઘ્નતશત્રુને જરીમાત્ર પણ અંદેશો નહોતા.

કંધક છૂટો થાય તેનો તેને ભો નહોતો. છૂટો કંધક જેવી રીતે સચેનકને અને રાજકુંવરો હથ્થ વિહથ્થને મગધની બહાર સેરવી ગયો તેમ જો બિચ્છિસારને બહાર સેરવી જઈ મગધ સિંચાવના કાસલ વિદેહ કાશી રાષ્ટ્રોમાં બળવો જગાડે તો શું થાય ?

રાજગૃહમાં રહેલા બિચ્છિસારને વશ રાખવો એ સહેલું હતું. મગધની સીમા બહાર આવ્યા ગયેલા, પોતાના અને કંધકના સંયુક્ત બુદ્ધિબળથી કામ કરતા બિચ્છિસારનો તો અઘ્નતશત્રુને ય બહુ ભય લાગતો.

ભયસ્થાન દૂર કરવું એ રાખતું લક્ષણ છે. “રાખ તો હું જ છું ને ?” અઘ્નતશત્રુએ પોતાને કહ્યું: “હાસ્તો. એમાં કંઈ શંકા છે ?” પોતે પોતાને જવાબ આપ્યો.

તે ઉઠ્યો. ઉઠતાં પહેલાં મન સાથે થોડાક નિશ્ચયો કરી લીધા. આમતેમ ફરી એ ભોજનશાળામાં ગયો. આજે યુવરાજ ચિલ્લણામાને રસોડે જમવાનો હતો. ચિલ્લણા ઉદ્યાનને બાજુમાં એસાડી યુવરાજની રાહ ભેટી હતી.

અન્નતશત્રુ આવ્યો. હાથમ્હેં ઘોઘ તે પાટ ઉપર બેઠો. તેની સન્મુખ રૂપાના બાજોઠ ઉપર થાળ મંડાયો. આ વખતે ઉદ્યાશ્વ દાદીના અંકમાંથી ઉઠ્યો. એકાએક મ્હેંએ ચૂડાવેલ બાળક અન્નતશત્રુના થાળ પાસે ગયો અને કાણુજાણે કંઈ આસુરી આંતર પ્રેરણાથી તેણે પકવાનથી ભરેલા થાળમાં મૂત્રશૈશ્ય કર્યું.

પ્રકરણ ૧૩ મું

ચૂડાકર્મ કરવું છે.

અન્નતશત્રુની આંખમાંથી અંગારા નીકળી ગયા. ચિલ્લણાને ભય લાગ્યો કે આજે ઉદ્યાશ્વનું આવી બન્યું, પણ બીજી જ પળે અન્નતશત્રુ પિતા બની ગયો. ઠંડોગાર થઈ, ઉઠી, વહાલથી ઉદ્યાશ્વને પકડી એક ચુંબન ભરી તે બોલ્યો: “આ તે રાજકુંવરની રીત કહેવાય કે બેટા ? આવું તો શ્વપચનો દીકરો પણ ન કરે !”

તેણે રસોયાને થાળ ઉંચકી લેવા આજ્ઞા કરી અને નવો થાળ આવ્યો ત્યાંસુધી ઉદ્યાશ્વને રમાડ્યાં કર્યો. ચિલ્લણા પોતાના ઉગ્ર પુત્રને વત્સલતામાં આ પ્રમાણે પીગળી જતો જોઈ રહી અને આશ્ચર્યમાં પડી. પિતૃહૃદયનો વિચાર કરવા લાગી. છેવટે ન રહેવાયું એટલે બોલી: “કુંવર, કુણિક ! જોયું ને છોડ કછોડ થાય તો પણ માવતર કદિ કમાવતર થઈ શકે છે ? તમને ય રાત જાગી જાગી તમારાં પરવાળી આંગળીઓ ચૂસી ચૂસી છાના રાખ્યા છે હો ભા !”

અન્નતશત્રુએ ઉદ્યાશ્વને છોડી દીધો. નવો થાળ પીરસાઈ ગયો હતો. તે વગર બોલ્યે જમવા માંડ્યો. પણ ચિલ્લણાના શબ્દોએ તેનું જમવું ઝેર કરી દીધું હતું. બિભિષસારની સંનિધિ અને આયુષ્ય તેને ખટકવા માંડ્યાં હતાં, એ વાત તો હવે પ્રસિદ્ધ હતી. ચિલ્લણાના શબ્દોએ તેને બતાવ્યું કે, ગમે ત્યારે માતા અથવા બીજું કાંઈપણ બટકાવસ્થાની વાતો યાદ લાવી તેના હૃદયની દબ્બતાને ઉપકારસ્મરણથી શિથિલ બનાવવા પ્રયત્ન કરે.

તેણે ભોજન પૂરું કર્યું, પછી મુખવાસ લેતાં લેતાં તેણે ચિદ્વણાને કહ્યું: “માતાજી ! ભાઈએને મોસાળમાં બહુ રહેવાનું થયું. મારો વિચાર તેમને હવે આંહિ બોલાવવાનો થાય છે.”

ચિદ્વણાનું પ્રસન્ન, ગૌરવવંતું મોં પડી ગયું. અન્નતશત્રુએ તે જોયું, છતાં તેણે તે ન જોયું કર્યું અને કહ્યું: “આપ પિતાજીને કહો અને તેમની સંમતિ હોય તો ભાઈએને હવે આંહિ બોલાવો. ઉદ્યાશ્વને પણ તેમનો પારથય કરાવવો છે.”

તે ઉઠ્યો. તે પછીનો સમય તે પ્રભાવતી પાસે ગાળવાનો હતો. તે ત્યાં ગયો. પ્રભાવતીને લઈ તે પદ્મંગમાં પડ્યો. યુવરાજ સ્વતો અને પ્રભાવતી તેની પડખે બેસી વાતો કરવા માંડી.

“ઉદ્યાશ્વ હવે મોટો થયો—તેનું ચૂડાકર્મ તો કરો.” પ્રભાવતીએ કહ્યું.

“તારો દીકરો હજી બહુ બાળક છે. તેણે આજે શું કર્યું તે બબર છે ?” યુવરાજે પ્રભાવતીને પુત્રનાં પરાક્રમ કહી બતાવ્યાં.

“તે તમે એને સંસ્કાર વિહોણો રાખો તો એમ જ કરે ને ? તેને કાંઈ સંસ્કાર થાય, મન ઉપર છાપ પડે કે હવે આમ ન થાય અને આમ ન કરાય ત્યારે તે સમજે. ત્યાં સુધી તો એ બાળકનો બાળક રહેવાનો.” પ્રભાવતીએ રાજાને આગ્રહ કર્યો.

“ભલે, ત્યારે મુહૂર્ત કઢાવો. માતાજીને કહો એટલે વ્યવસ્થા કરે.” અન્નતશત્રુએ કબૂલ કર્યું.

“અને ઉદ્યનને હવે જગત્ જોવાની ઇચ્છા થાય છે. બહાર, નગરમાં અને રાષ્ટ્રમાં ફરવા જવાનું મન થાય છે.”

“તે મોકલો. પરિચારકો નથી ?”

“પરિચારકો તો છે, પણ વાહન નથી.” પ્રભાવતી દેવીએ ધીમેથી કંઈ મોંઘાં મૂકાવી કહ્યું.

“વાહન ? કેમ ? વાહનો તો જોઈએ તેટલા છે.”

“ક્યાં છે ? પાલખી મ્યાના છે. તાવદાન છે. ઘોડા છે અને થોડા હાથીનાં મહનિયાં છે. આપના પુત્રને ચઢવા યોગ્ય ગજરાજ ક્યાં છે ?”

અજ્ઞતશત્રુને લાગ્યું કે પ્રભાવતીને હજી ખેલવાનું કંઈક બાકી છે.

“હું કાસલમાં સાંભળતી કે મગધરાજને ત્યાં ઇંદ્રરાજના ઐરાવત જેવો ગજરાત સચેનક છે. મને મનમાં કાડ હતા કે એ ગજરાજ ઉપર છડી સવારીએ હું વારંવાર, વારતહેવારે સજ્જેડે નીકળીશ. મારા તો કાડ મનના મનમાં જ રહી ગયા. સચેનક ઉપર મારો દીકરો તેની પહેલી સવારી પણ એક શુકન તરીકે કરે તેમ લાગતું નથી.” પ્રભાવતી દેવીએ છાતીપરથી પાલવ લઈ આંખને અડકાડ્યો. આંસુ ટપક્યાં હોય અને મ્હોં બીનું થયું હોય તેમ તેણે પાલવથી મ્હોં લૂછ્યું.

“ઉદ્યાશ્વને ચૂડાકર્મનો સંસ્કાર કરો તો ભાઈશ્રી આંહિ મોસાળ લઈને આવે.” યુવરાજીએ પતિને કહ્યું: “બડવો રૂઠ્યો ચૂડાવે તે વખતે ઉદ્યાશ્વ સચેનકપર બેસે, પછી ભલે પાછા તેના કાકાએ સચેનકને રાખી મૂકે ને ભોગવે. પણ મારે મગધમાં પરણ્યાનો અને ઉદ્યાશ્વને મગધમાં જન્મ્યાનો દહાવ શો?”

અજ્ઞતશત્રુના દિલમાં આ વાત ઉતરી. તેણે માતાને કુંવરોને વૈશાલિથી તેડાવવાનું કહ્યું હતું. સાથે સાથે ઉદ્યાશ્વનો ચૂડાકર્મ સંસ્કાર કરવા સચેનકને પણ મંગાવવાનું કહેવું ખોટું ન ગણાય. તેણે પ્રભાવતીને આશ્વાસન આપ્યું, આરામ પૂરો કર્યો અને કચેરીમાં જવા પહેલાં ફરી માતાજીને ઓરડે ગયો.

ચિદ્વણા અને બિમ્બિસાર, બંને સાથે જ બેઠાં હતાં. યુવરાજને પધારતા બેઠા બંને કંઈ વધારે ચિન્તાયુક્ત થયાં. “આવો, કુંવર!” બિમ્બિસારે કહ્યું: “કુશળ છો?”

“હા, પિતાજી.”

“આજ કાંઈ માના ઓરડા અખમેવાર ઉઘાડ્યા, કુણિકભા!” ચિદ્વણાએ કહ્યું.

“માતાજી!” અજ્ઞતશત્રુ આસન લેતાં લેતાં બોલ્યો: “મને પછી વિચાર આવ્યો કે આજા હોય તો ઉદ્યાશ્વને ચૂડાકર્મ સંસ્કાર પણ

કરી નાંખીએ અને શ્રાવસ્તિ ખખર મોકલાવીએ એટલે તેના મામાને વિચાર મોસાળું કરવાનો હોય તો તે પણ એ બાહાને આંહિ આવે અને “બડવો રૂઠો” ચઢાવીએ તો તે માટે સચેનકને પણ હલ અને વિહલ સાથે લાવે. ઉદ્યાશ્વ સચેનક પર એકવાર સવારી કરી પાવન થાય. પછી ભલે કુંવરો સાથે એ હાથી પણ પાછો જાય,” અને તેણે સૂચક રીતે ઉમેર્યું: “જો કુંવરો આંહિ જ રહે તો પછી સચેનક પણ આંહિ જ રહેશે. વૈશાક્ષિમાં હવે થાણાનું કથું કામ નથી.”

“ચૂડાકર્મ કર્યાવિના તો છૂટકો નથી.” બિમ્બિસારે કહ્યું.

“કુણિકને ઘેર આ પહેલો પ્રસંગ છે. ઘર શોભતું તો કરવું જ જોઈએ ને ?” ચિલ્લણાએ કહ્યું.

બન્નેના હૃદય કંપતાં હતાં, પણ બન્નેની ના કહેવાની કે બીજો કોઈ માર્ગ સૂચવવાની હિંમત ચાલતી નહોતી.

“ભલે, કરો. ઉદ્યાશ્વ હવે એટલી ઉમરનો તો જરૂર થયો છે.”

અજ્ઞતશત્રુ ઉઠ્યો. “પિતાજી ! ત્યારે હું આ બધી વ્યવસ્થા કરું છું.” તેણે વડિલની આમન્યાનાં રૂપ તે સાચવતો આવ્યો હતો તે રીતે સાચવીને કહ્યું. તે કચેરીમાં ગયો, અને ત્યાં એક નિવેદકને આજ્ઞા કરી: “જા, કારાગૃહના અધિકારીને કહે કે કંધકને આંહિ લાવે.”

યુવરાજ બીજાં કામોમાં પરોવાયો. સમય થતાં કંધક આવ્યો. તેના ચહેરા ઉપર મ્હાનતા હતી. તેને જીવનમાં રસ રહ્યો હોય તેમ લાગ્યું નહિ. આવીને તે કેદીને જાણે તેમ અછુક ઉભો રહ્યો.

અજ્ઞતશત્રુએ તેની સામે જોયું અને નિસાસો નાંખ્યો. “સામંત-રાજ ! તમે રાષ્ટ્રના કે દૂળના ?” તેણે પૂછ્યું.

“હું વટનો.” કંધકે જવાબ આપ્યો.

“તમને મારે કામ સોંપવું છે, કરશો ?”

“હું આપનો રાજકેદી છું.”

“હું તમને છૂટા કરું. મારે ઉદ્યાશ્વનું ચૂડાકર્મ કરવાનું છે. બડવા રૂઠ્યાની સવારી ચઢાવવી છે. એ સવારીમાં સચેનક હાથીની અને ઉદ્યાશ્વના બન્ને કાકાઓની જરૂર છે.”

કંધકે જવાબ ન આપ્યો.

“તેમને આંહિ લઈ આવો.”

કંધકની જીભ ઉપર હતું કે, “યુવરાજ, અને તમે કામ થઈ રહ્યા પછી તે બધાને પાછા મોકલશો ?” પણ એ વાક્ય બહાર ન નીકળ્યું. અજ્ઞતશત્રુની ઇચ્છા તેમને પાછા મોકલવાની હોઈ શકે જ નહિ.

“સંદેશો લઈ જઈશ.”

“સંદેશો તો પારેવાં પણ લઈ જઈ શકે છે. તેને માટે કંધકની જરૂર નથી, સામંતરાજ !” અજ્ઞતશત્રુએ તીવ્રતાથી કહ્યું.

“લા, મને કેદખાનું ગમે છે.” કંધકે કહ્યું.

“હાલે, સામંત ! હું વૈશાલિ માણસ મોકલું છું. જો મારું મનમાન્યું થયું તો ઠીક છે, નહિ તો તમારું સ્વતંત્ર કેદખાનું ગુંજતું ગાજતું કરવા કોઈ સોજતી પણ મોકલી આપીશ.”

તેણે પહેરેગીરને ઇશારત કરી. કંધકને ખંડ બહાર લઈ જવામાં આવ્યો.

પ્રકરણ ૧૪ મું

તાડકા ડાકિણીનું વન

અર્યાકાન્તા દેવી આવસ્થિતના કોશલ નરેશ પ્રસેનજિતનાં મહારાણી જે દિવસે અજ્ઞતશત્રુના સૈન્યમાં પકડાઈ ગયાં તે દિવસ હમેશાં યાદ કરતાં હતાં. તે દિવસ એવું બન્યું હતું કે તેણે કોટના ગરનાળા નીચે ખાધના ભંડક પાસે પોતાના દયિત જીર સાથે સંમેલન ગોઠવ્યું હતું અને તે જીરમાટે તળેલાં મત્સ્ય અને મદિરાનો કટોરો તૈયાર કર્યો હતો.

આ જીર અજ્ઞતશત્રુનો પરિચારક હતો અને યુવરાજે આવસ્થિતને ઘેરો ધાલતી વખત તેને એ શહેર જો બળથી ન પડે તો કળથી

પાડવાનો આદેશ આપ્યો હતો. તેણે નગરમાં એક માલણ મારફત પ્રવેશ કર્યો. જ્યાં ગઢમાં ગરનાળું હતું ત્યાં જ ખાઈમાં એક આરસનો ચોતરો હતો. એ ચોતરા વચ્ચેમાં કુંડી હતી અને કુંડીમાં કાશવાધિપ રામનાં પગલાં હતાં. કુંડીમાંના ચોતરાની એક બાજુ પોલી હતી અને તે અંદરથી ઉધડી શકતી હતી. તેમાં શ્રાવસ્તિના એક જૂના ધરમાંથી ભોંયર આવતું હતું.

અન્નતશત્રુનો આ માણસ ખાઈને કાંઠે તપાસ કરતો ફરતો હતો તે વખતે માલણ પગલાં ઉપર ફૂલ ચડાવતી હતી. ઇતિહાસે આ માણસનું નામ આપણને આપ્યું નથી, પણ એમ દેખાય છે કે, તેણે અન્નતશત્રુની મહત્ત્વાકાંક્ષાને રૂપ આપવામાં મોટો ફાળો આપ્યો હતો, અને તે હમેશાં તેની પાસે જ રહેતો હતો. તે યુવરાજનાં તમામ સાહસ કાર્યોમાં અગ્રણી ભાગ લેતો. તેના દુશ્મનો, તેના કુદીઓ, તેના પિતા, તેના પિતાના સાગરિતો વગેરેના ઉપર તે જ નજર રાખતો.

તેણે એ માલણને ત્યાં જ દબાવી અને લાલચમાં નાંખી. આ માલણ સૂર્યકાન્તા દેવીની ખાસ પ્રિય માલણ હતી. સૂર્યકાન્તા અત્યંત વિલાસિની હતી અને પ્રસેનજિત કે વિરદ્ધકને જરાપણ ખચર પડ્યા વિના તેણે પોતાનો વિલાસ ખૂબ વધાર્યો હતો. જ્યારથી પ્રસેનજિત દેવદત્તના સમાગમમાં આવી વ્રત અને હઠયોગનો ઉપાસક બન્યો હતો ત્યારથી તો સૂર્યકાન્તા તદ્દન નિરંકુશ બની હતી. તેણે પોતાની માલણને ખૂબ છૂટથી ઉપયોગ કરવા માંડ્યો. પહેલાં તે માલણને પોતાને માટે જરૂર પસંદ કરી લાવવાનું મોકલતી અને એ જરૂર સાથે ઉપર કહેલા ભોંયરાવાળા ધરમાં થથેચ્છ વિહાર કરતી. તેનાથી થાકતી ત્યારે તે તેને ઝેર દઈ મારી નાંખાવતી. પણ આવો વિહાર એ ત્રણ વરસ ચાલતો.

હમણાં હમણાંમાં તે છાશવારે જરૂર બદલવાની શોખિન થઈ હતી. તેના જરૂરને તે અંધારામાં જ મળતી. ગુપ્ત ભેટ આપતી અને મધરાતે બોલાવી મ્હોંસઝાણું થયા પહેલાં વિદાય કરી દેતી. માલણ પણ

જનરને આંખે પાટા બાંધી ખાધના ભોંયરાવાટે લઇ આવતી; પાછી આંખે પાટા બાંધી બહાર લઇ જતી.

જે દિવસે અન્નતશત્રુનો સેવક માલણ ઉપર પગ લપસાવી પડ્યો તે દિવસ સૂર્યાકાન્તાએ તેને હુકમ કર્યો હતો કે નવો કોઇ જનર પકડી લાવવો. માલણ એ જ શોધમાં હતી અને કોઇ નહિ સૂઝવાથી વખતનો વ્યય કરવા ખાતર પગલાંને ફૂલ ચડાવતી બેઠી હતી. મગધસેવક તેના શરીરપર લપટીને પડવાથી તેને જ રાણીપાસે લઇ જવાની માલણને સ્ફુરણ થઇ આવી અને પુરૂષના ચેનચાળાને આ ચક્રાર માલણ તદ્દન અતુક્ષ્ણ બની. શિરસ્તામુજ્જ્વલ સૂર્યાકાન્તાનો અને શ્યેનકનો, -મગધસેવકનું ઇતિહાસે નામ નથી આપ્યું પણ આપણે નામ પાડીએ-બન્નેનો પરિચય ચાલુ થયો.

હમણાં હમણાંમાં સૂર્યાકાન્તાનો એક જનર સાત આઠ દિવસથી વધારે ટકતો નહિ. તે તરત કંટાળી જતી અને અડવાડિયું પૂરું થાય તે પહેલાં તો પરચીસવાર માલણપાસે નવા જનરની માગણી કરતી. પરંતુ શ્યેનકનો સમાગમ થયા પછી કોઇ અજબ રીતે સૂર્યાકાન્તાનો હવસ શાન્ત પડ્યો અને લગભગ પંદર દિવસ થયા છતાં તેણે માલણ પાસે અસંતોષ પણ ન બતાવ્યો અને નવા જનર માટે ઇચ્છા પણ ન બતાવી.

સૂર્યાકાન્તા ખરેખર શ્યેનકના મોહમાં પડી હતી, અને પ્રસેનજિતે જે રીતે શ્રાવસ્તિ ઉપર ઘેરો પડ્યા પછી વ્રત અપવાસ આદર્શા અદરાવ્યાં હતાં તેથી તે કંટાળી જઇ રાજમહેલ અને રાણીપદ છોડી શ્યેનક સાથે નહાસી જવા તૈયાર થઇ હતી. શ્યેનક તેને ઓળખી શક્યો નહોતો પણ દરરોજ રામપગલીએ હાજર થવું અને ત્યાંથી પોતાની દયિતાના સમાગમમાં અંધારી બાંધી દોરાવું તેથી ત્યાં ગુપ્તદ્વાર હોવાનો તેને સંશય ગયો હતો. સૂર્યાકાન્તા સાથે વાતો કરતાં રાણીએ હમેશ માટે તેની થઇ રહેવા રજા માગી હતી. શ્યેનકે તે યાચના સ્વીકારી હતી અને ઘેરાને એકવીસમે દિવસે રામપગલી પાસે મળવાનો, ત્યાં સાથે ભોજન કરવાનો અને પછી શ્યેનકની ગામડાની ઝૂંપડીમાં જઇ તેના ઘરમાં બેસવાનો સૂર્યાકાન્તા દેવીએ ઠરાવ કર્યો હતો. શ્યેનકની ઇચ્છા

રામપગલીના ભોંયરાનો દરવાજો ખરોખર જોઈ લેવાની, સૂર્યાકાન્તાને જો ઠીક પડે તો ધરમાં બેસાડવાની, નહિતર ખીજી કાંઈ રીતે તેને દાખી દેવાની હતી. એ પશુપુરુષને પ્રેમ જેવું કશું હતું નહિ. તેને તો હરેક જમાનામાં “બાંકે સિપહિયા”ને જે અનુભવો થાય છે તેવો જ એક આ થોડા વખતનો અનુભવ હતો.

પરંતુ પરમેશ્વરને કરવું તે સંકેત પૂરો થાય તે પહેલાં અજ્ઞત-શત્રુએ જે રાતે અભયકુમારને દૂર કર્યો તે રાતે શ્યેનકને મહારાજા બિમ્બિ-સારના દેખાતી રીતે પરિચારક તરીકે અને ખરી રીતે પહેરેગીર તરીકે સાથે જવા હુકમ કર્યો. એટલે સંકેત સંકેતને ઠેકાણે રહ્યો અને શ્યેનક તે પૂરો કર્યાવિના રવાના થયો. સૂર્યાકાન્તાના સુભાગ્યે કે પછી અજ્ઞત-શત્રુના સુભાગ્યે સૂર્યાકાન્તા યુવરાજના હાથમાં પડી અને સ્ત્રીસહજ સમયસૂચકતાથી તેણે તેના શરણુની યાચના કરી. આવસ્થિના વિજયમાં અજ્ઞતશત્રુએ તેનો કેવી રીતે ઉપયોગ કર્યો તે તો આજે પાંચ વરસથી દરેક મગધનિવાસીને માહિત છે.

શ્યેનકથી પાછું આવસ્થિ અવાયું નહિ, પણ પ્રસેનજિતના હાથમાં પાછી પડેલી સૂર્યાકાન્તા શ્યેનકને ભૂલી નહિ. તેણે તેની ભાળ કાઢવા માલણ ઉપર જ્વલમ કરવા માંડ્યો. માલણે જ્યારે કબૂલ કર્યું કે એ તો મગધનો સૈનિક હતો ત્યારે મગધમાં તેની ભાળ કાઢવી, પરંતુ શ્યેનક પોતે મગધમાંથી જ કાંઈ વિચિત્ર રીતે ગેબ થયો હતો. રાજાઓની નોકરીનું કંઈ કશું જાય છે ?

એક દિવસ મદિરા પી શ્યેનક કાંઈ બકવા માંડ્યો અને તે યુવરાજને કાને પડ્યું. તે દિવસ પછી કાંઈએ શ્યેનકને જોયો નહિ. તેનું મુઠ્ઠું કાંઈએ બાળ્યું નથી. તેનું ભૂત પણ કાંઈએ જોયું નથી. શ્યેનકનું ગમે તેમ થયું હોય, પણ સૂર્યાકાન્તા નિરાશ થઈ બમણી ઉત્કટતાથી, છૂટી રીતે પોતાની વિષયવાસના તૃપ્ત કરવા માંડી. આવસ્થિમાં છાશવારે કામદેવ સમા પુરુષો ગુમ થવા માંડ્યા. અનેક સ્વરૂપવાન શવો લગભગ રોજ રામપગલીના વનમાં સડતાં નજરે

પડવા માંડ્યાં. લોકોમાં એ વન માટે અજબ કાંઈ વહેમો ઉભા થવા માંડ્યા. તે તાડકા ડાકણનું વન કહેવાવા માંડ્યું. તેના તરફ દિવસે પણ માણસોની આવજવ ઓછી થઈ ગઈ. સૂર્યકાન્તાની માલણને જરના વાંધા પડવા માંડ્યા. રાણીની ઉલટ વિષયવાસનાને પૂરી નહિ કરી શકવાથી એક દિવસ માલણ પણ પોતાના માળીને સમજાવી વૈશાલ રહેવા ચાલી ગઈ. સૂર્યકાન્તાએ તો હથિયાર, સાધન પણ ગુમાવ્યું.

આ ઘટનાને પાંચમું વર્ષ વીતતું હતું. સૂર્યકાન્તા જેમ જેમ અકળાતી હતી તેમ તેમ તેની પ્રસેનજિત તરફની ધૂણા વધતી ગઈ. એ ધૂણાએ પણ વિપરીત રૂપ લીધું. તેણે અનેક પ્રકારે પ્રસેનજિતને મોહમાં નાંખ્યો. તેને અનેક વનસ્પતિઓ, ઘી, અવલેહો ચટાડ્યાં પરંતુ સૂકાઈ ગયેલાં વૃક્ષો કદિ સજીવન થયાં છે? ક્યડાઈ ગયેલી લતાઓ ફરી ચેતનવંતી બની છે? પ્રસેનજિત રાણીને સંતોષી શક્યો નહિ. રાણી તેને મેણાં મારવા માંડી. ઉઘાડે છોગ તેણે પ્રસેનજિતની ફજેતી કરવા માંડી. તેનું જીવન રાણીએ ઝેર કરી દીધું.

એક રાતે તો સૂર્યકાન્તા ખરેખર ડાકિની બની. તેણે પ્રસેનજિતનો ખૂબ માર્યો; માર્યા પછી પોતે પુરુષપોશાક પહેરી તેને પોતાની સાથે નગરચર્યા જેવા આવવા આગ્રહ કર્યો અને ફરજ પાડી. ચર્યા જેતે જેતે તેને ભોંયરાવાળા ઘરમાં લઈ ગઈ. ત્યાં તેને ઝેર પાચું. તે મરી ગયા પછી તેના શવને પોતાને ખંધોલે હંચકી રામપગલીને બારણે બહાર કાઢી તાડકા ડાકિણીના વનમાં ફેંકી આવી, તેજ દરવાજે તે પાછી આવી મહેલમાં દાખલ થઈ. પણ અચાનક જ તેને સામે યુવરાજ વિરહક મળ્યો.*

* સરતેશ્વર બાહુબળી વૃત્તિ (પાનું ૧૦૧ નજીવો) ન્યાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે, રાણી સૂર્યકાન્તાએ પોતાના પ્રતિ “પ્રદેશી” (પ્રસેનજિત) ને ઝેર આપ્યું, કારણ કે તે વ્યભિચારિણી હતી. (પ્રાચીન ભારતવર્ષ અંગેજી આવૃત્તિ ભાગ ૧. પાનું ૮૭ મું નોટ ૪૮ મી.)

પુરાબો

સ્ત્રીનું આકર્ષણ શસ્ત્ર છે.

આ મનોહર સેન્ટની અજમાયશ કરો.

ઓટો દીલબહાર

(રજીસ્ટર્ડ)

તમારા રૂમાલ પરના થોડાં દીપાં ૪૮ કલાક પછી પણ તાજાં જ લાગશે. તે કુલોના નથ્યાને ઘટ બનાવીને અનુકુળ શીશીઓમાં ભેગું કરવામાં આવે છે.

તે એકદમ વીત્ર નથી, પરંતુ મધુર અને મૃદુ છે. હમણાં જ એક બાટલી ખરીદો, અને તમે તેને તમારી માનીતી પુણ્યો બનાવશો. જે આનાની દીકરી મોકલી સેમ્પલ શીશીથી અજમાયશ કરો.

તેમાં કે આલ્કોહોલ સ્પીરીટ નથી તે તો કુલોનો જથ્થો છે જેને દબાવી અને ઘટ બનાવીને તમારા ખાસ લાભ માટે નાની શીશીઓમાં ભરવામાં આવે છે.

OTTO DILBAHAR

A garden of flowers compressed in a bottle

જુદી જુદી સાઈઝમાં વેચાય છે.

૧ ડ્રામ બોટલના રૂા. ૦-૧૨-૦

૧/૪ ઓઝિસ રૂા. ૧-૪-૦

સુગંધીત કાર્ડ ડઝન ૧ ના ૦-૫-૦ વી. પી. ચાન્ડી જુદો.

દીલબહાર ઓઈલ (રજીસ્ટર્ડ)

મગજને ઠંડક અને વાળને વધારી-સુંવાળા બનાવનાર આ મધુર-સુવાસીક તેલ આપ એક વખત વાપરી જુઓ. બાટલી ૧ ની દીમત રૂ. ૧) ટ. ખ. જુડું. ૦૧૧ આનાની સ્ટામ્પ મોકલી નમુનો મફત મંગાવો.

એજન્ટસ-ધી એંગલો ઇન્ડિઅન ડ્રગ એન્ડ કેમીકલ કં. મુંબઈ ૨.

પ્રકરણ ૧૫ મું

સંનિપાત

તડકા ડાકિણીના વનના હાહાકારથી વસતિ ત્રાસી ઉઠી હતી અને યુવરાજ વિરહકે તે ત્રાસથી વસતિને બચાવવા માટે બંદોબસ્ત કરવા માંડ્યો હતો. તેણે પોતે શ્રાવરિત નગરના સાંકડા છૂપા રસ્તાઓ ઉપર ફરવા માંડ્યું હતું, અને સૂનાં, અવાવર, અને અંધારાં ઘરોની મુલાકાત લેવા માંડી હતી. પાછલી બારીઓથી સૂર્યકાન્તા રાજમહેલમાં યોગાનમાં દાખલ થઈ ત્યારે તેજ બારીઓથી ભોંયરાવાળા છૂપા ઘરની ગલીમાં યુવરાજ ફરવા નીકળતો હતો.

તેણે અંધાર પછેડો ઓઢ્યો હતો અને આંગળાંએ એક અમૂલ્ય મણિવાળી હીરાજડિત વીંટી પહેરી હતી. સૂર્યકાન્તાનો ઓળો બારીમાંથી અંદર યોગાનમાં દાખલ થતો તેણે જોયો કે તરત જ તે તેની સામે ગયો અને તેના ઉપર વીંટી ચમકાવી. શિખળ વિખળ વાળ, ચોળાઈ ગયેલી સાડી, ધસમસતો શ્વાસ, પસીના બીનું વદન, આ વેષે સૂર્યકાન્તા દેવીને જોઈને તેના મનમાં ફાળ પડી; કારણ કે અચાનક કોઈ પ્રેરણાથી તેના મનમાં ઉગી આવ્યું કે, તેને તાડકા ડાકિણીના વનનો ભેદ જડ્યો છે. સૂર્યકાન્તા ખરેખર કોઈ શાકિણી જેવી જ લાગતી હતી. મહેલમાં આવતાં પહેલાં તેણે ભોંયરાવાળા ઘરમાં રાખેલો સ્ત્રીવેશ ધારણ કર્યો હતો. તેની આંખોમાંથી અંધિ ઝરતો હતો. તેની ચાત્ર મદોન્મત્ત અને અસ્વસ્થ હતી. તેનું રૂપ સુંદર છતાં પણ ભયંકર હતું.

“માતાજી !” વિરહકે પૂછ્યું: “પિતાજી ક્યાં? આ વેષે આમ ક્યાં ગયાં હતાં?”

સૂર્યકાન્તાએ જવાબમાં બીજા અટ્ટહાસ્ય કયું અને તાલી પાડી. વિરહકને વધારે ભેદની માહિતી ન મળી. તેની સામે ઉભેલી સૂર્યકાન્તાનું ચિત્ત ભમી ગયું હતું. વર્ષો સુધી સેવેલી વિષયવાસનાની અતિશયતા પાપ અને ચિત્તભ્રમમાં પરિણમી હતી.

વિરૂદ્ધે તેના ખભાપર હાથ મૂક્યો. તેણે એકાએક પોતાનો નાગણના ફોડલા જેવો ચોટલો સાવ છોડી મૂક્યો, ફરીથી હાસ્યની કિલકિલારી કરી અને ચંડીની માફક વિરૂદ્ધ ઉપર છત્તાંગ મારી. વિરૂદ્ધનો નળગોટો તેના હાથમાં આવી ગયો, અને યુવરાજ ગુંગળાવા લાગ્યો.

સંનિપાતનું જોર હમેશાં અસાધારણ હોય છે. વિરૂદ્ધ કંઈ બહુ બળવાન નહોતો. સંનિપાતપરવશ સૂર્યકાન્તાએ તેનો નળગોટો જોરથી દાબવા માંડ્યો. અને સાથે કિલકિલાર તથા અદ્વહાસ્ય કરવા માંડ્યાં.

એ કિલકિલાર અને અદ્વહાસ્યે યુવરાજને બચાવ્યો. કારણ કે યોગાનમાં પોતાના સ્થાનપર પહેરો ભરતા પહેરેગીરોએ તેનો અવાજ સાંભળ્યો. અને રાજમહેલમાં કદિ નહિ સાંભળેલા આ અવાજની તપાસ કરવા તેઓ ચોતરફથી દોડી આવ્યા. યુવરાજની આંગળીએ મણિ ચમકતો હતો અને તેનું લાલ અજવાળું પ્રચંડ ચંડી માફક ધૂમતી સૂર્યકાન્તા દેવીના વાળ, ચમકતી આંખોવાળું આવેશયુક્ત, બુદ્ધિવિહીન મુખ તથા વિરૂદ્ધના ગળાની આસપાસ ચીપટીમાં સંકડાયેલા હાથ બતાવતું હતું.

યુવરાજના મ્હોમાંથી શીણ નીકળી ગયાં હતાં. તેનું ભાન જતું રહેવા માંડ્યું હતું. પરિચારકાએ રાણીને તો એકદમ ન જોળખી; પણ તેઓએ એ ક્રાળ ડાકિની સ્વરૂપમાં તાડકા ડાકિણીના વનતી તાડકાને પહેચાની લીધી અને બધાએ તેના ઉપર તૂટી પડ્યા. અનેક પુરૂષ હાથોએ વિરૂદ્ધના ગળાની આસપાસ બાંહેલી મડાગાંઠ છોડતી અને ચીસ પાડતી, હસતી, ત્રાડ નાંખતી, ધમપછાડા કરતી ડાકણને કમળમાં લઇ બંધનમાં નાંખી. તે વખતે વિરૂદ્ધના હાથની વીંટીનું અજવાળું સૂર્યકાન્તાના મ્હોં ઉપર પડ્યું અને પરિચારકાએ ડાકિણીના રૂપમાં મહારાણીને દેખ્યાં.

બધાંની સ્તબ્ધતાનો પાર રહ્યો નહિ, પણ તે વખત ચર્યા કરવાનો કે ઘોંઘાટ કરવાનો ન હતો. ક્રેટલાકાએ રાણીનાં બંધન સખત કર્યાં અને તે ચસે નહિ તેટલા માટે તેની પાસે જ ઉભા રહ્યા. બીજાઓએ વિરૂદ્ધની સંભાળ લેવા માંડી. થોડા પાણી લેવા ગયા. તેમણે પાણી લાંબી વિરૂદ્ધના મ્હોં ઉપર છાંટ્યું. પંખો લઇ આવી બીજાઓ પવન ફાળવા લાગ્યા. થોડીવાર પછી વિરૂદ્ધ સ્વસ્થ થયો.

પણ સૂર્યાકાન્તાનો સંનિપાત તો ચાલુ જ રહ્યો. તેનું—મગજ તો ખરેખર ચસકી ગયું હતું. તેને ધનુર્વા થયો હતો. તે જીવતે મૂંઝ હતી. તેને સળ કરવામાં પણ સાર ન હતો, કારણ કે તે હવે સળ સમજી શકે તેમ ન હતું.

તેને ખરેખર સકંજમાં રાખવા હુકમ કરી વિરૂદ્ધ પિતાની શોધમાં ગયો. તેણે મહેલનો ખૂણે ખૂણે તપાસ્યો, પણ પ્રસેનજિત હોય તો મળેને? આખી રાત તે શોધમાં ગઈ, પણ રાખનો પત્તો મળ્યો નહિ.

ડાકિનીના ભયથી ત્રાસી ગયેલી શ્રાવસ્તિ નગરી પર સ્વર્ગોદય થયો. આ સમયે મગધથી અજ્ઞતશત્રુના દૂતો ડાકિનીવનમાંથી નગર તરફ આવી રહ્યા હતા. તેમની આસપાસ પ્રાતઃકાળના ગ્રાણ અને સુગંધ નહોતાં. પંખીઓનો કિલકિલાટ નહોતો. ચોતરફ ગીધ ઉડતાં હતાં અને ગંધ મારતાં મુડદાંને કાચતાં હતાં.

જે સ્થળે મગધસૈન્યનો મુકામ હતો તે સ્થળે હજી પૂરાં પાંચ વરસ તો વીત્યાં નહોતાં, છતાં આવી ભીષણ નિર્જનતા અને સ્મશાન-રૂપતા જોઈ તેમને આશ્ચર્ય થયું. પૂછે પણ કોને? એટલામાં તેમની નજર એક તરતના અવસાન પામેલા જેવા દેખાતા મુડદાપર પડી. તેમણે તો એમ જ ધારી લીધું કે શ્રાવસ્તિની વસતિએ લાસને બાળવાનો રીવાજ છોડી દીધો હશે અને મરેલાં કલેવરોને આ વનમાં છોડી જવાનો રીવાજ ગ્રહણ કર્યો હશે.

તાજેતરમાં આવા પૈશાચી રીવાજનું કોનું કલેવર ભોગ થઈ પડ્યું હશે તે જાણવાના કુતૂહલથી એક દૂતે નીચે ઉતરી, તેને ઠાલવા આવતા ગીધને ઉરાડી તે કલેવરને નીરખવા માંડ્યું.

“આ તો મહારાજા પ્રસેનજિત!” બન્ને દૂતો એક સાથે બોલી ઉઠ્યા. અત્યંત અચંબો પામી, ત્યાં ને ત્યાં શોકદર્શક વસ્ત્રો બદલી તેઓ નગર તરફ ચાલ્યા.

નગરમાં આવી તેઓએ રાજમંત્રીને નિવેદન કરાવ્યું કે, “મહારાજા વિરહકને નિવેદન કરો કે મગધથી રાજદૂતો આવ્યા છે. તેઓ પ્રસેનજિત મહારાજાના અવસાનથી શોક દર્શાવે છે અને આજ્ઞાની રાહ જૂએ છે.”

આ હકીકત નિવેદન થતાં જ મંત્રી તેમને લેવા આવ્યા. બીજું કંઈ પણ કહ્યા વિના તેણે તેમને કહ્યું: “આપ મહારાજાની સમક્ષ પધારો.” આટલું જ કહી મંત્રી આગળ થયા.

વિરહક અખંડ ઉઝગરો કરી રાજકક્ષામાં બેઠો હતો. તેની પાસે જઈ મંત્રીજીએ સીધું કહ્યું: “મહારાજા ! આ બે મગધદૂતો મહારાજા પ્રસેનજિતના અવસાન નિમિત્તે ખરખરો કરે છે !”

વિરહકે પોતાનું મ્હાન, થાકેલું વદન ઉંચું કરી શિથિલ નેત્રાથી તેમને નિહાળ્યા. “કોણ કહે છે કે મહારાજા પ્રસેનજિત અવસાન પામ્યા છે?”

બેમાંથી એક દૂત આગળ આવી, નમન કરી બોલ્યો: “મહારાજા ! ક્ષમા કરો. દક્ષિણ તરફના વનમાં અમે અનેક માનવકલેવરોને ગીધ-પક્ષીઓથી ઠાલાતાં જોયાં. અમે અનુમાન કર્યું કે ત્યાં આપે શ્રાવસ્તિનું સ્મશાન નિમ્નું હશે અને લાસને દહન કરવાનો રીવાજ ત્યજી દીધો હશે. આ કલેવરો સાથે અમે મહારાજા પ્રસેનજિતનું લગભગ ત્રણ પ્રહર પહેલાં જ મૃત્યુ પામેલું કલેવર જોયું, તેથી તો અમે આ શોકવસ્ત્રો ધારણ કર્યાં.”

વિરહકે નિઃશ્વાસ નાંખ્યો.

“આડંબર ટકાવી રાખ્યે શો લાભ છે ? આપ અમને મહારાજાનું કલેવર બતાવશો તો ઉપકાર થશે. અમે મહારાજાને જ શોધીએ છીએ.” વિરહકે કહ્યું: “આપનો બીજા સંદેશો અમે પછી સાંભળીશું.”

દૂતોએ આ વાત કબૂલ કરી. તેમણે વિરહક, મંત્રીઓ અને પરિચારકોને જ્યાં તેમણે પ્રસેનજિતનું કલેવર જોયું હતું ત્યાં દોર્યાં. કલેવર હજી એમનું એમ પડ્યું હતું. માત્ર થોડા ઉંડા ઠોલ પડ્યા હતા, અને માંસના લોચા બહાર ખેંચાયા હતા.

વિરહકને પોતાને પોતે પિતાસામે ખંડ ઉઠાવ્યું હતું તે અને તેમના તરફ ધૃષ્ટા બતાવી હતી તે યાદ આવ્યું. તેની આંખમાંથી

પસ્તાવાનાં આંસુ ખરી પડ્યાં. શવને મહેલમાં પધરાવી ઘટતી અંત્યેષ્ટિ ક્રિયા કરાવવાની મંત્રીઓને સૂચના આપી તે ત્યાંથી પાછો વળી ગયો. મગધદૂતોને સાથે આવવા તેણે ધશારત કરી એટલે તેઓ તેની સાથે પાછા ફર્યા.

રસ્તે ચાલતાં ચાલતાં વિરુદ્ધ પૂછ્યું: “શું મગધરાજને કામ પડ્યું?”

“જી, મહારાજ! કંઈ ખાસ નથી. કાલે અથવા શોક મૂકા તે પછી દરબારમાં થશે.” દૂતોએ કહ્યું:

“એ તો યુવરાજે કહેવડાવ્યું છે કે કુમાર ઉદયાશ્વને ચૂડાકર્મ-સંસ્કાર કરવો છે તો મામેરું લઈ આપ પધારશો અને સમારંભમાં ભાગ લેશો. હવે હમણાં તો આપ આશૌચકાર્ય ઉકેલો પછી સર્વ થઈ રહેશે.” વિરુદ્ધે જવાબ ન આપ્યો, પણ તે વિચારમાં પડ્યો.

“ અમૃત તુલ્ય ”

આયુર્વેદનું આણુમૂલ્ય રત્ન

આતંક નિગ્રહ ગોળીઓ

જીવનશક્તિ વધારી, બળ, બુદ્ધિ અને યૌવનની રક્ષા કરે છે અને વધારે છે.

ઇ. સ. ૧૮૮૧ થી અજોડ

કિ. ૩૨ ગોળીનો રૂ. એક.

આતંક નિગ્રહ ઔષધાલય,

ભામનગર (કાઠીઆવાડ)

મુખ્ય શાખા : કાલ્યાણદેવી રોડ, ભાંગવાડી પાસે.

અન્ય શાખાઓ : કલકત્તા, પૂના, મદ્રાસ, સિંગાપોર, રંગૂન,

કાલમ્બો, ઇલોર, કાંચી, આગ્રા, બેંગલોર.

“ અમૃત ”

“ અમૃત ”

પ્રકરણ ૧૬ મું

કાંસાનાં ચગદાં

 રથી હલ્લવિહલ્લ અને સચેનક વૈશાલિમાં આવીને રહ્યા હતા અને રાજગૃહમાં અન્નતશત્રુનો પ્રભાવ વધવા માંડ્યો હતો ત્યારથી જ મહારાજ ચેટકે છૂપી રીતે વૈશાલિને મળ્યૂત કરવા માંડ્યું હતું. કંધકે તેને અન્નતશત્રુ સાથે દુશ્મનાવટ નહિ માંડતા ખંડણી વધારી દેવા અને મગધચક્રવર્તિત્વની નજર મોકલવા સલાહ આપી હતી, ત્યારે એ પગલાના ડહાપણ સંબંધે ચેટકના મનમાં ઘણો વસવસો રહેતો હતો, પણ જમાઈ તથા દોહિત્રોના હિત વિચારીને તેણે તે વાત પણ મંજૂર કરી. કંધકે તે અનુરોધનિવેદન લઈ અન્નતશત્રુ પાસે ગયો ત્યારે તેને યુવરાજે કેદ કર્યો, એ પણ ચેટકના અગ્નિમાં ઘી ઉમેરનાર થયું. પણ તેના સલાહકારોએ કંધકનું માથું જોખમાવવા અને તેની બાંહેધરીને કાળી ટીલી ન લાગવા દેવા ચેટકને સમજાવ્યો અને વૈશાલિ તે વખતે પણ શાંત રહ્યું.

તે પછી ચેટક વૈશાલિને વળ જોતું અભેદ કરતો રહ્યો અને અન્નતશત્રુ પોતાનો પ્રતાપ મગધમાં જમાવતો ગયો. વૈશાલિ ઉપર પણ યુવરાજની નજર રહ્યા કરતી અને માતામહ તેને હેહ ન દમ્બ જાય તેની તે પૂરેપૂરી સાવધાની રાખતો. ચેટકે પણ સંધિની શરતો અન્નતશત્રુની શિસ્તબંદી સમજી જઈને બરોબર પાળ્યા કરી અને વિદેહનાં જંગલો અને ટેકરીના ગર્ભમાં પોતાની તૈયારીઓ કર્યાં કરી. ચેટક અન્નતશત્રુ સાથે અથડાવામાટે હવે રાહ જ નેતો હતો.

યુવરાજના અમત્તના પાંચમા વરસમાં એક દિવસ ચેટકરાજને મગધનું નિમંત્રણ આવ્યું. આ નિમંત્રણપર મહારાજ બિચ્ચિસારના અક્ષર હતા. તેમાં જણાવ્યું હતું: “અમારા યુવરાજના કુમાર ઉદયાશ્વનું આકર્ષક કરવાનું મુદ્દત નિર્ધારવા અમે વિચાર કર્યો છે. તે સમય

મોસાળું લાઇને કોશલનરેશ તરફથી પણ મોસાળિયા આવવાનાં છે અને મગધના રાજકુળને યોગ્ય સમારંભ થશે. આ સમારંભમાં યુવરાજનાં પોતાનાં મોસાળિયાં તથા ખીજાં સંબંધીઓ હોય એ યોગ્ય જ છે અને મારી અને યુવરાજની એવી તીવ્ર અભિલાષા છે. તેથી આ નિમંત્રણ દેખત મંજરાજ સચેનક સાથે મગધ રાજકુંવર હલ્લ તથા વિહલ્લને જેમ અને તેમ ત્વરાથી રાજગૃહ તરફ રવાના કરશે. અને આપ સહકુટુંબ આપને મુહૂર્તની તિથિ વાર નિવેદન થાય એટલે આ તરફ પધારવા ગોઠવણમાં રહેશે.”

એટલે બિમ્બિસારની સહી જોઇ; ભોજપત્ર ચોતરફથી બંને બાજુએ, અજવાળું સોંસરું રાખીને, પીઠિકા ઉપર મૂકીને તપાસ્યું. તેને આ નિમંત્રણ જરા પણ ગમ્યું નહિ. તે એકદમ મહારાજા બિમ્બિસારની સહી નકારી શક્યો નહિ. વળી અજ્ઞાતશત્રુ ગમે તેવો તોય પોતાનો મોટો દોહિત્ર તો ખરોજને. તેની રાજનીતિના ગર્ભમાં ત્રાસ હતો, પણ તેણે હજી પિતાના નામથી જ વહિવટ કર્યો હતો અને એટલે તો બિમ્બિસારથી છતાંયેલો હતો ને ! અજ્ઞાતશત્રુનું ખુદ્દલું અપમાન કઇ રીતે કરવું તે એટલેને સ્મર્યું નહિ. નિમંત્રણ ન કબૂલ કરે તો પણ તે ચક્રવર્તી જમાતા બિમ્બિસારનું જ અપમાન થાય અને મહારાજાનું અપમાન કર્યા બદલ વૈશાલિને નસિહત પહોંચાડવાની અજ્ઞાતશત્રુને માથે ફરજ રહે.

આ તો વ્યવહારનું ધર્મસંકટ. નિમંત્રણ સ્વીકાર્યા વિના ચાલે તેમ હતું જ નહિ અને લાઇને ઘેર નાના ભાઇઓ તો સમારંભમાં હોય જ. તેના વિના કાંઇ સમારંભ શોભે ? અને તે છતાંય અજ્ઞાતશત્રુને ત્યાં જવું એટલે સિંહની બોડમાં પેસવું-જીવતા સિંહના મ્હોમાં માથું નાંખવું. જે અજ્ઞાતશત્રુએ પાંચ વરસ પહેલાં સચેનક અને હલ્લ વિહલ્લને હાથ કરવાનો તાકડો રચ્યો હતો, એ હવે આજે તેઓ રાજગૃહમાં જાય તો તેમને છૂટા રાખવાનો હતો ? અને જે એટલે પાંચ વરસ થયાં તેમનું રક્ષણ કર્યું હતું તેને વૈશાલિના દુર્ગબહાર જીવતો રહેવા દેવાનો હતો ?

ચેટકને શું કરવું તે સ્પષ્ટ નહિ. તેણે બહુ બહુ વિચાર કર્યા; અનેક સાધ્ય અસાધ્ય યોજનાઓ ચકાસી જોઈ. નિમંત્રણ નકારવાનો કે નિમંત્રણ સ્વીકાર્યા પછી રાજગૃહથી અક્ષત પાછા આવવાનો તેણે કશો અવકાશ જોયો નહિ.

ત્યારે ખુલ્લી રીતે અન્નતશત્રુને જણાવી દેવું કે તેના ધરાદાઓ કળાઈ ગયા છે અને તે જણાવતાં ખંડ ઉઠાવવું? મગધ ઉપર આક્રમણ કરવું? ચેટકને આ વિચાર વધારે પ્રિય લાગ્યો. થોડી ઘડી સુધી તો જેમ સર્પ વાદીની મોરલીના નાદના મોહમાં ખીજ બધા વિચારો છોડી દે તેમ તેણે મગધપરના આક્રમણના વિચારની મોરલી ધુમાળ્યા કરી, પણ પછી તે તેની શક્યતાનો વિચાર કરવા માંડ્યો.

હુમલો ઝીલનાર કરતાં હુમલો કરનાર હમેશાં વધારે સારી દશામાં હોય છે અને તેમાં તેને વિજય મળવાના પણ સંભવો વધારે હોય છે, પણ મગધરાષ્ટ્ર હમેશાં સાવધાન હતો. એ ચેટકથી કેમ ભૂલાય? તેણે જોયું કે એકલે હાથે તે મગધ ઉપર આક્રમણ કરે તો પણ ફાવે નહિ. તો પછી ખીજો મિત્રરાજ મેળવીને બે બાજુથી આક્રમણ કરવું?

કાશલ તરફ અન્નતશત્રુ કંઈ બહુ સારી રીતે વર્તતો નહોતો. તેની સાથેની સંધિની શરતો પણ બધી રીતે કાશલનું માનવન અપહરનારી જ હતી. કાશલના ભાણેજનું ચૂડાકર્મ થવાનું હતું. નિમંત્રણ કાશલને ગયું છે તેવું મગધના પત્રમાં સ્પષ્ટ હતું. કાશલ મામેરું લઈ જાય તે આક્રમણ જ કેમ ન હોય?

તેના મનમાં અન્નતશત્રુને નમાવી પરાસ્ત કરવાની યોજના ઉભી થઈ. પોતે હલ્લવિહલ અને સચેત્ર સાથે મગધ જવું પણ તેનો રસાલો એ પરિપૂર્ણ રીતે સુસજ્જ સેના જ હોય. કાશલ મામેરું મોકલે અથવા લઈને જાય, પણ પ્રભાવતીનું આખું પિયેર પણ તેવી જ સુસજ્જ સેના હોય. મામેરાનું સામૈયું કરતાં તેઓ અન્નતશત્રુને પકડે, તેની પાસેથી પરાજયસંધિની શરતો કરાવી લે, બિગ્નિસાર મહારાજની સત્તા ફરીથી નિરંકુશ રીતે સ્થાપે અને અન્નતશત્રુને તેના જીવતાં સુધી મગધની બહાર રહેવાની ફરજ પાડે.

આ યોજના ચેટકને બહુ ઉત્તમ લાગી. તેણે નિશ્ચય કર્યો કે, નિમંત્રણ સ્વીકારવું અને ચૂડાકર્મના મુહૂર્ત સુધીમાં જે વખત મળે તે દરમ્યાનમાં કાશલને છૂપી રીતે તૈયાર કરવો.

પરંતુ મગધે સચેનક તથા હલ્લવિહલ્લને આગળથી મોકલવા માગણી કરી હતી. આ માગણી તદ્દન બ્યાબખી હતી. કારણ કે સમારંભ રચવામાં ગજરાજ અને રાજબ્રાતાઓની આગળથી જ હાજરી જોઈએ. અને તેમને આગળથી મોકલવામાં વધારે ભય હતો. જે હલ્લવિહલ્લ પોતાની સાથે હોય તો જ વૈશાલિને તૈયાર કરી સમારંભ વખતે અન્યતઃશત્રુને દબાવવામાં લાભ હતો.

આ વિટંબણા મોટી હતી. તેનો રસ્તો ચેટક એકદમ કાઠી શક્યો નહિ. છેવટે તે વિચાર કરી કરીને થાક્યો. અંતે તેણે ઠરાવ્યું કે એ બાબત પણ સ્વીકારવી, પણ તેમને તરત નહિ મોકલતાં તૈયાર કરવા માટે મુદત માગવી અને પછી મોકલવા; દરમ્યાનમાં કાશલનું મન જોઈ લેવું; ચોખો ચાંપી જોવા પ્રયત્ન કરવો.

મગધના દૂતને તેણે સંધ્યાકાળના દરબારમાં જવાબ આપ્યો. “વિદેહરાષ્ટ્રાધિપતિ ચેટકરાજ મગધરાજના શુભનિર્ણયને અભિનંદે છે.” તેણે લખ્યું: “કુમાર હલ્લ અને વિહલ્લ મોસાળમાં પાંચ વરસથી છે તેમને વિદાય દેવામાટે જે તૈયારી તથા રીતભાત કરવાં જોઈએ તેમાં બે સપ્તાહનો વિલંબ થશે અને તે થઈ ગયા પછી ગજરાજ સચેનક સાથે તેમને રાજગૃહ તરફ રવાના કરવામાં આવશે. શ્રીમાન્ ૧૦૮ મગધરાજ સ્વીકારશે કે દોહિત્રોને પાંચ પાંચ વરસ પછી સાવ કારા મોકલવામાં મોસાળની શોભા નહિ. ચૂડાકર્મના મુહૂર્તની તિથિમાસ નક્કી કરી જણાવ્યાથી વિદેહનું રાજકુળ પણ અત્યંત આનંદથી સમારંભમાં ભાગ લેવા પધારશે.”

દૂતે સંદેશો ગ્રહણ કર્યો. “મહારાજ !” તેણે કહ્યું: “કાલે મધ્યાહ્ન ભોજન પછી અમે રવાના થશું. આપ સવારના દરબારમાં અમને આપ સમક્ષ આવવા પરવાનગી આપો છો ને ?”

ચેટકે વિવેકપૂર્વક હા પાડી.

રાતે તે વિચારમગ્ન અટારીપર બેઠો હતો. ચંદ્રિકા નીતરી રહી હતી. એકાએક આકાશમાં તેણે કાંસાનાં તેજસ્વી ચગદાં મગધની દિશા-માંથી વિદેહ તરફ વારે વારે ચમકતાં જોયાં.

તેને ખબર નહોતી કે, એ ચગદાંનો ચમકાર દૂર અંતરથી પરસ્પર વાત કરવાની મગધે શોધી કાઢેલી નવી વિધિ હતી. એવાં જ ચગદાં મગધના ઉતારાના છાપરાપરથી રાજગૃહ તરફ ચમકી રહ્યાં હતાં. મગધના દૂતે રાજગૃહને આવા ચમકારપરંપરાની પાંચ પાંચ કોશની ગોઠવણીથી જણાવ્યું હતું કે, રાજા ચેટકે હલ્લ, વિહલ્લ અને સચેનકને માગણી પ્રમાણે તરતાતરત મોકલી આપવા ના પાડી હતી.

ચં દ્રો કિત કા

(શૃંગારરસ પ્રધાનકાવ્ય) સચિત્ર આવૃત્તિ ૭ મી

કર્તા:—શ્રી. કેશવરામ નંદરામ બટ્ટ

ધર્મશાસ્ત્ર રીતે પરણેલા એક શિષ્ટ દાંપત્ય પ્રેમી યુગલનું વિપ્રલભ શૃંગાર રસનું મનોહર કાવ્ય છે. એટલું સુંદર છે કે તેની છ છ આવૃત્તિ પ્રગટ થઈ ગઈ છે. એકસરખું વાંચવા ગમે તેવું છે. મેઘદૂત જેવું છે. નાયક મુંબઈમાં અને નાયિકા સુરતમાં વસે છે. નાયક શરદપૂર્ણિમાના ચંદ્રદારા પ્રિયતમાને પ્રેમ સંદેશ પાઠવે છે,

કિંમત ચાર આના. પાંચ આનાની ટીકીટ મોકલી આજેજ મંગાવો.

“ગુજરાતી” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ

સાસુન પ્રિન્ટિંગ, એલ્ફીન્સ્ટન ચર્ચ, કોટ, મુંબઈ

જાવા માટે હંમેશાં સારા સાબુની પસંદગી કરો.

કેવલ સાબુ જ નહીં—પરંતુ સૌન્દર્યપ્રાપ્ત સાબુ
દીલબહાર સાબુ (રજીસ્ટર્ડ)

માત્ર સામાન્ય સાબુ નથી. તેનાથી ચામડી પૂરેપૂરી સ્વચ્છ થવા ઉપરાંત ચામડી નરમ અને સુંદર થાય છે. સાબુમાં કેટલાંક કિંમતી તેલો જે ચામડીને મુલાયમ રાખવામાં મદદ કરે છે; તે તેમાં ઉમેરવાથી ચામડીની શક્યું છે. દીલબહાર સાબુનાં ખુબ શીણ વળે છે અને તેથી વાપરવામાં કરકસર થાય છે, સુંદર ખુશબોદાર છે, કિંમત ૩ ગોટીના બાકસના ૧૪ આના, વી. પી. ખર્ચ જુદું.

કામીનીયા વ્હાઈટ રોઝ સાબુ (રજીસ્ટર્ડ)

ગુલાબનાં ફુલોની મીઠી સુગંધીનો સાબુ નાજુક ચામડી માટે ઉત્તમ છે. કિંમત : ૩ ગોટીના બાકસ ૧ ના રૂ. ૦-૧૪-૦.

કામીનીયા સેન્ડલ સાબુ (રજીસ્ટર્ડ)

શુદ્ધ સુખડના તેલની સાથે બીજાં ઉત્તમ પ્રકારના અને ઉચી જાતના તત્વોમાંથી બનાવવામાં આવ્યું છે, તે ચામડીના છીદ્રોને સંપૂર્ણ રીતે સાફ રાખે છે અને ચામડીને મુલાયમ બનાવે છે.

કિંમત ૩ ગોટીના બાકસના આના ૧૪. વી. પી. ખર્ચ જુદું.

ધી એન્ડ્રો. ઇન્ડીઅન ડ્રગ એન્ડ કેમીકલ કું. મુંબઈ નં. ૨

પ્રકરણ ૧૭ મું માતા કે પત્ની ?

મધરાત થઈ હતી. આકાશમાં ચંદ્ર પોતાની શુભ જ્યોત્સ્ના નિરંતરાય અંતરિક્ષમાં અને પૃથ્વીપર ઢોળી રહ્યો હતો. આવે સમયે મગધરાજ બિમ્બિસારના શયનગૃહમાં ચાર બજ્જતર-સજ્જ, શસ્ત્રસજ્જ યોદ્ધાઓએ પ્રવેશ કર્યો.

તેઓએ મહારાજના મંચકને ફરતાં સ્થાન લીધાં અને પછી તેમાંના પ્રમુખે મહારાજ બિમ્બિસારને જગાડ્યા. “મહારાજ ! જાગો.”

અપરિચિત, આગ્રાશીલ અવાજ સાંભળીને નિદ્રાવશ મહારાજ સૂકાળા જાગી ઉઠ્યા. બારીમાંથી ચંદ્રજ્યોત્સ્નાનો પ્રતિબિમ્બિત પ્રકાશ ખંડમાં પડી તેને અજવાળતો હતો. એ અજવાળે બિમ્બિસારે ચારે યોદ્ધાઓને જોયા અને નિહાળ્યા.

“કેમ, અત્યારે, અહિં ? મારા આલયમાં ?” તેણે શાંતિથી પૂછ્યું. પ્રમુખ યોદ્ધા હાથ જોડી બોલ્યો : “મહારાજ ! યુવરાજ રાષ્ટ્રરક્ષકનું શાસન છે કે, આપને અમારે અત્યારે જ અહિંથી કારાવાસમાં લઈ જવા. આપ આવો તો ઉત્તમ વાત છે. ન આવો તો સંકેત મળતાં જ મહેલપર સેના ચઢશે.”

બિમ્બિસારે સ્મિત કર્યું. “કેમ ?” તેણે પૂછ્યું : “ચેટકરાજે જવાબ ન આપ્યો.”

“મહારાજ !” તે યોદ્ધાએ કહ્યું : “ચેટકરાજ યુવરાજ રાજરક્ષકની આંખમાં ધૂળ નાંખવાનો રસ્તો શોધે છે.”

મહારાજ બિમ્બિસાર મંચકપરથી નીચે ઉતર્યા. તેણે આંખે પાણી છાંડ્યું, મ્હોં ઘોષ ડોગળા કરી લીધા. બે એક ક્ષણ ઇષ્ટપ્રાર્થના પણ કરી લીધી.

“હું તૈયાર છું.” મહારાજએ કહ્યું. પછી કંઈ વિચાર કરતા હોય તેમ સહેજ અટકીને પૂછ્યું : “મહાદેવી ?”

“જય મહારાજ !” પ્રમુખ યોદ્ધાએ જવાબ આપ્યો: “મહાદેવી અક્ષત છે. તેઓ સ્વતંત્ર છે.”

“બસ, ચાલો ત્યારે.” કહી મહારાજ બિમ્બિસાર આગળ થયા. પ્રમુખ તથા એક બીજા યોદ્ધા તેની પડખે ચાલવા માંડ્યા. બીજા બે યોદ્ધામાંથી એક આગળ થયો અને બીજા પાછળ રહ્યો.

મહેલના યોગાનમાં, દરવાજાપર અને કારાવાસ સુધીના રસ્તાપર સૈનિકો હથિયારબંધ, સુસજ્જ ગોઠવાયા હતા. કારાવાસમાં પહોંચતાં મહારાજને એક અત્યંત મજબૂત, કાલમીઠ પથ્થરથી ચણેલી કોટડી બતાવવામાં આવી. ખરેખર એ કોટડી નહોતી, પણ વૈભારગિરિના પેટાણમાં કારી કાઢેલી કાળમીઠ ખડકની ગુફા હતી.

“મહારાજ ! અત્યારે આપનું આ નિવાસસ્થાન.” પ્રમુખે કહ્યું. પછી કારાગૃહના અધિકારી તરફ ફરી તેણે કહ્યું: “સામંતરાજ કંધકને લાવો.”

અધિકારીએ બે તાળી પાડી. પહેરેગીરો આંખે પાટા બાંધેલા કંધકને લાવ્યા. ગુફામાં લઇ જઇને તેના પાટા છોડી નાંખવામાં આવ્યા. અજવાળાનો અંખાડ વળતાં કંધકે મહારાજ બિમ્બિસારને જોયા. તે પગે પડ્યો. મહારાજનાં ચરણો તેણે ચુંબનથી તથા આંસુથી ભીંજવી નાખ્યાં.

રાજપુરુષો તેમને તે સ્થિતિમાં મૂકીને બહાર નીકળી ગયા. ગુફાના મુખપર ભારે લોખંડનું દ્વાર વસાયું. એ દ્વારમાં થોડાં મોટાં કાણાં હતાં, તેમાંથી હવા આવી ગુફા નિવાસ લાયક થતી હતી. ગુફામાં ઘોર અંધકાર છવાયો. ફક્ત અનેક તારાઓ શ્યામ આકાશમાં ઝબૂકે તેમ લોખંડના દ્વારનાં કાણાંમાંથી બહારની ચંદ્રજ્યોત્સ્નાનાં ગોળ ચગદાં ઝબૂકી રહ્યાં.

x

x

x

x

વૈશાલિમાં સવારનો દરબાર ભરાયો. મહારાજ ચેટક સિંહાસને વિરાજ્યા અને મગધના દૂતની ઇચ્છા પ્રમાણે તેને જે નિવેદન કરવું હોય તે કરવાની તક મળે માટે ચેટકરાજે કહ્યું.

“દૂતરાજ ! આપ વિદાય લ્યો તે પહેલાં મહારાજ બિમ્બિસારના ચરણોમાં મારા દંડવત વંદન—”

દૂતે ચેટકરાજને આગળ બોલતા અટકાવ્યા. તે વચમાં જ બોલ્યો: “મહારાજ ! એમ કરવું તો મારે માટે અસંભવિત છે. યુવરાજ રાજરક્ષકે રાષ્ટ્રકલ્યાણાર્થે મહારાજ બિમ્બિસારને કાલરાતે કારાગૃહનિવાસી કર્યા છે.”

“શું ?” ચેટક ત્રાડ પાડી સિંહાસનપરથી ઉઠીને બોલ્યો.

“મહારાજ !” દૂતે ધીરેથી, જરા પણ ઉકળ્યા વિના કહ્યું: “કાલે મધરાતે યુવરાજ રાષ્ટ્રરક્ષક કુણિક અન્નતશત્રુએ રાષ્ટ્રકલ્યાણાર્થે મહારાજ બિમ્બિસારને કારાગૃહનિવાસી કર્યા છે.” એકેએક શબ્દ છૂટો પાડતાં દૂતે ચેટકરાજને ગળે હકીકત ઉતારી.

“અને કાલે મધરાતે તેમ થયું છે તેની તમને, ક્યાંથી ખબર પડી?”

“મહારાજ ! એ મગધરાજના તંત્રનું રહસ્ય છે. આપને હું સાચું જ કહું છું એની શ્રદ્ધા રાખો.” દૂતે બહુ જ નમ્રતાથી કહ્યું.

ચેટક શાંત પડ્યો. મગધરાષ્ટ્રનો યુવરાજ અન્નતશત્રુ સામાન્ય નહોતો, તેના બાહુ લાંબા હતા; કાન પણ લાંબા હતા અને નજર પણ લાંબી હતી.

“દૂતરાજ ! તમે આપેલા સમાચાર સ્થિતિ પલટાવે છે. આપને હું દૂતવિધિ કહું છું કે, આપ આ નગર મારી અનુગ્રાહિના છોડશો નહિ. મારે વિચાર કરવાની જરૂર છે.” ચેટકે કહ્યું.

“દૂતવટથી, મહારાજ ! આપની ઇચ્છાનો હું અનુરોધ કરીશ. હું આપની અનુગ્રાહિ વિના વૈશાલિ નહિ છોડું.” મગધદૂતે કહ્યું.

ચેટકે દરબાર બરખાસ્ત કર્યો. વૈશાલિનાં ભોગળ દેવડાબ્યાં અને મારતી સાંઢણી કાશલ તરફ તથા સીમાડાના દુર્ગપાળો તરફ મોકલાવી.

પરંતુ મગધના દૂત પાસેથી પ્રકાશ-સંદેશ ન મોકલવા તથા ન સેવાનું વચન લેતાં તે ભૂલી ગયો. દિવસ આખો અને અડધી રાત તે

મહારાજ બિચ્ચિસારને સહાય કેમ કરવી તેની ઘડમથલમાં ગૂંથવાઈ રહ્યો. વિગ્રહ થાય તો કેમ ઝીક ઝીલવી અને પહેલાંની માફક તરત હારી ન જવાય તેની કાળજી કેમ લેવી, તેની યોજના તથા મંત્રણા કરવામાં ગૂંથાયો.

પરિણામે પોતાના ઉતારાની અટારીપરથી મગધદૂતે સંકેતઅનુસાર રાજગૃહ પ્રકાશસંદેશા મોકલ્યા અને ત્યાંથી પ્રતિસંદેશા મેળવ્યા.

એ સંદેશાએ પછી અજ્ઞાતશત્રુ મહારાણી ચિલ્લણા પાસે ગયો. પરંતુ તેને જોતાં જ મહાદેવીએ મ્હોં આડું વસ્ત્ર ઢાંક્યું અને આંખે પાટા બાંધ્યા. પિતાને કેદ કરનાર પુત્રને મા કેવી નજરથી જુઓ ? મા તો ખરી જ પણ પહેલી પત્ની. બિચ્ચિસાર પત્નીએ અજ્ઞાતશત્રુની માતાને મારી નાખી.

“રાષ્ટ્રનાં ખંડુકલાં અને અનેક ગોત્રના પ્રમુખોનાં અસંખ્ય રાજુ-કલાં.” અજ્ઞાતશત્રુ ધુરકયો. માતાને જે કહેવું હતું તે કહ્યા વિના એણે પોતાનાં પગલાં પાછાં વાળ્યાં.

“ભારત એક છત્ર થાય. ભારતની રક્ષા એક ક્ષત્રિયવર્ણ કરે અને ભારતનું સૂત્ર એક સંસ્કારથી વણાય — રાજને પિતા, માતા, પિતામહ, માતામહ, પુત્ર, પુત્રી, સર્ગા, સંબંધી કાંઈ નથી.” તેણે દાંત પીસી. કચકચાવી શબ્દો કાઢ્યા.

તેને માતાનું અવગણન શલ્ય માફક સાલતું હતું, પણ તે પોતાને પંથ સીધો નીહાળતો હતો. એ ઉપરથી તે પોતાના લક્ષ્ય તરફ અચૂક, અનિવારિત જઈ રહ્યો હતો.

તેણે પણ મધરાત થઈ ગઈ હતી છતાં મંત્રીપરિષદ ભરી. તેણે વિદેહ ઉપર આક્રમણ કરવાનાં શાસનો કાઢ્યાં. ફરી પાછાં મગધ અને વિદેહ વિગ્રહમાં અટવાયાં હતાં.

વળતા દિવસની સાયંસંધ્યા પડતી હતી. તે વખતે મગધરાજ તરફથી સંઘણીસંદેશ લઈ એક દૂત વૈશાલિમાં આવી પહોંચ્યો અને દરવાજા દોઢી વટાવી તેણે ચેટકરાજને તે જ વખતે, નિર્વિલંબ મળવાની અને સંદેશો આપવાની માગણી કરી. તેને રાહ જોવાનું કહેવામાં આવ્યું ત્યારે તેણે એક ભયંકર વાતનો ઉચ્ચાર કર્યો. એ વાત નિવારવા ચેટકરાજે તેને સત્તર પોતાની રૂબરૂ બોલાવ્યો.

પ્રકરણ ૧૮ મું

ચેટકનો નિર્ણય

વિરુદ્ધે પ્રસેનજિતના અવસાન પછી બહુ સ્વતંત્ર કે શોક પાળ્યાં નહિ. તેને લાગ્યું કે ભારતવર્ષનો શાંતયુગ વીતી ગયો હતો અને અજ્ઞતશત્રુના રૂપમાં એક મહાન ધૂમકેતુ ભરતખંડનાં નભમાં વિચરવા માંડ્યો હતો. આ ધૂમકેતુ ઉલ્કાપાત સ્વયંવતો હતો, અને વિરુદ્ધકની ઇચ્છા એ ધૂમકેતુના મર્યાદેલા ઉલ્કાપાતમાં ઢસરડાઈ ગળાઈ કે ફસાઈ મરવાનો નહોતો. તેથી તેણે શોકના દિવસો ટુંકાવ્યા અને ત્રીજે જ દિવસ મગધરાજનો સંદેશ રીતસર લેવા દરબાર ભર્યો. એ સંદેશ તો બહુ સાદો હતો. “કોશલદોહિત્ર ઉદ્યાધને ચૂડાકર્મ સંસ્કાર કરવાનો નિર્ણય થયો છે અને તે નિમિત્તે આપને રાજકુળોની સનાતન રીત પ્રમાણે મોસાળું કરવા માટે તથા સમારંભમાં પધારવા માટે મગધ રાજકુળ તરફથી મહારાજ બિમ્બિસાર નિમંત્રણ કરે છે. મુહૂર્તની તિથિ તથા વાર નક્કી થયે ખબર આપવામાં આવશે.”

પ્રસેનજિતના અવસાનના સમાચાર મગધ મોકલાઈ ગયા હતા. તેના જવાબમાં રાજગૃહથી નવેસરથી એક દૂત અત્યારે “કાણુ” કહેવાય છે તે લઈને આવ્યો. પણ વિરુદ્ધે શોકસમય બંધ કર્યો હોવાથી “કાણુ” પણ બંધ રહી. અને પછી મગધ અને વિદેહથી ઉલ્કાપાત સ્વયંવતા સંદેશ આવવા માંડ્યા. મગધાતે વિદેહથી સાંઢણીસ્વાર સંદેશો લઈ આવ્યો અને ગુપ્ત રીતે વિરુદ્ધને તે મળ્યો. આ સંદેશ રાજા પ્રસેનજિતને ઉદ્દેશીને લખાયો હતો.

ચેટકરાજે તેમાં સ્વયંબુ હતું કે ભારતવર્ષમાં, ખાસ કરીને ભાગીરથી વિતાનમાં અજ્ઞતશત્રુની રાજનીતિથી ત્રાસ અને ઉલ્કાપાત ઉદ્ભવ્યા છે, એ વિદેહનાં દોહિત્ર અને કોશલનો જામાતા હોવા છતાં તેને વખતસર ખાળવાનું આવશ્યક થઈ પડ્યું છે. આ વિષયમાં કોશલરાજના વિચારો જાણવા વિદેહનરેશ ઉત્સુક છે. જો કોશલ અને વિદેહ સંમત થાય તો કોશલ કયા પ્રકારનાં પગલાં લેવાં સ્વયંવશે ?

આની સાથે મુખ સંદેશ હતો. “કોશલ વિદેહ સ્વયંવે તે વખતે મગધ ઉપર આક્રમણ કરવામાં મદદ કરે ખરું કે? અને એ આક્રમણનો વ્યૂહ ધડવા મંત્રણા શરૂ કરવાનું કબૂલ કરે ખરું કે?”

વિરુદ્ધક આ સંદેશાનો જવાબ આપે તે પહેલાં તો યુવરાજ રાષ્ટ્ર-રક્ષક અન્નતશત્રુ તરફથી તેને આદેશ મળ્યો કે, “દેશમાં ઉલ્કાપાત થવાનો સંભવ છે તેથી કોશલે સંધિની શરતો અનુસાર સૈન્યને સુસજ્જ અને તૈયાર રાખવું, અને રાજગૃહના યુદ્ધચક્રમાથી જે પ્રમાણે શાસનો નીકળે તે પ્રમાણે તેને કુચ કરવા, ગોઠવાવા તથા લડવા આજ્ઞા કરવી.”

અને એ બધા સમાચાર તથા શાસનો ઉપર જાણે શમ ચઢાવતા હોય તેમ એકાએક વજ્ર કડાકા સમાન રાજગૃહથી શાસન સંદેશ આવ્યા. “રાષ્ટ્ર અને રાષ્ટ્રચક્રના કલ્યાણાર્થે યુવરાજ રાષ્ટ્રરક્ષક અન્નતશત્રુને મહારાજ બિમ્બિસારને કારાગૃહનિવાસી કરવા પડ્યા છે. કોશલ શાંત રહે, વ્યવસ્થિત રહે. કોશલ રાજચક્રની સહાય માટે મગધ-સેના સીમાડો રોકી તૈયાર ઉભી રહેશે.”

આ બધા સંદેશા તથા શાસનોમાં વિરુદ્ધક એક નિશ્ચયે વર્તી તે યુદ્ધ કે વિખવાદ માગતો નહોતો. પ્રસેનજિતના સમયમાં કોશલ આખાવીખી થઇ ગયો હતો અને સ્વસ્થતા ગુમાવી બેઠો હતો. તેણે મગધ-સાથેની સંધિ પાળવા માટે તૈયારી બતાવી અને યુવરાજ રાષ્ટ્રરક્ષક અન્નતશત્રુની આજ્ઞા પણ સ્વીકારી લીધી. ઉદયાશ્વના ચૂડાકર્મ માટે પણ મોસાળું કરવાની તથા રાજગૃહમાં રાજકુળ સાથે તથા સૈન્ય સાથે હાજરી આપવા તત્પરતા સ્વયંવી, વિરુદ્ધકે વિનંતિ કરી કે જો બને તો કોશલસેનાને કોઇ બીજા રાષ્ટ્ર સાથે યુદ્ધમાં સંડોવવી નહિ.

અન્નતશત્રુના પ્રકૃતિમંડળે વિરુદ્ધકની આ માગણી ઉપર બરોબર ધ્યાન આપ્યું અને જો કશો ઉત્પાત થશે તો કોશલસેનાને મગધ કોશલની સ્ત્રીઓનું રક્ષણ કરવા ખરતી જ ઉપયોગમાં લેવામાં આવશે એમ સ્વયંબુ.

પરંતુ વિદેહનો મામલો આટલી સહેલાઈથી પતી ન ગયો. મગધ-સેના વિદેહની સીમા ઓળંગી ચેટકરાજના અધિકારના વિસ્તાર ઉપર આવી ઉભી. જે વખતે ચેટકરાજ મગધના સાંઢણી સવાર દૂત સાથે મંત્રણા કરતો હતો તે વખતે બિમ્બિસાર મહારાજ કારાગૃહનિવાસી થઈ ચૂક્યા હતા.

“રાજરાજેન્દ્ર ! આપ યુવરાજ રાષ્ટ્રરક્ષકને વશ થઈ નહિ અનુવર્તો તો મહારાજ બિમ્બિસાર પ્રાણ ગુમાવશે; મહાદેવી ચિદ્રણાનું સૌભાગ્ય નષ્ટ થશે અને આપ વિદેહની ગાદી ઉપર નહિ રહો. યુવરાજ રાષ્ટ્રરક્ષક અન્નતશત્રુએ ભારતવર્ષમાં નિષ્કંટક એકચક્ર સ્થાપવાનો નિર્ધાર કર્યો છે અને તેમાં વિદ્ય નાખનાર તમામને તે પોતાના શત્રુ ગણે છે.”

“હું મારા દૌહિત્રોને સાવજના મુખમાં મૂકું ? તેમને બળતી આગમાં હોમું ?” ચેટકે સવાલ કર્યો.

“મહારાજ ! આપના દૌહિત્રોને સાવજમુખમાં મૂકવાનું કાણુ કહે છે ? બળતી આગમાં હોમવાનું કાણુ કહે છે ? આપ તેમને ચૂડાકર્મ-સમારંભમાં મોકલો. મગધે તમને કશું કહ્યું નથી. તમે વહેમાઈ, ખોટો ત્રાસ પામી નકામા વિરોધ કરી રહ્યા છો.”

“વહેમાઈ ? ખોટો ત્રાસ પામી ?” ચેટકે ભ્રમરો ઉંચી ચઢાવી પૂછ્યું : “મગધનું સૈન્ય, તેની શિસ્ત, તેનું ચક્ર, તેનાં શાસનો, એ બધું ભયરૂપ નથી ? દયાને પાપ માને, જીવનને જડ માને, સંસારને યંત્ર ગણે, શાસનને બુદ્ધિસર્વોપરિત્વ બક્ષે અને જનપદને દોરની પેઠે લાકડીવતી હાંકે તેનો ત્રાસ એ ખોટો ત્રાસ ? ભારતવર્ષે એકછત્ર, એકચક્ર શા માટે થવું જોઈએ ? અમે રક્ષણ કરીએ તે રક્ષણ નીચે જનપદ મનમાનતા ધર્મ પાળે, મનમાનતું જીવન ગાળે, આનંદ કરે, લહાવ લે.” ચેટકે કહ્યું.

“ત્યારે આપ કુંવરોને મારી સાથે નહિ મોકલો ? સચેનકને મને સુપ્રત નહિ કરો ? ચૂડાકર્મસમારંભમાં નહિ પધારો ?” દૂતે પૂછ્યું : “યુવરાજ રાષ્ટ્રરક્ષક આપની સંમતિ અને સંમતિગત પ્રવૃત્તિ આજ, અત્યારે, નિર્વિલંબ ઇચ્છે છે. તે મહેતલ નહિ આપે. તે વિરોધ અને વિલંબ નહિ સહન કરે.”

ચેટકનો મિત્રજ હાથથી ગયો. કોશકનો જવાબ હતો તેને પહોંચ્યો નહોતો, પણ તેણે નિર્ણય કરી લીધો. વિદેહ આક્રમણ ઝીંઝવા પહેલાંના કરતાં વધારે દરજ્જે તૈયાર હતું. તેની પણ તૈયારીઓ મજબૂત હતી.

“હત ! મારે વિચાર કરવો જોઈએ.” ચેટકે પોતાનો નિર્ણય પાકો કરી કહ્યું.

“મહારાજ ! મને મહેતલ આપવાનો અધિકાર નથી.”

“હું અરધી ઘડીમાં જ જવાબ આપું છું.”

હત આનાકાની કરે તે પહેલાં ચેટકરાજ ઉડીને પોતાના આસનની આબૂના ખંડમાં ગયા. ત્યાં એક પરિચારક હતો. તેને તેણે કહ્યું.

“સીમાના લશ્કરને મગધની રેખા ઓળંગી તે રાષ્ટ્રમાં આગળ મોકલો.” સાંઢણી તૈયાર હતી. રાજપેગામ એકદમ ઉપડ્યો.

ચેટકરાજ પાછા હતપાસે આવ્યા.

“હતરાજ !” ચેટકે કહ્યું : “મેં નિર્ણય કરી લીધો છે—”

“મહારાજ !” હતે જવાબ આપ્યો : “ધણું સારું કર્યું. આપ મગધ-હતને રાજગૃહ જવા અનુજા આપો અને—”

ચેટકે અધીરાધથી, હાથના ઝટકાથી તેને બોલતો અટકાવ્યો : “મેં નિર્ણય કરી લીધો છે. બિમ્બિસાર મહારાજના પ્રાણ જશે, પણ રાષ્ટ્રો, ધર્મો, માનવીઓ વગેરે બચી જશે. હજી વિહજ, અને સચેનક હું મગધને નહિ સોંપું. આપ દૈહિક અગ્નિશત્રુને નિવેદન કરો કે, ચેટકરાજ વિદેહપાસે જોડલાં સાધનો છે તેટલાથી તે લડશે.”

હત સ્તબ્ધ થઈ ઉભો રહ્યો, “મહારાજ ! ખરોખર વિચાર કર્યો છે ને ? મહાદેવી હંસગતિકા અને કુંવરીઆ સુજ્યેષ્ઠાનાં હૃદયને પૂછી જોયું છે ને ? મહારાણી ચિત્રણાના સૌભાગ્યનો વિચાર કર્યો છે ને ?”

“મારે કશું સાંભળવું નથી.” ચેટકે કહ્યું : “ચિત્રણા અને બિમ્બિસાર મહારાજ પોતાના જ પુત્રને અંકુશમાં ન રાખે તો ભોગવે. તેમને

તો હાથનાં ક્યાં હેયે વાગે છે, પણ હું તો સ્વતંત્ર છું. આગ લાગી છે તો મારાથી જે કાંઈ લેવાશે તે લઈ હું છૂટી જમશ. બિમ્બિસાર મહારાજનું જીવન અને ચિંતણાનું સૌભાગ્ય માનવજીવનની નિઃશૂંખલતા પાસે કાંઈ હિસાબમાં નથી.”

“જેવી ઇચ્છા મહારાજ ! અમે ?” દૂતે કહ્યું.

“તમને રાજરક્ષણ નીચે મગધની સીમામાં મૂકી આવશું.”

“હાલે.”

દૂતે રજા લીધી, ચેટકે પોતાના ભયંકર નિર્ણયને અમલમાં મૂક્યો. બિમ્બિસારને બચાવવા કરતાં પોતાની સ્વતંત્રતા અને જીવન દાહિત્રોનાં જીવન બચાવવાં તેને વધારે યોગ્ય લાગ્યું. પ્રાતઃકાળમાં ક્રાશલનો જવાબ આવ્યો. વિરૂદ્ધ શાંત, ઉદાસીન, સંધિસ્થિર રહેવા ઇચ્છતો હતો.

ચૂડેલનો વાંસો એક નદીની આત્મકથા

(સુપ્રસિદ્ધ લેખક:-સ્વ. નારાયણ વિશ્વનથ ઠક્કર)

આ વાર્તાના બે ભાગોમાં ચંપા નામની એક નદીની આત્મકથા છે નાટકકાર તરીકે આપણી રંગભૂમિપર નાચનારાઓ કેવા પ્રકારનું જીવન ગુજારે છે તેનો રહસ્યમય પડદો ખુલ્લો કરવામાં આવ્યો છે.

બીજા ભાગમાં અમદાવાદમાં સાધુના વેશમાં કેટલો અનાચાર ચાલી રહ્યો છે તથા બંગાળામાં એક ગરીબ બ્રાહ્મણની કન્યાઓના વરવિક્રયના રીવાજથી કેવા હાલબેહાલ થાય છે, તેની કરુણરસિક કથા છે. એ ઉપરાંત દિલ્લીની એક નામચીન વિધવા બાઈ દેવકુમારીના પ્રપંચો ખુલ્લા કરાયેલા છે. આ બન્ને ભાગો પણ રસમય છે. વાંચવા માંડો તો જરૂર તેનો કેડો નહિ મૂકો એવી ખાત્રી છે.

ભાગ ૧ લો. ઘટાડેલી કિંમત રૂ. ૩-૦-૦. ભાગ ૨ જો ઘટાડેલી કિંમત રૂ. ૩-૦-૦.

“ગુજરાતી” પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ,

સાસુન બિલ્ડિંગ, એલ્ફીન્સ્ટન સર્કલ, ફાટ, મુંબઈ

શરદી અને સંધીવાના દુખાવાનાં દરદો
માટેનો ખાત્રી ભરેલો ઇલાજ
ઓડમેનનો

સાયપ્રસ સાલ્વ

(રજીસ્ટર્ડ)

(પેન ઓમ)

શરદીની કઠી અવગણના કરશો નહીં ! ખાત્રી
લાયક રાહત માટે આ તેજદાર, આરામદાયક
મલમ ગળાપર, છાતીપર અને ખભા વચ્ચે મસજો,
દરદની શરઆતમાં નાકની દાંડી પર મલમ ધીમેથી
લગાડો અને તેની સ્વચ્છતા આપનારી, જંતુનાશક
સુગંધ શાસમાં હોયો. દુખાવાનાં દરદોના ખાત્રીલાયક
ઇલાજ તરીકે દરદવાળા બાગ પર તે લગાડો.
ચામડીમાં ઉતરવાની અને રૂઝ લાવવાની સાઈપ્રસ
સાલ્વની શક્તી દુખાવા અને અકડાપણામાંથી

તાત્કાલીક રાહત આપશે.
દરેક સ્થળે મળે છે. કીંમત
ખાટલીનો એક રૂપિયો.
એક આનાનો સ્ટેમ્પ
મોઢલીને ખાત્રી માટે
મફત નમુનો મંગાવો.

The Anglo-Indian Drug & Chemical Co.,
285 Jumma Musjid, P.O. Box No. 2082 Bombay, 2.

ધી એંગ્લો ઇન્ડિઅન ડ્રગ એન્ડ કેમીકલ કું. મુંબઈ ૨.

મકરણ ૧૯ મું

બંધકનું લડતું

 કામાં ઘોર અંધારું હતું. લોખંડનાં બારણામાંથી અજ-
વાળું આવતું હતું તેથી ફક્ત માણસોનાં મ્હોં જ દેખાય
અને આસપાસ પડેલી વસ્તુઓ જોઈ શકાય તેટલો
પ્રકાશ પડતો હતો.

ગુફામાં બે એકલિયા સાદા મંચકો હતા. તેના ઉપર બે વ્યાધ-
ચર્મો બીછાવવામાં આવ્યાં હતાં. ઉશીકામાટે લાકડાના પાટલા મૂકવામાં
આવ્યા હતા.

એક મંચક ઉપર મહારાજ બિમ્બિસાર પલાંઠી મારી બેઠા હતા.
બીજા ઉપર કંધક બેઠો હતો. કંધક બોલી રહ્યો હતો.

“મહારાજ ! આપ હા કહો—હું આપને કારાગૃહમાંથી બહાર કાઢું
એટલું જ નહિ પણ મગધની સીમા બહાર લઈ જઈ.”

“અને પછી, કંધક ?” મહારાજએ સવાલ કર્યો.

“બાપુ ! પછી ? પછી દેશદેશના લડવૈયા ભેળા કરી યુવરાજબાપુ
સામે બહારવટું ખેલું—ધીંગાણામાં બપું અને નીકર આપને સિંહાસને થાપું.”

મહારાજ હસ્યા : “અને કંધક ! મગધની પ્રજાને પરસ્પર અંદર
અંદર લડાવી કપાવી મરાવી નાંખું. પછી હું રાજ્ય ફોના ઉપર
કરીશ, કંધક ?”

કંધકે નિસાસો નાંખ્યો. “મહારાજ ! એવી શેવડાશાહી વાતો મને
ન આવડે. આ કાંઈ આપની દશા છે ? આ મારી કાંઈ આપના ચરણ-
સેવકની દશા છે ? આપ ફક્ત માથું હલાવો.”

“યુવરાજ મારાથી જૂદો છે ?”

“પણ બાપુ ! જૂદા નથી તો પછી આપને આમ કેમ ?”

“હું બિમાર પડ્યો હોત, મારી આંખ ગમ્મ હોત, દાંત પડ્યા
હોત, અંગ રહી ગયાં હોત તો મારી શી દશા હોત ?”

“આર્યજીવક ઉભે ને ઉભે પગે આપની સેવામાં હોત, બાપુ !”

“બૂઠું, કંધક ! આના કરતાં પણ મારી ખરાબ દશા હોત. તારાથી બને તો તું અહિંથી નાસી છૂટ અને ચેટકરાજ પાસે જા. મારા તરફથી તેને કહે કે વિશ્વહ છોડી દો. તમે અન્નતશત્રુને જીતવાના નથી. બને તો હૃદયવિહ્વલને સંધિ કરી સાચવી દ્યો. જે કાળ આવે છે તેમાં ભરતખંડને એકચક્રની જરૂર પડશે અને એ સિદ્ધિ ઉપર મારો ભાગ મેં જાતે આપ્યો છે તો તમે તેનું રહસ્ય સમજી જાઓ.”

“મહારાજ ! ચેટકરાજ સમજશે ?”

“નહિ સમજે તો કાળ તેને સમજાવશે. આજ નહિ તો કાલ, કાલ નહિ તો વરસો પછી પણ ભરતખંડ એકછત્ર થયા વિના રહી શકવાનો નથી. તેનાં જુદાં જુદાં અસંખ્ય સત્તાકેન્દ્રો એક મહાશક્તિ-કેન્દ્રમાં વિલીન ન થાય તો ભરતખંડ નાશ પામે. અન્નતશત્રુ એ સિદ્ધ કરી રહ્યો છે.”

ગુફાનું બહારથી ભોગળ ઉધડયું. તે પછી લોખંડનું બારણું પણ ઉધડયું. કારાવાસ અધિકારી એક ઠીંગણી વડારણને લઈ અંદર આવ્યો.

“મહારાજ !” તેણે કહ્યું : “ચેટકરાજે તો જબ્બરી કુંભેશ ઝીલી છે. મગધની સેના અને તેની સેના મહાસાગરનાં મોઝાં પેઠે આમતેમ હિલોળા લે છે પણ એક બીજી કાંઈકાંઈને ચસ દેતી નથી. યુવરાજ રાષ્ટ્રરક્ષક થાક્યા છે.”

ખિન્નિસારે જવાબ આપ્યો નહિ. કંધકે પૂછ્યું : “આ બાઈ કોણ છે ?”

“બાપુ !” અધિકારીએ જવાબ આપ્યો : “બાપુને સાંઝે રાંધીને ખવડાવે એટલા સાંઝ મેં ગોઠવણ કરી છે. બાઈને દરરોજ સવારમાં લઈને હું આવીશ; તેને રૂબરૂમાં આપ જે ખાવા કરવાની ઇચ્છા થાય તે કહેજો. બાપુ ! રાજસા તો પાળવી-પાપી પેટ પડ્યું છે, પણ અમેય તે માણસ તો ખરા ને.” અધિકારીએ કહ્યું.

તે આત્મપ્રશંસામાં ગૂંથાયો હતો એટલામાં ધુમટામાંથી કંધક અને ઠીંગણી વડારણ પરસ્પર નેત્રપલ્લવી અને અંગુલિયેષ્ટાથી વાતો કરતાં હતાં. કંધક તેને પૂછતો હતો.

“પણ દાસીપુત્ર બંધક ! તું આજ એટલાં વરસે ક્યાંથી ફૂટી નીકળ્યો.”

અને સ્ત્રીવેશધારી બંધક તેને જણાવતો હતો. “જાનો મર, દાસીપુત્રના દીકરા ! રોટલો જોજો.”

“બાપુ !” અધિકારીએ બોલવાનું જરી રાખ્યું. “આ બાપ જો દિવસના આપ કારાગૃહમાં પધાર્યા તે દિવસની મારે ત્યાં તપ કરે છે અને વિનવે છે કે મને બીજું કંઈ નહિ, મહારાજના રોટલા ધડવા દો. મેં તેને આજ દિવસ સુધી વારી, પણ આજ તો બાપુ ! મારા મન-માંય જિનલગવાનું ઉગ્યા અને મેં કહ્યું : “ચાલ ને જીવડા ! મહારાજની આટલી સેવા કરે તેમાં શું ? ક્યાં હું આપને ભગાડી મુકું છું કે બહારના માણસો સાથે સંબંધમાં મુકું છું ?”

દરમ્યાનમાં કંધકે બંધકને પૂછ્યું : “આને ને તારે ક્યાંથી તાગડો બાઝી ગયો ?”

“મારું હાલતું તોડાવીને” બંધકે જવાબ આપ્યો : “રાંડવાને મારી સાથે ધર માંડવું ચ.”

“હા...” ઇશારતની ભાષામાં કંધકે સોપહાસ અચંબો બતાવ્યો.

“હું તો કેસરભાભીની બહેન. કુંવર બાપુ જરા હારવા માંડ્યા ચ અને બાપુને પણ હમણાં ખુશખુશ રાખવા ચ.” બંધકે મનોભાવનાનાં પડ બોલી બતાવ્યાં.

અધિકારીએ પણ જરા અસ્તર ઉંચું કર્યું હતું.

“બાપુ ! રાજનાં કામ જ એવાં. અમ જોવાનો મરો. કાલ સવારે બધાં સારાં વાનાં થાશે. કંઈ એનાએ દિવસ રાજ એસી રે’ચ. રાજનું કામ કરતાં કરતાં પણ સંભાળ લીધી હોય તો—બાપુ ! વખત આવ્યે નજર રિએ.” અધિકારીએ દૂધદહિંમાં પગ રાખવાની ફિલસૂફી સમજાવી.

કંધકે કહ્યું : “રૂઢિતાં આવડતું હોય તો બાજરાનો રોટલો ને ઘેંસનું શાક મોકલજો.”

અધિકારીએ ખુશખુશાલ ડેકું ધૂણાવ્યું અને પછી રજા લીધી.

કંધકે બારણું વસાયા પછી, ભોગળ ભીડતું બંધ થયા પછી મહારાજ બિમ્બિસારને કહ્યું: “બાપુ! આ રસોયેણુ નહોતી. આ તો સામંત બંધક. પાંચ વરસ છતો રહી હવે મારી ને આપની ચાકરી કરવા આવ્યો ય.”

“તેને ચેતવ. તેને ના પાડ.” મહારાજ બિમ્બિસારે કહ્યું: બહાર ચીસ સંભળાઇ. થોડીવારમાં દાઝેલા, લગભગ બળી ગયેલા બે હાથ-વાળો કારાગૃહઅધિકારી, હાલહવાલ અને મુફકેટાટ બંધક અને અજ્ઞાત-શત્રુ બીજા બે પહેરેગીરો તથા રાજપુરુષો સાથે અંદર આવ્યા.

“પિતાજી! આ રાષ્ટ્રદ્રોહી આત્મવિરુદ્ધ આપને મદદ કરવા ઇચ્છતો હતો. આપ વૈદ્યરાજ જીવકે તૈયાર કરેલું ચીનાઈ રસાયણુ તો જાણો છો. તે વતી રાષ્ટ્રદ્રોહ કરનારા તેના હાથ શ્વાસસમા એક જ ભડકાથી બાળી નાંખ્યા છે. તેને બીજી સજા શી હોય?” અજ્ઞાતશત્રુએ કહ્યું.

કંધકે નજર નાંખી તો જોયું કે દરેક પહેરેગીર અને રાજપુરુષ પાસે કમરમાં પીતળની કમરદાની અને હાથમાં સળગતી જામગરી હતી. તે કંપ્યો.

પણ બિમ્બિસાર ચૂપ, શાંત, અચલ ઉભો રહ્યો. “અને આ સ્ત્રીવેશધારી બંધક, આપને રોટલા ખવડાવવા તૈયાર થયો હતો. તો હવે આજથી એ આપને દરરોજ સવાર સાંજ પચ્યાસ પચ્યાસ ચામડાના ચાબૂકના ફટકા વાંસાપર લગાવશે. આપે તેને વાર્યો પણ નહિ?” અજ્ઞાતશત્રુએ પિતાને પ્રશ્ન્યું.

બિમ્બિસારે જવાબ ન આપ્યો. ખભેથી પોતાનું ઉત્તરીય કિંતારી પીઠ ખુદી કરી તેણે બંધક સામે ધરી.

અજ્ઞાતશત્રુના હાથમાં ચાબુક હતો. તે તેણે બંધકના હાથમાં આપ્યો.

“જો એક ફટકો પણ નબળો પડ્યો છે, તો આ કમરદાનીના મુખ ઉપર જામગરી ચ્હડશે અને બંધક! તારું એવું ભડ્યું થઇ જશે કે પિતાજી અને કંધકને જામવા આપીએ તો તેમને ખમર પણ નહિ પડે કે આ જીવતા માણસનું ભડ્યું છે કે કાંઈ શાકનું” રાષ્ટ્રરક્ષક યુવરાજે આશ્ચર્યું.

મકરણ ૨૦ મું

ચિલ્લણાને કેદ

અ જાતશત્રુની જાસુસ કચેરી બહુ જ કુશળ હતી એમ કહેવાની હવે જરા પણ જરૂર રહી નથી. હજી પ્રજા, અમલદારો કે ખીજાં રાષ્ટ્રો તેના ચક્રની આરાઓ તથા ધરા ફેવી રીતે ચાલે છે તે સમજતાં નહોતાં એટલે તેનું કામ બહુ સહેલાઈથી સફળ થતું અને લોકો ઉપર તેની પાસે કાંઈ આસુરી મદદ છે એવી છાપ પડતી. પણ તેવું કાંઈ નહોતું. જે કળા સો વર્ષ પછી મૌર્ય અને સંગ રાજાઓના વખતમાં પરાકાષ્ટાએ પહોંચી તે અજાતશત્રુના ચક્રમાં જન્મી ચૂકી હતી અને તેને લીધે તે પોતાના દ્રોહીઓ અને દુશ્મનો ઉપર તરતાતરત, સર્વથા પ્રતિબંધક ધા કરી શકતો હતો.

ખિખિસારને નસાડવાના કે બહારના ખમર પહોંચાડવાના બંધ-કના પ્રયાસને પણ તેણે એ જ રીતે કુંઠિત કર્યો હતો. બંધક પોતાને મળેલી જગીર નિરાંતે ભોગવતો હતો ત્યાંથી અદૃશ્ય થયો અને તેના અદૃશ્ય થયાના ખમર મળતાં જ અજાતશત્રુના યંત્રના ચક્રો ચાલતાં થયાં. બંધક કેસરને મળ્યો; સ્ત્રી બન્યો; કારાગૃહના અધિકારીના સંપર્કમાં આવ્યો; તેની નિમકહલાલી તેણે સ્ત્રીચરિતથી ઢીલી કરી; એ બધું અજાતશત્રુને વિદિત હતું અને તેણે બરોબર ટાંકણે ધા માર્યો. પિતાને નિષ્ઠુર સજા કરતાં તેને સહેજ કંપારી છૂટી. પણ તેણે દયા, ક્ષમા અને આમન્યાને કચડી મારી નાંખ્યાં હતાં અને નિશ્ચય કરી લીધો હતો કે પિતા એકમાત્ર તેના ચક્રના વિજયની બાંહેધરી છે. અજ્ઞાન, નહિ સમજતી વસતિ અને ભયત્રસ્ત, દ્રોહી પડોશી રાષ્ટ્રોને બંડ કરતાં અટકાવવાનું એકમાત્ર સાધન ખિખિસારનું જીવન છે.

પણ એટલે તેના તે નિશ્ચયને ખોટો તો આજ પહેલાં જ પાડી દીધો હતો. વિદેહની અને મગધની સંધિ તેણે ફાડીને ફેંકી દીધી હતી. હલ્લ, વિહલ્લ અને સચેનકને તેણે સોંપવાની ના પાડી હતી અને મગધ-

રાજની સેના સામે પોતાની સેનાને ઝીકી હતી. અત્યારે તો મામડો એવો ઉભો થયો હતો કે ચેટકરાજની સેના મગધસૈન્યને વસમી પડવા માંડી હતી અને સેનાધિપતિ તરફથી વધારે સરંજામ અને માણસોની ઉપરાઉપર માગણી આવવા માંડી હતી. વિજયી યુવરાજને પોતાનું ચક્ર જમાવતાં મુશ્કેલી નહોતી નીવડી, પણ તેનો લથડતો વિજય ધણુને તો પ્રારંભ પામતો પરાજય જણાતો હતો અને મગધમાં પોતામાં એવાં તત્ત્વો સળવળવા માંડ્યાં હતાં કે, જે લથડતા યુવરાજને ગળડાવી પાડવામાં જરાપણ વિલંબ ન કરે.

ઇતિહાસ કહે છે કે ગજરાજ સચેનક સિદ્ધગજ હતો અને તે જે પક્ષતરફ હોય તે પક્ષ હમેશાં વિજય પામે. ચેટકના લશ્કરની મદદનીશ સરદારી કુંવર હલ્લ અને વિહલ્લને આપવામાં આવી હતી અને ગજરાજ સચેનકને સૈન્યમાં સામેલ કરવામાં આવ્યો હતો. હલ્લ અને વિહલ્લ બંનેએ પહેલાં તો લડાઇમાં સંડોવાવા સામે વિરોધ બતાવ્યો હતો. “અમે મોટા-ભાઇ સામે લડીએ?” બંનેએ પ્રશ્ન્યું હતું.

“એ ક્યાં મોટો ભાઇ છે? એ તો કુલાંગાર, રાક્ષસ છે. તેણે અભયને જતિ કર્યો; તમને દેશવટો દીધો; પિતાને કેદ કર્યા, હવે માતા-મહતે લૂંટવા નીકળ્યો છે.” જવાબ મળ્યો હતો.

અંતે હલ્લ અને વિહલ્લના મનમાં ચોક્કસ થયું કે તેમનો જે કોઇપણ મોટામાંમોટો શત્રુ હોય તો તે તેમનો મોટો ભાઇ અગ્નિશત્રુ છે. ચેટકે તેમના મનમાં આ વાત સ્થિર થવાનું નક્કી કર્યું; પછી તેણે હલ્લ અને વિહલ્લનો સંયુક્ત યુવરાજ તરિકે વૈશાલિમાં અભિષેક કર્યો અને તેમને ગજરાજ સચેનક ઉપર બેસાડી નગરમાં છડી સ્વારીએ ફેરવ્યા. યુવરાજપદ ધારણ કરતા હલ્લ અને વિહલ્લ તે પછી ગજરાજ સચેનક-સહિત યુદ્ધમાં ચેટકરાજ સાથે સામેલ થયા.

ગજરાજ સચેનક ખરેખર સિદ્ધગજ નીવડ્યો. વૈશાલિ ઉપર ધસી આવતી વળંગૂદ મગધસેના, જે દિવસ એ ગજ ઉપર બેસીને હલ્લ

અને વિહલે યુદ્ધમાં ભાગ લીધો તે દિવસ આગળ વધી શકી નહિ. તેનો વેગ મંદ પડ્યો. પછી તેની આગે-કુચ અટકી ગઈ અને એકા-એક આખું મગધસૈન્ય પૂર્ણ ભરતી પામ્યા પછી એકદમ જેમ સાગરજળ ઓસરતાં ઓસરતાં પાછા પડે તેમ મગધ તરફ પાછળ પડવા માંડ્યું. એ ઓટ પામતાં જળમાં જેમ કાંઠા ઉપરથી સાગરજળમાં પડેલી વસ્તુ અંદર ચૂસાય તેમ વિદેહસેના મગધ તરફ ચૂસાવા માંડી; તેની સાથે હલ્લ, વિહલ અને સચેનક પણ ચૂસાયા.

ચેટકને વિદેહસૈન્યની મગધ તરફની કુચ, એ માત્ર ચૂસાવાનું આકર્ષણ હોય એમ ન લાગ્યું. તે તો અમુક દિવસમાં રાજગૃહમાં પ્રવેશ કરવાનાં સ્વમાં સેવવા માંડ્યો. તેને સચેનકની સિદ્ધગજતા ઉપર ખૂબ શ્રદ્ધા બેઠી અને તે સચેનકને અને તેના ઉપર બેઠેલા મગધ રાજકુમારોને સૈન્યને અગ્રભાગે રાખવા માંડ્યો.

એમ કરતાં કરતાં મગધસૈન્ય મગધરાષ્ટ્રની સીમા ઓળંગી પોતાના રાષ્ટ્રમાં પેહું. ચેટક વૈશાલિથી બહુ દૂર આવી ગયો. પણ ગમે તેટલો તૈયાર હોવા છતાં તે વૈશાલિથી છેટે અને પોતાના રાષ્ટ્રની સીમા બહાર યુદ્ધ કરી શકવા સમર્થ નહોતો. વિજયાકાંક્ષી ચેટકની મુશ્કેલીઓ હવે શરૂ થઈ. પણ સચેનક ઉપરની શ્રદ્ધા તેની આશાને ટકાવી રાખતી હતી, તેને હજી પણ આગળ અને આગળ વધવાને પ્રેરતી હતી.

તેણે પણ મગધસૈન્યની પાછળ સીમા ઓળંગી. તે જોઈ ન શક્યો કે મગધસૈન્ય વજ્રવૃહથી એકકતાર, એકકદમ પાછળ હઠતી હતી. તેનાં સાધનો અખૂટ હતાં; તેનાં યંત્રો અણુવાપર્યાં અને અક્ષત હતાં. તેની સામગ્રીમાં ઘણી ઘણી નવીનતા હતી અને તેની દિનચર્યામાં ન સમજાય તેવી વિચિત્રતાઓ હતી. તે તો સચેનકની સિદ્ધગજતા ઉપર મદાર બાંધી આગળ વધે જ ગયો.

એક રાતે સચેનક ગજરાજને તંબુપાસે એક ઝાડ સાથે સોનાની સાંકળે બાંધ્યો હતો અને ચેટક તેની સવિધિપૂજા કરી રહ્યો હતો;

સાયંસંધ્યાનો ઉપાસનાવિરામ હોવાથી યુદ્ધ વહેલું બંધ થયું હતું અને બન્ને પક્ષ ધર્મચર્ચા કરતાં, વિસામો ખાતાં હતાં તે વખતે એકાએક મગધસૈન્યમાંથી એક પાલખી અળગી પડી ચેટકરાજના તંબુપાસે આવી.

ચેટકરાજ સચેનકની પૂજા આટોપી લઈ એ પાલખી તરફ કુતૂહલથી જોઈ રહ્યા. પાલખીમાંથી એક સ્ત્રી નીચે ઉતરી. પરિચારકાએ તેને ચેટકરાજ ઉભા હતા તે સ્થળ બતાવ્યું. ચેટકરાજે તેને ઓળખી. ચિન્તા, વ્રત અને સંયમથી કૃશ થયેલી એ ચિલ્લણા હતી.

“તું આંહિ?” ચેટકરાજે ગજના કરી.

“પિતાજી!” ચિલ્લણાએ કહ્યું: “પ્રાર્થના કરવા આવી છું—પાછા વળો. હવે, વિહલ અને ગજરાજને બચાવી દ્યો.”

“તારા કુલાંગારે તને દૂત તરીકે અંતે મોકલી, ચિલ્લણા ? વિદેહના સૈન્યના ધા તે ન ઝીલી શક્યો?”

“પિતાજી ! હું ચિલ્લણા તમારી પાસે આવી છું: પણ હું મગધની રાજમહિષી હતી—અત્યારે પણ યુવરાજ રાષ્ટ્રરક્ષકની માતા છું. મને કુણિકે મોકલી નથી. મગધને તમારા ધા કાંકરી સરખા પણ લાગ્યા નથી.” ચિલ્લણાએ કહ્યું.

“ત્યારે, ઓ પતિદ્રોહિણી, પુત્રદ્રોહિણી, પિતાદ્રોહિણી ચિલ્લણા ! તું આવી છે શું કામ ? મને અજ્ઞતશત્રુપર દયા કરવાનું સમજાવવા ? હું એમાં સમજવાનો નથી. હજી પણ સમય છે—તું તેના તરફથી ન આવી હો તો મારા તરફથી તેની પાસે જ અને કહે: “ઓ કુલાંગાર ! ચેટકરાજ તો જ પાછાં પગલાં વાળે કે જો તું યુવરાજપદનો ત્યાગ કર; બુદ્ધવિહારનો શ્રમણ થા, અને મગધનો ત્યાગ કર.” નહિતર રાજગૃહ હવે બહુ દૂર નથી અને હું રાજગૃહમાં પ્રવેશ કરી હવે વિહલને રાજપદે સ્થાપીશ. મારે મહારાજ બિમ્બિસાર સાથે લેવા દેવા નથી. આ વડવાનલને પ્રકટાવી જેણે રાષ્ટ્રમાં તો શું પણ આખા ખંડમાં દાહ લગાડ્યો છે તે બિમ્બિસાર માટે મને પ્રીતિ કે દયા નથી. હવે વિહલ સંયુક્ત રાષ્ટ્રાધિપતિ થશે.” તે મ્હોં ફેરવી ઉભો.

“પિતાજી !” ચિદ્વણાએ વિનતિ કરી. “આપ નકામાં સ્વપ્ના સેવો છો. કુણિક ભાગ્યવહિત ચક્રવર્તી છે. વિધિનિર્મિત દાવાનન્ન છે. તમે તો તેના દાહમાં જરૂર ભરમીમૂત થશો, પણ મારા કુમારોને પણ ભરમસાત્ કરાવશો; સચેનક જેવી સિદ્ધિને લૂટારી દેશો, મને સૌભાગ્ય-વિદોષી કરશો.”

“આ બાધને કેદ કરો.” ચેટકે ગર્જના કરી. તે તંબુમાં ચાલ્યો ગયો.

પ્રકરણ ૨૧ મું

સચેનકનો વધ

“પિતાજી, પિતાજી ! આત્મહત્યા કરવી છે?” ચિદ્વણાએ તંબુમાં ચાલ્યા જતા ચેટકરાજને ચીસ પાડી વિનતિ કરી; ચેટકનો હુકમ સાંભળી થોડાક પહેરેગીરો આગળ આવ્યા, પણ તેઓ કાંઈ મગધના પહેરેગીરો નહોતા. રાજદુહિતા, રાજમહિષી, રાજમાતા ચિદ્વણા ઉપર હાથ નાંખતાં તેઓ અચકાયા અને ચેટક પોતે તંબુની બહાર આવ્યો.

“ચિદ્વણા ! હું કાંઈ પણ સાંમળું તેમ નથી.” તેણે કહ્યું: “કાં તો અન્નતશત્રુ પડે —કાં તો હું પડું—અમારા બેમાંથી એકે પડવું જ રહ્યું. અત્યારે તો તે પડે તેમ દેખાય છે.”

તેણે પ્રાદ થયેલી, કૃશ શરીરવાળી પણ દુઃખ, ધૈર્ય અને સંયમથી ભર્ય દેખાતી પોતાની પુત્રી ઉપર નજર ફેરવી. તે સ્થિર, શાંત ઉભી હતી. તેને કેદ કરવા આગળ વધેલા પહેરેગીરો પણ આંખૂ બાંખૂ તૈયાર જ ઉભા હતા. પણ તેમને મગધની કવાયદ અને શિસ્ત મળ્યાં નહોતાં. મગધના પાલખી ઉંચકનારા બોધ્યો વાનર માફક રાજમહિષીને ઉંચકી પાલખીમાં નાંખી ચેટકની છાવણી ચીરી સોંસરા નીકળી જવા તૈયાર હતા.

“પિતાજી ! હું ચિલ્લણા આપને કહું છું. તમે મને કેદ કરશો તો તેથી શું ? હું તો એક અબળા છું. અગ્નિશત્રુ મારા ઉપર વીતકપર વીતક વરસાવેજ છે ને ? અત્યાર સુધી એકલો પુત્ર વીતકો વરસાવી રહ્યો છે-હવે પિતા તેની સાથે ભળશે. મને એ ચિન્તા નથી. પણ મને કેદ કરતાં, કે વધારે આગળ વધતાં આપ આત્મનાશ નહિ જ પણ સર્વનાશને નોતરું આપી રહ્યા છો.”

એટલે મ્હોં ફેરવ્યું. ‘ચિલ્લણા ! તને હું કેદ નહિ કરું. તું જા. પણ મને છોડ. હું મારું કાર્ય બરોબર કરી રહ્યો છું. મારો ધર્મ પણ હું સમજું છું. મારી શક્તિનું માપ મેં કાઢી લીધું છે. હું પડીશ તો પણ મારો ધર્મ બળવતાં જ પડીશ ને ? તારે તેટલું ઉંચાએજ.’

તે તંબુમાં દાખલ થઈ અદૃશ્ય થઈ ગયો. વિદેહના પહુરેગીરો ચિલ્લણા આસપાસથી પાછા પડ્યા. ચિલ્લણાની પાલખી તેને લઈને અદૃશ્ય થઈ. સૈન્યમાં સોપો પડ્યો. પહુરેગીરોનાં તાપણાં અને હાકલ; થાકેલા અને વિસામો લેતા સૈનિકોના હોકારા, આટલા સિવાય સર્વત્ર શાંતિ પ્રસરી.

એટલે સેનાધિકારીને બોલાવીને સૈન્યમાં સર્વત્ર ચર્ચા જોવા માંડી. તેના આશુષ, તેના ચાર, તેના યાંત્રિકો સર્વ સાવધાન હતા. સામે જ મગધસેના પડી હતી. તેના ઉપર ઓચિંતો છાપો ન આવે તેટલા પૂરતી તેની પીઠ સુગ્ર્યૂઠ અને હથિયારબંધ હતી. બાકી ત્યાં પણ સત્રણું શાંત હતું અને સૈનિકો વિસામો લેતા હતા.

એટલે તે સર્વ જોયું. પછી તે ગજરાજ સચેનક પાસે ગયો. તેને એક મજબૂત સોનાની સાંકળે વડના ઝાડ સાથે બાંધ્યો હતો. તેની પાસે નીરણુપાણી મૂકી તેનો મહાવત નિરાંતે તેના ચરણમાં સ્વતો હતો. ગજરાજ ગંભીર હતા. તેની આંખમાં શુદ્ધિ ભરી હતી. તેની ચેષ્ટામાં ગારવ ભર્યું હતું.

એટલે જોતાં ગજરાજે સ્વંદથી વંદન કર્યું. રાજાએ પણ તેની સ્વંદ હાથમાં લઈ પંપાળી. “ગજેન્દ્ર !” એટલે બોલ્યો: “ચિલ્લણા આવી

હતી ચેતવવા અને પાછા વાળવા. તમારી સિદ્ધિપર શ્રદ્ધા રાખી મેં ભક્તે તેની ચેતવણી સ્વીકારી નથી. હું પાછો વળતો નથી. અહિં મુધી આવ્યા છીએ તો હવે રાજગૃહમાં પ્રવેશ કરવો વધારે દૂર નથી, વધારે દુર્ગમ નથી.”

હાથીએ રાજનાં વચનો ગંભીરતાથી સાંભળ્યાં કર્યાં. તેને વાચા નહોતી એટલે તે શું ધારતો હતો એ તો કોણ કહી શકે ? એટલે ત્યાંથી હલ્લ અને વિહલ્લના તંબુમાં ગયો. તેમના તંબુપાસે ખડો, સખત, જપતાખંધ પહેરો હતો; રાજ પણ પહેરા આગળ અટક્યો. પહેરેગીરે તેની નજીક આવી ખાત્રી કરી લીધી કે એ દેહધારી એટલેરાજ જ છે. તે પછી તે બાજુએ ખસી ગયો અને રાજ અંદર ગયો. બે શિલા ઉપર પાટિયાં નાંખી રાજકુંવરો માટે મંચક બનાવવામાં આવ્યા હતા. તેના ઉપર વશ્કલ બીજાબ્યાં હતાં અને લાકડાના કટકા આશીકા તરીકે રાખ્યા હતા. બન્ને કુંવરો ધસધસાટ નિદ્રામાં હતા.

પોતાની વીંટીનો મણિ એટલે એ બન્નેના મુખ ઉપર ચમકાવ્યો. એ મુખો નિર્દોષ હતાં; તેમના ઉપર નિરાકાંક્ષા સામ્રાજ્ય જમાવી બેઠી હતી. “આર્યાવર્તની આશા, મગધનું તેજ, રાષ્ટ્રોના સ્વાતંત્ર્યનું અવલંબન-દીર્ઘાયુ રહે.” આશીર્વાદ ઉચ્ચારી એટલે થોડીવાર ઉભો રહ્યો. પછી ચૂપકાદીથી કુમારો ન જાગે તેવી રીતે બહાર નીકળી ગયો. એટલે રાજે પોતાના તંબુમાં જઈને થોડી નિદ્રા લઈ લીધી. પછી બ્રાહ્મ મુદ્ધર્ત પહેલાંના ઘેર મુદ્ધર્તમાં ઉઠી સંકેત પ્રમાણે તેણે તેના સેનાધિકારી-ઓની મંત્રણા રચી. સચેતક ઉપર કુંવર હલ્લ અને વિહલ્લને બેસાડી તેને સૈન્યને મોખરે રાખી આખી સેનાએ તેની પાછળ રહીને આગળ વધવું અને મગધસેના પાછળ હઠતી જાય તેના ઉપર બાણ વરસાવવાં એ મુખ્ય વ્યવસ્થા હતી. એ વિષેના આદેશો બરોબર અપાઈ ગયા પછી મંત્રિપરિષદ વિખેરાઈ અને સૌ પ્રાતઃકર્મમાં પડ્યા. સેના સુવ્યૂહ થઈ તૈયાર થઈ ત્યારે સૂર્યોદય થઈ ગયો હતો. આકાશમાં સહેજ સહેજ ધ્રુમસ

હતી. ઝાડનાં પાંદડાં અને ડાળખી ઉપર ઝાકળ પડ્યું હતું અને વિખરાઈ હવામાં લીન થઈ જતી જળવરાળ બિન્દુરૂપે બાજેલી તે પણ ઉડી જવા માંડી હતી.

ભેરીનાદ થયો, શિંગી ફૂંકાઈ અને સચેનકપાસે મહાવતે આગળ ડગ ભરાવ્યું. મગધ સૈન્ય ઉપર અસંખ્યાત બાણોનો વરસાદ થયો. પણ થોડા દિવસથી હમેશ થતું હતું તેથી ઉલટું મગધસૈન્યની હરોળો પાછી ન હતી. તે સમુખ ઉભી રહી અને જાણે કે આજે તો અચળ રહેવાનું વ્રત લીધું હોય તેમ શાંત અને સ્થિર રહી. ચેટકને આશ્ચર્ય થયું-કાં તો મગધસેના આજે યુદ્ધ આપશે. તેનું આખું સૈન્ય યુદ્ધમાટે તલસતું હતું. મગધની ભૂમિ ઉપર મગધસેનાને પરાજય આપવા વિદેહચક્ર તે પ્રાર્થના કરી કરી થાકી ગઈ હતી.

મગધસૈન્ય ઉભું રહ્યું અને તેની પાસે યુદ્ધ માગતું વિદેહસૈન્ય થોડીવાર અટકી ચેટકરાજની આજ્ઞાથી આગળ ચાલ્યું. બરોબર યુદ્ધ અપાય એટલી નિકટતા રહી એટલે મગધસૈન્ય થોડું પાછળ હઠ્યું. એમ મગધસેના પાછળ હઠવા માંડી અને વિદેહસેના તેની પાછળ ખેંચાતી ગઈ. એમ કરતાં મગધસૈન્ય એક ટેકરીના ઢાળ ઉપર ચઢ્યું. ત્યાંથી તે વિદેહ ઉપર ધસી શકત પરંતુ તેણે બચાવ પૂરતાં આયુધોનો ઉપયોગ કર્યા સિવાય અને નિકટતાનું અંતર સંકડાવ્યા વિના લડ્યા ક્યું અને પાછળ હઠ્યાં ક્યું. અંતે ટેકરીની ધારપરથી આખી સેના પાછળ ઉતરી ગઈ હતી અને તે ધાર સમાંતરના એક ખાડાને ઓળંગી તેની પેલીપાર ગોઠવાઈ.

ગજરાજ સચેનક તે ટેકરીપર ચઢ્યો. વિદેહસેના તેની પાછળ પાછળ ચઢવા માંડી. ગજરાજ એક ટેકરીની ધારપર જઈ ઉભો અને અટક્યો. નીચે ખાડો હતો. હાથાઓનો સ્વભાવ સીધી બાજુવાળા ખાડામાં પગ દેવાનો હોતો નથી. ગજરાજને નિસર્ગસહજ બુદ્ધિથી આ ખાડો ઓળંગવા જેવો નથી એમ લાગ્યું. તે ઉભો રહ્યો અને તેની પાછળ આખી વિદેહસેના ઉભી રહી.

આ ખાધ તરતની ખોદેલી હોય તેમ જણાતું હતું. તેમાં કાળા રેતી જેવો કોઈ હળવો, ગંધાતો પદાર્થ પાથરેલો હતો.

મગધસેનાએ હવે એકત્ર થઈને સયેનક ઉપર બાણ ઉપર બાણ વરસાવવા માંડ્યાં. આ બાણને લીધે હાથીનું શરીર સાહુડી જેવું થઈ ગયું અને જાણે તેને રામરોમ સીસોળિયાં ઉગ્યાં હોય તેવું લાગવા માંડ્યું. તે હાથી અંતે અસહ્ય પીડાથી ઉછળ્યો. આ ઉછાળાના જોરથી તેના ઉપરનું આસન ડોલ્યું અને મગધકુમારો હલ્લ અને વિહલ્લ નીચે ધાસમાં પટકાઈ પડ્યા. સયેનક ખાંધમાં પડ્યો અને ફસાયો. અચાનક ખાંધમાં પથરાયેલો કાળો રેતી જેવો પદાર્થ સળગ્યો અને ભડકો થયો. સયેનક દાઝીને ભડ્યું થઈ ગયો. તેના ઉપર મગધસેના તરફથી બાણનો અને યંત્રોમાંથી પથરાતો વરસાદ વરસવા માંડ્યો. થોડીવાર દાહ, પીડા અને દુઃખથી તરફડી ગજરાજ સયેનક મુડદું થઈ પડ્યો.

કુમાર હલ્લ અને વિહલ્લ ક્યાં પડ્યા હતા તેનું કોઈને જ્ઞાન રહ્યું નહિ. વિદેહસેનામાં હાહાકાર વ્યાપ્યો. સયેનકના સિદ્ધગજપણ પર અવકાંબતો વિજય એ ગજરાજના પડવાથી સ્વપ્રવત્ આળપંપાળ થઈ ગયો. સૈન્યની શ્રદ્ધા, વટ અને વ્યૂહ અટકી ગયાં. ચેટકરાજને ચિલ્લણની ચેતવણીઓ યાદ આવી.

સયેનક પડ્યા પછી મગધસૈન્ય તરફથી શસ્ત્રનો અને પથરનો વરસાદ બંધ થયો. એ આખી સેના સાગરના મોઝની માફક પાછી વળવા માંડી.

ચેટકે ક્રોધ અને શોકથી વ્યાકુળ થઈ વિદેહસેનાને તેની પૃથ્ પકડવા આજ્ઞા કરી. સૈન્યે તે આજ્ઞા ઉઠાવી. પણ તેનાં પગલાં પાછાં પડતાં હતાં.

પ્રકરણ ૨૨ મું

પિતૃહત્યા

વિદેહસેના આગળ વધતી હતી પણ તેનાં પગલાં પાછાં પડતાં હતાં. તેનો ઉત્સાહ તૂટી ગયો હતો; તેનું તેજ દશાધ ગયું હતું. જે વિચિત્ર અમિત્રી સચેનકને સળગારી મૂકવામાં આવ્યો હતો તે અમિત્રો ધાક સંનિકે સૈનિકને લાગી ગયો હતો. અજ્ઞ-તશત્રુ ખરેખર અજ્ઞતશત્રુ જ હતો. તેની અજિતતા એક ધર્મસિદ્ધાંતની માફક વિદેહના સૈન્યમાં જડ ઘાલી બેઠી હતી.

હવે તો ચેટકને પણ વિજય વિષે આશંકા થવા માંડી હતી. તેણે પણ વિજયનો મદાર સચેનકની સિદ્ધિ ઉપર બાંધ્યો હતો. મગધ ઉપર આક્રમણ કરવા માટેની પોતાની ઇન્સાફિયત કુંવર હલ્લ અત વિહલ્લના સંયુક્ત રાજ્યાભિષેકની યોજનામાં તે સહુને બતાવતો હતો. તે વિરહકને ફરીથી તારી બેતો હતો. અંગદેશના પરાસ્ત રાજકુળને બાંડ ઉઠાવવા અને પોતાની સાથે બળી જવા માટે સમજાવવાનો પ્રયાસ કરવાનું જે ચેટક ચૂક્યો નહોતો.

પણ આજે સચેનકનો નાશ થયો હતો. હલ્લ અને વિહલ્લનો પત્તો નહોતો. એ કુંવરો હાથી ઉપરથી ઉછળી પડ્યા તે સૈનિકાએ જોયું હતું. પણ પછી મગધના ચમત્કારામિત્રી સૈન્યમાં કાલાહલ તથા અવ્યવસ્થા ઉત્પન્ન થયાં હતાં, ન્હાસભાગ થઈ હતી તેમાં કુંવરેનું ધ્યાન રહી શક્યું નહોતું. ચેટક સૈન્યમાં ફરી વ્યવસ્થા સ્થાપી અને વ્યૂહ જમાવ્યો ત્યારે કુંવરો ક્યાંહિ પણ જડ્યા નહિ. તેમનાં શત્રુ પણ મળ્યાં નહિ. તેઓ અચાનક અજ્ઞયજ્ઞ રીતે ચેટકના કબજામાંથી અદૃશ્ય થઈ ગયા.

એક આશાનિઅન્ધન હતું. હજી મગધસૈન્યો સાગરની ઓટ માફક પાછાંજ વળતાં હતાં. સચેનકના ઉપર થયેલા હુમલા પછી ચેટકની શ્રદ્ધા

ચલાયમાન થઈ હતી. એટલે હવે તે તદ્દન એમ તો નહોતો માનતો કે મગધસેના પરાજય પામીને પલાયન કરે છે. પણ હજી તેના મનમાં એમ તો હતું કે જો રાજગૃહની બહુ નજીક પહોંચી શકાય તો તે જોસદાર હલ્લો કરી તે શહેર હાથ કરે. જો શહેર હાથ થાય તો કાં તો અખતશત્રુ મગધ છોડી ચાલ્યો જાય અથવા તો કેદ થાય. તો મહારાજ ત્રિભિન્નસારને કારાગૃહમાંથી છોડી પાછા ગાદી ઉપર બેસાડી શકાય.

આ ઇરાદાથી એટકે વિદેહસેનાને અટકાવી અને દિવસરાત એકા-એક, છૂપો હુમલો કરવાની સંભવિતતા વિષે સેનાધિકારીઓ સાથે ચર્ચા કરવા માંડી. અનેક યોજનાઓ વિચારાઈ; અનેક પડતી મૂકાઈ અને પછી એક યોજના નક્કી થઈ. એટકરાજે પોતાના યુદ્ધ ઉદ્દેશો વિષે ઢંઢેરા બહાર પાડ્યો.

“હું મગધના રાષ્ટ્રને એક નરપિશાચના હાથમાંથી છોડાવવા આવ્યો છું. મગધનિવાસીઓ પોતે જે નરપિશાચ સામે બંડ કરે; તેને કેદ કરે અને મહારાજ ત્રિભિન્નસારને ફરીથી સિંહાસન પર સ્થાપે એટલે તરત વિદેહસેના વૈશાલિ તરફ પાછી વળશે. પણ જ્યાં સુધી મગધજનપદ નરપિશાચ અખતશત્રુની ધૂંસરી વહે છે અને તેની રાજ-કુળહત્યા તથા આસુરી સત્તા સહન કરે છે ત્યાં સુધી હું મગધ કેમ છોડી શકું? મગધ પોતે જે કરી શકતું ન હોય તે મારે કરવું પડે તો હું કરીશ.”

એટકરાજે પોતે આ ઢંઢેરા ઉપર સહી કરી અને તે અનેક તામ્રપટો પર કાતરાવી મગધનાં સૈન્યમાં તથા ગામેગામ મોકલવા તજવીજ કરી.

તરત જ એક તામ્રપટ અખતશત્રુ પાસે પહોંચ્યું. તેણે પોતાના અષ્ટપ્રધાનમંડળને તામ્રપટો બોલાવ્યું અને તેની પાસે આ તામ્રપટ મૂક્યું. “એટકરાજ હઠીલા છે. તે ભરતખંડની એકરાષ્ટ્રતા, એકચક્રની આવશ્યકતા કદિ સ્વીકારવાના નથી. મગધ ભરતખંડમાં એકચક્ર, નિષ્કંટક થાય તે કદિ સહન કરવાના નથી.” અખતશત્રુ બોલ્યો.

“અને જ્યાં સુધી મગધના દેહમાં એક પણ એવું તત્ત્વ હોય કે જે તેમના વિચારોના અવલંબનરૂપ બનાવી શકાય, - પછી તે તત્ત્વની મુશ્કા તેવું બનવાની હોય કે ન હોય ત્યાં સુધી અનેકરાષ્ટ્રતાના, અનેકછત્રતાના પક્ષવાદીઓ મગધને શાંત વ્યવસ્થા કરવા દેશે નહિ, ત્યાં સુધી મગધે યુદ્ધમાં જ સંડોવાઈ રહેવું પડશે.”

મંત્રણા લાંબી ચાલી. તેણે અંતે છેવટનું પગલું લેવાનું. છેવટને પાટલે બેસવાનું નક્કી કર્યું. અઘ્નતશત્રુને મંત્રીપરિષદે સામાન્ય પાપપુણ્યના વિસંવાદથી ઉપરવટ કર્યો.

અઘ્નતશત્રુ મંત્રણા પૂરી થતાં મહારાજા બિમ્બિસારના કારાગૃહ તરફ ગયો. ત્યાં તેણે કાઈ બીજું જ દ્રશ્ય જોયું.

જે ગુફામાં કંધક, બંધક તથા બિમ્બિસારને પૂરવામાં આવ્યા હતા તે ગુફાનું લોખંડનું દ્વાર છૂટું થઈ દૂર પડી ગયું હતું. ગુફાનું મુખ સુરંગ ફૂટવાથી તૂટે તેમ તૂટી ગયું હતું. કંધક અને બંધક કાળાશાહી દાઝેલા બાળૂ ઉપર બેભાન પડેલા હતા અને મોટો જખરજસ્ત વિજળી ત્રાટકે તેવો ધડાકો થવાથી ગુફામુખના પહેરેગીરો બહાર અને બહેબાકળા બની ગયેલા હતા.

મહારાજા બિમ્બિસાર ગુફાના એક ખૂણામાં અક્ષત અને સહી સલામત ઉભા હતા. અઘ્નતશત્રુએ તેના ઉપર ફરસી ઉગામી ધસારો કર્યો. ફરસીના એક જ ધાથી મહારાજાનું શિર ધડથી જુદું પડી રડવડી કંધક પડ્યો હતો તેના પડખામાં પડ્યું. મહારાજા કાં તો પ્રભુવાનથી ઝાટકો પડતાં શરીર છોડી ગયા હોય અથવા તો અઘ્નત કાઈ સંયમ બળથી નિર્વાહ રહી શક્યા હોય પણ ઝાટકો પડતાં ન ચીસ પડી; ન ડચકું નીકળ્યું. જેમ સ્વકું વક્ષ કુશળ કડિયારાના તીક્ષ્ણ કુદાડાથી એકદમ કપાઈ બે કટકા થઈ પડે તેમ મહારાજાના કંઠેવના બે કટકા થયા.

અઘ્નતશત્રુએ પિતાના બે કટકા થયેલા દેહને નિહાળ્યો. તેણે ફરસી ફેંકી દીધી. તેની આંખમાંથી આંસુનાં બે ટીપાં ખરી પડ્યાં. ક્ષણભર પુત્રતા સર્વોપરિ થઈ. પણ બીજી જ પળે તેણે પ્રાણોનું સર્કાર્યું

કયું. ઉંચે માથે અને દૃઢ પગલે, જગતને તૃણવત્ લેખતો હોય તેવી નજરે તે ત્યાંથી નીકળી યુદ્ધકચેરીમાં આવ્યો અને મગધસૈન્યને વિદેહના કટક ઉપર નિર્દય રીતે તૂટી પડવાનું શાસન કાઢ્યું.

કુળસચિવને ઉત્તરક્રિયા વગેરે કરવાનું કહી તે પણ સૈન્યની સાથે જ યુદ્ધમેદાન પર ચાલી નીકળ્યો.

કુળસચિવે આ ખબર ચિલ્લણાને તથા કૌસલ્યાને આપ્યા. કૌસલ્યાએ પોતાના ભાષ વિરુદ્ધકને બોલાવ્યો. ચિલ્લણાએ શબ્દ પણ ઉચ્ચાર્યો નહિ. ફક્ત કુળસચિવને વ્યાવહારિક જે કરવું ધટે તે કરવાની આજ્ઞા આપી અને વડી વડારણે વિધવા મહાદેવીના મનને આઘાત તેને જડ ન બનાવી દેતાં બહાર નીકળી શાંતિ આપે તેવી શોકદર્શન અને સહદુઃખવર્ણનની વ્યવસ્થા કરી.

“દેવોને યજ્ઞાર્પણની પ્રતિજ્ઞા કરી નહિ આપનાર માનવીનાં કર્મ આમ પરિણામ પામે છે.” રાજકુલાચાર્ય દેવદત્તને કુળસચિવે હકીકત નિવેદન કરતાં તેણે કહ્યું: “દેવોનાં વિડંબન, પ્રતિજ્ઞાઓના ભંગ, આચારની શિથિલતા-આમાં શું સાફ થાય?”

જનપદ ભયત્રસ્ત થયું; પણ “કલિયુગનાં રાજકુળ તો આવાં જ હોય ને” કહી સહુ પોતપોતાના કાર્યમાં લાગવા માંડ્યાં. અજ્ઞતશત્રુનાં ચક્ર નીચે જનપદને દુઃખ નહોતું. તંત્રમાં વ્યવસ્થા હતી. જીવનમાં રક્ષણ હતું; દૈનિકચર્યા માટે શાંતિ અને અવકાશ હતાં. તેને બિચ્છિ-સારની હત્યા બહુ સાલી નહિ. અજ્ઞતશત્રુના આત્મતેજથી તેને જેટલે દરજ્જે કાળી ટીલી લાગવી જોઈએ તેટલી લાગી નહિ.

અને પરાયા અભિમંતવ્યને બેપરવાડ એ અજ્ઞતશત્રુ ચેટકના દળને ડારવા પોતાની જાતે ઝુઝવા માંડ્યો. તે હવે યુવરાજ રાષ્ટ્રરક્ષક નહોતો. મગધસમ્રાટ અજ્ઞતશત્રુ હતો.

ભરતખંડની એકચક્ર, નિષ્કંટક એકરાષ્ટ્રતાનું એ જીવંત સ્વર્ત્તસ્વરૂપ હતો.

પ્રકરણ ૨૩ મું

આત્મહત્યા

 વેદનું સૈન્ય મગધસૈન્યનો મારો બહુ વખત સહન કરી શક્યું નહિ. આખો દિવસ લડાઈ કર્યા પછી વિદેહના સૈનિકો તૂટ્યા, અને ભાગવા માંડ્યા. જેમ જેમ સૈનિકો ઓછા થવા માંડ્યા, તેમ તેમ પ્રમુખ સામંતો અને સરદારો મગધ-સેના સામે ઝીક ઝીલવા માંડ્યા અને રણમેદાનમાં પડવા માંડ્યા. છેવટે એવી ધડી આવી કે અજ્ઞતશત્રુ અને ચેટકે આપોઆપ સામસામા આવી ગયા.

ખીજઓ લડતા રહ્યા, પણ ચેટકે અટક્યો. અજ્ઞતશત્રુ પણ અટક્યો. કુણિકે માતામહને વંદન કર્યું અને વૃદ્ધ ચેટકરાજ પહેલો હુમલો કરે તેની રાહ તે જોવા માંડ્યો. પણ ચેટકે હુમલો કર્યો નહિ.

“માતામહજી ! આપના ધાની રાહ જોઉં છું.” અજ્ઞતશત્રુએ કહ્યું.

“કુણિક ! તું ચિલ્લણાનો પુત્ર; મારો દૈહિક. હું તારા પર કેમ પહેલો હુમલો કરું ? જેમ મહારાજ બિમ્બિસારને તેં હણ્યા તેમજ મને પણ હણ્યો, એટલે વાત પતી જાય.”

“મહારાજ ! મારે આપને હણવા નથી. આપ પાછા વૈશાલિ જાઓ અને મગધ સાથેની અસલ સંધિનું પાલન કરો એટલે પત્યું. એમ ન કરવાના હો તો ભૂલી જાઓ કે હું કુણિક, ચિલ્લણાપુત્ર, આપનો દૈહિક છું. આપ મગધ ઉપર આક્રમણ લઈ આવ્યા છો. આપ મમ્મધરાજ, આપના દુશ્મન ઉપર આક્રમણ કરનારના હક્કની રૂએ ધા કરો. મારામાં તાકાત હશે તો હું આપનો ધા નિવારીશ, નહિ હોય તો રણમેદાનમાં પડીશ.”

“હવે વિહવ ગુમ થયા છે.” ચેટકરાજે જવાબ દીધો. “મહારાજ બિમ્બિસાર જીવંત નથી. તને મારીને મારે મગધનું સિંહાસન

લેવું નથી. જા, દુશ્મનને જતો મૂકવામાં ઉદારતા રહેલી છે; મોટાપ રહેલી છે. કુણિક અન્નતશત્રુ, પિતૃહત્યારો છતાંય તું મારો દૈહિક. જા, ભોગવ મગધ અને સુખી થા. હું પાછો વળું છું.”

“સંધિની શરતો પાળશે, ડાડાજી ?” અન્નતશત્રુએ પૂછ્યું.

“શરતો ? સંધિ તો ભાંગીને ભૂઝા થઈ ગઈ. વિજેતા તો હું છું.” ચેટકરાજે કહ્યું: “મગધની ભૂમિ રોકાને મારી સેના પડી છે. સંધિ કે શરતો હું સમજતો નથી. ફક્ત તારી સાથેનું યુદ્ધ પડતું મૂકું છું.”

“પણ, મહારાજ !” અન્નતશત્રુ બોલ્યો: “આપ મગધના ખંડિયા છો; મગધપતિના છતાંયેલા દાસ છો અને તેની ઉદારતાથી સત્તા, સિંહાસન અને સૈન્યને પ્રાપ્ત થઈ શક્યા છો. આપ એ ભૂલી ગયા છો, પણ મગધ એ ભૂલે તેમ નથી. જુઓ, તમારી સેના પલાયિત થઈ ગઈ છે. તમારા સેનાધિકારીઓ લગભગ મરી ખૂટ્યા છે. મગધના રાજચક્રની નજરે તમે ખંડખોર, એક બહારવટિયા માત્ર છો, છતાં હું આપને સજ્જ કરવા ઇચ્છતો નથી. હું કેવળ આપ પાછા વળો અને જૂની સંધિની શરતો નવેસરથી પાળો એટલું જ કહું છું.”

“કુણિક અન્નતશત્રુ, તેને માટે તારે મને હરાવવો પડશે અગર હણવો પડશે.”

“તો ભલે, આપ પહેલો ધા કરો.”

“હું નહિ કરું. તું કર.”

અન્નતશત્રુએ ઘોડાના પલાણના પટાપરથી ગદા કાઢી, ફેરવી ચેટકરાજ ઉપર ધા કર્યો. ગદા તેના જમણા ખભા ઉપર પડી અને વળી ગોખાઈ ગઈ. ચેટકરાજે ઘોડો પાછો લીધો અને ભાલો ઉંચકી તે અન્નતશત્રુ પર ધસ્યો. અન્નતશત્રુએ ઘોડો તારવ્યો. ચેટકનો ધા પણ ખાલી ગયો.

બન્ને ફરી સામા આવ્યા. અન્નતશત્રુએ પણ ભાલો ઉંચકી તેના વતી યુદ્ધ કરવા માંડ્યું. થોડીવાર સુધી તો ફક્ત પરસ્પરના ઘોડાઓને ઈશકાઓ જ થયા કર્યા. પછી ઘોડાઓ વીધાયા, અંતે ચેટકરાજના

વજનદાર શરીરને લીધે તેનો થાકલો અને વીંધાયેલો ઘોડો અન્નત-
શત્રુના ઘોડાના જોટલી જ ત્વરાથી ફરી શક્યો નહિ અને અન્નતશત્રુ
ચેટકની પછવાડે આવ્યો.

અન્નતશત્રુએ ચેટકના ઘોડાની પીઠના માંસલ ભાગમાં જોરથી
ભાલાનો ધા કર્યો અને ભાલો તે ભાગ વીંધીને અરધો શરીરમાં પેસી
ગયો. ઘોડો ઉછળ્યો. પણ તેથી તો ભાલો વધારે અંદર ઘોંચાયો.
ચેટક ઉતરી પડ્યો. એ જોઈને અન્નતશત્રુ પણ ઉતરી પડ્યો.

બંનેએ ઘોડા છોડી દીધા અને શમશેર ખેંચી લડવા માંડ્યા.
અંતે અન્નતશત્રુએ ચેટકની શમશેર ભાંગી નાંખી અને તેના હાથને કાપી
નાંખ્યો. ચેટક ડાબે હાથે લડવા માંડ્યો, પણ વીંધાયો અને નીચે પડ્યો.

ચેટક પડતાંની સાથે જ તેનું રહ્યુંસહ્યું સૈન્ય ભાગ્યું. સેનાધિકારી-
ઓએ પણ ઘોડા પાછા વાળ્યા. મેદાનમાં મગધસૈન્ય અને વીંધાયેલ
ચેટકરાજ ઉપર ઉભેલો અન્નતશત્રુ, એ સિવાય કોઈ પણ રહ્યું નહિ.

“ડાડાજી, સંધિ અને શરતો.” અન્નતશત્રુએ કહ્યું.

ચેટકના જખ્મોમાંથી લોહી વહી જતું હતું. તે ક્ષણે ક્ષણે નબળો
પડતો જતો હતો. તેની આંખે અંધારા આવતાં હતાં, પણ તેનો આત્મા
હજી નમ્યો નહોતો. “ના. ના.” તેણે જોરથી માથું ધ્રુણવી ના પાડ-
વાનો પ્રયત્ન કર્યો.

અન્નતશત્રુએ ધાયલની સારવાર કરવા માટેની ચોકડીને ખોલાવી
ચેટકની સારવાર કરવા હુકમ આપ્યો અને તે ચાલ્યો ગયો. યુદ્ધ ખત્તાસ
થઈ ગયું હતું. વિદેહ તદ્દન પરાજિત થઈ ગયું હતું. તેનું સૈન્ય પૂરપાટ
નાશતું હતું.

ચોકડીએ ચેટકરાજને ઉઠાવ્યા અને ભીંડીના વહાણની માંચીમાં
નાંખ્યા, માંચી તંબુમાં લઈ તેમને મલ્લમપટ્ટા કર્યા, અને તેને લીધે
ચેટકરાજને નિદ્રા આવી ગઈ.

એક દિવસ મૃત્તીમાં વીતાવ્યા પછી ચેટકરાજ જાગ્યા. માંચીમાં
પડ્યે પડ્યે તેણે સંજોગો યાદ કરવા પ્રયત્ન કર્યો. પરાજય ખરોખર

થયો હતો. પોતે ફરીવાર મગધનો કદી થયો હતો, પણ આ વખતનું મગધ બિમ્બિસારનું મગધ નહોતું.

વિદેહ ફરીથી હાથથી ગયો હતો, અઘ્નતશત્રુ નિઃશંક સમ્રાટ બન્યો હતો. હવે તો સંધિ પણ નહોતી અને શરતો પણ નહોતી. અઘ્નતશત્રુ જેટલો મગધનો તેટલો જ વિદેહનો પણ માલિક થયો હતો.

ચેટકરાળે આખા ઉધાડી તંજુની બહાર નજર કરી. સામેજ, સાવ નજીક લીમડાની ઘટા હતી; એક કુવાનું થાળું દેખાતું હતું. યુદ્ધ-વિરામની અને દવાશાળાની બેવડી શાંતિ ચોતરફ વ્યાપી હતી.

‘અઘ્નતશત્રુના કદી તરીકે જીવવામાં કાંઈ સાર હતો ખરો?’ તેણે પોતાને પ્રશ્ન કર્યો: ‘જીવીને શું?’ વિદેહમાં તેને છોડાવવા માટે કાંઈ જાતની ચળવળ થાય તેવા સંજોગો નહોતા. પોતાને તો પુત્ર પણ નહોતો. વાજિ હૈહય ક્ષત્રિયો તેને છોડાવવા કરતાં પોતાનો જ ગરાસ સાચવી ન લે?

“તો પછી જીવવું શાને? આશિયાળા થમને જીવનભરનું બંધન સહન કરવાથી કયો પુણ્યોદય થવાનો હતો?”

તેણે નિશ્ચય કરી લીધો. તે માંચીમાં બેઠો થયો. હજી બહુ નબળાઈ હતી, ચક્કર આવતાં હતાં, તે પથારીમાં પાછો પડ્યો.

“જીવીને શું કરવું?” વળી પાછું તેનું મન ચકડોળે ચઢ્યું. “અઘ્નતશત્રુનાં નિરાયાર એકછત્ર ચક્રોની સામે હવે થનારું જ કાંઈ નથી રહ્યું ને? અને વળી એ પણ મારો તો દૈહિક છે ને? શા માટે દૈહિક એકછત્ર, એકચક્ર, નિષ્કંટક ન થાય?”

તેનામાં એકાએક બળ આવ્યું. તે ઉઠ્યો. તંજુમાં તો કાંઈ નહોતું. તે ઉઠ્યો, તેનામાં અજન્મ કાંઈ શક્તિ આવવા માંડી. તે તંજુમાંથી બહાર દૂર નીકળ્યો, કાંઈ ખાસ તેના પર પહેરો ભરતું હોય તેમ તેને ન લાગ્યું. કુવાની પેલે પાર લીમડાની છાયામાં બે સૈનિકો બેઠા બેઠા તડાકા મારતા હતા.

તે જાણે હવા ખાવા, જરા વિસામો પામવા ફરવા નીકળતો હોય તેમ બહાર નીકળ્યો અને ધીમે પગલે કુવા તરફ ખેંચાવા માંડ્યો. વચમાં તે ઉમો રહ્યો. ખુલ્લો લીમડાના ઝાડ પર થઇને આવતી હવાનો તેણે દમ ખેંચ્યો. સૈનિકોએ તેના સામે જોયું. દૂર તેમણે નજર નાંખી. બહાર નીકળવાના બધા દરવાજા બંધ છે તે તપાસી લીધું અને પછી પાછા વાતમાં પડ્યા.

ચેટક હવે કુવા તરફ દોડ્યો અને સીપાહીઓનું તેના તરફ ધ્યાન ખેંચાય તે પહેલાં તો તેણે થાળા પરથી પાળ પર ચઢી પાણીમાં પડતું મૂક્યું. કુવો ઉંડો હતો. ચેટકરાજ અશક્ત હતા. પડતાંજ સંનિપાતનું તેનું જોસ ઓછું થયું. સૈનિકોએ ધમકારો સાંભળ્યો. તેઓ દોડતા કુવા પર આવ્યા, પણ ચેટકરાજ ડૂબી ગયા હતા.

પ્રકરણ ૨૪ મું

ઉપાશ્રય કે વિહાર ?

 સર ગામના કુવા ઉપર પાણી ભરવા ગઇ હતી. તે સામંતપત્ની હોવા છતાં પોતે ખરાસણ છે તે બલી ગઇ નહોતી અને તેણે ગામની સ્ત્રીઓને ભેળી કરી હમેશાં પાણી ભરવા જવાનો રિવાજ રાખ્યો હતો. કંધક કેદ પકડાયા પછી પણ તેનો આ શિરસ્તો કાયમ રહ્યો. તેને કંધકના કેદ થયા પછી મંડગ છોડીને રાજગૃહમાં વસવું પડ્યું; તંગી અને દુઃખ સહન કરવાં પડ્યાં અને દળણાં દળવાં પડ્યાં. પણ તે બધું તેણે મૂંગે મ્હોંપે, પતિભક્તિના આનંદ સહિત સહન કર્યું.

એક દિવસ સેનાધિકારીએ નગરની કામ કરી શકે તેવી, ચંદ્ર વર્ણની અને કાટિયા વર્ણની સ્ત્રીઓને કાંઈક રેતી જેવા, ગંધાતા

પદાર્થના થેલાઓ ઉંચકી રાજગૃહની બહાર ખાઇમાં ખડકવા વેઠે પકડી અને તેમાં કેસર આવી ગઇ. તેણે ચમત્કારિક આગની ભૂકી વિષે વાતો સાંભળી હતી અને કારાગૃહના અધિકારી ઉપર તેનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો હતો તેની પણ તેને ખબર પડી હતી. તે અને તેની એક બહેનપણી વેઠે પકડાયેલી અને રણમેદાન તરફ જતી સ્ત્રીઓની કતારમાંથી છૂટી પડી એક ખડક આડી લપાઇ રહી. કતાર પસાર થઇ ગયા પછી કેસરે એક થેલો ઉઘાડી જોયો અને ખાત્રી કરી કે તે ચમત્કારિક આગની ભૂકી જ વહેતી હતી. બંને બહેનપણીઓ રાજગૃહ તરફ પછી ફરી.

સ્ત્રીચરિત અને સાહસથી કેસરે કારાગૃહની ગુફાની બહાર પ્રવેશ કર્યો અને ગુફાનાં ખારણાં નીચે સુરંગ ગોઠવી. એ સુરંગ ગોઠવવાનાં પરિણામ, વિધિ અને ઉદ્દેશ પોતાની બુદ્ધિથી, સ્ત્રીચરિત અને સાહસથી જ તેણે જાણ્યાં, વિસ્તાર્યાં અને કહ્યાં, પણ આ ભૂકી હજી સામાન્ય ઉપયોગ માટે બહુ નવી હતી. જોઇએ તે કરતાં વધારે જથ્થામાં તે સુરંગમાં ગોઠવાઇ અને જામગરી અડકાડ્યા પહેલાં ગુફામાંના કેદીઓને ચેતવવા કે તૈયાર રહેવાનું કહેવાની વ્યવસ્થા બની શકી નહિ.

અને કેસરની સ્ત્રીબુદ્ધિએ અજ્ઞતશત્રુના કટકમાં શિસ્ત અને હિસાબ બહુ જ ચોક્કસ હોઇ શકે તે ક્યાસ કર્યો નહિ. બે મજૂરણો અને બે થેલીઓ ગુમ થઇ એટલે તરત તેની તપાસ થઇ; મુકાદ્દમને સજા થઇ. પગીઓને ગુમ થયેલી સ્ત્રીઓનાં પગેરાં કાઢવા કામે લગાડવામાં આવ્યા. જામગરી લગાડી કેસર ખસી ગઇ ત્યારે મહારાજ અજ્ઞતશત્રુ ત્યાં હાજર રહે, કેસર તથા તેના સાગરીતો પકડાય તેવી વ્યવસ્થા કરવામાં આવી. સુરંગ ગોઠવવાની કેસરને સુગમતા કરી આપવામાં પણ અજ્ઞતશત્રુના ચક્રની એક અરણિનો હાથ હતો.

કેસરના સાહસનું પરિણામ સુવિદિત છે. કેસરને શ્વર્ગણમાંથી પણ કાઢી નાંખી, ચાંડાલોના નીચ ગણમાં દાખલ કરી, શોચ ઉઠા-

વવાની સગ્ગ કરવામાં આવી છે. આ સગ્ગ ભોગવવામાં કેસર એકલી ન રહી. વૈશાલિના પરાજિત સૈનિકોમાંનો મોટો ભાગ અને રાજગૃહના રાજદ્રોહ કરવા તૈયાર થયેલા કેટલાય ક્ષત્રિયોને પણ આ દુર્ભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું.

X

X

X

X

કુમાર હલ્લ અને કુમાર વિહલ્લ જાગ્યા ત્યારે તેઓ એક સુંદર આશ્રમમાં પાટ ઉપર સુંવાળા મૃગચર્મ પર પોટયા હતા. જ્યાં બન્ને સ્વતા હતા ત્યાંથી દૂર સુધી ટેકરીઓ અને ખીણો દેખાતાં હતાં. તેમની પાટ તાડનાં સૂકવેલાં પાંદડાના રેસાઓથી છાયેલી લાકડાની અને પાંદડાંની સ્વચ્છ, શીતળ, અજવાળી પર્ણકુટીમાં હતી. વૃક્ષની ઘટાઓમાંથી સૂર્ય પ્રકાશતો હતો. કાન ઉપર વહેતા પાણીના ઝરાનો ખજખજાટ પડતો હતો. બન્નેને માથે વખતોવખત હાથ મૂકી જરા જરા દાખતો એક જાતિ ઉભો હતો.

“કાકાજી !” વિહલ્લ એકાએક બોલી ઉઠ્યો.

પણ હલ્લે તે સાંભળ્યું નહિ: તેણે મૂઠની પેઠે જોયાં કયું. હાથીપરથી ઉછળી નીચે ફેંકાવાથી તેની બુદ્ધિ હરાઈ ગઈ હતી. તેને ભૂતકાળનું કશું પણ સ્મરણ રહ્યું નહોતું.

અભયકુમાર પાટ ઉપર બેસી ગયો. હલ્લને તેણે પોતાની છાતી ઉપર લીધો. “કાકાજી ! શું થયું ? ભાઈ કેમ બોલતા નથી ? હાથી ક્યાં ? લશ્કર ક્યાં ?” વિહલ્લ કળકળ્યો, પણ અભયકુમારે કશો પણ જવાબ ન આપ્યો: તે કોને ખુલાસો કરે ? સચેનકના ઉછળવાથી બંને ભાઈઓ એક લીલનો જાડો થર જેના ઉપર જમી ગયો હતો તેવા ધરા પર પડ્યા. લીલના થરે તેમને શીતળતા અર્પી અને ડૂબવા દીધા નહિ. અગ્નિથી દાઝતા પણ એ જ થરે બચાવ્યા. નહાસતા વિદેહસૈન્યે ધરામાં જોયું જ નહિ અને કુમારો મૂર્ચ્છાવશ ધરામાં જ પડ્યા રહ્યા.

લશ્કરે આ મુકામ તરત જ ખાલી કર્યો. વળતે દિવસે પરિભ્રમણ કરતો અભયકુમાર ધરો દેખી ત્યાં પગ શીતળ કરવા બેઠો અને તેણે મૂર્છિત કુમારોને જોયા. તેણે તેને ત્યાંથી આશ્રમમાં લાવવાની વ્યવસ્થા કરી.

તેણે હૃદયને ઉભો કર્યો અને વિહૃદયને પોતાની પાછળ આવવાનું કહ્યું. યોગાનમાં એક બીજી પર્ણકુટી હતી. તેમાં તપઃકૃશ, જ્ઞાનતેજસ્વી મહાવીર સ્વામી વિરાજ્યા હતા. બન્ને કુમારોને અભયકુમાર ત્યાં લઇ ગયો અને તેણે તીર્થ"કર ભગવાનના ચરણકમળમાં બન્નેને પગે લગાડ્યા. અભયકુમારે કહ્યું.

“ભગવન્ ! આ બન્નેનો ઉદ્ધાર કરો.”

“અભય ! એ બન્નેને ભૂતકાળની વિસ્મૃતિ પ્રાપ્ત થશે; વ્રત, તપ અને જ્ઞાનનો તેઓ સંચય કરશે. તેમને દીક્ષા આપ.”

x

x

x

x

અન્નતશત્રુએ અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કર્યો. વડારણોએ આ હકીકત મહાદેવી ચિદ્વણાને નિવેદન કરો. મુંડિતશિર, કંકણહીન, ચંદ્રક વિહાણી ચિદ્વણાએ મ્હોં આડો પડદો ધર્યો અને આંખ વીંચી.

“માતાજી ! એ કશાની જરૂર નથી. આપનું સંસારજીવન પૂરું થયું છે. આપની ઇચ્છા હોય તો વેરુલક વનના બૌદ્ધવિહારમાં જાઓ. ઇચ્છા હોય તો કાષ્ઠ પણ ઉપાશ્રય પસંદ કરો, પણ અંતઃપુરના આવાસ તો મારે ખાલી કરાવવા છે અને રાષ્ટ્રના ઉપયોગમાં લેવાના છે.”

ચિદ્વણા સ્ફુર્ણા ઉભી થઇ. પડદો દૂર કર્યા વિના તે ખંડની બહાર જવા નીકળી અને અન્નતશત્રુને કહ્યું: “જિન ભગવાનના ઉપાશ્રયનો માર્ગ બતાવ, કુણિક.”

દ્વિતીય ખંડ સમાપ્ત

પરિશિષ્ટ

(નોંધ:-આ પુસ્તકમાં કયા કયા અંથોનો આધાર લેવામાં આવ્યો છે તે અન્યત્ર દર્શાવેલું છે. જે વાચકોને આ ઐતિહાસિક વાર્તામાં આવતાં પાત્રો વિશે વિશેષ જાણવાની ઇચ્છા હોય તેમણે ડૉ. ત્રિભુવનદાસ લહેરયન્દ શાહે લખેલો Ancient India Vol. I (અથવા પ્રાચીનભારત વર્ષ. ભાગ ૧ લો અને ૨જો) અંથ જોવો. અત્રે પાત્રો સામે જે પૃષ્ઠસંખ્યા લખી છે તે અંગ્રેજી પુસ્તકની આપેલી છે.)

(૧) બિમ્બિસાર-સુનન્દા. (૨૩૩-૨૩૫)

(૨) અભયકુમાર (૨૬૭-૮; ૨૩૮ માં પાનાપરની નોટ નં. ૫૦; ૨૫૪; ૨૬૫; ૨૭૧).

(૩) ક્ષેમા (૨૪૪-૫).

(૪) ચિલ્લાણા (નોટ ૭૩ માં, પાનું ૨૪૫-૭, ૨૬૮-૯)

(૫) ચેટક (૧૩૩; ૨૪૬; નોટ ૪૭ માં, પાનું ૨૬૧)

(૬) હલ્લ-વિહલ્લ અને સચેનક (૧૩૨-૩)

(૭) પ્રસેનજિત (પાનું ૮૦; નોટ ૩૧ માં પાનું ૯૦)

(૮) સૂર્યકાન્તા-(નોટ ૪૮ માં, પાનું ૮૭, ૮૮)

(૯) શ્રેણિક (૨૫૪-૫-૬; ૨૫૬; ૨૬૪; નોટ ૬૮ પાનું ૨૪૩-૪)

(૧૦) કુણિક (૨૬૮; ૨૭૩)

(૧૧) યુગરૂપ (નોટ ૨૧ પાનું ૨૫૫)

(૧૨) અનાથપિંડિક શ્રેણી-માટે જુઓ ડૉ. રાધાકુમુદ મુખરજીનું Local Government in Ancient India (પ્રાચીન ભારતમાં ગ્રામવ્યવસ્થા અને સત્તા) પાનું ૪૯-૫૦ અને ૫૧-૫૨ ની નોટ ૧. અને Men and Thought પાનું ૫૬, ૬૬, ૬૫.

(૧૩) દેવદત્ત-માટે જુઓ પ્રો. હાઇસ ડેવીઝનું “બુદ્ધિઝમ” Buddhism નામનું પુસ્તક પાનું ૭૫-૭૬ અને મુખરજી કૃત Men and Thought પાનું ૩૪, ૫૬, ૬૬, ૬૭.

શિશુનાગ વંશના રાજ્યો

નામ	ઇ. સ. પૂર્વે	રાજ્યકાળ
(૧) શિશુનાગ	૮૦૫ થી ૭૪૫	= ૬૦
(૨) કાકવર્ણ	૭૪૫ „ ૭૦૬	= ૩૯
(૩) ક્ષેમવર્ધન	૭૦૬ „ ૬૫૬	= ૫૦
(૪) ક્ષેમજિત	૬૫૬ „ ૬૨૩	= ૩૩
(૫) પ્રસેનજિત	૬૨૩ „ ૫૮૦	= ૪૩
(૬) બિમ્બિસાર અથવા શ્રેણિક	૫૮૦ „ ૫૨૮	= ૫૨
(૭) અન્નતશત્રુ અથવા કુણિક	૫૨૮ „ ૪૮૬	= ૪૨
(૮) ઉદયાશ્વ	૪૮૬ „ ૪૮૦	= ૬
(૯) અનુરુદ્ધ } (૧૦) મુદ્ધ }	૪૮૦ „ ૪૭૨	= ૮

૩૩૩

(ડૉ. ત્રિભુવનદાસ લ. શાહના “પ્રાચીન ભારત વર્ષ”

ગુજરાતી ભાગ ૧ લો, પાનું ૨૩૮ મું)

(૧) બુદ્ધ ભગવાન-ઇ. સ. પૂર્વે ૬૨૩ થી ૫૪૩ = ૮૦
(રાધાકૃષ્ણ મુખરજી)

(૨) મહાવીર ભગવાન-ઇ. સ. પૂર્વે ૫૮૬ થી ૫૨૭ = ૫૯
શિશુનાગ વંશની વંશાવલી શ્રીમદ્ભાગવતના ૧૨ મા સ્કંધમાં
પણ થોડા ફેર સાથે મળે છે.

પુરાણો, બૌદ્ધ ગ્રંથો અને જૈન ગ્રંથોમાં આ શિશુનાગ વંશના
રાજાઓ સંબંધી ઉલ્લેખ આવે છે, પણ સમય તથા ઉલ્લેખમાં ઘણો
પાઠફેર જોવામાં આવે છે.

જૂના દેશેા અને નગરો અને આજનાં નામેા

- { ૧ મગધ = આજનું બિહાર, બંગાળ અને થોડો મધ્યપ્રાંત.
૨ રાજગૃહ = મગધની રાજધાની—આજે ખંડીયેર છે. ત્યાં નાનું ગામ છે. પટનાની દક્ષિણે
૩ કોશલ = આજનું અયોધ્યા, અવધદેશ.
૪ શ્રાવસ્તિ = અયોધ્યાનું પાટનગર.
૫ વૈશાલી = વૈદેહી જનકપુર, મિથિલા નગરી, આજનું ગોરખપુર જ્યાં આવેલું છે તે સ્થાન. પટનાની પૂર્વે

આયર્લેન્ડનો મુક્તિયજ્ઞ

આયર્લેન્ડમાં સીનફીનની પ્રવૃત્તિનો ઇતિહાસ

(લેખક:—રા. રા. મંગળદાસ મંછારામ પકવાસા, સોલ્દીસીટર)

આયર્લેન્ડનો મુલક બ્રિટીશ સત્તાથી કેવી રીતે સ્વતંત્ર થયો તેનો અગત્યનો અહેવાલ, હિન્દની સ્વતંત્રતા ઇચ્છનારે અવશ્ય જાણવા જોગ છે. આયરીશ લોકોએ સ્વરાજ્યની પ્રાપ્તિ કરવા માટે જે લડત ચલાવી હતી અને અનેક પ્રકારના ભોગો આપ્યા હતા, તેનું ઉમદા ચિત્ર આપવામાં આવ્યું છે. હિન્દ અને આયર્લેન્ડની વારંવાર સરખામણી થાય છે, તે શા માટે થાય છે તે સમજવા આ પુસ્તક વાંચો.

મૂ. રૂ. ૦-૧૨-૦. ચૌદ આનાની ટીકીટ મોકલનારને ઘેરબેઠાં.

મળવાનું ઠેકાણું:—“ગુજરાતી” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ

સાસુન બિલ્ડિંગ, એલ્ફીન્સ્ટન સર્કલ, કોટ, મુંબઈ

PRABHURAM ANANT PHARMACY

પ્રભુરામ અનંત ઔષધાલય

મુલેશ્વર, મુંબઈ

અસરકારક અને ઉત્તમ દેશી દવાઓનો મોટો સંગ્રહ
જેને માટે પુના, મુંબઈ, અમદાવાદ, રાજકોટ વગેરે એકઝીબીશનોમાંથી
સોનાના ચાંદ તથા ફર્ટ કલાસ સર્ટિફિકેટો મળેલાં છે
દરેક દવાનું પોસ્ટ પેકીંગ ખર્ચ જુદું પડશે

સ્થંભક

દુબળા અર્થને માટે મળેલ ઉત્તમ
ઉપાય. બમે તેવી જાતનું લોહી પડતું હોય,
તે આ દવા ફક્ત ત્રણ વખત લેવાથી
બંધ થઈ જાય છે.

કિંમત (૮ બાગવાણી) ઑસ ૧ ની
ખાટલીના રૂ. ૨.

KANAK

કનક.

ક્ષય, ઉધરસ, દમ અને આંત્ર નબ-
ળાઈને માટે મળેલ અસરકારક શુદ્ધ
સોનાની બનાવટની દવા.

માત્રા-પાંચ દીપાં કાચના વાસણમાં
એક ઑસ પાણી સાથે, દિવસમાં જમ્યા
પછી ત્રણ વખત. પાંચથી દશ વરસની
ઉંમરનાં બાળકને માટે ૩ દીપાં, પાંચ
વરસની અંદરનાને ૨ દીપાં.

કિંમત ૧ ઑસની ખાટલીના રૂ. ૬,

જ્યાકુંવરનું પુસ્તક-‘ગુજરાતી’ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ તથા અહિંથી મળશે.

પત્રવ્યવહાર:-મેનેજીંગ ડાયરેક્ટર : પ્રભુરામ અનંત ફાર્મસી

વૈદ્યભુવન, કેપીફ્રૂ સ્ટ્રીટ, મુલેશ્વર, મુંબઈ નં. ૨ એ સીરનામે કરવો.

અમૃત

ક્ષય, ઉધરસ, ઝીણો તાવ, નબળાઈ
અને કબજિયતમાં એક ઉત્તમ ઔષધ
તરિકે; વાંછકરણ, સારક, અને લોહી
સુધારનાર એક પ્રયોગ તરિકે, તથા રોગી
અને નિરોગી બંને માટે એક પુષ્ટિકારક
ખોરાક તરિકે આ આટલું અમૂલ્ય છે.

કિંમત બરણી ૧ ના રૂ. ૩, ૩ા, ૪.
સાદું, રૂપેરી અને સોનેરી.

મધવંત

ડાયા બીટીસ. મધુમેહ માટે ખાસ
ઈલાજ. મહિના દિવસના કૌસના રૂ. ૩.
(૧૨). પરેજી તથા વાપરવાની વિગત
સાથે મોકલવામાં આવે છે.

બીજી શાસ્ત્રોક્ત દવાઓ માટે સવા
આનાની દીકીટ બીડી કેટલોગ મંગાવો.

ગુજરાતી જનતાનું માનીતું તથા આદર સત્કાર પામેલું

લવાજમ:
મુંબઈ અને હિંદુ
સ્તાન માટે રૂ. ૬.
બર્મા માટે રૂ. ૭

“ગુજરાતી” પત્ર

લવાજમ:
હિંદુસ્તાન બહાર
રૂ. ૧૧ અથવા
શિર્ડીંગ ૧૮

દર રવિવારે પ્રકટ થાય છે.

(નિયમો તથા લાભો)

ગુજરાતી માટે કોઈ પણ માસથી બાર માસના ગ્રાહક થઈ શકાય છે.

બાર માસથી ઓછા મહિના માટે ગ્રાહક કરતા નથી.

ગુજરાતીનું લવાજમ આંગપર-પ્રથમથી જ લેવાનો રિવાજ છે.

ગુજરાતીની એક વાર્ષિક ભેટ, બાર મહિનાના ગ્રાહકને મફત મળે છે.

ગુજરાતીનો દિવાળીનો એક ખાસ સાહિત્ય અંક, કૃષ્ણાંક અને બીજા

વિશિષ્ટ અંકો, એક સુશોભિત મોટું ભોંત કેન્ડેન્ડર પંચાંગ

જનેવારી માસમાં મફત આપવામાં આવે છે.

ગુજરાતીના ગ્રાહકને ગુજરાતી પ્રેસમાંથી પ્રકટ થયેલાં સર્વ પુસ્તકો

કીફાયત ભાવે મળે છે.

ગુજરાતીના અગ્ર લેખો મનનીય અને માર્ગદર્શક હોય છે.

ગુજરાતીમાં ચાલુ સામાજિક વાર્તા દર અઠવાડીએ વાંચવા મળે છે.

ગુજરાતીમાં પુસ્તકોની સમાલોચના વિદ્વાનોને હાથે થાય છે.

ગુજરાતી એકધારી વાંચન દર વર્ષે થયાં પુરૂં પાડે છે.

ગુજરાતીમાં શિષ્ટવાંચન દર અઠવાડીએ આવે છે.

ગુજરાતીમાં બારે રાશીનું અઠવાડિક ભવિષ્ય સચોટ રીતે આપવામાં આવે છે.

ગુજરાતીમાં સીનેમાના અવલોકનો પ્રકટ થાય છે.

ગુજરાતીનું વેપારીબજારનું અવલોકન, ‘વાણિજ્ય અને નાણાં બજાર’

ખાસ વેપારી આલમને ઉપયોગી નીવડે છે.

ગુજરાતીમાં દર અઠવાડીએ બનતા અગત્યના બનાવોનો સાર સંક્ષેપમાં

સારી રીતે આપવામાં આવે છે.

ગુજરાતીના એક વર્ષ માટે ગ્રાહક થનાર દર વર્ષે ગ્રાહક તરીકે રહેવા

મરજી રાખે છે.

ગુજરાતી પત્રની ઓફીસ

સાસુન બીલ્ડીંગ, એલરીન્સ્ટન
સર્કલ, કોટ, મુંબઈ

વેદરત્નિ પરની શ્રીમદ્ભાગવત વલ્લભાચાર્યજીની
શ્લોકમયીકા અને ઠારિકા સહિત

ગુજરાતી પ્રેસનું સંસ્કૃત

સચ્ચિદ્રિકા ભાગવત

મૂળ સંસ્કૃત શ્રીમદ્ભાગવત બહુ મોટા અક્ષરોમાં છૂટા
પાના પર છાપ્યું છે અને તેના પરની સંસ્કૃત ચૂલ્લિકા
ટીકા પણ વ્યાસોને, પુરાણીઓને સમાહમાં વાંચવા
સુવિધા પડે તેવા મોટા સંસ્કૃત અક્ષરોમાં છાપેલી છે.

શ્રીમદ્ભાગવતના (૧) શાસ્ત્ર, (૨) સ્કંધ,
(૩) પ્રકરણ અને (૪) અધ્યાય; એ ચારેના
અર્થની સરળ સમજણ શ્રીવલ્લભાચાર્યજીના
મત પ્રમાણે આપવામાં આવેલી છે.

પૃષ્ઠસંખ્યા: ૧૯૦૦ વજન ૮૧૧ ગ્રામ

કિં. રૂ. ૧૪

ટપાલ ખર્ચ રૂ. ૩ અલગ

અગાઉથી પેટ રૂ. ૫) મોકલી રહેવે રહેતે વી.પી થી મંગાવો

“ગુજરાતી” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ,

સાચુન બિદિંગ, એલ્ફીન્સ્ટન સર્કલ, કેટ-મુંબઈ

